

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Esra Yakut

Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında
**Meşihat, Adliye
Maarif ve Hilafet**

1918 – 1922

KitapyAYINEVi

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON YILLARINDA MEŞİHAT, ADLİYE, MAARİF VE HİLAFAFET; 1918-1922 / ESRA YAKUT

© 2020, ESRA YAKUT
© 2020, KİTAP YAYINEVİ LTD. (TÜRKÇE YAYIN HAKLARI)
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ
BU KİTABI PDF FORMATINDA İNTERNETTE KAMUYA AÇMAK SUÇ TEŞKİL EDER
EMEÇE SAYGI, KORSANA HAYIR

YAYINA HAZIRLAYAN
BÜLEND TUNA

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
OSMANLI ARMASI DESENİ TABAK, KÜTAHYA, 20. YÜZYIL BAŞLARI
SADBERK HANIM MÜZESİ

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44686
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: KİTAP@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
ARALIK 2020, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-206-9

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 44843
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
i: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında

Meşihat, Adliye Maarif ve Hilafet 1918-1922

ESRA YAKUT

KitapyAYINEVi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

*Öğrencisi ve asistanı olmaktan
onur duyduğum
Prof. Dr. Ahmet Mumcu'ya*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

KISALTMALAR 9

GİRİŞ 11

1- MEŞİHAT DAİRESİ VE EVKAF-I HÜMAYUN İÇİNDEKİ DÜZENLEME ÇALIŞMALARI 26

A- ORTAYA ÇIKIŞINDAN MÜTAREKE DÖNEMİNE KADAR MEŞİHAT DAİRESİ 26

B- MÜTAREKE DÖNEMİ VE YENİ OLUŞUMLAR 31

DARÜ'L-HİKMETİ'L İSLAMİYENİN AÇILMASI 31

CEMAAT-İ İSLAMİYE TEŞKİLÂTI 43

C- EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR 55

2- ADLİ ALANDAKİ DÜZENLEME ÇALIŞMALARI 63

A- HUKUK-I AİLE KARARNAMESİ 63

KARARNAMEYİ DOĞURAN NEDENLER 63

KARARNAMENİN İÇERİĞİ 64

YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI 79

B- ŞERİ MAHKEMELER 82

ADLİYE NEZARETİNE BAĞLANMA SÜRECİ 82

MEŞİHAT MAKAMINA İADELERİ 87

C- MODERN HUKUK SİSTEMİNE YÖNELME ÇALIŞMALARI VE YAŞANAN AKSAKLIKLAR 94

3- MEDRESELER VE MAARİF TEŞKİLÂTI İLE İLGİLİ YENİDEN YAPILANMA TEŞEBBÜSLERİ III

A- MEDRESELER III

İSİAHAT YOLUNDAKİ İLK ADIMLAR III

MÜTAREKE SÜRECİNİ İZLEYEN GELİŞMELER 118

A- CEMİYET-İ MÜDERRİSİNİN KURULMASI, ÇALIŞMALARI VE

TEALİ-İ İSLAM CEMİYETİNE KATILMASI 120

B- MEŞİHAT MAKAMINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER 129

C- ANKARA HÜKÜMETİNE YÖNELİŞ 131

B- MAARİF TEŞKİLÂTI 134

YENİLEŞME SÜRECİ 135

MÜTAREKE DÖNEMİ VE YENİDEN YAPILANMA ÇALIŞMALARI 146

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

A- MAARİF NEZARETİ İLE İLGİLİ DÜZENLEME GİRİŞİMLERİ	146
B- İPTİDÂİ MEKTEPLERLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	158
C- ORTAÖĞRETİM KURUMLARI İLE İLGİLİ DÜZENLEME ÇALIŞMALARI	168
D- MUALLİMLERLE İLGİLİ GELİŞMELER	175
E- MUALLİMLER CEMİYETİNİN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI	190
F- DARÜLFÜNUNLA İLGİLİ DÜZENLEME İSTEKLERİ VE ÖĞRENCİ OLAYLARI	195
4- HALİFELİK KURUMU VE DİNİN KAMUSAL HAYAT İÇİNDEKİ YERİNİN SORGULANMASI	214
A- HİLAFET MAKAMININ TARİHSEL ARKA PLANI	214
B- MÜTAREKE DÖNEMİNDE DİN-DEVLET AYRILIĞI TARTIŞMALARI VE HİLAFET MAKAMI	223
DİNİN KAMUSAL HAYAT İÇİNDEKİ YERİNİN YENİDEN SORGULANMASI	223
HİLAFET MAKAMIYLA İLGİLİ TARTIŞMALAR	234
SONUÇ	281
KAYNAKÇA	286
Dizin	302

Mondros Mütarekesinin imzalanması ile başlayıp, saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süreç (30 Ekim 1918 - 1 Kasım 1922) Osmanlı tarihinin son dört yılını kapsar ve mütareke dönemi diye anılır. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin mütarekenin imzalanmasının ardından yok olma korkusuna kapıldığı dönemdir. Yaşanan korku, siyasal ve düşünsel alanda bir karmaşayı da beraberinde getirir. Öncelikle yakın geçmişe karşı bir tepki ortaya çıkar. Gelinek noktanın sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki Fırkası yönetimine ve uygulamalarına karşı çıkılır. Ardından aynı türdeki bir tepki Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı da oluşacaktır.

Dönemin fikir hayatı da karmaşık bir yapıdadır. Yönetimin monarşik karakterini daha da kuvvetlendiren Sultan Vahideddin, bu tarzını muhafazakârlıkla besleme niyetindedir. Padişahın çizdiği yoldan ilerleyen fikir adamları, İttihat ve Terakkinin dini kamusal yaşamdan uzaklaştırma yolunda attığı adımları değiştirecek görüşler ortaya atarlar. Görüşlerin bir kısmı, şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesine bağlanması gibi, hemen uygulamaya geçirilirken, bir kısmı ise Cemaat-i İslamiye örgütlenmeleri gibi sonuçsuz kalır.

Düşüncelerini dönemin basınında paylaşan fikir adamlarının bir bölümü adalet ve eğitim sistemleri konularında çağı yakalama gayretindedirler. Planlanan yeni düzenlemeler, hâkimlerin ve mahkemelerin azledilmesi ilkesinin getirilmesi, günlük duruşma sayılarının sınırlandırılması, hâkim maaşlarının, görevlerinin önemini ortaya koyan bir seviyeye çıkartılması gibi yargı örgütünü geliştirmeye yönelik hedeflerdir. Eğitim alanında ise fen liselerinin açılmasının planlanması, mesleki eğitimin çok yönlüleştirilmesi, kadınların eğitime verilen önemin artırılması gibi konular gündemdedir.

Görüldüğü gibi İstanbul hükümetleri mütareke döneminde sadece siyasi manevralarla uğraşmamıştır. Gerçekleştirmeye çalıştıkları kamusal düzenlemeler ve yenileşmelerle, ülkedeki Müslümanlarla gayrimüslimlerin yaşam koşullarını iyileştirip, daha ılımlı koşullarda bir barış anlaşması imzalamayı planlamışlardır. Bunlar, bir yandan da bir devlet olarak var olabilmelerin son çabalarıdır.

Bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin son dört yılında kurumlarıyla gösterdiği var oluş çabasına, ağırlıklı olarak dönemin basınına ve birinci elden kaynaklarına dayanarak tanıklık etmeye çalıştık. Bugüne kadar sadece siyasi tarih yönüyle incelenen bir döneme farklı bir açıdan bakmaya gayret ettik. Bu kapsamda özellikle İslamiyetle sıkı bağı olan meşihat, evkaf, adliye, maarif ve hilafet gibi kurumları ele aldık. Amacımız, dini değerleri güçlendirip, dini kurumları yeniden kamusal yaşamda ön plana çıkartan Osmanlı Devleti'nin diğer yandan da modernleşme yönünde atmaya çalıştığı adımlara dikkat çekebilmektir. Dolayısıyla bu arayışı ortaya koyabilecek en iyi alanları seçmeye gayret ettik.

Bu çalışma oldukça uzun bir süreç içinde ortaya çıktı. Doktora çalışması nedeniyle mütareke dönemi basınında yaptığımız araştırmalar sırasında, Osmanlı Devleti'nin son dört yılının, farklı yönleriyle incelenmesi gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktaydı. Tarık Zafer Tunaya'nın "Bir ülkenin insanları zaman zaman yakın tarihin aralanmış kapılarını zorlamalı. Çünkü orada öğrenecek çok şey vardır. Alınacak bir hayli ders vardır. ...Mütareke döneminin kapısını daha fazla itiyorum. Ardına kadar açabildiğimden emin değilim" sözleri ise bizi fazlasıyla cesaretlendirdi. Fakat bütün gayretimize rağmen, araya giren çeşitli çalışmalarımız, kitabın tamamlanma sürecinin uzun bir zamana yayılmasına neden oldu. Kitapta, sözleşme gereği olarak Kitap Yayınevinin uygulayageldiği yazım kuralları kullanılmıştır.

İncelemelerimizin bu hale gelebilmesi de pek çok yardımla mümkün olabildi. Özellikle akademik hayatımın her basamağında yanımda olan ve bilgileriyle bana ışık tutan hocalarım sayın Prof. Dr. Ahmet Mumcu ile Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'a duyduğum minnet sonsuzdur. Kitap Yayınevi yöneticisi Çağatay Anadol'a ve çalışmayı yayına hazırlayan Bülend Tuna'ya teşekkür ediyorum. Son olarak, çalışma süresi içinde günlük yaşamla ilgili karşıma çıkan her türlü zorluğu en kısa sürede çözüme kavuşturan annem Nevin Semerci'ye, kızım Damla Yakut'a ve her türlü kaynağı elimden altında bulmama zemin hazırlayan eşim Prof. Dr. Kemal Yakut'a şükranlarımı sunuyorum.

ESRA YAKUT

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.g.	: Adı geçen gazete
A.g.z.c.	: Adı geçen zabıt ceridesi
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
D.	: Devre
İç. S.	: İçtima Senesi
md.	: Madde
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s	: Sayfa
S	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
ty	: Tarih yok
Vd.	: Ve devamı
Y.a.g.e.	: Yukarıda adı geçen eser
Y.a.g.g.	: Yukarıda adı geçen gazete
Y.a.g.m.	: Yukarıda adı geçen makale
Y.a.g.z.c.	: Yukarıda adı geçen zabıt ceridesi

GİRİŞ

Osmanlı toplumunu siyasi, ekonomik, askeri ve sosyo psikolojik açılardan dört yıl boyunca etkileyen ve devletin topraklarının büyük bir bölümünde cereyan edip, “topyekûn bir savaş” olması nedeniyle önemli izler bırakan Birinci Dünya Savaşı, 30 Ekim 1918’de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütareke Anlaşmasıyla sona erdi.¹

Yakın Türkiye tarihinde, anlaşmanın imzalanmasından, 1 Kasım 1922’de Osmanlı saltanatının kaldırılmasına kadar geçen süreç “mütareke dönemi” olarak adlandırılır. Bu, devletin temel unsurları yönünden Osmanlı Devleti’nin meşruiyetinin sorgulandığı bir dönemdir. Toprak bütünlüğü kalmayan, egemenlik yetkisinin –coğrafi bakımdan– ülkenin neresine kadar etkin olduğu kestirilemeyen, dış egemenlik (bağımsızlık) sorunu yaşayan bir siyasal iktidarın varlığı da doğal olarak tartışmalıdır.²

Savaşın ardından yaşanan süreç büyük bir sosyal ve ekonomik çöküntüyü de beraberinde getirir. Evlerini yangında kaybeden tekaüt bir binbaşı ailesinin en büyük çocuğunun, okuldan tasdikname alıp, sokakta kurabiye satarak ailesinin geçimine katkıda bulunmaya çalışması örneği, aslında yaşanan dramatik günlerin küçük bir izdüşümü gibidir.³ Ekonomik ve psikolojik sıkıntılar, fuhuş, içki ve uyuşturucunun kol gezdiği bir ortamı da beraberinde getirir.⁴ Hastanelerin zührevi hastalıklar bölümleri fazlasıyla doludur.⁵ İstanbul hükümetlerinin iş ve umut veremediği gençler yoksullukla mücadele etmeye çalışmaktadır. Bir aile kurmak istediklerinde ise bunun uzun süreli olamadığı gözlerden kaç-

1 Orhan Koloğlu, 1918 Aydınlanımızın Bunalım Yılı. Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete, İstanbul, 2000, s. 15-17.

2 Tanık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk, İstanbul, 2002, s. 7; Bülent Tanör, Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul, 1998, s. 29.

3 Hakkı Süha, “Tablakârlar Arasında,” Vakıf, No: 898, 25 Mayıs 1336 (1920), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Hakkı Süha Gezgin, İşgal Günlerinde İstanbul, (Yayına Hazırlayan: Nuri Sağlam), İstanbul, 2019, s. 26-30.

4 Hakkı Süha, “İstanbul Hayatı: Esrarkeşler Arasında: Bir Esrarkeş Kahvehanesinde Geçen Bir Saat,” Vakıf, No: 1005, 26 Eylül 1336 (1920), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 61-66.

5 Hakkı Süha, “Frengililer Arasında Şişli Emraz-ı Efrenkiye Hastahanesi’ne Bir Ziyaret,” Vakıf, No: 1000, 21 Eylül 1336 (1920), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 56-60.

maz. Nitekim aynı semtte, yirmi üç yıl gibi uzun bir süre görev yapan bir imamın, “dün nikâhlarını akdettiklerimi birkaç gün sonra şeriat mahkemelerinde davalıyor görüyorum” sözleri yaşanan süreci bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir.⁶ Maaşlarını alamayan halkın, “Geçen maaş verileli tam kırk altı gün oluyor. Borç boğazı geçti,” “Pusulayı şaşırılı çok oldu. Yelkensisiz küreksiz bir gemi gibi bir semt-i meçhule gidiyoruz” gibi sözleri aslında birer feryattır.⁷

Yoksulluğu iliklerine kadar hisseden Müslüman halka karşın, müta-
rekenin kendileri için yarattığı avantajları sonuna kadar kullanan İtilaf
Devletleri mensupları ve onlarla işbirliği yapan azınlıklar İstanbul’da farklı
bir sosyal yapı oluşturmuştur. İtilaf Devletleri askerleri kentin yaşamına
egemendir. Evlerin birer, ikişer odası çeşitli nedenlerle geliş-gidişlerinde
kullanmaları için kendilerine tahsis edilir. Pera Palas Oteli işgalci subayların
mekânı haline gelir.⁸ Azınlıkların tiyatrolarda sergiledikleri kanto ve düet-
ler aralıksız devam eder.⁹ Tiyatro gösterileri kadınların yanlarında erkekler
olmadan da katılabilirler mekânlar haline dönüşür. Kadının dini ve ahlaki
değerleriyle toplum ve aile içindeki konumu yeniden tartışmaya açılır.¹⁰

Yaşanan bu zorlu günlerde, Rusya’dan kaynaklanan ve 1922’ye
kadar süren göç¹¹ İstanbul’un karmaşık sosyal yapısını bir kat daha artırır.
Muhacirlerin bir kısmı daha önce göç eden akrabalarının yanlarına gelirken,
diğer bir grubu bir bilinmezine içine sürüklenmekte ve sosyoekonomik
sıkıntıları fazlasıyla hissetmektedir.¹²

6 Hakkı Süha, “İstanbul Hayatı: Mahalle İmamlarıyla Mülakat,” *Vakit*, No: 1267, 19 Haziran 1337 (1921), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 231-236.

7 Hakkı Süha, “İstanbul Hayatı: Maaş Yerinde...,” *Vakit*, No: 1270, 22 Haziran 1337 (1921), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 236-240.

8 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, C. 2, İstanbul, 1986, s. XVII.

9 Hakkı Süha, “Galata’da Bir Gece: Galata Bolozlarının Müdavimleri Nasıl Eğleniyorlar?” *Vakit*, No: 1013, 4 Teşrin-i evvel 1336 (1920), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 67-72.

10 Hakkı Süha, “Ramazan Musahabeleri: Kadıköy’ünde Bir Gece...,” *Vakit*, No: 1241, 22 Mayıs 1337 (1921), s. 3. Sözü edilen makalenin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 188-194.

11 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırımli Müslümanların toplam sayısının 1.800.000’e ulaştığı tahmin edilmektedir. Bkz. Kemal Yakut, “Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu’na Göçleri (1783-1922),” *Türkiye’nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Editörler: M. M. Erdoğan ve A. Kaya), İstanbul, 2015, s. 124.

12 Seyyah, “Ruslar Arasında!,” *Vakit*, No: 1065, 25 Teşrin-i sani 1336 (1920), s. 2. Sözü edilen makale-
nin çevirisi için bkz.: Gezgin, a.g.e., s. 98-102.

Toplumsal farklılıkların yaşandığı bu dönem, siyasi yapısı itibarıyla de kendisine has özellikler taşımaktaydı. Mütareke döneminin tek hükümdarı, otuz altıncı ve sonuncu Osmanlı padişahı Mehmed Vahideddin'di (VI. Mehmed). Ülkenin en bunalımlı döneminde dört yılı aşkın bir süre iktidarda kaldı. Saltanat yıllarında hem ittifakçılara muhalefet etti hem de Müdafaa-i Hukuk Hareketine karşı sert bir tutum izledi.¹³ Vahideddin, 1918 ve 1920 arasındaki kısa süreli parlamento dönemleri bir tarafa bırakılacak olursa, mütareke sürecinde “karamame” olarak adlandırılan geçici kanunlar çıkarma yöntemine sık sık başvurdu.¹⁴

Osmanlı saltanatı açısından dönemin ikinci adamı, Velihaht Abdülmecid Efendi'ydı. Abdülmecid Efendi, Vahideddin'in aksine, yakın çevresinin de desteğiyle Milli Mücadele hareketini onaylamış gibi görünen, kısmen ileri düşüncelere açık, zaman zaman Vahideddin'le ve İstanbul hükümetiyle ters düşen bir hareket tarzı benimsemiştir.¹⁵

Mütareke yıllarında on iki hükümet kuruldu. Bu hükümetlerden beşine Damat Ferid Paşa, dördüne Ahmed Tevfik Paşa başkanlık yaptı. Bu iki ismin yanı sıra Ahmed İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa da birer kez sadrazamlık görevinde bulundular.¹⁶

Mütarekenin ilk hükümeti, 14 Ekim 1918'de göreve başlayan Ahmed İzzet Paşa hükümetiydi. Bu hükümet basında “dümdar” (artçı) kabine olarak adlandırılmıştı. Nedeni, ittifakçı kabinelerden ittifakçı olmayanlara, hatta İtilaf Devletlerinin isteklerini yerine getirecek hükümetlere bir geçiş rolünü üstlenmesiydi. Ahmed İzzet Paşa, ülkedeki iç güvenliğin ancak yasaların mutlak surette uygulanmasıyla gerçekleştirilebileceği kanaatindeydi. Yaşanan olağanüstü günlerin etkisi düşünülecek olursa, en önce

13 Vahideddin'in hayatı ile ilgili, yaveri olarak görev yapan Tanık Mümtaz Göztepe'nin eseri için bkz: *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1994. Ayrıca Vahideddin ve dönemindeki olaylar için mütareke yıllarında İstanbul valisi ve şehremini görevlerinde bulunan Süleyman Kâni İrtem'in anıları için bkz: *Son Osmanlı Son Saltanat. Sultan Vahideddin*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 2003.

14 Tanık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1975, s. 113.

15 Abdülmecid Efendi'nin yaşamı ile ilgili bkz: Necdet Sakaoglu, “Abdülmecit (Halife),” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1999, s. 67-69. Ayrıca M.K. Ardakoç, *Hilafet Meselesi*, İstanbul, 1955; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 1984, s. 246-253; Cevdet Küçük, “Abdülmecid Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 263-264.

16 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, s. 9-10.

iç güvenliği sağlanmayı hedeflemek doğaldı. Hükümet programında, İtilaf Devletlerinin mütareke sürecinde hoşgörülü yaklaşımını sağlayabilmek amacıyla, ülkede yaşayan bütün halkın, din ve mezheplerine bakılmaksızın siyasi haklardan eşit olarak yararlanacağı, ülke yönetimine serbestçe katılmalarının sağlanacağı, azınlıklara çeşitli şekillerde verilen ayrıcalıklı hakların sürdürüleceği, bunun için seçim yasasında dahi gerekli değişikliklerin yapılabileceği vurgulanmaktaydı. Ayrıca Wilson İlkelerine uygun bir barışın memnuniyetle kabul edileceği, Arap vilayetleri sorununun hilafet ve saltanata bağlılıklarının devam etmesi koşuluyla, özerklik tanınarak çözülebileceği de ifade edilmekteydi. Ahmed İzzet Paşa hükümeti bütün çabalarına rağmen başını İngilizlerin çektiği siyasi güçlerin hoşnutsuzlukları nedeniyle 8 Kasım 1918'de istifa etmek zorunda kaldı.¹⁷

Mütareke döneminin ilk hükümetinin istifasının ardından, İngilizlere ve saraya yakınlığıyla tanınan Tevfik Paşa hükümeti kurmakla görevlendirildi. Programında, asayiş ve emniyetin ülkeye yeniden kazandırılacağı belirtilmekle birlikte, hükümetin kurulmasından iki gün sonra, 13 Kasım 1918'de, İtilaf Devletleri donanması İstanbul'a gelerek Boğaz'ın iki yakasındaki müstahkem mevkilere yerleşti.¹⁸ İstanbul'daki siyasi bunalıma çözüm bulamayan Tevfik Paşa, 12 Ocak 1919'da istifa etmek zorunda kaldıysa da kabinesinde yer alan bazı bakanları değiştirerek, 13 Ocak¹⁹ ve 24 Şubat 1919'da²⁰ üst üste iki kez daha hükümeti kurmakla görevlendirildi. Son kabinesinde, savaş yılları hükümetlerinin nasıl yargılanacağı konusunda padişahla düştüğü fikir ayrılığı nedeniyle 3 Mart 1919'da²¹ yeniden istifasını verdi. Böylece mütareke sürecindeki "geçiş dönemi" hükümetleri tamamlanmaktaydı.²²

Sultan Vahideddin, 4 Mart 1919'da Damat Ferid Paşa'ya ilk hükümetini kurma görevini verdi. Bu süreç, üst üste üç kez kurulacak olan ve

17 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, İstanbul, 2000, s. 17-18; İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler. Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, İstanbul, 2012, s. 217-221.

18 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1983, s. 78-84; Güneş, *a.g.e.*, s. 231-232.

19 *Sabah*, No: 10475, 14 Kanun-ı sani 1335 (1919), s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, No: 2661, 14 Kanun-ı sani 1335 (1919), s.1.

20 *Vakit*, No: 483, 25 Kanun-ı sani 1335 (1919), s. 1.

21 *Vakit*, No: 490, 4 Mart 1335 (1919), s. 1; *Alemîdar*, No: 1384-74, 4 Mart 1335 (1919), s. 1.

22 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, s. 19.

yaklaşık altı aylık bir dönemi kapsayan Ferid Paşa hükümetlerinin başlangıcıydı. Bu dönemde, Anadolu'da hızlanan Milli Mücadele hareketine karşı sert bir diyalog yürütüldü. Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulup pek çok ittihatçı sadrazam, nazır ve yüksek rütbeli subayın tutuklanması ve idama mahkûm edilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten ihracı hep bu döneme rastlamaktadır.²³

Ali Galip olayı nedeni ile Müdafaa-i Hukukçularla diyalogun kesilmesi üzerine İngilizlerin isteği ile hükümetten istifa etmek zorunda kalan Damat Ferid Paşa'nın yerine, 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa hükümeti kurmakla görevlendirildi. Yeni kurulan hükümetin en temel amacı Mustafa Kemal Paşa ile bir uzlaşma zemini oluşturmaktı. Nitekim 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan yeniden açıldı ve 28 Ocak'taki gizli bir oturumda Misak-ı Milli kabul edildi. Ali Rıza Paşa'ya göre, meclisin toplanmasıyla meşruti kurallara işlerlik kazandırılmış; hükümet, millet ve saltanat bir bütün olarak çalışmaya başlamıştı.²⁴ Fakat bu hükümetin ömrü yaklaşık beş ay sürebildi. İki Yunan tümeninin ileri harekâta geçmesi üzerine, durumu protesto eden Ali Rıza Paşa hükümeti görevden ayrıldı.

Sultan Vahideddin, Meclis-i Mebusanın baskısı sonucunda, ılımlı çalışmalarıyla tanınan Salih Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirmek zorunda kaldı. 8 Mart 1920'de kurulan Salih Paşa hükümeti, 16 Mart'ta İstanbul'un fiilen işgaliyle sarsıldı. Oturum halindeyken Meclis-i Mebusanı basan İtilaf Devletleri, aralarında Rauf Bey gibi önde gelen Müdafaa-i Hukukçuların da bulunduğu milletvekillerinden bir grubu tutuklayarak Limni ve Malta adalarına sürgüne gönderdiler. Milletvekilleri ise güvenlik içinde çalışılabilecek bir zamana kadar oturumlara ara verdiler. Salih Paşa, İtilaf Devletlerinin, Anadolu hareketinin kınanması isteğini geri çevirerek 2 Nisan 1920'de hükümetten ayrıldı.²⁵ Yerine, Anadolu hareketini sona

23 İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, XI-XIV*. Cüz, İstanbul, 2013, s. 2029-2094; Ali Fuad Türkogeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, C. 1, Ankara, 1948, s. 214, 260-261.

24 Cevdet Küçük, "Ali Rıza Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 440-441; Güneş, a.g.e., s. 247-250.

25 Sanhan, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, s. 21-22; Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, C. 2, İstanbul, 1986, s. 14.

erdirmek amacında olan Damat Ferid Paşa, dördüncü ve hemen ardından beşinci kez hükümeti kurmakla görevlendirildi.²⁶ Altı buçuk aylık zamanı kapsayan bu iki hükümet döneminde, Milli Mücadele hareketini bastırma-ya yönelik politikalar devreye sokuldu.

En etkili yöntem bu hareketin dinen meşruiyetini tartışmaya açmaktı. Bu amaçla, 11 Nisan 1920 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanan, padişahın hattühümayunu, Damat Ferid Paşa hükümetinin beyannamesi ve Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin fetvası ile Kuvayımilliye hareketi ve bu hareketin lider kadrosu; anayasa ve kanunlara karşı gelen, padişah ve halifeye isyan eden, ülkenin iç huzurunu bozan, ülkeyi parçalamak isteyen kişiler olarak ilan edildi. Dürrizade Abdullah Efendi verdiği fetvada, suç ve kötülükleri anlatılan asilerin öldürülmelerinin dinen meşru ve farz olduğunu ifade etti. Şeyhülislamın bu fetvayı destekleyen ve aynı zamanda çıkarılmış dört fetvası daha vardı. İkinci fetvada, ülkede savaşmak için gücü bulunan bütün Müslümanların, halife ve padişahın etrafında toplanmaları ve Kuvayımilliyecilerle mücadele etmeleri çağrısında bulunuluyor ve yayınlanan emirlere uyararak onlarla savaşmalarının dini bir zorunluluk olduğu belirtiliyordu. Üçüncü fetva, adı geçen isyancılarla yani Kuvayımilliyecilerle mücadeleden kaçınan veya kaçan askerlerin gerek bu dünyada en ağır ceza ile cezalandırılacakları gerekse ahirette en ağır azaplara uğrayacaklarıyla ilgiliydi. Dördüncü fetva ise Kuvayımilliye ile savaşmak için görevlendirilmiş askerlerin, asileri öldürmeleri halinde gazi olacaklarını ve eğer asiler tarafından öldürülürlerse şehitlik mertebesine yükseleceklerini belirtiyordu.²⁷

Görüldüğü gibi, padişahın hattühümayunu, Damat Ferid Paşa hükümetinin beyannamesi ve Şeyhülislam Dürrizade'nin fetvasıyla Milli Mücadelenin meşru bir hareket olmadığı ortaya koyulmaya çalışılmaktaydı. Padişah, Milli Mücadeleye taraftar olmadığını sadece hattühümayunu ile belirtmekle kalmamış, en üst düzeydeki dinsel makam olan şeyhülislamın verdiği fetva ile de Kuvayımilliye hareketini dine karşı bir eylem olarak ilan

²⁶ Cevdet Küçük, "Ferid Paşa (Damad)," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1999, s. 452-453.

²⁷ Hattühümayun, beyanname ve fetva metni için bkz: *Takvim-i Vekâyi*, No: 3824, 11 Nisan 1336 (1920), s. 1; *Tasvir-i Eşkâr*, No: 3022, 11 Nisan 1336 (1920), s. 1; *Vakit*, No: 871, 11 Nisan 1336 (1920), s. 1; *Peyam-ı Sabah*, No: 493-10923, 11 Nisan 1336 (1920), s.1; *Alemdar*, No: 475-2779, 11 Nisan 1336 (1920), s. 1.

etmişti.²⁸ Osmanlı kamu hukuku uygulamalarında, padişahlar tarafından atılan önemli adımların, alınan kararların uygulamaya koyulmasından önce halkın ve ulemanın gözünde meşruiyetini sağlamak için fetva alındığı bilinmektedir.²⁹ Kuvayımilliye hareketine karşı alınan fetvada da aynı gerekçe söz konusudur. Fakat olayları bu noktaya getiren unsurların, Padişah Vahideddin'in şahsi görüşlerinden mi, İngilizlerin baskı ve zorlamasından mı, yoksa Damat Ferid Paşa'nın yönlendirmesinden mi kaynaklandığı konusu döneme tanıklık eden devlet adamlarının anılarında tartışmalıdır.³⁰ Nitekim mabeyn başkâtipliği görevinde bulunan Lütfi Simavi Bey, fetvanın hazırlanmasında Damat Ferid Paşa'nın rolü olduğunu belirterek, Sultan Vahideddin'in "eniştesinin elinde daima bir kötülük aracı olmaktan kendini kurtaramadığını" ileri sürmektedir.³¹

Damat Ferid Paşa hükümetinde dahiliye nazırlığı görevinde bulunan Ahmed Reşid Bey ise anılarında, fetvaların hükümet üyeleri arasında çok konuşulduğunu ifade ederek, İngilizlerin bu konuda ısrarcı olduklarını, Damat Ferid Paşa'nın da bu ısrarlara karşı koyamadığını, aksi takdirde hükümetin İtilaf Devletleri nezdinde değer kaybedeceğinden korkulduğunu belirtmektedir.³²

Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri döneminde harbiye nazırlığı görevinde bulunan Fevzi Paşa da (Çakmak) İstanbul'un işgalinin ardından Anadolu'ya geçerek 29 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmada, "... Ahali-yi İslâmiyeyi birbirine kırdırarak naili emel olmak esasından ibaret olan İngiliz maksadının tatbikine başlandığı"nı ifade etmiştir.³³

Beyanname ve fetvanın yayınlanmasını izleyen birkaç gün içinde, Kuvayımilliye aleyhtarı *Peyam-ı Sabah*, *Alemdar* gibi İstanbul gazetelerinde, Anadolu'nun birçok yerinde padişah ve halifeye bağlılık gösterileri yapıldı-

28 Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 2016, s. 427.

29 Fetva mekanizmasının devlet işlerindeki uygulamaları ile ilgili örnekler için bkz.: Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, 2005, s. 174 vd.

30 Osman Akandere, "11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuva-yi Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 444-445.

31 Baş Mabeynci Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, TY, s. 531.

32 Ahmet Reşit Rey (H. Nazım), *Canlı Tarihler: Gördüklerim, Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, 1945, s. 284.

33 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* IV, Ankara, 2006, s. 260 (Vesika No: 317).

ğından söz edilmekteydi. Halkın, Kuvayımilliye hareketine karşı isyan edeceğine dair yemin ettikleri haberleri de yayılmaya çalışılmaktaydı.³⁴ Amaç Anadolu halkını kıskırtarak, Damat Ferid Paşa hükümetinin Ankara'ya karşı yürüttüğü politikalara destek vermektir.

Damat Ferid Paşa hükümetleri döneminde İngilizlerle yürütülen politika doğrultusunda Divan-ı Harbi Örfilerin sayıları artırıldı. Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan Sevr Anlaşması imzalandı. Ferid Paşa hükümetinin sonunu hazırlayan olay ise İtilaf Devletlerinin anlaşmanın ardından, Ankara hükümetiyle kısmi bir uzlaşma arayışları oldu. Damat Ferid Paşa, 17 Ekim'de sağlık nedenlerini gerekçe göstererek sadrazamlıktan istifa etti.³⁵ Yerine, Sevr Anlaşmasının hükümlerini daha ılımlı bir yönetimle Anadolu'da kabul ettirmeyi hedefleyen ve uzlaştırmacı bir tavır sergilemeye çalışan Tefvik Paşa bir kez daha hükümeti kurmakla görevlendirildi. İki yıl hüküm sürecek olan bu hükümet, İstanbul hükümetlerinin sonuncusudur. TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli saltanatı kaldırma kararının ardından, 4 Kasım 1922'de istifasını sunmuştur.³⁶

Mütareke döneminde Sultan Vahideddin tarafından görevlendirilen hükümetlerin dönemin ihtiyaçlarına uygun görüşte olan sadrazamlarla kurulduğu açıktır. Vahideddin, İstanbul hükümetiyle Ankara arasında sıcak bir hava estirmeye çalıştığında Ali Rıza Paşa, Salih Paşa gibi ılımlı isimleri sadrazamlıkla görevlendirmişti. Milli Mücadele hareketine karşı sert bir tutum izleyeceği zaman ise Damat Ferid Paşa veya Tefvik Paşa'ya hükümeti kurma görevi verdi. Saltanat sürdüğü işgal günlerinde mutlakiyetçi bir yönetim tarzı benimsedi. Nitekim Mondros Mütarekesinin ardından, 21 Aralık 1918'de seçimlerin yenilenmesinin gerekliliğini ileri sürerek Meclis-i Mebusanı feshetmişti. Meclisin, 1920 yılının ilk ayındaki açılışı da İstanbul'un işgali nedeniyle uzun süreli olamadı. Padişah açılış törenine hastalığını gerekçe göstererek katılmamıştı.³⁷

34 *Peşam-ı Sabah*, No: 495-10925, 13 Nisan 1336 (1920), *Alemdar*, No: 477-2781, 13 Nisan 1336 (1920), *Peşam-ı Sabah*, No: 497-10927, 15 Nisan 1336 (1920).

35 Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul, 2010, s. 257-261.

36 İntem, a.g.e., s. 169-245; Eşref Edip, *Milli Mücadele Yılları*. Hayrettin Karan, (Hazırlayan: Fahrettin Gün), İstanbul, 2002, s. 41-42.

37 Ali Akıldız, "Meclis-i Meb'ûsan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 245-247.

Mütareke yılları, İslamiyetin toplumsal ve idari anlamda ülke içinde yeniden hâkim kılınmaya çalışıldığı bir süreci de beraberinde getirdi. İzlenen bu yolun temelinde yatan birkaç ana neden dikkatle incelenmelidir. Bu nedenlerden ilki, biraz önce ifade etmiş olduğumuz, Sultan Vahideddin'in mutlakiyetçi yönetim anlayışını benimsemiş olmasıdır. Mutlakiyetçi bir yönetimin halk tarafından destek görebilmesi ancak toplum içindeki dindarlığın teşvik edilmesiyle gerçekleşebilir.³⁸ Nitekim mütareke sürecinde, dinsel gerçekleri, yaptığı yayınlarla halka ulaştırabilmek amacı ile Meşihat Dairesi içinde açılan Darü'l-Hikmeti'l İslamiye bütünüyle bu amaca yönelik çalışmalar yürütmüştür. İkinci temel neden, İttihat ve Terakki Fırkasına ve onun dini, kamusal hayatın dışına çıkarmaya yönelik düşünce ve girişimlerine muhalefet eden siyaset adamlarının görüşleridir. Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 22 Ocak 1919'da yayınladığı ilk bildirisinde, savaş yenilgisinin millete yüklenemeyeceğini söyleyerek, asıl sorumluluğun istibdatçı bir kafaya sahip olan, yabancı bir devletin (Almanya'nın) askeri gücüne dayanarak hareket eden hırslı bir gruba (İttihat ve Terakki yönetimi) ait olduğunu belirtmektedir.³⁹ Bu görüş, ittihatçıların devlet yönetiminde gerçekleştirdikleri her türlü uygulamanın kaldırılması ya da değiştirilmesi arzusunun açık bir ifadesidir. İttihat ve Terakki Fırkası döneminde yargıda birliği sağlamak amacıyla Adliye Nezaretine bağlanan şeri mahkemelerin mütareke yıllarında Meşihat Dairesine iadesi, ülke içinde uygulanacak ortak bir aile hukuku oluşturabilme gayretleri içinde hazırlanan ve uygulamaya koyulan hukuk-i aile karnamesinin ilgası, medrese eğitiminde "usûl-i kadim-i ilmiye"nin iadesinin istenmesi devlet yönetiminde İttihat ve Terakki öncesine dönüş isteğinin ifadeleridir.

Aynı karşı çıkış, İttihat ve Terakki yönetiminin basına uyguladığı sansürün kısmen yumuşatıldığı bir süreci de beraberinde getirdi. İttihatçı görüşte olmayanlar kendi yayın organlarını çıkartmak için seferber oldu. Basın mensupları, özgürlüklerin sadece bazı siyasi konularla sınırlı kalmayıp tam kapsamlı olmasında görüş birliği içindeydiler. Bu düşüncenin

38 Akşin, Iç Savaş ve Sevr'de Ölüm, s. 269-274.

39 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, s. 265.

etkisiyle Mondros Mütareke Anlaşmasının imzalanmasının ardından İstanbul'daki muhalif basının sayısında hızlı bir artış görüldü.⁴⁰

Basındaki dinamizmin kamuoyuna yansımaları zamanla yeni siyasi örgütlenmeleri de ortaya çıkardı. İlk olarak, Ahmed İzzet Paşa hükümeti döneminde, mütarekenin imzalanmasından önce, üyeleri İttihat ve Terakkinin milletvekillerinden oluşan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası kuruldu.⁴¹ Fırkanın programı, içinde bulunulan olağanüstü duruma dokunmadan, siyasi düzenin anayasaya uygun hale getirilmesini hedefliyordu. Osmanlı halkının hangi din ve mezhebe mensup olduğuna bakılmaksızın hukuk önünde eşitliğini yineliyordu. Fırkanın, genel teşkilatla ilgili hükümleri arasında, Evkaf Nezaretinin müdüriyete dönüştürülerek Meşihat Dairesine bağlanması öngörülmekteydi (md. 16). İç siyaset konusunda; tiyatro, sinema gibi kurumların genel ahlak ve adaba aykırı çalışmalarının engellenmesi, fuhuş ve kumarın önüne geçilmesi için gerekli çalışmaların yürütülmesine ilişkin zorunluluklar hatırlatılıyordu (md. 46, 47). Eğitim işlerinde, medreselerin, çağdaş koşullara göre ıslah edilmesi (md. 55); anaokullarıyla ziraat ve sanayi mekteplerinin açılıp, sayılarının artırılması (md. 53); iptidai mekteplerin programlarının dini, ahlaki, milli ve çağdaş eğitime göre düzenlenmesi (md. 50); Batının eğitim bilimleri ve sanayiinden yararlanılması (md. 58) hedefleniyordu. Adalet işlerinde, cinayet ve matbuat suçları için hâkimler heyeti oluşturulması planlanmaktaydı (md. 62). Ayrıca temyiz mahkemelerindeki davaların herkese açık görüşülmesi (md. 63), hâkimlerin bağımsızlığı, dokunulmazlığı, maaş düzenlemesi ve terfileri konularına hassasiyetle yaklaşılması (md. 66) istenmekteydi.⁴²

Hürriyetperver Avam Fırkasının kuruluşu, ittihatçı karşıtlarını da cesaretlendirmişti. Bu cesaret, koyu bir İttihat ve Terakki muhalifi olan Mevlanzade Rifat Bey başkanlığında Radikal Avam Fırkasını doğurdu.

40 II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra 377'ye ulaşan İstanbul'daki gazete ve dergi sayısı, 1918 yılının başlarında 14 civarına inmişti. Yayınlanan gazete ve dergilerin tamamı ittihatçı görüşteydi. Basının tek bir haber kaynağı vardı: Osmanlı Milli Ajansı. Uluslararası haberler sadece Almanya ve Avusturya'dan alınmaktaydı. Eylül 1918'de yeni gazeteler çıkartılmaya başlandı. Bkz.: Koloğlu, 1918 Aydınlarımızın Bunalım Yılı, s. 59.

41 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, s. 71.

42 Y.a.g.e., s. 75-85.

Fırkanın, programında belirtilen kuruluş amacı, devletin bütünlüğünü korumak ve milliyetçilik çatısı altında tam eşitlik ve özgürlüğü sağlamak olarak ifade edilmekteydi. Fırka her ne kadar kayda değer bir varlık gösteremediyse de İttihat ve Terakki karşıtı ilk yapılanma olması açısından ardından kurulacak siyasi fırkalara zemin hazırladı.⁴³

İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri, Mondros Mütareke Anlaşmasının imzalanmasından on gün sonra, siyaset sahnesinden silinmemek amacıyla girmiş oldukları hızlı dönüşüm arayışı içinde Teceddüt (Yenilenme) Fırkasını kurdular. Amaç, eski fırkanın lekelenmemiş ismiyle yeni bir çatı altında birleşmekti. Fırka programında, Osmanlı halkının hangi din, milliyet ve mezhepten olursa olsun hukuk önünde eşit olduğu ilkesi benimsenmekte (md. 4, 5); tiyatro ve sinema gibi kültürel mekânların toplumun ahlaki değerlerini ihlal etmekte olduğu belirtilmekte ve bu durumun engellenmesi istenmekte (md. 91); mahkemelerin ve hâkimlerin azledilemez olduğu ilkesi üzerinde durulmakta; medeni kanunla ilgili düzenlemelerin en kısa süre içinde gerçekleştirileceği ifade edilmekteydi (md. 101, 102). Adli teşkilatın büyük şehirlerden başlayarak hızla ıslah edileceği de altı çizilen noktalardan idi (md. 104). Eğitim işleriyle ilgili konularda, iptidai mekteplerin mevcut olduğu yerlerde ilköğretimin zorunlu ve parasız olacağı, mektep bulunmayan yerlerde ise hemen tesisine çalışılacağı belirtilmekteydi (md. 109). Kadınların, mekteplerin ve ilmi kurumların her birinden faydalanmalarının sağlanmasının gerekliliği özellikle hatırlatılmaktaydı (md. 116). Muallim maaşlarının artırılması konusu da fırka⁴⁴ programında yer almıştı (md. 116).

Mütareke dönemi siyasi oluşumları içinde, dönemin fikir adamlarını etkilemesi ve yeni düşüncelere kapı aralaması yönünden Ahali İktisat Fırkası programı da dikkatle ele alınmalıdır. Kasım 1918'de kurulan fırka, Anadolu'da ve taşrada örgütlenememiş olmasına rağmen programında yer alan bazı esaslara dönemin uygulamalarında yer verildiği görülmektedir. Evkaf Nezaretinin müdüriyete dönüştürülerek Meşihat Dairesine bağlanması; cemaatlere ait vakıfların, vakfın kuruluş amacına uygun dönü-

43 Koloğlu, 1918 Aydınlanımızın Bunalım Yılı, s. 66.

44 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi, s. 103-114.

şümünün sağlanması, emlak ve arazi vakıflarının ıslah ve imarına, nakdi vakıfların sayılarının artırılmasına çalışılması (md. 23) fırkanın vakıflar konusundaki önemli görüşleriydi. Ulemanın görev sınırlarını çizerek, belirli daire ve kurumların ulemanın sorumluluğuna verilmesi; Meşihat Dairesinin görevleri arasında yer alan fetva verme, halka dini açıdan doğru yolu gösterme, dini ve manevi birliği sağlama, şeri hükümleri yayınlayacak özel bir teşkilat düzenlemesi gerçekleştirme (md. 57) dinin kamusal hayat içindeki yerini düzenlemeyi hedefleyen program maddeleriydi.⁴⁵

Fırkanın eğitim alanındaki siyaseti de teorik olmaktan çok uygulamalı eğitime ağırlık verilmesinden yanaydı. İptidai mekteplerde, çocukların zekâsını yoran teorik derslerin kaldırılarak, öğrencilerin maddi ve manevi gelişimlerini sağlayacak programların hazırlanması, eğitim süresinin nahiyelerde dört, şehirlerde beş yıl olarak belirlenmesi, iş mevsimlerinde derslerin kısmen ya da tamamen tatil edilmesi (md. 62) ilköğretimle ilgili düzenleme öncelikleriydi.⁴⁶

Fırka programı, ilköğretimi takip eden eğitim kademelerinde ikili bir yol ayrımını hedeflemişti. Bunlardan ilki, “ihtisas eğitimi” denilen ve üniversite ile tamamlanacak olan uzmanlaşma eğitimi idi. İkincisi, “ameli meslek eğitimi” olarak adlandırılan ve ilköğretim üstüne beş yıllık meslek kazandırma eğitimi olarak verilmesi düşünülen pratik eğitimdi. Bu eğitimin ziraat, sanayi, ticaret, dil, çeşitli sanat ve el işi, uygulamalı maden ve orman işleri, çeşitli memuriyet mektepleri, vaizlik ve muallimlik medreseleri, ilköğretim öğretmen okulları gibi alanları kapsaması düşünülmüştü (md. 66).⁴⁷

Medrese eğitiminin de imam, hatip, kürsü şeyhliği, muallimlik gibi meslekleri kazandırmayı hedefleyen meslek medreseleri ve darülfünuna devamı sağlayacak olan “medrese-i sultanıyye” olarak ikiye ayrılması planlanmıştı (md. 70).⁴⁸

Adli konularda, hâkimlerin görev haysiyet ve bağımsızlığının sağlanması, maaşlarının görevlerinin itibarı ile eşdeğer olması için çaba sarf edil-

45 Y.a.g.e., s. 165, 169.

46 Y.a.g.e., s. 170.

47 Y.a.g.e., s. 171.

48 Y.a.g.e., s. 171-172.

mesi, adli görevleri dışında herhangi bir görev üstlenmemeleri için gereğinin yapılması fırka programında⁴⁹ yer alan önemli hususlardı (md. 80-81).

19 Kasım 1919'da İstanbul hükümetini destekleyen bir dernek olarak kurulan fakat dönemin siyasi şahsiyetlerinin görüşlerince, dernek olmaksızın çok "yeni bir fırka" şeklinde çalışan Osmanlı İlä-yı Vatan Cemiyetinin nihai hedeflerini belirleyen talimatnamesi de Sultan Vahideddin'in toplumu dindarlaştırma politikasına paralel prensipler taşımaktaydı. Evkaf Nezaretine ait işlerin şeri hükümler gereğince yürütülmesi (md. 12), iptidai mekteplerin eğitiminde dini eğitime ağırlık verilmesi (md. 13), dış siyasette Osmanlı Devleti'nin her devletle iyi geçinme politikasını benimsemesi (md. 17) izlenen siyaseti destekler nitelikteki maddelerdi.⁵⁰

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Fırkasına karşı kurulmuş olan fakat fırkanın 1913 yılının başlarında hükümeti bütünüyle ele geçirmesi sonucunda kapanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, mütareke döneminde yeniden kuruldu. İlk gününden itibaren mütareke yıllarının en güçlü siyasi aktörü olan fırka, karşısında herhangi bir siyasi fırka bulunmadığı halde İttihat ve Terakki mensuplarına ve ittihatçıların vârisi saydığı Teceddüt Fırkasına karşı hep dikkatli davrandı. Fırkanın yeniden kurulması, itilafçıların tamamının bir araya gelmesini sağlayamadı. Fırka çekişmelerden kurtulamayarak siyasi bir birlik de oluşturamadı. Tevfik Paşa hükümetinin ardından kurulan ilk Damat Ferid Paşa hükümeti üyeleri, pek az istisnaıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından oluşmuştu. Aslında bu hükümet, fırkanın ilk ve son hükümeti olarak değerlendirilebilir.⁵¹ Damat Ferid Paşa'nın ikinci hükümet döneminde, fırkayla hükümet arasındaki bağlar bütünüyle koptu. Fırka başkanı Sadık Bey, yayınladığı bildiride, kabinenin izlediği siyasetin fırka programıyla bağdaşmadığını halka duyurdu.⁵²

49 *Y.a.g.e.*, s. 173.

50 *Y.a.g.e.*, s. 524-528. Fırkanın talimatname esasları ve nizamnamesi ayrı bir makalede de yayınlanmıştır. Bkz: Çiğdem Aslan, Nural Bozoğlu, "Osmanlı İlä-yı Vatan Cem'iyyeti Ta'limât-ı Esâsiyesi ve Nizamnamesi," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 399-427.

51 Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 507-511.

52 *Alemdar*, No: 1496-186, 27 Haziran 1335 (1919), s. 1.

Mütareke dönemi itilafçıların ilk ortak noktaları, İttihat ve Terakki düşmanlığıydı. İkinci ortak noktaları Müdafaa-i Hukuka ve bu akımı temsil eden TBMM hükümetine karşı oluşlarıydı. Onları “maskeli ittihatçı” hatta daha da ileriye giderek “Bolşevik” olarak niteliyorlardı. Fırka ileri gelenleri politikalarını ve bütün çıkarlarını İngilizlere bağlamaktaydı. Nitekim fırka mensubu yazarlar, Osmanlı Devleti’nin varlığını koruyabilmesi için “kuvvetli” ve “paralı” bir devletle birlikte yürümekten başka çaresi olmadığını belirtmekteydiler.⁵³ Dönem içinde TBMM hükümetine karşı girişilen propagandalarda, iç ayaklanmalarda, Divan-ı Harbi Örfilerdeki yargılamalarda, darülfünun olaylarında ve Sevr Anlaşmasının imzalanmasında Hürriyet ve İtilaf Fırkasının rolü büyüktür. Dolayısıyla İstanbul yönetiminin pek çok siyasi kararında doğrudan etkileri vardır.

Mütareke dönemi, yaşanan bütün sıkıntılara rağmen İstanbul hükümetleri açısından son bir var olabilme, ayakta kalabilme mücadelesine sahne olmuştur. Bir yandan devlet teşkilatlanması ve kurumları açısından modernleşmeye çalışarak İtilaf Devletlerinin desteğini sağlamak isteyen İstanbul hükümetleri, diğer taraftan dinle bağlantılı kurumlarını koruyup güçlendirmek için gayret gösterdiler. Mütareke yılları, bağımsızlığını yitirmiş, yoğun baskı altındaki siyasi bir iktidarın, dört yıllık kısa bir süre içinde, eskiyle yeni, klasikle modern arasındaki seçimlerine tanıklık etti.

Dönemle ilgili çalışmaların tamamında, sürecin siyasi hayatı detaylarıyla aydınlatılırken, kurumsal bazda gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemelere hemen hemen hiç değinilmemiştir. Bunda düzenlemelerin çoğunun, düşünce bazında ya da sonuçsuz bir girişim olarak kalmasının rolü muhakkak ki vardır. Fakat her ne kadar pek çoğu sonuçlanmamış olsa da ortaya atılan fikirlerin Cumhuriyet Türkiye’sine ve hatta günümüze yansımalarının olduğu açıktır.

Çalışmamızda, dönemin birinci elden kaynaklarına dayanarak, kurumlar içinde gerçekleştirilmesi düşünülen, kısmen gerçekleştirilen fakat çoğunlukla planları hazırlanıp son noktaya gelindiği halde uygulanamayan yenileşme çalışmalarına, eski kurumlardaki yeniden yapılanmalara

53 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, s. 286, 294-295.

ışık tutmaya çalıştık. Düzenleme girişimlerinin nihai amaçlarına değindik. Dönemin kurumlarını, Meşihat Dairesinden Evkaf Nezaretine, adli mekânizmadan kanunlara, eğitim yapısından hilafet makamına kadar kamusal hayatı ilgilendiren geniş bir yelpaze içinde ele aldık. Hukuk-ı aile kararnamesinin kaldırılışına değinirken özel yaşamla ilgili düzenlemeleri ortaya koymaya çalıştık. Dönem içinde doğurduğu sosyal, siyasal ve ekonomik sonuçlar nedeni ile muallimler grevi, darülfünun boykotu gibi toplumsal olaylara da değinmeden geçemedik.

Çalışma konumuz her ne kadar İstanbul Hükümetleri ile sınırlıysa da dönemin kapanışına neden olan “Saltanatın Kaldırılması” ile ilgili adımları TBMM hükümeti cephesinden de incelemeye gayret ettik. Amacımız Osmanlı Devleti’ni sona erdiren olayları her yönüyle araştırarak ortaya koyabilmektir.

MEŞİHAT DAİRESİ VE EVKAF-I HÜMAYUN İÇİNDEKİ DÜZENLEME ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devlet teşkilatı içinde dini işlerden sorumlu en üst düzeydeki makam olan şeyhülislam, fetva verme ve ulema başkanlığı gibi görev ve sorumluluklarını, kendisine bağlı çalışmalarını sürdüren Meşihat Dairesi içindeki çeşitli organ ve görevlilerden yardım alarak sürdürmekteydi. Daire içindeki her organ üstlenmiş olduğu görevlerle ilgili çalışmaları yürütürdü. Zamanla değişen koşullar nedeniyle eklenen görev ve sorumluluklara bağlı olarak, Meşihat Dairesi içinde bazı yeni organlar oluşturuldu. Mütareke sürecinde de aynı amaçlarla şeyhülislamlık bünyesinde yeni düzenlemeler gerçekleştirildi.

Meşihat Dairesi içindeki yeni düzenlemelere geçmeden önce daireye başkanlık eden makamın, şeyhülislamlığın, üstlenmiş olduğu görev ve sorumluluklar açısından bu döneme kadar geçirdiği değişimi kısaca özetlemeye çalışacağız.

ORTAYA ÇIKIŞINDAN MÜTAREKE DÖNEMİNE KADAR MEŞİHAT DAİRESİ

Osmanlı Devleti'nde, kuruluş döneminden Tanzimat dönemine kadar geçen süre içinde, özel hukuk alanında sadece şeri hukukun temel prensipleri uygulandı. Kamu hukuku alanında ise, şeri hükümlerin tam anlamı ile açıklama getiremediği konularda, padişahın yasama yetkisine yani örfi hukuk kurallarına¹ dayanıldı. Ulema sınıfı, her iki alanda da hukuk kurallarının şeri hukuka uygunluğunu denetleyip onaylayan bir mekanizma işlevi gördü.

Fatih Sultan Mehmed döneminde, devletin merkezileşmesi yönünde atılan adımlara paralel olarak, ulema sınıfı içinde de yeni düzenlemelere gidildi. O tarihlere kadar "payitaht müftüsü" adı verilen makama

1 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Fahri Unan, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Ankara, 2004, s. 61-72; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iiliği Meselesi," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 3-4, İstanbul, 1945, s. 203-224; Halil İnalıcık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet," *İslâmiyât*, C. 1, S. 4, Ankara, 1988, s. 135-142.

şeyhülislam² denmeye başlandı ve fetva mekanizması, alınan kararların, çıkartılan kanunnamelerin, girilen uygulamaların meşruiyet kaynağı olarak kullanıldı.³

Yavuz Sultan Selim'in halifelik unvanını padişahlık sıfatları arasına katmasıyla birlikte, Osmanlılar kendilerini İslam hilafetinin vârisleri olarak görmeye başladılar.⁴ Bu durum pratikte, dini kurumlar içinde önemli rolü olan ulema sınıfının devlet idaresindeki rolünün artması sonucunu doğuracaktır. Oysa Yavuz Sultan Selim'den sonra tahta geçen padişahlar, ulemayı halkın gözünden uzak tutabilmek için pek çok strateji deneyerek, onların siyasi rollerini en aza indirmeye çalışmışlardı. Bu stratejilerden en önemlisi medreseler üzerindeki devlet kontrolünün artırılmasıydı.⁵ Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarından itibaren ulema sınıfının başına geçirilen şeyhülislam, önemli bir merkezi kontrol mekanizması olarak görev yapmaya başladı. Padişahın görevlendirdiği ve azlettiği şeyhülislamlar ilmiye teşkilatı içindeki bazı atama görevlerinin dışında,⁶ devlet işlerinde önemli bir karar mekanizması durumunda bulunan Divanühümayunun daimi üyeleri arasına giremediler.⁷

Şeyhülisamlık makamının, siyasi işlerin içinde yer almaya başlaması, 17. yüzyıldan itibaren gücünü yitiren Divanühümayunun yerine toplanmaya başlayan meşveret meclislerine katılmalarıyla gerçekleşti. II. Mahmud döneminde, bu konuda bir adım daha atıldı ve şeyhülislamlar

2 Fatih Sultan Mehmed döneminde çıkartılan, "Kanunnâme-i Âl-i Osman'da şeyhülislama "ulemanın reisliği" unvanı verilmişti. Bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nde şeyhülisamlık makamının ancak 16. yüzyıldan sonra ulemanın başı konumuna geldiğini belirterek, kanunnamedeki bu bölümün sonradan yazılmış olabileceğine dikkat çekmişlerdir. Bkz.: Dilger'den nakleden, Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), S. 33, 1982, s. 80 (dipnot).

3 Yakut, *Şeyhülisamlık*, s. 30.

4 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire X: The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973, s. 34.

5 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (Derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul, 1991, s. 88-89.

6 Önceleri veziri azamlar tarafından yapılan bütün yüksek rütbeli müderris ve kadıların atanmaları, 1574 yılından itibaren, şeyhülislamlar tarafından gerçekleştirildi. Kadiaskerlere ise yirmi akçeden kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle, kaza kadılarının atanmaları görevi bırakıldı. Bkz.: "Osmanlı Kanunnameleri," *Millî Tetebhular Mecmuası*, C. 1, S. 3, 1331, s. 538-539; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s. 179.

7 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1986, s. 55-58.

Meclis-i Vükela üyeliğine getirildi. Ayrıca, yine bu dönemde, bir çeşit temiz mahkemesi niteliğinde çalışan “huzur murafaaları”nın sadrazam yerine şeyhülislamın başkanlığında toplanmaya başlamasıyla şeyhülislamlık makamı adli alanda da yetkiler elde etti.⁸ II. Mahmud, diğer üst düzey ulemaya da devlet işlerinde önemli temsil yetkileri vererek, gerçekleştirmeyi düşündüğü yenileşme hareketlerinde onların desteğini sağlamayı amaçladı.⁹

Tanzimat Fermanının ilanıyla birlikte, devlet yapısı içine Batı kurumları yerleştirilmeye çalışılırken, ulemanın adalet ve eğitim alanındaki tekelleri ellerinden alındı. Bu bağlamda, şeyhülislamlık makamının yetkileri de sınırlandı. Makam, ancak şeri mahkemeler, medreseler gibi geleneksel bazı kurumların üst mercii olma konumunu sürdürdü.¹⁰ 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin meşruiyet ilkelerinin, İslam dininden kaynaklanan yaygın adalet anlayışından kısmen uzaklaştığı bir dönem oldu. Tanzimattan itibaren Batı kanunlarının benimsenmesiyle, İslam hukuku adım adım özel hukuk alanına hapsedildi. Bununla beraber, devlet anlayışı bilinçli olarak, İslami öğeler çerçevesinde tanımlanmaya çalışıldı. II. Abdülhamid döneminde, halifelik kurumunun sembolize ettiği, İslam ulusalcılığı bunun güzel bir örneğiydi.¹¹

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte, din-devlet, din-siyaset ilişkileri içinde en fazla tartışılan ve yeniden şekillendirilmeye çalışılan kurum, şeyhülislamın resmi dairesi durumundaki Bab-ı Meşihat veya Meşihat Dairesi oldu. Bu dönemde de padişah tarafından atanan şeyhülislamın aslında her yeni hükümet ile birlikte değişen nazırlık statüsüne dönüştürüldü. Ayrıca Meclis-i Vükela üyesi olmaları nedeni ile gerektiğinde Meclis-i Mebusana gelerek kendilerine yöneltilen soruları yanıtlamakla yükümlü tutuldular. Yani Meclis-i Mebusana karşı sorumluydular.¹² Meşihat Dairesinin üst-

8 Yakut, *Şeyhülislamlık*, s. 106.

9 David Kushner, “The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1876),” *Turcica*, C. 19, 1987, s. 51-74.

10 Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (Derleyenler: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul, 1990, s. 182; Yakut, *Şeyhülislamlık*, s. 87-152.

11 Cemal Kafadar, Hurricihan İslamoğlu İnan, “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi,” *Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1999, s. 133-136.

12 Şeyhülislamın Meclis-i Mebusana karşı sorumlu tutulup tutulmayacağı konusu II. Meşrutiyet dönemi içerisinde yer alan önemli tartışma konularından birini teşkil etmiştir. Bkz.: Esra Yakut, “II. Meş-

lenmiş olduğu bu görev ve sorumluluklar, döneme hâkim olan İttihat ve Terakki Fırkasının, siyasal ve sosyal hayatın yeniden yapılanmasında dinin işlevini sorgulamaya dönük düşünceleri arasında yeni düzenlemeler geçirdi. 1916'da toplanan İttihat ve Terakki kongresinde, Meşihat Dairesinin işlevinin dinin yayılması ve İslamın yüceltilmesiyle ilgili çalışmalar yapmakla sınırlandırılmasının zorunlu olduğu belirtildi ve şeri mahkemelerin onun denetiminden alınıp Adliye Nezaretine bağlanması önerildi. Aynı kongrede, medreselerin gelir kaynaklarının Evkaf Nezaretinden alınarak Meşihat Dairesine aktarılması konusu görüşüldü ve bu konunun fırkanın siyasal programına alınması kararlaştırıldı.¹³

İttihat ve Terakki Fırkası kongresinde alınan kararlar kısa sürede uygulamaya koyuldu. İlk olarak, 12 Mart 1917'de çıkartılan bir irade-i seniyeye ile kadıaskerlik ve evkaf mahkemeleri de dahil olmak üzere bütün şeri mahkemeler ve Emval-i Eytam gibi Meşihat Dairesine bağlı bütün kurumlar Adliye Nezaretine bağlandı. Ardından, 25 Şubat 1917'de hazırlanan bir kanun layihası ile Evkaf Nezareti tarafından idare edilen Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları, cami, mescit ve tekkelerle birlikte bütün medreselerin Meşihat Dairesine bağlanması öngörüldü. Bu kanun layihası, son olarak 24 Mayıs 1917'de Muvazene-i Maliye Encümeninde görüşüldü ve Medaris-i İlmiyye Kanunu bağlamında yürürlüğe koyuldu. Kanunla Osmanlı Devleti'ndeki bütün medreseler Meşihat makamına bağlanmış oluyordu.¹⁴

İttihat ve Terakki Fırkasının Meşihat Dairesini siyasi işlerden soyutlayarak sadece din işleriyle uğraşan bir kurum durumuna getirme çabaları, 15 Mart 1917'de hükümet tarafından hazırlanan "Meşihat-ı İslamiyye'nin görev ve yetkilerine dair kanun layihası" ile belirli bir çerçeveye oturtuldu. Bu layihada Meşihat Dairesi "İbadat ve itikada dair olan hidemât-ı umumiyye-i diniyyenin merkezi resmî ve mercii yegânesi" olarak kabul edildi.¹⁵

rutiyet Dönemi'nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları," XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi ve Kongre'ye Sunulan Tebliğler, Ankara, 9-13 Eylül 2002, s. 1345-1364.

13 İttihat ve Terakki Cemiyeti, (1332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla Bu Babda Yazılan Makalatı Muhtevisi), İstanbul, 1332, s.30-70.

14 Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları," s. 1363.

15 Meclis-i Mebusan Encümen Muzbuaları ve Levâ-yih-i Kanuniyye, D. 3, Iç. S. 3, C. 1, Ankara, 1992, s. 801-803.

İttihat ve Terakki Fırkasının Meşihat Dairesinin görev ve yetkilerini dini işlerle sınırlama gayretleri siyasi tepkilerle karşılandı. 1918'in başında Meclis-i Mebusandaki bütçe görüşmeleri sırasında söz alarak düşüncelerini açıklayan Kütahya Milletvekili Abdullah Azmi Efendi, çeşitli konularda hazırlanan kanunların Şûrayıdevlette görüşüldüğü gibi dini ilgilendiren bir kanun hazırlanırken bunun da Meşihat Dairesinde görüşülmesinin gerekliliğini belirtti. Ayrıca sadece diyanetle ilgili konularda, fetva verme görevi üzerinde bırakılan Meşihat makamının bu alanda kendisine danışacak kimselerin azlığı nedeniyle atıl bir duruma düşeceği, bunu engellemek ve bu daireye bir "Heyet-i İlmiye" sıfatı verebilmek için özellikle talak, nikâh gibi dini hükümler içeren kanunların Meşihat içerisinde görüşülmesinin gerekliliği üzerinde duruldu.¹⁶

Abdullah Azmi Efendi, konuyla ilgili görüşlerini daha da detaylandırarak, belediye kanunlarına kadar bütün meselelerin Meşihat Dairesi içinde görüşülmesi sağlanmış olsa, hazırlanan kanunlara halkın uymasının da daha kolay olacağını belirtti.¹⁷

Din-devlet işlerinin yeniden sorgulanması bağlamında, Meşihat Dairesine yönelik düzenleme girişimleri dönemin basınında da farklı açılardan değerlendirildi. Nitekim Yunus Nadi, kanunun Meclis-i Mebusanda görüşülmesinin hemen ardından, *Tasvir-i Efkâr*'da kaleme aldığı makalesinde, İslamiyette ruhaniyetin bulunmadığını belirterek bununla beraber ümmetin dini inançları ve maneviyatıyla ilgilenecek bir sınıfa ihtiyaç duyulduğunu, dini müesseselerle ilgili özel bir düzenleme gerekliliğinin de bu kurumların gerek iç gerek dış görünümlerinden anlaşılabileceğini ifade etti. Ayrıca, milletin dini hayatının geliştirilebilmesi için, dini teşkilatın yeniden örgütlenmesinin zorunlu olduğunu da ifade ederek, hükümetin bu alandaki girişimlerini tamamen desteklediğini açıkladı.¹⁸

II. Meşrutiyet dönemi, dinin devlet hayatı içindeki konumunun yeniden ele alındığı bir dönemdi. Bu nedenle, dini teşkilat içinde de yeni

16 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, 1ç. S. 4, C. 2, Ankara, 1991, s. 549-550.

17 Y.a.g.z.c., s. 550.

18 Yunus Nadi, "Siyasiyat: Meşihat'da Yeni Teşkilat," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2349, 22 Kanun-ı sani 1334 (22 Ocak 1918), s. 1.

düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştu.¹⁹ Dini kurumların yeniden yapılandırılmasına yönelik çabalar, mütareke döneminde de çeşitli değişikliklerle birlikte sürdürüldü.

MÜTAREKE DÖNEMİ VE YENİ OLUŞUMLAR

Meşihat Dairesinin kurumsal örgütlenmesi mütareke sürecinde de II. Meşrutiyet dönemindeki yapısını korudu. Bu dönemde sadece ortaya çıkan sosyal olayların ihtiyaç doğurduğu bazı noktalarda yeni düzenlemelere gidildi ya da yeni kurumsal yapılanmalar gerçekleştirilmeye çalışıldı. Düzenlemelerden ilki, 1918 başlarında yüksek bir danışma organı olarak oluşturulan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye dairesiydi. İkinci düzenleme girişimi ise Müslüman halkın haklarını korumayı hedefleyen Cemaat-i İslamiye teşkilatlanmalarıydı.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin Açılması

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, 5 Mart 1918 tarihinde çıkartılan bir kanunla²⁰ Meşihat Dairesi içinde Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye ve eski Kadiaskerlik salonları kullanılarak açıldı. Açılış konuşması dönemin Şeyhülislamı Musa Kazım Efendi tarafından gerçekleştirildi.²¹ Meşihat makamına bağlı böyle bir dairenin oluşturulma amacı, yüksek bir danışma organı olarak çalışmalarını sürdürmek, dini gerçekler ve İslami kavramları yaptığı yayınlarla halka anlatmak, medreselerin ıslahı gibi önemli hedeflere ulaşmaktı.²²

Daireye ait nizamname 6 Mayıs 1918'de yayınlandı. Nizamnamede, daire içinde yer alan encümenler ve bu encümenlerin üstlenmiş olduğu görevler belirtilmekteydi. İlmi görevler diye sınıflanan işlerle, İslami pren-

19 Mütareke Dönemi öncesi, dinsel kurumların devlet içinde uğradığı değişimle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Yakut, *Şeyhülislamlık*.

20 Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin kuruluşu hakkındaki kanunun Meclis-i Âyanda görüşülmesi sırasında meydana gelen tartışmalarla ilgili bkz.: Yakut, *Şeyhülislamlık*, s.79-80. Ayrıca Darü'l-hikmeti'l-İslamiye teşkilatı ile ilgili detaylı bir inceleme için bkz.: Esra Yakut, "Mutareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye," *International Journal of Euro-sian Education and Culture*, S. 4, Nisan 2018, s. 44-56.

21 BOA, *Dosya Usulü İradeler Tasnifi*, Dosya No:37; Tanin, No: 3474, 13 Ağustos 1334 (1918), s. 3; "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye," *Sebilürreşad*, C. 15, S. 365, 15 Ağustos 1334 (1918), s. 18-19.

22 *Ceride-i İlmîye*, C. 4, Aded: 36, 1336, s. 1057.

sipler ve hakikatler, “Kelam Encümeni”nin görevleri arasında yer almıştı. İslami hükümlerle ilgili çalışmalar “Fıkıh Encümeni”ne, İslami amaç ve faziletlerle ilgili çalışmalar “Ahlak Encümeni”ne verilmişti. Nizamnamede belirtilen ve Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin ameli görevleri diye sıralanan işler ise Müslümanların dini terbiyelerinin, İslamın faziletli vasıflarının geliştirilmesine çalışmak, bu amaçla taşradaki din görevlileri ve eğitimcilerle bağlantı kurarak, onların dinle ilgili konularda aydınlatılmalarını sağlamak amacı ile yayınlar yapmak olarak sıralanmıştı.²³

Dairenin kuruluşu, dönemin aydınları tarafından kaleme alınan yazılarda da sıkça gündeme getirildi. Müderris Mehmed Şerafeddin Efendi (Yaltkaya),²⁴ İslam mecmuasında yazmış olduğu bir makalede, dinin tebliği görevinin bu defa Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerine verildiğini belirterek, görevi üstlenmiş olan kimselerin yurtiçinde ve yurtdışında İslami gerçeklerin yayını ile sorumlu tutulmalarının sevindirici olduğunu ifade etti.²⁵ *Sebilürreşad* mecmuasında çıkan bir başka yazıda, Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin kuruluş amacı ve çalışma alanının dini ve toplumsal hayattaki bozulmaların ve buhranın önüne geçebilecek hedefler içerdiği üzerinde duruldu. Ayrıca şeri mahkemelerin Meşihat Dairesinden ayrılarak Adliye Nezaretine bağlanmasından dolayı ortaya çıkan boşluğun Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin kuruluşu ile doldurulacağı belirtildi. Kurumdan ve kurum içinde görev yapanlardan beklenilerin yüksek olduğu da ilave edildi.²⁶ Bu noktada özellikle üst üste yaşanan savaşlar sonucunda ortaya çıkan ahlaki zayıflığın ancak bu encümenin yoğun çalışmaları sonucunda giderilebileceği belirtildi.²⁷

23 *Ceride-i İlmiye*, C. 4, Aded: 36, 1336, s. 1061-1067; Tanin, No: 3478, 17 Ağustos 1334 (1918), s. 3.

24 Mehmed Şerafeddin Efendi (Yaltkaya) ile ilgili detaylı bir araştırma için bkz.: Fahri Özteke, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Etnosentrik Bir Din Adamı. Mehmed Şerafettin Yaltkaya*, İstanbul, 2020.

25 Şerafeddin Efendi, “Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'nin Küşad: Münasebetiyle,” *İslâm Mecmuası*, S. 61, 29 Ağustos 1334 (1918), s. 1161-1162. Dairenin yapacağı yayınlarla ilgili tartışmalar, kuruluşuyla ilgili kararların alındığı Meclis-i Ayan görüşmeleri sırasında da gündeme gelmişti. İslami gerçekleri, yapmış olduğu yayınlarla, halka duyurmakla görevlendirilen bu organın Hıristiyanlıktaki misyonerlik faaliyetlerine benzer çalışmalar sürdürebileceği de tartışılan konular arasındaydı. Bkz. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, D. 3, İç. S. 4, C. 1, Ankara, 1990, s. 457.

26 “Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye,” *Sebilürreşad*, C. 15, S. 365, 15 Ağustos 1334 (1918), s. 18-19.

27 Basında çıkan yazılarda, Darü'l-hikmeti'l-İslamiyede Ahlak Encümeninin kurulması için en çok gayret gösteren kişinin Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi olduğu söylenmekte, encümenin çalışmaları ne derece başarılı olacağının zaman içinde görüleceği belirtilmekteydi. Bkz.: “Ahlak Komisyonu,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2826, 28 Ağustos 1335 (1919), s.1. Yaşanan olağanüstü günlerin ahlaki açıdan neden

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, merkez ve taşra teşkilatlarından oluşmuş ve gerek İstanbul'da gerek taşrada çalışmalarını sürdürmüştür.

Merkez Teşkilatı ve Çalışmaları

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye merkez teşkilatı, İstanbul'da Meşihat Dairesi içinde yer alıyordu. Daire içindeki üç encümenden her biri üçer üyeden oluşmaktaydı. Bütün üyelerin başında da bir başkan görev yapıyordu. Hem başkan hem de üyelerin görevlendirilmeleri şeyhülislam tarafından yapılır ve bunlar atanacakları görevler konusunda en fazla bilgisi olan ulema arasından seçilirlerdi. Seçilmiş kişiler yine şeyhülislamın arzıyla ve padişahın iradesiyle görevlerine atanırdı.²⁸

14 Kasım 1918'de çıkartılan ve Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin çalışma şeklini belirleyen talimatnameye göre başkanlık görevi üstlenen kişiler; bu dairenin düzenli şekilde idaresinden, görevlilerin üstlendikleri görevi doğru biçimde yerine getirip getirmediklerinin kontrolünden, onay verilmesi gereken kararların Meşihat Dairesine arzından, başkanlık makamına gelen evrakın maslahatına göre heyete veya kaleme havale edilmesinden, haftada en az bir defa kendi başkanlıklarında toplantı yapmaktan, dairenin işçilerine ait olan ve karara dayanmayan görevlerin doğrudan yerine getirilmesinden sorumlu tutulmuşlardı.²⁹

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye azaları ise dinle ilgili konularda halkı aydınlatmak amacıyla söyleşiler yapmak, beyanname ve makaleler yayınlamakla görevlendirilmişti. Bu kapsamdaki söyleşiler, özellikle dönemin dinsel düşüncelerini ve dini sorunlarını ortaya koymaları açısından büyük önem taşımıştır. Nitekim daire azalarından Ferid Bey'in Ayasofya Camii Şerifi'nden halka hitabında söyledikleri dikkat çekicidir. Ferid Bey, konuşması sırasında ortada "dinsizlik, dine karşı bir husumet" şeklinde yayılan, uğursuz bir cereyanın olduğundan yakınarak, bu cereyanın önüne geçmek

olduğu çöküntüyü göstermek amacı ile çeşitli sayısal verilere de yer verilmişti. 1919 yılında, fahişelik yapan ve çeşitli zührevi hastalıklardan şikâyetçi olan 40.000 kadının polis kayıtları arasına girdiği açıklanmakta ve düzeltilmesi gereken durumun vahameti gösterilmekteydi. Bkz.: "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de Ahlâk ve Vezâif-i İslâmiye Komisyonu," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2825, 27 Ağustos 1335 (1919), s. 2. 28 *Ceride-i İlmiye*, C. 4, Aded: 41, 1337, s. 1198-1202. 29 *Y.a.g.e.*, s. 1198-1199.

için gerekli savunmaları yapmak istediğini belirtmiştir. Savunması sırasında, dinsizliği, ağacın köküne hücum eden mikroplara benzetmiştir. Bahçıvanın ağacın kökünü bırakıp dallarıyla uğraşmasının sonuç vermemesi gibi, dinsizlikle mücadele sırasında da olayın köküne inilmesinin gerektiğini açıklamıştır. Bu mücadelenin yapılması sırasında insanın sinirlerine yenilmesinin sonuç vermeyeceğini, tam aksine sükûnetin korunmasının gerekliliğini belirtmiştir. Her şeyi zamanın doğurduğunu, çeşitli dönemlerde farklı fikir akımlarına rastlanabildiğini, kütüphanelerde mevcut binlerce kitabın bu fikir akımlarından doğduğunu, her dönemde farklı düşüncelerin varlığını sürdürebileceğini açıklamıştır. Farklı görüşler içinde, asıl hata yapanların, bir şeyin derinine inmeden ona dıştan bakan kişiler olduğunu, dine ve dinsel düşüncelere saldıran kişilerin de dinin ne olduğunu bilmeden, dinsel hükümleri anlamaya çalışmadan körü körüne eleştirdiklerini ve bu nedenle de büyük hatalar yaptıklarını ileri sürmüştür.³⁰

Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin çalışmalarını sürdürdüğü dönemde, azalarının en fazla cevaplandırmak zorunda kaldığı konu, İslamiyetin eşitlikçi bir din olup olmadığına yönelik yapılan tartışmalara verdiği yanıtlar oldu. Daire azaları, İslamiyetin en "hürriyetperver" din olduğunu belirterek, bu dinin, kişileri kelimeyi tevhidin sözlü olarak söylenmesi gibi son derece basit ve açık bir akitle kendi "aile-yi ictimaiyyesi"ne aldığından söz ettiler.³¹ İzmirli İsmail Hakkı Bey, İslam devletinin üzerine kurulmuş olduğu temel taşlardan birinin adalet siyaseti olduğunu söyleyerek, İslamiyetin "adaleti sadece mensuplara, dostlara, hemşerilere, fırkaya girenlere, ocaktan yetişenlere mahsus kılmayıp bütün insanlara yaydığını" belirtti.³² Fakat yabancı basın, İsmail Hakkı Bey ile aynı düşünceleri paylaşmamaktaydı. İstanbul'da İngilizce yayınlanan, *Orient News* gazetesinde Meşihat makamının görev ve yetkileriyle ilgili bir makalede, şeyhülislamın, bütün devlet işlerini ve Müslümanların hayatını idare eden, hatta hükümetin iç ve dış siyasetini düzenleyen bir görevli olması nedeniyle ülkede, kanunlarla, halk arasında

30 *Ceride-i İlmîye*, C. 5, Aded: 51, 1338, s. 1633-1637.

31 "Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Mühim Bir Müracaah," *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 406-407, 17 Nisan 1335 (1918), s.149.

32 *Ceride-i İlmîye*, C. 4, Aded: 46, 1337, s. 1240-1247.

sağlanmaya çalışılan eşitliğe asla ulaşamayacağı ileri sürülmekteydi. Bu eleştiri yazısına yanıt yine Darü'l-hikmeti'l-İslamiyeden geldi. Daire azalarınca hazırlanan bir beyannameyle şeyhülislamlık makamının önemi vurgulanmaya çalışıldı. Bu beyanname, dünya uygarlığının asırlarca süren kanlı mücadelelerden sonra kısmen elde edebildiği eşitliği, İslamiyetin daha ilk ortaya çıkışında bütün insanlara bahsettiği üzerinde durularak, konuya ilişkin çeşitli örnekler verildi. Dört halife döneminde, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı devletleri zamanında gayrimüslim halkın, hukukça Müslümanlardan daha aşağı tutulmadığı, Osmanlıların donanmalarıyla Hint denizlerinde dolaşır, ordularıyla Viyana'yı kuşatırken bile İstanbul'daki kiliselerin çanlarını susturmadıkları, gayrimüslim tebaanın dinlerini, dillerini, inançlarını, âdet, anane ve cemaatlerini bütünüyle korumaya çalıştıkları belirtildi. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'daki gayrimüslim tebaayı İslam ile hicret arasında seçim yapmak zorunda bırakması üzerine, dönemin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi'nin söz alarak, yapılacakların ikisine de şeriatın izninin olmadığını hatırlattığı, böylece padişahın kararına karşı durduğu ifade edildi. Verilen örneklerden şeyhülislamın halk arasında eşitliği sağlamaya çalışan en önemli devlet adamlarından biri olduğu sonucunun çıkartılabileceği hatırlatıldı.³³ Bu örnekten de anlaşılabileceği gibi Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeleri, her türlü eleştiriye karşı İslam dinini ve kurumlarını savunan bir misyon da üstlenmekteydiler.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin bir diğer görevi, dini gerçekler ve dini kurumlarla ilgili çeşitli konularda halkı aydınlatmaktı. Din görevlilerinin görev ve sorumluluklarında bulunan alanlarla ilgili aksaklıklar, dairenin yayın organı olan *Ceride-i İlmiye*'de yayınlanan genel tebliğlerle düzenlenmeye çalışıldı. Ayrıca, yine Meşihat Dairesi personelinin görevleriyle ilgili çeşitli düzenlemeler bu dergide yayınlanarak halka duyuruldu. Örneğin cami, mescit imamları ve müezzinlerinin yerlerine birer vekil bırakarak başka işlerle ilgilenmeye başlamaları nedeniyle Meşihat Dairesi tarafından alınan bir karar fetva emini Haydar Efendi aracılığıyla ilan edildi. İmam ve müezzinlerin altı ay süreyle görevlerini yapmamaları durumunda, yerlerine

33 *Ceride-i İlmiye*, C. 5, Aded: 51, 1338, s. 1638-1639.

bakacak naipler bulunsa bile, görevlerine son verileceği belirtildi. Şahsi işleri ve istirahatleri nedeniyle görevlerinde aksaklık gösterenlerin de asla hoş görülemeyeceği bildirildi.³⁴ Sosyal düzene ihtiyaç duyulduğu bir dönemde, özellikle dinin temsilcisi olan müftülere büyük görevler düşmekteydi. Bu amaçla çıkartılan genel tebliğlerde, müftülerin ülke içinde yalancı şahitlik yapan, fuhuşla uğraşan, içki içen kimselere göz yummayarak milli ahlakın hâkim olması için ellerinden geleni yapmaları istenmekteydi.³⁵

Meclis-i Mebusandaki görüşmeler sırasında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye içinde açılması düşünülen üç encümeninden en önemlisinin ahlak encümeni olduğu ileri sürülmüştü. Bunun önde gelen nedeni, hükümetleri ve milletleri yaşatacak olan değerlerin ahlaki değerler olduğunun düşünülmesiydi. Ahlak Encümeninin ilk toplantısı, ancak 17 Eylül 1919'da gerçekleştirilebildi.³⁶ İlk toplantıda da dile getirildiği üzere, encümenin en büyük uğraş alanını ülkede yayıldığı düşünülen içki alışkanlığıyla mücadele oluşturdu. Bu amaçla Meşihat Dairesi aracılığıyla Dahiliye Nezaretine yapılan müracaatla çıkartılan bir tamim bütün vilayetlere gönderildi. Bu tamimde, içki konusunda gerçekleştirilen görüşme ve tartışmaların içkiyi alışkanlık haline getirmiş kimseler üzerinde ancak zaman içinde etkiye bulunabileceği belirtilerek, içkiyi ve sarhoşluğu yasaklayan kanun ve nizamnamelerin itina ile uygulanmasının gerekliliği anlatılmakta idi.³⁷

Ahlak Encümeninde yapılan toplantıların çoğunluğunda, ülkede her gün farklı şekillerde kendini gösteren ahlaksızlığa karşı güvenlik güçlerinin yetersiz kaldığı konusu da tartışılmaktaydı. Ayrıca dine, ahlaka, geleneklere karşı yapılan saldırılardan dolayı, üzgün olunduğu belirtilmekteydi. Bu noktada, çağdaş bir eğitim kurumu gibi görülen tiyatrolara halkı aydınlatmak için önemli görev düştüğü ileri sürülmekteydi. Böylece halk, eğlenirken eğitilebilecekti. Ayrıca gençlerin gittikleri çeşitli fotoğrafçılarda bulunan ve ahlaksızlığa neden olan açık saçık fotoğraf ve kartpostalların toplatılmasının zorunluluğu üzerinde de durulmaktaydı.³⁸

34 *Ceride-i İlmiye*, C. 1, Aded: 1, 1332, s. 48.

35 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D. 3, İf. S. 4, C. 2, Ankara, 1991, s. 42.

36 *Ceride-i İlmiye*, C. 5, Aded: 49, 1338, s. 1567-1568; *Tasvir-i Efkâr*, 2825, 27 Ağustos 1335 (1919), s. 2.

37 *Ceride-i İlmiye*, C. 5, Aded: 52, 1338, s. 1674-1675.

38 *Alemdar*, No: 2836, 9 Haziran 1336 (1920), s. 2.

Ahlak Encümeni, kendi çalışmaları dışında zaman zaman çeşitli kazaların müftülerinin yazmış olduğu raporlar aracılığıyla taşradaki dini ve ahlaki durumdan da haberdar edildi. Bu raporlardan birkaçı, kazaların isimleri belirtilmeksizin, *İ'tisam* dergisinde yayınlandı. Nitekim yine ismi belirtilmeyen bir kazanın müftüsü yazdığı raporunda, kazasında yaşayan halkın çoğunluğunun Hanefi mezhebinden olduğunu, sadece birkaç hane-nin Şii mezhebine mensup bulunduğunu belirtmekteydi. Yine aynı müftü, kaza halkının dini eğitimsizliğinden yakınmakta, merkezde vaaz ve nasi-hatlerle çözümlenmeye çalışılan bu durumun, merkeze üçer, dörder saat uzaklıkta bulunan kırk beş karyede, vaazların yetersiz kalması nedeniyle daha vahim sonuçlar doğurduğunu söylemekteydi. Halkın dini eğitim açısından zayıflığını, medreselerin kapalı ve sönük bir durumda bulunmasına bağlayan müftü, çözüm olarak iki noktayı ileri sürmekteydi. Bu noktalar-dan biri, modern okullarda da dini eğitim veren hocaların bulundurulma-sının gerekliliği konusuydu. Diğeri ise, modern okulların ıslah edilmesinin zorunlu olduğu düşüncesiydi. Müftünün görev yaptığı kazayla ilgili ileri sürdüğü problemlerden bir diğeri de günden güne artan ahlaksızlık olay-larıydı. Bu olayların önüne geçebilmek amacıyla önerilen çözüm yolları ise, her ferdin cemaatle birlikte camide namaz kılmasının teşvik edilmesi, ahlaksızlıklarıyla tanınan kişilerin, örneğin, fahişelerin, namuslu ailelerden uzak, ayrı mahallelerde iskân ettirilmeleri, sekiz yaşına ulaşan her çocuğun ebeveynlerinin rızasına bakılmaksızın okula gönderilmesi gibi konulardı.³⁹

Toplum içinde gündeme gelen dini eğitimle ilgili konuların Darü'l-hikmeti'l-İslamiyeye yansımaları son derece olağandı. Nitekim hem dini eğitim veren kurumlarda hem de genel eğitim kurumlarında okutulan din dersleriyle ilgili konularda, kurumun çeşitli kararlar aldığı ve bu kararların uygulanması konusunda Maarif Nezaretiyle işbirliği yaptığı dikkat çek-mektedir. Ayrıca dini eğitim veren bazı okulların idare, müfredat ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda da kurum tarafından çalışmalar yapılmaktaydı.⁴⁰ Hatta Tanzimattan sonra ihtisaslaşan Medresetü'l-Vaizin,

39 (?) Kazası Müftüsü, "Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye ye Dini ve Ahlâki Bir Rapor," *İ'tisam*, Sayı: 68, 18 Mart 1336 (1920), s. 867-870.

40 Zekeriya Akman, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul, Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye*, An-

li sorunlarla ilgili izledikleri yolu, beyanname ve makaleler yayımlayarak, taşra halkına duyurmaları da istenmekteydi. Azalara verilen bu talimatların ardından, dönemin basınında çıkan bazı yazılar ile Darü'l-hikmeden ve azalarından beklenen görevlere yenileri eklendi. Nitekim İslam devletlerinin nüfus, hayat ve âdetlerine yönelik çeşitli bilgilerin toplanarak, bunların gerek yayın gerek vaazlar yoluyla halka duyurulması istendi.⁴⁵ Böylece diğer İslam devletleri hakkında bilgi sahibi olunabilecekti.

Sevr Anlaşmasının ardından toplum içindeki sosyal çözümlerin hızlanması, dini ve ahlaki açıdan erozyona uğrayan halkın yeniden şekillendirilebilmesi için farklı düzenlemelere ihtiyaç duyuldu. Toplumsal hayatta günden güne artan, dini kurallara daha fazla sarılma ihtiyacı da bu tür çalışmaların hızlandırılmasına neden oldu. Bu girişimin ilk basamağı, çalışmalarındaki başarısızlıklar nedeni ile sıkça eleştirilen Ahlak Encümeniydi. Encümen, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Nizamnamesine yapılan 11 maddelik bir zeyl ile daha düzenli bir teşkilat yapısına kavuşturuldu. Bu amaçla 21 Mart 1921'de yürürlüğe giren zeylin içermiş olduğu hükümler, ülke içinde genel ahlakın düzenlenmesi ve ıslah edilmesi amacıyla kurulmuş olan Ahlak Encümeninin merkezde ve taşrada yeniden örgütlenmesini amaçlamaktaydı. Düzenlemeye göre, merkezde yer alan Ahlak Komisyonu, Darü'l-hikme başkanı, azaları, çeşitli nezaretlerden görevlendirilen üyeler ve gerek duyulduğunda Meşihat makamınca atanan kişilerden oluşacaktı. Taşrada çalışacak olan ahlak komisyonları içindeyse encümen başkanı, bölgenin müftüsü, müderrisleri, imam, hatip ve azaları görev yapacaktı. Ayrıca her karye ve mahallede bu komisyonlara bağlı çalışmalarını sürdüren ve mahallenin ahlaken en üst düzeydeki kişilerinden oluşan birer ahlak heyeti kurulacaktı. Her heyet, üyeleri arasından bir kişiyi bir yıl süreyle başkan olarak seçecekti. Düzenleme, ahlak komisyonlarının ve komisyonlara bağlı çalışmalarını sürdüren ahlak heyetlerinin on beş günde bir kere düzenli olarak toplanmalarını da hükme bağlamaktaydı.⁴⁶ Böylece sosyal hayatta görülen eksikliklerin hızla giderilerek ihtiyaç duyulan ahlaki ıslahatların en kısa sürede gerçekleştirilmesi ve bir an önce uygulamaya koyulması hedeflenmekteydi.

45 *Tasvir-i Efkar*, No: 2896, 9 Teşrin-i sani 1335 (9 Kasım 1919), s. 1.

46 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası., *Meşihat-Giden*, Dosya No: 354045.

Ahlak Encümeninin taşra örgütlenmesinden beklenen amaçlar Darü'l-hikmeti'l-İslamiye dairesinin bütün organları için geçerliydi. Dairenin halkla asıl temas ettiği noktanın taşra örgütlenmesi olacağı açıktır.

Taşra Örgütlenmesi

Kurumun merkez teşkilatının örgütlenmesinin ardından, Haydarizade İbrahim Efendi'nin talimatlarına ve 14 Kasım 1918 tarihli Darü'l-hikmeti'l-İslamiye talimatnamesinin 34. maddesine uyularak, İslami açıdan halkı aydınlatmak amacıyla taşrada da yeni bir örgütlenme içine girildi. Bu örgütlenme encümenlerden oluşmakta, encümenlerin başında ise bölgenin müftüsü bulunmaktaydı. O bölgede yaşayan ulema ve müderrisler de encümenlerin üyeleri arasında yer almıştı.⁴⁷

Taşra encümenlerinin örgütlenme biçimlerini netleştirmek amacı ile 11 Şubat 1919'da on dört maddeden oluşan bir "Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Taşra Teşkilatları Talimatnamesi" yayınlandı. Talimatname, taşrada kurulacak olan encümenlerin fahri temsilcilikler olacağının özellikle altını çizerek bu encümenlerin yapacağı görevleri belirlemekteydi. Buna göre, ilmi çalışmalar yapmak, dini tebliğ etmek, dini alanda halkı aydınlatmakla görevlendirilen encümenlerin yapacakları bu çalışmaların sonunda Meşihat makamınca ilmi rütbelerle de ödüllendirilecekleri belirtildi. Nitekim Darü'l-hikmeti'l-İslamiye taşra teşkilatının basına yansıyan icraatları arasında, kasabalardaki camilerde vaaz ve nasihatlerde bulunmak, köylerde halkı ıslah etmek ve ahlaklarını düzeltmek için hocalara emir ve talimatlar vermek gibi noktalar sıralanmıştır.⁴⁸

Talimatnamenin yayınlanmasının ardından ilk örgütlenen taşra encümenlerinden biri Giresun'daydı. Encümen başkanı olan Giresun müftüsü yayınlamış olduğu beyannamede, müderrislerin her cuma günü halka vaaz ve nasihat etmelerini, bu vaaz ve nasihatlere rağmen namaz kılmak için camiye gelmeyen, ramazanda oruç tutmayanların her karyenin imam, muhtar ve azaları tarafından çağırılarak bu hallerinden vazgeçirilmeye çalışılmasını, her şeye rağmen ıslah edilemeyenlerin isimlerinin ise fetva-

47 Akman, a.g.e., s. 48.

48 Y.a.g.e., s. 48-49.

haneye bildirilmesini istemişti. İsim bildirmeyen imam ve muhtarların ise kendilerinin sorumlu tutulacağı belirtilmişti. İslah olmayan halkın terbiye ve cezasının hükümet ve meclise ait olduğu da söylenmişti. Beyannameye ayrıca, kadınlarla yabancı erkeklerin bir arada çalışmalarının dinen yasaklanmış olduğu, namahremden kaçmayan kadınların ve kızların babaları ve velileri tarafından terbiye edilmelerinin gerekliliği belirtilmiş, kadınların çarşı-pazarda açık-saçık gezmeleri istenmişti. Eski Müslümanlık kurallarına dönülerek, yeniden dine sarılarak, din kuvvetiyle hareket edilerek, vatanın selamete çıkarılabileceği söylenmişti. Azgınlıkla veya kötü yollarla hareket edilmesi nedeniyle başa gelebilecek belaların eksilmeyeceği hatta artacağı ileri sürülmüştü.⁴⁹

Dairenin taşradaki teşkilatlarından bir diğeri Edirne’de oluşturulan Ulema Encümenliği idi. Encümen çıkardığı bir beyannameyle yapmayı amaçladığı çalışmaları açıklayarak halka duyurmuştu. Bu çalışmaların başında, İslam halkının beş vakit namazlarını cemaatle kılmalarının sağlanması gelmekteydi. Esnaf kethüdaları aracılığıyla Müslüman esnafın cemaate devamlarını teşvik etmek de ikinci görevleriydi. Topluma doğru yolu göstermek için şehirde her semtte heyet-i irşadiyyeler (doğru yolu gösteren heyetler) oluşturmak; gençleri geceleri namaza ve cemaate devama alıştırmak; tesettüre riayet edilmesine, milli şerefın korunmasına özen göstermek; uyuşturucu, zina, kumar gibi İslam dinince yasaklanan şeylerden halkı korumak için bir heyet oluşturmak en önemli görevleri arasında sıralanmaktaydı. Ayrıca İslam okullarındaki din dersleri eğitiminin incelenmesi amacıyla İslam ilimlerine hâkim kişilerden oluşturulan bir heyetle, iki ayda bir bu okullardaki eğitimin denetlenmesi de encümenin sorumlulukları arasında yer almaktaydı. Cami ve mescitlerin hangi vakitlerde açık olduğunu, dini kurumların cemaati olup olmadığını imam ve muhtarlar vasıtasıyla araştırmak; merkeze bağlı karyeler ve köylerde imam olup olmadığını kontrol etmek; var olan imamların ehliyet derecelerini incelemek de yine encümenin yapmayı hedeflediği çalışmalar arasındaydı.⁵⁰

49 *Ceride-i İlmiye*, C. 4, Aded: 46, 1337, s. 1425-1426.

50 *Ceride-i İlmiye* C. 5, Aded: 58, 1338, s. 1867-1868.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin taşra teşkilatlanması kısa süre içinde 79 bölgede kendini gösterdi.⁵¹ Böylece vilayet, liva, kaza ve köylerde İslami kuralların tam anlamıyla uygulanıp uygulanmadığı denetlenmeye, dini kurumlar ve görevliler açısından mevcut olan boşluklar giderilmeye çalışıldı. Yapılan bu çalışmaların tamamında köy imamlarından yardım alınmaya çalışılıyordu. Hatta bu amaçla, onlara yön göstermek, halkı nasıl bilgilendirebileceklerine dair eğitim vermek için üç ay süreyle merkeze çağırılmaları kararlaştırılmıştı.⁵² Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin bu girişimi bazı kaza müftülerince çeşitli gerekçelerle eleştirilmiştir. Müftülerin konuyla ilgili yazdıkları yazılarda Darü'l-hikmetin taşrada, encümenleriyle halk arasında ilişki kurabilecek yegâne görevliler olarak köy imamlarını görmesinin doğal olduğu belirtilmekteydi. Bununla beraber imamı olan köyün son derece az olması nedeniyle pek çok caminin kapalı, cemaatin dağılmış, okulun yıkılmış olduğu hatırlatılmakta, medreselerin kapatılmış olması nedeniyle de yeni imamların yetişemediği söylenmekte, hatta ortalama altmış bin nüfuslu bir kazanın dini işlerinin ancak beş on sarıklı tarafından kötü biçimde idare edildiği üzerinde durulmaktaydı.⁵³

Dairenin Çalışmalarına Son Verilmesi

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye çalışmalarını sürdürdüğü dört yıllık süre içinde İslam dini kurallarını halka bildirmek, din eğitimi, dini kurumların korunması, din görevlilerinin yetiştirilmesi, ahlaki yapının korunup sağlamlaştırılması gibi konularla ilgili sorunları çözmeye çalıştı. Bu çalışmalar sırasında kurumun hem merkez hem de taşra teşkilatı tarafından yayınlandığı beyannamelerin rolü büyüktür. Ayrıca azaları arasında yer alan, İzmirli İsmail Hakkı Bey, Seyit Nesib Efendi, Şerif Saadeddin Paşa, Mehmed Akif (Ersoy) gibi pek çok tanınmış isim çeşitli konularda yazdıkları makalelerle halkı aydınlatmak için uğraştılar. Gerek dairenin hazırladığı beyannamelerde gerek azalara ait makalelerde gerekse basına yapılan açıklamalarda

51 İlk taşra encümenleri için bkz.: *Ceride-i İlmiye*, C. 4, Aded: 46, 1337, s. 1424-1425.

52 (?) Kazası Müftüsü, "Bir Müftünün Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'ye Mühim Cevapnâmesi," *İ'tisâm*, Sayı: 56, 25 Kanun-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919), s. 676-678.

53 Y.a.g.g., s. 677-678; "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Riyaset-i Fazilânesine," *İ'tisâm*, Sayı: 61, 29 Kanun-ı sani 1336 (29 Ocak 1920), s. 761-763.

dönemin siyasi karışıklıklarının havası sezilebildiği gibi, dinin kamusal ve özel hayat içindeki rolünün farklılaşmasına ait örneklerle⁵⁴ de sıkça rastlanmaktaydı. Daire, saltanatın kaldırılmasından kısa bir süre önce 21 Ekim 1922'de son toplantısını yaptı ve 18 Kasım 1922'den itibaren bu organın çalışmalarına son verildi.⁵⁵

Cemaat-i İslamiye Teşkilatı

Osmanlılar, fethettikleri bölgelerde yaşayan gayrimüslim halkı cizye ve haraç vergilerini ödemekle yükümlü kılarak, eski yaşantılarını sürdürmeleri konusunda serbest bırakmışlardı. Osmanlı yönetimi tarafından mezhep ve dinlerine göre gruplandırılan bu topluluklara (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) “millet” adı verilmişti. Her milletin başında kendi cemaatlerince seçilen ve devlet tarafından onaylanan birer “dini şef” bulunurdu. Osmanlı yönetimi, şefin seçiminin ardından birer berat göndererek, seçilen kişinin dini ve hukuki yetkilerini belirtirdi. Cemaate bağlı olanların evlenme, boşanma, miras gibi özel hukuk konuları içine giren her türlü işi; hahamlar, patrikler ya da onların seçtiği din adamları tarafından, mensup oldukları hukuk kurallarına göre çözümlenirdi. Dini liderler ayrıca hukuki, mali ve dinle ilgili konulardaki giderleri karşılamak üzere cemaatlerinden vergi toplar; eğitim, hastane, vakıf gibi kurumları tamamen özgürce idare ederlerdi.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan bu ayrıcalıklar ilk dönemlerde bir iç hukuk düzenlemesinin sonucuydu. Bununla beraber, Tanzimat dönemiyle birlikte, gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlar

54 1922 yılı içinde sıkça gündeme getirilip tartışılan ve sonrasında cumhuriyet dönemi Türkiye'sine intikal edecek olan, Türkçe hutbe okunmasının İslam dini kurallarına uygun olup olmadığı konusu, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye azaları tarafından da açıklama getirilip tartışılan konular arasında yer aldı. Dairenin azalarından biri, hutbelerin Türkçe okunmasının İslam dini açısından caiz olduğunu açıklayarak, en önemli sorunu bu işi yapacak hatipler olmamasına bağladı. Bkz.: “Dârü'l-Hikme'de,” *Vakit*, No: 1547, 1 Nisan 1338 (1922), s. 2. Türkçe ibadet düşüncesi, cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun “İslam dinini Türkleştirmek” tezinde yeniden ifadesini bulacaktır. Bkz.: Ömer Obuz, K. Yakut, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyasında Devlet ve Din,” *Kebikeç*, S. 41, Ankara, 2016, s. 175.

55 Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul, 1972, s. 79; Akman, a.g.e., s. 55.

56 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara, 2001, s. 173-250; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 10-23; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004, s. 149 vd.

uluslararası ilişkilere de konu olmaya başladı. 1878 Berlin Anlaşmasıyla gayrimüslimlerin imtiyazları daha da artırıldı.⁵⁷

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin izlemiş olduğu Türkçü politikalar doğrultusunda dinsel cemaatlerin eğitim ve adalet ile ilgili yetkilerine sınırlamalar getirilmeye çalışıldı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1913'teki kongresinde kabul edilen siyasi programda, hiçbir unsurun, din, inanç ve edebiyatına karışılmayacağını açıklanmasına karşın, hükümetin her cemaatin okulları üzerinde teftiş ve nezarete bulunacağı belirtildi (Madde 41).⁵⁸

İttihat ve Terakki Fırkası hükümeti, bir yandan dinsel cemaatlerin eğitim alanındaki yetkilerini sınırlamaya çalışırken diğer yandan da cemaatlerin adaletle ilgili yetkilerini ortadan kaldırmak için çaba gösterdi. İttihat ve Terakki Fırkasının 1916'daki kongresinde, Meşihat makamına bağlı çalışmalarını sürdüren şeri mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlanması önerildi.⁵⁹ Buradaki amaçlardan biri, gayrimüslimlerin dinsel otoritelerinin yetki alanlarına giren özel hukuk alanındaki anlaşmazlıkların, Adliye Nezaretine bağlı mahkemelerde görüşülmesini sağlayarak, adli alanda birliği oluşturmaktır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan nüfusun büyük bölümünü oluşturan Müslümanlar ise devletin güçlü olduğu dönemlerde herhangi bir örgütlenmeye ihtiyaç duymadan, çok çeşitli iş ve meslekleri üstlenerek yaşantılarını sürdürmüşlerdi.⁶⁰ Müslüman halkın kendi içinde örgütlenme arzusu, ilk kez 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının ağır bir yenilgiyle sonuçlanmasının ardından bir ihtiyaç olarak belirdi. Berlin Anlaşmasıyla "mümtaz bir vilayet" haline getirilen Doğu Rumeli, siyasi ve askeri bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla birlikte, Hristiyan bir vali tarafından yönetilecekti.⁶¹ Vilayetin

57 Esra Yakut, Kemal Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Cemaat-ı İslâmiye Teşkilatı'nın Kurulması Çalışmaları" *Ötekilerin Peşinde. Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, (Hazırlayanlar: Mehmet Öz, Fatih Yeşil), İstanbul, 2015, s. 735.

58 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 109-110.

59 İttihat ve Terakki Cemiyeti, s. 57-61.

60 Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s. 182-190; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 9.

61 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C.1, Ankara, 1953, s. 412.

teşkilatına ilişkin hazırlanan dahili nizamnamede, vilayet yönetimince resmen tanınan mezheplere mensup halkın birer cemaat oluşturmaları kararlaştırılmıştı. Böylece İslam ahalisine ait evkaf, eytam ve bu doğrultuda ki çeşitli sorunların çözülmesi amacıyla her sancakta birer cemaat meclisi oluşturulabilecekti. Bu meclisin başkanlığını sancağın müftüsü yapacak, üyeleri sancağın cemaati tarafından seçilecekti. Meşihat makamı hazırlamış olduğu “Rumeli-i Şarki’de Kâin Cihât-ı İslamiyye’nin Tercihâtı Hakkında Talimat” ile oluşturulan meclisin görevlerini de belirlemişti. İlk olarak İslimiye, Tatarpazarcığı ve Filibe sancaklarında, vakıf, eytam ve maarif işlerine bakmakla görevlendirilen Cemaat-ı İslamiye Meclisleri kuruldu.⁶² Berlin Anlaşmasından sonra ise bu meclislere Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ’da yenileri eklendi. Ayrıca kurulan meclislerin bir düzene sokulabilmesi için 1885’te Meşihat makamı tarafından bir nizamname yayınlandı.⁶³

1876 tarihli kanun-ı esasinin III. maddesi⁶⁴ Cemaat-ı İslamiye Teşkilatının kuruluşuna olanak vermektedir. Bu maddeye dayanılarak 1876’dan itibaren gayrimüslimler arasında her millet kendi cemaat örgütlenmesi içinde vakıflarla ilgili işlemlere nezaret etmeye başlamıştı. Müslümanlar arasındaki girişim de böyle bir çabanın sonucuydu. İyi niyetli çabalara rağmen Cemaat-ı İslamiye örgütlenmeleri ülke genelinde yaygınlaşamadı. Belirli ve dar bir çevreyle sınırlı kaldı.

Mütareke dönemine kadar devam eden örgütsüz hareket etme süreci bu dönemde yeni tartışmalara da neden oldu. Devletin asli unsuru oluşturan Müslüman-Türk halkı savaş sonucunda yaşamış oldukları sahipsizlik, parçalanmışlık, güvensizlik ve çeşitli travma duygularıyla hareket ederek geleceklerine sahip çıkmaya çalıştılar. Yaşanılan kaos ortamı

62 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilâyeti*, Ankara, 1992, s.19, 205.

63 Ayşe Zişan Furat, “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar’da Cemaat-ı İslâmiyelerin Teşekkülü (1878-1918), *OTAM*, Sayı:33, (Bahar 2013), s. 80-82.

64 “Muzakkafat ve müstakilât ve mevkud-u mevkufe hasılatının şurutu vakfiyesi ve teamülü kadimi veçhile meşrutun lehine ve hayrat ve müberrata sarf olunmak üzere vasiyet edilen emvalin vasiyetnamelerinden muharrer olduğu üzere musalehine sarfına ve emval-i eytamın nizamname-i mahsusı veçhile suret-i idâresine nezaret etmek üzere her kazada her milletin bir cemaat meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzim edilecek nizamat-ı mahsusası veçhile her milletin münteha efradından mürekkep olacaktır. Ve Mecalis-i Umumiyesini kendülerine merci bilecektir.” Bkz.: Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, “Sened-i İttifaktan Günümüze,” Ankara, 1985, s. 43.

içinde devlet bürokrasisinde ve uluslararası platformda Müslüman halkın haklarını savunabilecek bir örgütlenmenin olmayışı şiddetle eleştirildi. Müslümanların içinde bulunduğu manevi sefaleti hiçbir milletin yaşamadığı belirtilerek acil önlem alınmasının önemi üzerinde duruldu.⁶⁵

Meşihat makamına yapılan çağrılarda da dinin sadece ahiret hayatı için gerekli bir unsur olmadığı, dünyevi öğeler açısından da büyük önem taşıdığı tekrarlandı. Bu noktada verilen örnekler oldukça ilginçtir. Yaşanan manevi sefalet nedeniyle bayramlardan bile çok kişinin haberdar olmadığı üzerinde durularak, İsviçre gibi uygarlık düzeyi son derece yüksek bir devlette bile dini terbiyenin, medeni terbiyenin temeli sayıldığı belirtilmekteydi. Özellikle yabancı ülkelerde bulunan Türklerin dini ihtiyaçlarını karşılayacak hiçbir kurumun bulunmamasından şikâyet edilmekteydi.⁶⁶

Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslimlerin kendi dini teşkilatlarını oluşturarak, devletle ilişkilerini en az düzeye indirmiş olmalarına rağmen, Müslümanların yıllarca dini bir birliktelik oluşturma yoluna gitmemeleri de şiddetle eleştirilmekteydi. Olaya en önemli gerekçe olarak, Müslüman halkın bu konuda devlete güvenmesi sonucunda çok önemli hak ve menfaatlerini sahipsiz bırakmış olması gösterildi. Gayrimüslimlerin ise devletin koruyuculuğu ve yardımına dair hiçbir beklentileri olmadığından mükemmel cemaat teşkilatları oluşturdıkları belirtildi. Sonuç olarak, ülke içinde haksızlığa uğrayan bir gayrimüslimi dinleyecek, himaye edecek, gerekirse şikâyetlerini yurtdışına aktaracak teşkilatlar oluşturulmasına rağmen, aynı durumdaki Müslümanların ancak kendileri için gözyaşı dökebilecek, vicdan sahibi birkaç kişi bulabildikleri üzerinde duruldu.⁶⁷ Konuya açıklama, *İkdam* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet'in Lozan'da yazdığı bir makalede dile getirildi. Bu yazıda, Atina metropoliteninin Rum cemaati için dini teşkilatlar oluşturmak amacıyla ABD'ye gittiği belirtilerek, buna karşılık yurtdışında yaşayan Türkler için din adamı da ibadethane de bulunmadığından söz edildi.⁶⁸

65 "Dini Teşkilâta İhtiyaç," *Sebilürreşad*, C. 15, S. 329, 12 Eylül 1334 (1917), s. 95-96.

66 Y.a.g.g., s. 96.

67 Ahmed Emin, "Devlet İşleri ve Cemaat İşleri," *Vakit*, No: 402, 5 Kanun-ı evvel 1334 (5 Aralık 1918), s. 1.

68 "Dini Teşkilâta İhtiyaç," *Sebilürreşad*, s. 95-96.

Cumhuriyet döneminde laik dünya görüşüyle tanınacak olan Ahmet Emin (Yalman), Müslümanların kendi haklarını savunabilecek bir teşkilata sahip olamamalarının en önemli nedenini, Meşihat makamının din işleriyle ilgilenme görevini yerine getirmeyip her türlü siyasi olayın içinde yer almasına bağlamıştı. Hatta şeyhülislamlık makamının, kabine içinde görev yapan “nazırlık pozisyonu” nedeniyle Müslümanların haklarını devlet bürokrasisinde savunan bir makam olmaktan çıkıp, yürütme kuvvetinin en kötü icraatlarını bile elinde bulundurduğu dini yetkileriyle destekleyen bir kuruma dönüştüğünü iddia etmişti.⁶⁹

Ahmed Emin, Müslüman halkın içinde bulunduğu durumdan kurtuluşu için önünde iki yol olduğunu ileri sürmekteydi. Bu yollardan biri, devleti bütünüyle dini bir şekle koyarak sorunu çözmekti. Bu durumda devlet yönetiminde Meşihatın yetkisi artacaktı. Okulların “mekâtib-i diniye” kanunların da “kavânin-i diniyye” şekline dönüştürülmesi gerekcekti. Yaşanacak süreç aynı zamanda Tanzimat döneminden itibaren halkın hayatına giren pek çok şeyin terk edilmesi anlamına gelmekteydi. Diğer bir yandan dine dayalı yönetimin, gelişen ve değişen dünya koşullarında sürekliliği olanaksızdı. Ayrıca dini kurallarla idare edilen devlet fikri, halkın bir bölümünün desteğini alsa da büyük bir halk kitlesi tarafından desteklenmeyeceği açıktı. Bütün bunların dışında, ülke içinde yaşayan gayrimüslimlerin, dini kurallarla yönetilen bir devletin çatısı altında, yönetime katılmadan “reaya” olarak yaşamalarına ne kendilerinin ne de Batı devletlerinin izin vermeyeceği bariz biçimde görülmekteydi. Yine Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan yabancılar da kendilerini uygulanan kanunların dışında hissettikleri anda, devleti kapitülasyon sisteminden çok daha ağır yaptırımların içine sokacaklardı. Bütün bu nedenler dikkate alındığında Ahmet Emin, ikinci seçenek olan çağdaş devlet fikrini kabul etmenin çok daha makul olduğunu ileri sürmekteydi. Bununla beraber devlet dışında güçlü bir cemaat hayatı oluşturmak zorunluydu. Bu yönde atılması gereken en büyük adım da Meşihat makamını ve Evkaf Nezaretini siyasi birer makam olmaktan çıkarıp, devlet teşkilatından ayırmaktı. Daha sonra bu iki makam

69 Ahmed Emin, “Devlet İşleri ve Cemaat İşleri,” *Vakit*, No: 402, s. 1.

bir merkez etrafında toplanarak Müslüman halkın cemaatler halinde örgütlenmesini sağlayabiliirdi. Halk camilerde verilen vaazla ve mekteplerdeki eğitimle fıkren, ahlaken ve iktisaden geliştirilecekti. Cemaat-i İslamiye teşkilatının masrafları da cemaat üyelerinden toplanacak zekât, sadaka ve vatandaşların gelirlerine göre alınacak vergilerden karşılanacaktı.⁷⁰

Müslüman halkın örgütlenmesini sağlayacak Cemaat-i İslamiye yapılanması dönemin basınında da olumlu yankılar buldu. Hatta bu tarz bir teşkilatlanmanın, halkın toplumsal ve siyasi güçlerini “tanzim ve tasnif” edebilmek için zorunlu olduğu dile getirildi. Gerekliliği yüksek olan teşkilatlanma için geç kalınmış olduğu da ilave edildi.⁷¹

Cemaat teşkilatlarının, milletlerin kurtuluşları için gerekli olduğunu anlayabilmek adına, Rum ve Ermeni milletlerinin bu teşkilatlar sayesinde elde ettikleri faydalara bakmanın yararlı olacağı da belirtildi. Hıristiyanların, cemaat teşkilatından özellikle eğitim konusunda büyük faydalar sağladıkları, kurmuş oldukları okullarda kendi milletlerinin siyasi ve milli eğitimlerini gerçekleştirdikleri, bunu da Müslümanların gözlerinin önünde yaptıkları ifade edildi. Gayrimüslimlerin kurmuş oldukları cemaat mekteplerinin devletin resmi okullarından gerek eğitim gerek idare açısından çok daha mükemmel ve gelişmiş olduğu da dönemin basınında üzerinde durulan konuların başında gelmekteydi.⁷² Müslüman halkın bu tarz okullara sahip olması durumunda, özellikle zor koşullarda imzalanacağı düşünülen barış şartlarının beklendiği günlerde, halkın dini ve milli birliğinin ve beraberliğinin sağlanmasının çok daha kolay olacağı söylenmekteydi.⁷³

Ebu-ül Ziyazâde konuyla ilgili kaleme aldığı bir yazıda, cemaat teşkilatının, o güne kadar eksik kalmış olan devlet teşkilatlanmasının

70 Ahmed Emin, “Cemaat Teşkilâtı,” *Vakit*, No: 406, 9 Kanun-ı evvel 1334 (9 Aralık 1918), s. 1.

71 Ebu-ül Ziyazâde, “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2926, 9 Kanun-ı evvel 1335 (9 Aralık 1919), s. 1.

72 Basında konuyla ilgili karşı görüşler de dikkat çekmektedir. Nitekim M. D., *Tasvir-i Efkar* gazetesinde kaleme almış olduğu bir yazıda, Ebu-ül Ziyazade’ye yanıt vererek; gayrimüslimlerin gelişimi hükümetten beklemeyp, kendi kendilerine gerçekleştirdiklerini; eğitimlerini tamamladıktan sonra iş bulmak için devlete güvenmeyp, ticaret ve zanaat ile uğraşarak doğrudan çalışma hayatına atıldıklarını, bu nedenle Cemaat-i İslamiyelerden eğitim alanında beklenen gelişimin sağlanamayacağını örnekleri ile dile getirmiştir. Bkz.: M.D., “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2931, 14 Kanun-ı evvel 1335 (14 Aralık 1919), s. 2.

73 Ebu-ül Ziyazade, “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2926, s. 1.

ilk adımını ve temel taşını oluşturacağını belirtmekteydi. Bu yazıda mahallelerde ortaya çıkacak teşkilatlanmanın başarıya ulaşması durumunda, teşkilatın bütün ülkeye yayılacağı, millete sahip olduğu hakları ve buna karşılık yapmakla yükümlü olduğu görevleri öğreteceği üzerinde durulmaktaydı.⁷⁴

Cemaat-i İslamiyelere atfedilen görevler, bu teşkilatın aynı zamanda yönetim üzerinde baskı unsuru olabileceğinin de örneklerini içermekteydi. Teşkilatın, hükümetin haksızlıklarına, memurların suistimallerine itiraz edebileceğinin söylenmesi, halk arasında liyakat usulüne göre yükselmeyi sağlayacak; siyasi tercihleri makul düzeye indirecek bir yapılanmanın hazırlığına girişilmesi, Müslüman halk arasında ortaya çıkan kardeş kavgalarını sona erdirebilecekti.⁷⁵ Hatta bütün bu gerekçelerden yola çıkarak, teşkilatlanmanın hükümet değil, millet tarafından yapılmasının⁷⁶ ve bunun barış anlaşmasından önce uygulanmasının⁷⁷ gerekliliği üzerinde de durulmuştu.

Dönemin basını teşkilatlanma sırasında dikkat edilmesi gereken noktaların altını dikkatle çizmekteydi. Bu noktalardan bazıları birkaç ana başlık altında toplanabilir: Birincisi, geleceğini ve kurtuluşunu sadece devlete bağlamasının ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu milletin anlamasını sağlamaktı. İkincisi; devletin diğer milletlere tanımış olduğu özgürlükleri, İslam topluluğuna da tanımasıydı. Üçüncüsü ise, Müslümanların yeni birtakım özgürlükler ve ayrıcalıklar elde ederken Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslim halkın ayrıcalıklarını ve özgürlüklerini sınırlamaya çalışmaması hatta aksine gayrimüslim unsurların oluşturmuş oldukları teşkilatlarla uyum içinde yürüyebilmesiydi.⁷⁸

Cemaat-i İslamiye teşkilatlarının, doğrudan millet tarafından kurulması gerektiğini ileri süren düşüncelerin aksine, bu konuda tek başına milletin çabasını yetersiz gören fikir adamları da mevcuttu. Bu düşüncede

74 Ebu-ül Ziyazade, "Yine Cemaat-i İslâmiye Teşkilân," *Tasvir-i Efkar*, No: 2931, 14 Kanun-ı evvel 1335 (14 Aralık 1919), s. 1.

75 *Y.a.g.g.*, s. 1.

76 M.D., "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı," *Tasvir-i Efkar*, No: 2931, 14 Kanun-ı evvel 1335 (14 Aralık 1919), s. 2.

77 M., "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı-3," *Vakit*, No: 758, 16 Kanun-ı evvel 1335 (16 Aralık 1919), s. 2.

78 M., "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı-4," *Vakit*, No: 762, 20 Kanun-ı evvel 1335 (20 Aralık 1919), s. 3.

olanlar, milletin çalışmasının, Meclis-i Mebusanın girişimi ve hükümetin “teşebbüs ve icrası” ile gerçekleşebileceği görüşündeydiler.⁷⁹

Dönemin basınında, Cemaat-ı İslamiye teşkilatının kurulması ve çalışmalarıyla ilgili gündeme gelen olumlu tartışmaların dışında, kurumun örgütlenmesiyle ilgili önemli eleştirilere de rastlanmaktaydı. Özellikle Evkaf Nezaretinin kapatılması ve müdüriyete dönüştürölerek Meşihat Dairesine bağlanması konusu en çok tartışılan konuların başında gelmekteydi. Çünkü oluşturulacak olan Cemaat-ı İslamiyeler, dini yapılanmaları nedeniyle Meşihat Dairesinin gözetim ve denetimi altında örgütlenmeye çalışılacaktı. Yani evkaf işleri, dolaylı bir şekilde Cemaat-i İslamiyelerin idaresine bırakılacaktı. Evkaf teşkilatı, belediye teşkilatlarının kurulmasının ardından üstlenmiş olduğu bazı görevleri bu modern örgütlenmelere bıraksa da bünyesinde yine birtakım önemli görevler barındırmaktaydı. Beldelerdeki kullanma sularının temini, hastane ve imarethanelerin idaresi, mezarlık işleri vb. görevleri Evkaf Nezareti tarafından yürütölmekteydi. Bu yapılanmanın, Cemaat-i İslamiyeler tarafından idaresi, sağlık ve temizlik gibi halk için önem taşıyan hizmetlerin siyaseten yürütölmesi olarak algılanmaktaydı. Bu durum aydınları özellikle rahatsız eden konuların başında gelmiştir. Konuyla ilgili verilen örnek de son derece ilginç ve dikkat çekicidir. İstanbul’daki kullanma sularının önemli bir bölümünün idaresi Cemaat-i İslamiyeye verilecek olursa ortaya çıkacak sonuçlar üzerinde durulmuştur. Burada en çok korkulan nokta, işe siyasetin karışması nedeniyle hükümette olan fırka üyelerinin, muhalefette bulunan fırka ileri gelenlerinin kullandıkları suyu bile kestirebilecekleri düşüncesidir. Bu basit örnekten yola çıkarak varılan sonuç, devlet işlerinde, siyasi ve idari konuların birbirinden ayrılmaması durumunda ne hükümetin ne belediyelerin ne de kurulacak cemaatlerin bir düzen içinde çalışamayacaklarıdır.⁸⁰

Bazı olumsuz tepkilere rağmen, çoğunlukla destekleyen görüşler nedeniyle, 2 Ekim 1919’da gerçekleştirilen şeyhülislam değişikliğiyle Cemaat-i İslamiye teşkilatının kuruluşuna hız verildi. Üçüncü kez şeyhül-

79 M., “Cemaat-i İslamiye Teşkilâtı-5,” *Vakit*, No: 768, 26 Kanun-ı evvel 1335 (26 Aralık 1919), s. 3.

80 Galip Ata, “Cemaat-i İslamiye Teşkilâtı: Evkaf ve Sihat-i Umumiyye,” *Vakit*, No: 755, 13 Kanun-ı evvel 1335 (13 Aralık 1919), s. 3.

İslamlaşma getirilen Haydarizade İbrahim Efendi, toplumun böyle bir teşkilata ihtiyacı olduğu görüşündeydi. İlk şeyhülislamlık yaptığı dönemden (11 Kasım 1918-12 Ocak 1919) itibaren bu çabasını sürdürmüştü.⁸¹ Haydarizade İbrahim Efendi'nin önüne çıkan en önemli engel, Evkaf Nezaretinin müdüriyete dönüştürülerek, Meşihat makamına bağlanması konusunu karara bağlayan kanun layihasının, Şûrayıdevletçe incelemelerinin tamamlanamaması ve bunun sonucunda kanunlaştırma sürecinin gecikmesiydi.⁸²

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilmesinin ardından olayın toplum üzerinde yaratmış olduğu sosyo psikolojik etkiler, Cemaat-i İslamiyeleri basında ve halk arasında bir kez daha öne çıkarttı. Bu teşkilattan beklentiler, maddi ve manevi görevler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Teşkilatın manevi görevleri; dini esaslarla ilgili hükümlerin korunması için çalışmak, Müslümanların aralarındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak kardeşçe yaşamalarını sağlamak, camilerin, tekke-lerin, türbelerin ve mezarlıkların korunması için çaba sarfetmek, dini günlerde hatm-i şerif, mevlid-i şerif okutmak, yağmur duasına çıkmak, İslam halkının beş vakit camiye devamlarını sağlamak ve dini duygularını uyandırmaktı. Maddi görevleri; vakıfları, camileri, tekkeleri, türbeleri, İslami binaları, mektepleri muhafaza ve tamir etmek, dini eğitimi temel prensip edinen özel mektepler kurup idare etmek, Müslümanları himaye etmek, evliliklerini teşvik etmek ve düzenlemek, boşanmaları engelleyerek aileler arasında iyi ilişkileri temin etmek, her mahalle ve köy ahalisi arasında kardeşliği ihlal eden olayları ortadan kaldırmak, yetimlerin hukuki haklarını ve mallarını korumak ve bunlara nezaret etmek, Müslüman tüccar ve esnafla işbirliği yaparak işsizlere ve yetimlere yer bulmak, nikâh, çeyiz ve düğünlerdeki israfın önüne geçmek, mevcut arazi, akar, emlak ve nakdin muhafaza ve idaresiyle uğraşmak, verilecek her nevi hibeyi kabul etmek, mahalle ve köylerdeki Müslüman halkın durumuna ilişkin imam ve muhtarlardan her ay bilgi talep

81 "Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mülâkat," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2925, 8 Kanun-ı evvel 1335 (8 Aralık 1919), s. 1.

82 "Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mülâkat," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2931, 14 Kanun-ı evvel 1335 (14 Aralık 1919), s. 1.

etmek, mahalle ve köylerde seçilecek kişilerle ilgili tahkikat yaptırmaktı.⁸³ Teşkilattan beklenen üç önemli icraat ise şöyle sıralanmaktaydı:⁸⁴

- 1- İçtimaiyyat-ı diniyye,
- 2- İçtimaiyyat-ı milliyye,
- 3- Evkaf-ı İslamiyenin Cemaat-i İslamiyenin idare ve denetimine verilmesi.

Cemaat-i İslamiyeyi kurmak, halk ve hükümet nezdinde gerekli çalışmaları yapmak üzere eski şeyhülislamlardan Haydarizade İbrahim Efendi'nin başkanlığında Cemaat-i İslamiye Teşkilatı İhzar Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet ilk olarak Cemaat-i İslamiye Teşkilatı kanun layihası ve ilk üyelerinin seçimi için gerekli olan nizamname layihası hazırlayarak hükümete sundu. Bu adım, hükümetin Cemaat-i İslamiyelerin oluşum sürecinde attığı ciddi bir adım olarak nitelendirildi. Hazırlanan kanun layihasında, Müslümanların son dönemlerde şeriata itaat etmekte güçlük çektikleri ve dini hislerde zayıflık gösterdikleri belirtilerek, şeriata bağlı toplum vücuda getirilmesi gerektiği dile getirildi. Ayrıca vakıfların düzeltilmesi de temel amaçlar arasında sayıldı. Cemaat-i İslamiyelerin kuruluşuna kanun-ı esasinin cevaz verdiği ve hükümet ile halkın bu tasarıyı hayata geçirme konusunda istekli olduğu vurgulandı. Kanun tasarısında teşkilatın görevleri ve yapısı da ayrıntılarıyla kaleme alındı. Buna göre teşkilatın görevleri dini, içtimai, ilmi ve iktisadi olmak üzere dört kısma ayrılacaktı (md 1). Her kazada birer Cemaat-i İslamiye meclisi bulunacak ve kaza meclislerinin ihtiyaç duyduğu yerlerde şubeleri açılacaktı (md 2). Meclis üyeleri kendi bölgelerinde yirmi yaşını tamamlamış Müslümanlar tarafından seçilecekti (md 3). Meclis üyeliğine seçilebilmek için "makam ve hukuk-ı medeniyyeye sahip" otuz yaşını doldurmuş olmak gerekliydi (md 4). Cemaat meclisleri her seçim devresinde seçilen yirmi üyeden oluşacaktı ve bu yirmi kişi kendi aralarında bir idare heyeti seçeceklerdi (md 5). Meclis üyeliği için iki yılda bir seçim yapılacaktı ve seçilen adaylar tekrar aday olabileceklerdi (md 6).

83 "Cemaat-i İslâmiye Bahsi," *Vakit*, No: 776, 3 Kanun-ı sani 1336 (3 Ocak 1920), s. 2.

84 "Cemaat Teşkilâtı," *Vakit*, No: 1160, 2 Mart 1337 (1921), s. 1.

Kaza meclislerinin görevleri; cemaate ait işlerin idaresi, Divan-ı İslamca kabul edilen kararların uygulanması, talimatnamelerin düzenlenmesiyle meclislerin kendi araştırmaları sonucunda ortaya koydukları yerel ihtiyaçların her yıl Divan-ı İslama bildirilmesi olarak belirlenmişti (md 7). Divan-ı İslamların oluşumu da şu şekilde gerçekleştirilecekti: Kaza Cemaat-i İslamiyelerinin üyeleri arasından seçilen üçer kişiden oluşacak ve sancak merkezlerinde bulunacaktı. İstanbul'da da ayrıca bir Divan-ı İslam teşkil edilecekti. Bu divanların toplantı süreleri en fazla iki ay olacaktı (md 8). Görevleri ise; sorumluluk bölgelerine ait genel sorunlar hakkında toplantılar yaparak, kararlar almak ve Divan-ı İslam encümeninin yıllık raporunu ele alıp incelemek ve onaylamaktı (md 9). Divan-ı İslam toplantılarını tamamlayıp tatile girdiği dönemde, ortaya çıkacak sorunları çözmek üzere mevcut üyeleri arasından, o yıla mahsus olmak üzere bir "encümen-i daimi" tayin edecekti (md 10). Ayrıca sancaklarda bulunan Divan-ı İslamlarda yer alan üyelerden seçilecek ikişer üyenin bir araya gelmesiyle bir Şûrayı İslam kurulacaktı ve İstanbul'da toplanacaktı (md 11).

Şûrayı İslamın görevi; dini, ilmi, içtimai ve iktisadi esaslar hakkında genel kanunlar hazırlamak ve talimatnameler düzenlemektir (md 12). Şûrayı İslam ayrıca yıllık toplantısını tamamladıktan sonra Divan-ı İslamlardan gelecek soruları yanıtlamak ve tatil süresince ortaya çıkan sorunları çözmek amacı ile üyeleri arasından o yıla mahsus bir encümen-i daimi seçecekti (md 13). Cemaatlerin masraflarını karşılamak üzere her nevi gelirin tespit edilmesi, yeni kaynakların bulunması, bağlı bulunulan heyetler tarafından gerçekleştirilecekti (md 14). Kanun tasarısında yer almayan noktalar, Şûrayı İslamın ilk toplantısında bir nizamname ile saptanacaktı (md 15). Şûrayı İslam, hilafete olan maruzatını, Meşihat makamı aracılığıyla yapacaktı (md 16).⁸⁵

Cemaat-i İslamiye teşkilatına yönelik kanun tasarısının hazırlanmasını takiben atılan ilk adım, teşkilatın kurulmasını sağlamak amacıyla planlanan ilk seçimin gerçekleştirilmesi için bir nizamname taslağı düzenletmek oldu. Taslak on altı maddeden oluşmuştu. Seçimlere, kaza Cemaat-i İslamiyelerinin esas kabul edileceği ve seçime hızla buradan başlanacağı

85 "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı," *Vakit*, No: 1253, 3 Haziran 1337 (1921), s. 1.

belirtilmişti (md 1). Ayrıca seçimler tek dereceli olacak ve gizli oylama ile gerçekleştirilecekti (md 2). Seçimlerin yürütülmesi için her kaza ve belediye dairesinde bir “encümen-i intihap ve teftiş” teşkil edilecekti (md 3). Bu encümenler, her mahalle veya köy heyetlerince seçimsiz gönderilen birer delegeden oluşacaktı (md 4). Delegelerin içinden de bir heyet seçilecek (md 5) ve bu heyet; kazaların kaç seçim bölgesine ayrılacağı, seçim sandıkları ve pusulaları ile ilgili ayrıntıların belirlenmesi gibi noktalarda çalışmalarında bulunacaktı (md 6). Mahalle ve köylerde bulunan murahhaslar bağlı oldukları mahallelerde, oy verme hakkına sahip olan Müslüman erkekleri gösteren defterler düzenleyerek bu heyete sunacaklar (md 7) ve sandıklarda teftiş görevini üstleneceklerdi (md 8). Seçmenlerin matbu ve mühürlü pusulalar üzerine tercihlerini yazmaları istendi. Ayrıca suistimallere engel olmak için oy pusulalarının seçim sandıklarının yanında bulundurulması ve oy kullanıldıktan sonra tekrar sandıklara teslim edilmesi kararlaştırıldı. Böylece seçmenlerin fazla pusula alma vb. usulsüzlüklerine engel olunabilecekti (md 9). Oy sandıklarının, oylama başlamadan önce boş olduklarının kontrol edilmesi sağlanacaktı. Daha sonra dışarıdan oy kullanılmasına engel olacak şekilde iki kilitle kilitlenecekti (md 10). Hangi gün ve saatlerde oy kullanılacağı önceden ilan edilecekti. Nüfus cüzdanlarıyla sandık başlarına gelen seçmenlerin isimleri sandık defterlerine kaydedilecekti. Oy pusulalarını alan seçmenler, kendileri veya vekilleri aracılığıyla oylarını kullanabilecek ama oy pusulaları seçmenlerin kendileri tarafından sandıklara atılacaktı (md 11). Kanun tasarısı ve nizamnamesi 15 Ocak 1922’de Meclis-i Vükelada tartışıldı ve evkafı ilgili işleri gözden geçirmek üzere kurulan komisyona havale edildi.⁸⁶

Cemaat-i İslamiyeye ait kanun tasarısı son olarak sadaret içinde yer alan bir komisyonda incelenerek düzenlendi ve eksikleri giderildi. Tasarının son şeklinde, her kaza meclisinde on birer azadan oluşan, birer Cemaat-i İslamiye heyeti bulunacağı belirtildi. Heyet bu görevini gerek vakıf mütevellilerinden gerekse evkaf memurlarından defterlerini alıp inceleyerek gerçekleştirecekti. Cemaat-i İslamiye meclisleri birbirleriyle

86 “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Vakit*, No: 1255, 5 Haziran 1337 (1921), s. 2; B.O.A., *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*, Dosya No: 283, Gömlek Sıra No: 18.

haberleşerek görevlerini yerine getireceklerdi. Çeşitli konularda anlaşmazlıkların çıkması durumunda mahalli yönetimlere danışacaklardı. Olay mahalli yönetimlerce de çözülemezse vilayetlerdeki meclis-i umumilere aktarılacaktı. Meclis-i umumilerin de hal edemediği konular, evkaf kanun tasarısında oluşumu öngörülen “meclis-i kebir-i evkâf”a iletilecekti.⁸⁷

Müslüman halkın sosyal, iktisadi, kültürel ve eğitimle ilgili sorunlarına çözüm bulunması ve geri kalmışlıktan kurtarılması amacıyla kurulması planlanan Cemaat-i İslamiye Teşkilatı, hazırlanan kanun tasarısına rağmen, Osmanlı Devleti’nin siyasi ve hukuki açıdan sona ermesi nedeniyle hayata geçirilemedi.

EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Cemaat-ı İslamiye teşkilatının kurulması çabaları sırasında gerçekleştirilmeye çalışılan en önemli düzenleme girişimi, Evkaf Nezaretinin bir müdüriyete dönüştürülerek Meşihat makamına bağlanması isteğiydi.

Türk tarihinin sosyal, kültürel, ekonomik hayatında önemli rol oynayan vakıflar; dini, hukuki, sosyal ve ekonomik yönleri olan kurumlardı.⁸⁸ II. Mahmud döneminde, sultanların ve yakınlarının dağınık halde bulunan vakıflarının merkezden idaresi amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştu. Zaman içinde nezarete bağlı oluşturulan merkez ve taşra teşkilatı istenilen sonucu veremedi. Tanzimatla birlikte hız kazanan vakıf köy ve mezra aşarı ile mukataa bedellerinin tahsil edilmesi görevlerinin Maliye Nezaretine verilmesi, gelir fazlalarının tamamına el konulması, toplam gelirin yüzde 15’inin tecil edilmesi gibi yollarla vakıf gelirlerinin maliye hazinesi içinde tutulması Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin zarara uğramasına, vakıf mallarının harap ve bakımsız hale düşmesine neden oldu.⁸⁹

Mütareke döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin müdüriyete dönüştürülerek, Meşihat Dairesine bağlanması

87 “Cemaat-i İslâmiye Teşkilât Lâyihası,” *Vakit*, No: 1516, 1 Mart 1338 (1922), s. 3; “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Vakit*, No:1524, 9 Mart 1338 (1922), s. 2.

88 M. Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti,” *Vakıflar Dergisi*, C. 1, S. 1, 1938, s. 1-6; M. Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü,” *Vakıflar Dergisi*, C. 2, S. 2, 1942, s. 1-36.

89 Nafiz Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 92; Nafiz Öztürk, “Evkâf-ı Hümayun Nezâreti,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 524.

çabalarının altında yatan en önemli gerekçe nezaretin üstüne çöken ve onu kımıldamaktan aciz bırakan teşkilat yükünden kurtarılması arzusuuydu. Bu dönemde ayrıca Birinci Dünya Savaşı yıllarında nezarete ortaya çıkan çeşitli suistimaller de araştırılmaya başlandı. Bu suistimaller içinde en çok dikkat çeken, dönemin evkaf nazırının emriyle İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiye Binası için gerçekleştirilen binlerce liralık harcamalarıdır. Bu harcamaların Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından yapıldığı cemiyetin “tek kuruluş için elini cebine atmadığı” üzerinde durulmaktaydı.⁹⁰

Nezaretin, müdüriyete dönüştürülmesi gayretleri içinde dikkat çeken bir diğer önemli nokta, hükümet ileri gelenlerinin konuya getirdikleri açıklamalarıdır. 28 Aralık 1919’da maarif nazırlığı görevinin yanı sıra evkaf nazırlığına da vekâlet eden Said Bey, *Vakit* gazetesi muhabirlerine vermiş olduğu demeçte, evkaf işlerinin Meşihat Dairesine bağlanması girişimindeki temel amacı, vakıfların siyasi vasıflarından çok, dini birer kurum olarak görülmelerine bağlamaktaydı. Nezaretin müdüriyete dönüştürülmesi çabasını ise evkaf nazırının üzerinde bulunan vekillik sorumluluğunu kaldırarak, yaptığı işlemlerden dolayı hesap verme zorunluluğunun azaltılması olarak değerlendirmekteydi. Böylece evkaf müdürleri, vakıflarla ilgili düzenlemeleri çok daha rahat gerçekleştirebileceklerdi.⁹¹

Ali Rıza Paşa tarafından 2 Ekim 1919’da kurulan kabineye, üçüncü şeyhülislamlık görevini icra etmek için getirilen Haydarizade İbrahim Efendi de *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muhabirine vermiş olduğu demeçte aynı konulara değinmişti. İbrahim Efendi, Evkaf Nezaretinin Müdüriyet-i Umumiyeye çevrilmesinden sonra bir evkaf şûrasının oluşturulacağı ve bu şûrada yer almak üzere uzmanlardan meydana gelen bir heyetin seçileceğini açıklamıştı. Şûranın kuruluş amacı, daha önce oluşturulmaya çalışılan Cemaat-i İslamiye teşkilatına dair ortaya koyulan projeyi incelemektir.⁹² Evkaf şûrası azalarının, Ayan ve Meclis-i Mebusan azaları arasından, ilave memuriyet görevi ile görevlendirilmeleri kararlaştırıldı. Şûranın oluşumu kanunun yayınlanması-

90 “Evkaf Nezareti’ndeki Suistimaller,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2757, 16 Haziran 1335 (1919), s. 2.

91 “Evkaf Nezareti’nin Müdüriyet-i Umumiye’ye Tahvili,” *Vakit*, No: 770, 28 Kanun-ı evvel 1335 (28 Aralık 1919), s. 1.

92 “Zat-ı Vâlâ-yı Meşihatpenahiyle Mülâkatımız,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2948, 4 Kanun-ı sani 1336 (4 Ocak 1920), s. 2.

nın ardından gerçekleştirilecekti.⁹³ Hükümet, Evkaf Nezaretinin Müdüriyet-i Umumiyyeye dönüştürülmesine yönelik düzenlemesini aciliyeti olan konulardan biri olarak belirlemekle beraber, işlemi bir karamame çıkartarak gerçekleştirmekten yana değildi. Amaçları Meclis-i Mebusanın açılmasını takiben kanuni bir düzenleme yaparak konuyu çözümlemektir.⁹⁴

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin çalışmalarından duyulan hoşnutsuzluk ve Cemaat-i İslamiye teşkilatlarının kurulması konusundaki baskılar, Mart 1920'de Evkaf Nezaretinin mart ve nisan aylarına ait geçici bütçe kanununun görüşülmesi sırasında iyiden iyiye kendini hissettirdi. Meclis-i Mebusanda encümen mazbata muharriri, İzmit Milletvekili Ali Bey, gerek İstanbul'da gerek taşrada bulunan vakıfların günden güne harap olduğunu belirterek, İstanbul'daki çeşmelerin kuruduğunu, sebillerin harap ve işlemez hale geldiğini, imarethanelerden yalnızca ikisinin açık olduğunu, kütüphanelerin dağıldığını ve camilerin duvarlarının harap hale geldiğini ileri sürdü.⁹⁵ Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey ise vakıfların perişanlığından Evkaf Nezaretini sorumlu tutarak nezaret memurlarını "abidât-ı İslâmiyye üzerinde, o cevami-i şerife üzerinde onları kemiren birer haşerât" olarak niteledi. Nezaretin vakıflarla ilgili hiçbir şey yapmamasına rağmen en azından hastaneleri düzene koymasının gerekliliğinin altını çizdi. Büyük hastanelerin dışında mahallelerde "ayak hastaneleri"nin⁹⁶ açılması gerektiğini, bu hastanelerin ayak viziteleri yapıp, fakir Müslümanları tedavi etmesinin bir zorunluluk haline geldiğini ifade etti. Açılması gereken vakıf hastanelerinde kadınların hamilelik dönemlerinde onları takip edecek, sorunlarını giderecek bir bölüme yer verilmesinin de acil ihtiyaç olduğunu sözlerine ekledi.⁹⁷

93 "Evkaf Nezareti'nin Müdüriyet-i Umumiyyeye Tahvili," *Vakit*, No:782, 9 Kanun-ı sani 1336 (9 Ocak 1920), s. 2.

94 *Y.a.g.g.*, s. 2

95 *Meclis-i Mebusan Zabı Ceridesi*, D. 4, 1. c. S. 1, C. 1, Ankara, 1992, s. 416.

96 Rıza Nur'un "ayak hastaneleri" adıyla ifade ettiği sistem, İngiltere'de 1920'lerden itibaren sağlık örgütü içinde yerini alan "aile hekimliği" uygulamasının bir benzeridir.

97 Rıza Nur, kadınların hamilelik süreçlerinde ve doğumları sırasında kendileriyle yakından ilgilenecek ebelerle ihtiyaç duyduklarını belirterek, en büyük problemin bu görevi hakkıyla yerine getirecek kişilerin yetişmemesi olduğunu açıklamıştı. Açılan ebelik mektebine devam eden kadınların, okuma-yazma bilmeyen, cahil kadınlar olmasının yaşanan sorunlarda önemli rol oynadığını da özellikle altını çizmişti. Konunun Evkaf Nezaretine havale edilmek istenmesinin en başta gelen nedeni de yaşanan bu olumsuzluklara çözüm arayışlarıydı. Bkz.: *Y.a.g.z.c.*, s. 417.

Erzincan Milletvekili Halil Bey, Doğu vilayetlerinde Rusların saldırılarına uğrayan yerlerdeki cami ve mescitlerin düşman tarafından yıkıldığını, mevcut bulunanların harap edilerek içlerinde eşya bırakılmadığını, bu nedenle Müslümanların namaz kılacak cami bulamadıklarını dile getirdi. Ayrıca müstahdemin maaşlarının ve tahsisatlarının ödenmediğini, medreselerin kullanılamaz durumda olduğunu, bu koşullar altında Evkaf Nezaretinin konuyla ilgili bir girişimde bulunup bulunmayacağını sordu.⁹⁸

Ardından söz alan Sivas Milletvekili Rauf Bey, Halil Bey'in sözlerini destekledikten sonra Evkaf Nezaretinin yaşanan perişan günlerde gözle görülen hiçbir şey yapmadığını belirterek nezaretin kabinede akıl hocası pozisyonunda bulundurulmuş bir sandalyeden ibaret olup olmadığını sorguladı. Evkafın "nezaret" unvanının geri alınması durumunda görevini kötüye kullanması nedeniyle cezalandırılmış olacağını da sözlerine ekledi. Rauf Bey'in Evkaf Nezareti için, "Darülaceze ise bilelim ona göre hareket edelim, Darülaceze diye tahsisat verelim ve ne yaptığımızı görerek yapalım. Darülaceze değil ise ve bir nezaret ise nezaret olarak vazifeye davet edelim. Nezaret olarak mesul edemiyor, ceza veremiyorsak müdüriyet olsun yahut bir şirket olsun da millet de hakk-ı murakabesini istimal etsin" sözleri dönemin basınında dile getirilen nezaretin müdüriyete dönüştürülmesi yolundaki fikirlerin Meclis-i Mebusandaki yansımalarını oluşturdu.⁹⁹

Konuyla ilgili bu tartışmalar, İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilmesi ve ardından Meclis-i Mebusanın çalışmalarına son verilmesi nedeniyle sekteye uğradı. Bütün tartışmalar dönemin basını üzerinden yürütüldü. Basında en çok gündeme getirilen konu, evkaf idaresinin İslami bir kurum olması nedeniyle Meşihat Dairesi ile arasında sıkı bir bağı olduğuydu. Bu bağın, Evkaf Nezaretinin müdüriyete dönüştürülmesinden sonra Meşihat Dairesine bağlanarak perçinleneceği, Evkaf-ı Hümayun idaresinin bir "İslam Müessesesi-yi Milliyesi" halini alacağı belirtilmekteydi.¹⁰⁰ Burhan Cahid, *Vakit* gazetesinde kaleme aldığı bir

98 Y.a.g.z.c., s. 418.

99 Y.a.g.z.c., s. 418.

100 "Evkaf Nezareti'nde Islahat," *Vakit*, No: 950, 30 Temmuz 1336 (1920), s. 2.

yazıda, yaşanan dönemde ne eskinin ne de bırakılan eserlerin kıymetinin bilindiğini, ihtiyaca yönelik yeni düşüncelerin de ortaya çıkartılamadığını açıklamakta, vakıflar aracılığıyla geçmişte gerçekleştirilen camiler yapılmamış olsa insanların namazlarını hipodromda kılacaklarını, içme sularını da Kâğıthane Deresi'nden karşılayacaklarını eleştirel bir anlatımla dile getirmektedir.¹⁰¹

Basındaki tartışmalar sırasında evkaf teşkilatıyla ilgili dikkat çeken en önemli nokta, vakıfların kuruluş aşamasında merkezi bir yönetimleri bulunmadığı için, vakıf gelirlerinden çalışan personele herhangi bir pay ayrılmamış olması konusuydu. Eski dönemde idari personel olarak görev yapan mütevellî, cabî gibi görevliler vakıflarla ilgili tahsilat ve harcamaları düzenlemişlerdi. Nezaretin kurulmasıyla yüzlerce personele vakıf gelirlerinden pay ayırmak, nezaretin her türlü cari giderlerini bu gelirden karşılamak ihtiyacı ortaya çıktı. Vakıf gelirlerinin bir kısmının Maliye Nezaretine aktarılmasıyla aynı kaynaktan bu nezaret de pay almaya başladı. Bu durum müessesat-ı hayriyenin bakım, onarım ve restorasyonuna, hatta hizmetlerin geliştirilip, devamının sağlanmasına yönelik amaçlar için ayrılmış olan harcamaların, cari giderlere aktarılmasına yol açtı. Bunun sonucunda vakıf eserleri bakımsız kaldı, hizmetleri aksadı ve küçüldü. Her türlü çözülme ve bozulmaların dışında, sadece bu durum bile vakıfların merkezi anlayışla idareleri konusunda yeni baştan düşünülmesini gerektirecek önemli adımlar atılması ihtiyacını doğurdu.¹⁰² Nitekim Burhan Cahid, nezaret içindeki bu aksaklıklara yazdığı şu satırlarla dikkat çekmektedir:

Evkaf idaresi meşgul olduğu saha itibariyle bir taraftan Meşihata bir taraftan da defter-i hakaniye¹⁰³ bağlanmıştır. Onu serbestçe iş görmekten men eden bu iki kuvvetli koldan başka bizzat kendisinin teşkilatı kendisini kımıldatmaktan men etmektedir. Evkaf Nezareti kendi işini başarmaktan acizdir. Çünkü üstünde o kadar ağır bir teşkilât yükü vardır ki kımıldamasına imkân yoktur.¹⁰⁴

101 Burhan Cahid, "Vakıflarda Islahat," *Vakit*, No: 961, 10 Ağustos 1336 (1920), s. 2.

102 Öztürk, *a.g.e.*, s. 299.

103 Vakıf kayıtlarının saklandığı devlet dairesi, Defterhane.

104 Burhan Cahid, "Vakıflarda Islahat," *Vakit*, No: 961, 10 Ağustos 1336 (1920), s. 2.

Evkaf teşkilatını hantallıktan kurtaracak çare ise yeni bir düzenlemenin gerçekleştirilmesine bağlanıyordu. Ülke içinde vakıflara ait malların yeniden mahalli cemaatlara verilmesinin doğru olmayacağı görüşü hâkimdi. Bu nedenle öncelikle halk içinde yeni bir teşkilatlanma gerçekleştirilecek ve bu cemaat teşkilatı sağlam, değişmez, kişisel arzular için yıkılmaz esaslara bağlandıktan sonra milletin kendi malı kendine devredilecekti. Ayrıca evkafın en fazla bağlantı içinde bulunduğu Meşihat Dairesi, Defter-i Hakani ve şehremaneti arasında ciddi bir anlaşma yapılması önerilmekteydi. Anlaşma, tartışmalı bir konuda dört makam arasındaki yetki paylaşımını ortaya koyabilmek için gerekliydi. Makamlar arasında yetkilerin belirlenemediği bir ortamda, başarılı çalışmaların yapılması imkânsız olarak görülmekteydi.¹⁰⁵

Evkaf Nezaretiyle ilgili tartışmalar 1922'nin şubat ayında sonuçlarını verdi. Bu tarihte Cemaat-i İslamiye teşkilatlarıyla ilgili kanun tasarısının ardından Evkaf Nezaretiyle ilgili düzenlemeleri içeren başka bir kanun tasarısı da sadarete sunuldu. Tasarıya göre; vakıflarla ilgili işlerin yürütülmesi görevi Meclis-i Vükela içinde bulunan bir nazıra verilecekti. Ayrıca Heyet-i Ayan, Şûrayıdevlet, Meşihat, Maarif Nezareti ve vakıf mütevellilerinden birer kişiyle, eski eserler, hukuki işler ve iktisadi işler üzerine ihtisas yapmış birer kişi ve Meclis-i Vükela ile Cemaat-i İslamiyeden üçer kişinin (toplam on bir aza) katılımıyla Meclis-i Kebir-i Evkaf adıyla bir meclis oluşturulacaktı. Azaların memuriyet süreleri üç yıl ile sınırlanacak, üst üste üç kez mazeret bildirmeksizin toplantıya katılmayan azanın görevine son verilecekti. Meclis-i Kebir-i Evkafın görevleri ise bütçenin tetkik ve kabulüyle ilgili işlemlerin yürütülmesi; vakıflara ait kanun, nizamname ve talimatnamelerin tetkik, tanzim ve tadilinin gerçekleştirilmesi; evkaf memurlarının tayini ve azliyle ilgili işlemler; taşra evkafına ait olup sorunları mahalli meclis-i umu-milerce hal edilemeyen problemlerin çözülmesi şeklinde özetlenmişti.

Meclisin biçimsel olarak haftada bir kere toplanmasına karar verilmiş, ancak üyelerinin çoğunluğunun isteğiyle toplantı sayılarının artırılabilceği belirtilmişti. Bu toplantılarda vakıflarla ilgili hesapların, evkaf memurları ve şeri hâkimler tarafından incelenmesine, mahalli Cemaat-i

105 Burhan Cahid, "Vakıflar, Haberler: Evkâf İşleri ve Cemaat Teşkilâtı," *Vakit*, No: 1025, 16 Teşrin-i evvel 1336 (16 Ekim 1920), s. 3.

İslamiyenin de görüşünün alınmasının ardından onaylanmasına karar verilmişti. Kanun yürürlüğe girinceye kadar mütevellilerince idare edilen vakıflar, kanunun yürürlüğe girmesinin ardından da yine mütevellilerce idare edilmeye devam edecek, geliri vakfa ait olan malların kira gelirlerinin idareleri de yine mütevellileri tarafından yürütülecekti.¹⁰⁶

Para vakıflarının tanınması işlemi, evkaf idaresince düzenlenecek olan kanun ve kararnameler dikkate alınarak yapılacaktır. Müteveli görevini üstlenecek kişilerin, medreselerde ya da modern okullarda şeri ilimler ve hukuk eğitimi almış kişiler arasından seçilmeleri şartı aranacaktır. İstenilen eğitimi alanlar ya da sınav komisyonu tarafından ehliyetli sayılanlar sınava tabi tutulmayacaklardı. “ahkâm-ı şeriyye dairesinde” kadınlara da vakıflarda çalışma hakkı tanınacaktı. Mütevelliler, vakıf çalışanlarının yaptıkları işlere nezaret edecek, hata ve kusuru bulunanları Tevcih-i Cihat Komisyonuna şikâyet edebileceklerdi.¹⁰⁷

Vakıflarla ilgili düzenleme girişimleri bu kadarla sınırlı kalmadı. Cemaat-i İslamiye teşkilatına ait kanun tasarısının sadaret içindeki bir komisyonda son düzenlemelerinin yapılması aşamasında hazırlanan maddeler arasına evkafla ilgili bazı hükümler de eklendi. Para vakıfları gelirlerinin vakfedilmesi şartlarına, Cemaat-i İslamiyelerin nezaret etmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca Cemaat-i İslamiye meclislerinin kendi dairelerine bağlı olan vakıfları gerek mütevellilerinden gerek evkaf memurlarından vakıf defterlerini istemek suretiyle inceleyebilmeleri hükmolundu. Bir yerin vakfedilip edilemeyeceği konusunda anlaşmazlık çıkması durumunda olayın mahkemeye sevk edilmesi esasa bağlandı. Cemaat-i İslamiye meclislerinin vakıf mütevellilerinin ya da evkaf memurlarının vakfiyenamelere uygun hareket etmediklerini tespit etmeleri durumunda ise sırası ile “hükümet-i mahalliyeye” ve “vilâyet meclis-i umumiyesine” müracaat etmeleri kararlaştırıldı. Her iki kurumda da vakıf memurlarının görevlerini yerine getirmedikleri düşünüldüğünde söz konusu olayın memurların kanunen bağlı oldukları makamlara iletilmesi koşulu getirildi.¹⁰⁸

106 “Evkâf Nezâreti İçin Hazırlanan Teşkilât,” *Vakit*, No: 1506, 19 Şubat 1338 (1922), s. 2.

107 *Y.a.g.g.*, s. 2.

108 “Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı,” *Vakit*, No: 1524, 9 Mart 1338 (1922), s. 2.

Eksikleri giderilen ve kanunlaşması için beklenen evkaf teşkilatına ait kanun tasarısı saltanatın kaldırılıp, Osmanlı Devleti'nin sona ermesi nedeniyle yürürlüğe konulamadı. Vakıflarla ilgili problemler Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden önemli sorunlar arasında yer aldı.

ADLİ ALANDAKİ DÜZENLEME ÇALIŞMALARI

Mütareke döneminde dinin kamusal ve özel hayat içindeki yapılanmasını yeniden örgütlemeye yönelik adli alanda gerçekleştirilen düzenlemeleri iki ana başlık altında incelememiz mümkündür. Bunlardan biri Hukuk-ı aile kararnamesinin ilgasıyla sonuçlanan özel hukuk alanındaki kanunlarla ilgili düzenlemeler, ikincisi şeri mahkemelerin yeniden Meşihat makamına bağlanması sonucunu doğuran kamu hukuku alanındaki mahkemelerle ilgili değişikliklerdir. Bu gelişmelerin dışında, adli alanda modernleşmeyi sağlamak amacıyla gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler de cumhuriyet dönemi Türkiye'si'ne zemin hazırlayacak önemdedir.

HUKUK-İ AİLE KARARNAMESİ

Mütareke döneminden önce hazırlanıp, yürürlüğe giren ve yaklaşık bir buçuk yıl süreyle yürürlükte kalan Hukuk-ı aile kararnamesi; ortaya çıkış nedenleri, içeriği, eleştirilen hükümleri ve yürürlükten kaldırılma gerekçeleri nedeniyle önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Kararname, İslam ve Osmanlı aile hukuku alanında gerçekleştirilen ilk kanunlaştırma hareketidir. Hükümleri, yürürlükte kaldığı süre içinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman halkın özel hukuk alanındaki anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmak için şeri mahkemelerde uygulanmıştır.

Kararnameyi Doğuran Nedenler

Tanzimat döneminde arazi kanunu ve mecelleyle başlayan özel hukuk alanındaki kanunlaştırma hareketlerinin son örneği 24 Ekim 1917'de yayınlanan Hukuk-ı aile kararnamesi oldu. Aile hukukunun o tarihe kadar Osmanlı hukukunda kanunlaştırılmamış olması Hukuk-ı aile kararnamesini doğuran nedenlerin başında gelir. Bir diğer hukuki neden, kadıların şeri mahkemelerde karar vermelerini kolaylaştıracak hukuki metinlere duydukları ihtiyaçtır.¹

1 Mehmet Akif Aydın, "Hükük-ı Aile Kararnamesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18,

İttihat ve Terakki Fırkası yönetiminin yargı birliğini sağlamaya yönelik girişimleri çerçevesinde, gayrimüslimlerin özel hukukla ilgili anlaşmazlıklarını çözen cemaat mahkemelerini kapatmayı düşünmeleri; tek taraflı bir kararla kapitülasyonları kaldırıp, konsolosluk mahkemelerini ilga etmeleri de aile hukuku alanında ortak bir kanunun hazırlanması girişimlerini hızlandırdı.² Hukuksal nedenlere ülke içinde günden güne hız kazanan batılı değerlerle, kadının toplum içindeki yerini yükseltmeye yönelik sosyal, kültürel, ekonomik gerekçeler de eklenince aile hukuku alanında yeni bir düzenleme zorunluluk halini aldı.³

Bu amaçla İttihat ve Terakki Fırkası tarafından oluşturulan komisyonlardan sadece Hukuk-ı Aile Komisyonu görevini tamamlayabildi. Komisyon tarafından hazırlanan kararnamede Batıcılar ile Türkçüler önemli rol oynadılar. Bununla birlikte kararnamenin içeriğinde çoğunlukla İslamcıların görüşlerine ağırlık verildi. Çünkü Hukuk-ı aile kararnamesi, İslam hukuku hükümlerinin kanunlaştırılmış haliydi. Batıcılar ile Türkçülerin bazı görüşlerinin uygulamaya geçirilmesi dönem itibarıyla imkânsızlıklar içermekteydi.⁴

Kararnamenin İçeriği

Yayınlanan kararname, iki kitap, dokuz bab, yirmi altı fasıl ve 157 maddeden oluşmaktaydı. İçinde yer alan maddelerde çoğunlukla aile hukukunun evlilik hukukuna dair münâkehât (evlenme) ve müfârekât (boşanma) kısımları düzenlenmişti. Sadece az sayıda maddede nafaka (md. 10-11) ve velayete (md. 92, 101, 150, 154) dair hükümlere yer verilmişti. Aile hukuku-

¹ İstanbul, 1998, s.314; Ebru Kayabaş, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi, Hukûk-ı Aile Kararnamesi*, İstanbul, 2009, s. 19; *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, İstanbul, 1928, s. 762.

² Mehmet Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985, s. 156-157; Bahadır Apaydın, "Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi," (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 263-268.

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1987, s. 435-442.; Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukûk-ı Aile Kararnamesi," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1-4, Ankara, 1978, s. 195-231; Mansûrizade Said, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men' Olunabilir," *İslâm Mecmuası*, C. 1, S. 9, 1330, s. 233-238; Mansûrizade Said, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle," *İslâm Mecmuası*, C. 1, S. 9, 11, 12, 1330, s. 280-284; 325-331; 368-371.

⁴ Mehmet Akif Aydın, "Hukûk-ı Aile Kararnamesi," s. 318.

nun, eşler arasındaki malların idaresi, hısımlar ve veraset hukukuna dair konuları ise Hukuk-ı aile kararnamesi içinde yer almamıştı.⁵

Kararname içerik yönünden eksiklerine rağmen özel hukuk alanında yargı birliğini sağlamaya yönelik önemli bir adım oldu. Gayrimüslimlerin özel hukuk ile ilgili anlaşmazlıklarını çözen cemaat mahkemelerinin yargı yetkileri kaldırılarak, şeri mahkemelerin yargı alanına dahil edildi. Bu nedenle kararname, Müslümanların yanında Hristiyanlar ve Yahudiler için de hükümler içermekteydi.⁶ Kararnamenin 2. faslında Yahudiler için nikâh engelleri (md. 20-26), nikâhlarının feshi (md. 59-62) ve butlanı (md. 63-68) düzenlenmişti. Hristiyanlarla ilgili bölümlerde ise nikâh akitleri (md.40-44), nikâh hükümleri (md. 78-79), nikâhın feshi (md. 63-68), tarafların boşanmalarıyla (md. 132-138) ilgili hükümler sıralanmıştı. Bütün bu işlemlerin gerçekleştirilmesi için ruhani reislerin yetkili olduğu da belirtilmişti. Dini yetkililer nikâh kıyılması isteğini haber aldıklarında 24 saat içinde mevcut durumu mahalli mahkemeye haber vermek zorundaydı. Kadıların görevi ise nikâh akdi sırasında hazır bulunmak üzere bir görevli yollamaktı. Gerçekleştirilen nikâh özel bir sicile kaydedilecekti. Ruhani memurun evliliği gerçekleştirmekten çekinmesi durumunda, evlenecek taraflar kadıya müracaat edebileceklerdi. Kadı, ruhani liderin çekincelerini kendisine bir rapor olarak sunmasını isteyebilirdi. Kısacası kadıların, ruhani memurların keyfi davranışlarını engellemek amacıyla kontrol yetkisi verilmişti.⁷

Hukuk-ı aile kararnamesi, İslam hukuk tarihi içindeki kanunlaştırma hareketlerinden farklı bir özelliğe sahipti. Kararname hükümleri, tek bir mezhebin prensipleri çerçevesinde şekillendirilmemişti. Oysaki İslam hukukunun ilk özel hukuk derlemesi olan mecellede bile tek bir mezhebin, Hanefi mezhebinin kuralları esas alınmıştı. Osmanlı Devleti'ni, özel hukuk alanında, başka mezheplerin prensiplerine yönelik açılım getirmeye zorlayan en önemli nokta eşlerin boşanabilmeleri konusuydu. Hanefi mezhebi, ailesinin nafakasını temin edecek mal bırakmadan kaybolan kimselerin (mevkud)

5 Z. Fahri Findikoğlu, "Aile Hukukunun Tedvini Meselesi," *Ebul'ulâ Mardin'e Armağan*, İstanbul, 1944, s. 723.

6 Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 209.

7 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 764-769, 771, 778-779; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 210.

eşlerine boşanma imkânı tanımamıştı. Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyılın başlarından itibaren üst üste yaşanan savaşlar nedeniyle kocası savaşmak için gidip geri dönmeyen ve akıbeti de belli olmayan pek çok kadın, gelir kaynakları olmadığı için çocuklarıyla birlikte perişan duruma düşmüştü. Kadınların ve çocukların içine düştükleri mağduriyeti önlemek amacıyla, Hukuk-ı aile kararnamesinden önce, 5 Mart 1916'da çıkartılan bir irade-i seniyeyle bu durumdaki eşlere Şafii mezhebinden yararlanarak tefrik⁸ yoluyla boşanma hakkı tanınmıştı.⁹ Hukuk-ı aile kararnamesinde de dönemin sosyal ve ekonomik şartlarına uygun olan bu görüş aynen benimsendi (md. 126).¹⁰ Kocanın nafaka bırakarak gaip olması durumunda da kararname, kadın için iki ayrı bekleme süresi belirlemişti. Birinci durumda, gaip olan kocadan haber alınamamasından ve kendisinden ümit kesilmesinden itibaren, hâkim, tefrik süresini dört yıl tecil etmekteydi. Kocadan bu süre içinde haber alınamaması, kadının da davasında ısrarcı olması durumunda hâkim tefrik kararı vermektedir (md. 127).¹¹ İkinci durumda, bir savaşta gaip olan kocayla ilgili verilecek tefrik kararı söz konusuydu. Böyle bir durumda hâkim tefrik kararını, askerlerin ve esirlerin yaşadıkları yerlere dönüşünden itibaren bir yıl tecil etmekte, sürenin tamamlanmasının ardından tefrik kararı vermektedir (md. 126).¹² Kararnameye bu maddelerin ilave edilmesinde Maliki mezhebinden yararlanılmıştı. Kararnamede nerede oldukları bilinen fakat evlerine dönmeyen kocalar için ise bir hüküm bulunmamaktaydı.¹³

İslam hukukunda "hıtbe" kelimesiyle ifade edilen, Türk örf ve âdetlerinde evlenmek için kız istemek, söz kesmek kavramlarını içeren "nişanlılık" sözcüğü de ilk olarak Hukuk-ı aile kararnamesinde kullanılmış

8 Tefrik veya kazai boşanma evliliğin mahkeme kararıyla sona ermesidir. Evlilik hâkimin boşanma kararına kadar bütün hükümleriyle devam eder. Hâkim bu tür boşanmada ancak belirli sebeplerin varlığı halinde boşanmaya hükmedebilir. Bkz: Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 310.

9 *Ceride-i İlmiye*, C. 2, Aded: 20, 1334, s. 353-356. Savaşlarda kaybolan eşlerinden boşanma talebinde bulunan kadınlarla ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Esra Yakut, "Hukûk-ı Aile Kararnamesi'ne Giden Yolda (XX. Yüzyıl Başlarında) Osmanlı Aile Hukuku'nda Görülen Aksaklıklar ve Düzenleme Çabaları," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan*, C. 2, Ankara, 2013, s. 1171-1187.

10 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 777.

11 *Y.a.g.e.*, s. 777.

12 *Y.a.g.e.*, s. 777.

13 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 203.

ve gerekleri üç madde içinde düzenlenmişti.¹⁴ Nişanlanmakla veya evlilik vaadiyle nikâhın gerçekleşmediği (md. 1) belirtilmiş, nişanın bozulması halinde mehir ve hediyelerin tabi olacağı hükümler açıklanmıştır (md. 2). Aynı uygulamaların gayrimüslimlere ait drahoma haklarında da geçerli olduğu hükmolunmuştur (md. 3).¹⁵

Kararnamenin birinci bölümünün ikinci faslı nikâh ehliyetiyle ilgili hükümleri düzenlemekteydi. Nikâh ehliyetine sahip olmak için erkeklerin on sekiz, kızların on yedi yaşını tamamlamış olmaları şartı getirilmiştir (md. 4).¹⁶ Nikâh ehliyetine sahip erkeklerin evlilik akdi gerçekleştirmeleri sırasında velilerinin iznine ihtiyaç duyulmamış, kızlarda ise hâkimin, durumu kızın velisine bildirerek, velinin duruma itirazı olup olmadığını öğrenmeleri istenmiştir (md.8).¹⁷ Burada kızın velisinin itiraz edebileceği nokta, erkeğin kızına denk (küfüv) olup olmadığı konusuydu. Kararnamede evlilik akdinin gerçekleşmesinin ardından denkliğin gerekçe gösterilerek evliliklerin bitirilmesi sakıncalı görüldüğünden, Maliki mezhebi hükümlerinden yararlanılmış ve nikâhtan önce velinin görüşünün alınması yoluna gidilmiştir.¹⁸ Kararnamede on sekiz yaşın altındaki erkeklerle on yedi yaşın altındaki kızların buluşa erdiklerini iddia ederek evlenmek için başvuruları durumunda, hâkim tarafların durumlarını uygun bulursa, evlenmelerine karar verebilmiştir. Kızlarda velilerinin izni de gerekli görülmüştür (md.5-6).¹⁹

Kararnamede dikkat çeken önemli noktalardan biri de evlilik akdi gerçekleştirilecek taraflar için asgari yaş sınırının belirlenmiş olmasıdır. On iki yaşını tamamlamamış olan erkek ile dokuz yaşını tamamlamamış olan kız çocuklarının hiç kimse tarafından evlendirilemeyecekleri hükmolunmuştur (md.7).²⁰

Akıl hastalarının evlendirilmeleriyle ilgili konuda Şafii mezhebinden faydalanan kararname, bu tür kişilerin bir zorunluluk olmadıkça evlendi-

14 Aydın, İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, s. 183; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. I, İstanbul, 1991, s. 238-239.

15 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 762.

16 *Y.a.g.e.*, s. 762.

17 *Y.a.g.e.*, s. 763.

18 Aydın, İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, s. 85.

19 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 762-763.

20 *Y.a.g.e.*, s. 763.

rikmemelerini karara bağlamış, zorunlu durumları ise hâkimin takdirine bırakmıştır (md.9).²¹

Kararnamenin ikinci bölümü nikâhı yasak olan kişilerle ilgili hükümleri içermektedir. Bu bölümün birinci faslında Müslümanlar arasında nikâhı kesin olarak yasak olanların durumları sıralanmış, ikinci faslında, Museviler, üçüncü faslında ise Hristiyanlardan kendileriyle evlenilmesi yasak olan kimseler belirtilmiştir (md.13-26).²²

Nikâh akdiyle ilgili düzenlemeleri gerçekleştiren kararnamenin üçüncü bölümü bazı önemli kararları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri nikâh akdinin gerçekleştirilmesinden önce “keyfiyet”in ilan edilmesidir (md.33).²³ İslam hukukunda bulunmayan nokta, Halil Cin’e göre modern bir düşünüşün eseridir ve evlilikten önce evliliğe engel bir nedenin bulunup bulunmadığını öğrenmek için mahkeme tarafından gerçekleştirilen resmi bir işlemdir.²⁴ Bir diğer husus, nikâh akdi sırasında, taraflardan birinin ikametgâhının bulunduğu yerleşim yerinin hâkiminin ya da hâkimin özel bir izinle görevlendirdiği vekilinin, hazır bulunup akitnameyi düzenleyip, onaylaması zorunluluğudur (md. 37).²⁵ Her iki hüküm de nikâh akdinin gerçekleştirilme şeklini kişilerin keyfiyetinden uzaklaştırıp, devlet denetimi altına almaya yöneliktir.

Evlilik akdini gerçekleştirmeye yönelik yapılacak işlemler sadece Hukuk-ı aile kararnamesinin hükümleriyle sınırlı kalmadı. 20 Aralık 1917’de yayınlanan “Hukuk-ı Aile Kararnamesine Mûteallik Muamelat-ı İdariye Hakkında Nizamname” ile evlenecek kimselerin dikkat etmeleri gereken usul belirli prensiplere oturtuldu. Kararnameye uygun maddeler içeren nizamnamenin konuyla ilgili hükümlerine göre evlenmek isteyen kimseler önce bulundukları mahalle veya köy ihtiyar heyetlerinden birer nüsha nikâh ilmühaberi alacaklardı. Bu ilmühaberde tarafların anne-babalarının adları, unvanları, kendilerinin adları, unvanları, hangi işle meşgul oldukları, ikamet yerleri, din-mezhep ve tabiyetleri, nikâha ehliyetleri bulunup bulunmadığı,

²¹ *Y.a.g.e.*, s. 763.

²² *Y.a.g.e.*, s. 763-765.

²³ *Y.a.g.e.*, s. 766.

²⁴ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya, 1988, s. 299.

²⁵ *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 767.

bilinen nikâha engel durumları olup olmadığı, din ve mezheplerine göre velilerinin iznine ihtiyaç duyulup duyulmadığı belirtilecekti (md.1).

Alınacak ilmühaber nüfus kâğıtlarıyla birlikte evlenecek kadın ya da erkeğin ikametgâh mahkemesine verilecekti. Evlenecek taraflar Hıristiyan ise taraflardan birinin ikamet ettiği mahalledeki din adamlarına teslim edilecekti (md. 2). Mahkemenin ilmühaberde bir eksiklik görmesi durumunda belge taraflara iade edilecekti. Taraflardan birinin evliliğe engel bir durumunun olduğu anlaşılır ve taraflar buna itiraz etmezlerse nikâh akdi talebi reddedilecekti (md.3). İlmühaberde velinin, akde karşı çıktığı belirtilmişse, mahkeme itiraz nedenlerini dinlemek için veliyi davet edecekti (md. 4). Mahkemece gerçekleştirilen inceleme sonucunda nikâh belgelerinde bir eksiklik olmadığı, evliliğe engel bir durumun bulunmadığı, nüfus kayıtlarının sicil-i nüfus kaydına uygun olduğu saptanırsa akdin gerçekleştirileceği ilan edilecekti. İlanın ardından nikâha itirazı olanların on gün içinde mahkemeye başvurmaları istenecekti (md.5).

İlanın bir nüshası mahkemenin divanhanesine asılacak, diğer nüsha insanların sıkça dolaştıkları yerlere takılacaktı. Mahkemece gerek görülmesi durumunda ilanın bir kopyası gazetede yayınlanacaktı (md. 6). Gerek ilandan önce veli tarafından gerek ilandan sonra üçüncü şahıslar tarafından yapılan itirazlar ve tarafların kendilerinin ya da vekillerinin bunlara verdiği cevaplar ve sundukları deliller mahkemece değerlendirilecek; nikâh akdinin gerçekleştirilip, gerçekleştirilemeyeceği konusunda karara varılacaktı (md. 7-8).

Mahkemenin nikâhın kıyılmasına karar vermesi durumunda, akit, mahkeme huzurunda veya belirlenen başka bir yerde gerçekleştirilecekti. Nikâhın mahkeme dışında gerçekleştirilmesi durumunda mahkeme veya nüfus dairesi müstahdeminden, mektep muallimlerinden, mahalle imam ve muhtarı gibi resmi sıfatı bulunan görevlilerden veya ahaliden tanınmış kişilerden biri özel bir izinnameyle naip tayin edilecekti (md. 9). Nikâh sırasında hazır bulunan hâkim veya naibi bir akitname düzenleyecekti. Bu belgede tarafların ve şahitlerin isimleri, unvanları, belirlenen mehrin miktarı, akit sırasında ileri sürülen şartlar yazılacak, ayrıca eşler arasında daha önce düzenlenmiş bir anlaşma varsa o da akitnameye iliştilerecek ve

belge hazır bulunanlar tarafından imzalanacaktı (md. 13). Akitnameler iki nüsha olarak düzenlenecek, bunlardan biri evlenme ve boşanma için tutulacak sicil-i mahsusa kayıt edilecek diğer nüsha nüfus idaresine verilecekti (md. 14).²⁶

Sıralanan bütün bu işlemlerin sonucunda nikâh akdinin hangi aşamada geçerli sayılmaya başlanacağı konusuna ise Hukuk-ı aile kararnamesinin esbab-ı mucibe layihası açıklık getirmekteydi. Layihada, tarafların rızasının nikâh akdi için yeterli olup olmadığı hakkında diğer milletler arasında tartışmalar olmakla beraber “Din-i Mübin-i İslâm bu hususta asla tereddüde mahal bırakmayacak surette hall-i mes’ele ederek rızânın hâkimiyetini ilân etmiştir”²⁷ denilmekte, böylece tarafların veya vekillerinin icap ve kabullerini ifade ettikleri anda nikâhlarının akdedildiği belirtilmekteydi. Aynı ifade kararnamenin otuz beşinci maddesinde “nikâh, meclis-i nikâhta tarafeynin veya vekillerinin icap ve kabulüyle akdolunur” hükmünde de yer almıştı. İcap ve kabulün ise “tezvîc ve tenkih” (evlendirme, nikâh kıyma) gibi açık ifadelerle gerçekleştirilmesi şartı aranmıştı (md.36). Nikâh akdinin iki şahidin huzurunda gerçekleştirilmesi esastı (md. 34).²⁸

Kararnamenin en çok tartışılan maddelerinden biri de çok eşliliğe açıkça olmasa da şarta bağlı olarak sınırlama getiren otuz sekizinci maddesiydi. Bu maddeyle İslam hukukunda yer alan erkeğin eşleri arasında her türlü eşitliği sağlaması koşuluyla dört kadına kadar nikâhına alabilmesi kaidesinde önemli bir düzenleme yapılmış oldu. Buna göre, kadının evlenirken, kocasının evlilik boyunca tek eşli kalmasını şart koşabilmesi hükmolundu. Koca bu kurala uymaz ve ikinci kez evlenirse ya kendisinin ya da evlendiği ikinci kadının boşanmış sayılacağı belirtildi.²⁹ Kararnameyi hazırlayan komisyonun üyelerinden biri olan Mansûrizâde Said, Nisa suresinin 59. ayetinde Allah’a, Peygamber’e ve kendisine otorite verilen ululemre (idarecilere) itaat emredildiğini dolayısıyla bu ayetten yola çık-

26 “Hukûk-ı Aile Kararnâmesine Mûteallik Muamelat-ı İdariye Hakkında Nizamnâme,” *Takvim-i Vekâyi*, No: 3107, 1 Kanun-ı sani 1334 (1 Ocak 1918).

27 Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı. Özel Hukuk 1. (Şahsın Hukuku-Aile Hukuku)*, C. 2, İstanbul, 2012, s.1673.

28 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 766.

29 *Y.a.g.e.*, s.766.

rak devlet başkanının çok eşliliği yasaklayabileceğini ya da kayıt altına alabileceğini ileri sürmüştü.³⁰ Kararnamenin ilgili maddesi, dönemin sosyal, kültürel ve hukuksal anlayışına göre oldukça önemli bir karardı. Fakat özellikle muhafazakâr düşünürlerin yoğun eleştirileriyle karşılandı.³¹ Konuyla ilgili görüşlerini dile getiren hukukçulardan biri olan Sadreddin Efendi, maddenin İslam hukukunun üç temel kaynağı olan Kitap, Sünnet ve İcmaya aykırı olduğunu ileri sürdü. Nikâh akdinin şarta bağlanmasının Şafii ve Hanbeli mezheplerinde geçersiz, Hanefi ve Maliki mezheplerinde ise mekruh olduğunu belirtti. Ayrıca kararnamenin ilgili maddesinin açık bir şekilde yazılmadığını ileri sürerek, nikâh için koyulan şartta, âlimlerden kimin görüşüne dayanılarak karar verildiğinin belirtilmesi gerektiğini ifade etti. Sadreddin Efendi ayrıca çok eşliliğe şarta bağlı sınırlama getiren maddenin, orta gelir düzeyinde bulunan halk için pek çok sakıncalar içerdiği görüşündeydi. Bu sakıncalardan en önemlisini çocuk doğuramayan, ev işlerini yapamayan ya da eşlerine karşı görevlerini yerine getiremeyen kadınlar yaşayacaktı. Bu kadınlar, kocalarının ikinci kez evlenmelerine izin verseler bile baştan onlardan ayrılmak zorunda kalacaklardı ki bu durum kadınların menfaati için koyulan bir şartın yine onları ekonomik açıdan perişan duruma düşürmesi demekti.³²

Kararname, evlenecek erkeğin kadına denk olup olmadığı konusunda da belli başlı iki noktaya dikkat çekmişti. Bunlar mal ve sanat gibi hususlarda erkeğin kadına denk olmasıydı. Hanefi mezhebine göre altı noktada³³

30 Mansûrizâde Said, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'de Men Olunabilir," *İslâm Mecmuası*, S. 8, 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914), s. 233-238.

31 Bu isimlerden biri olan Babanzade Ahmed Naim, özellikle Mansûrizâde'nin görüşlerine karşı çıkarak düşüncelerini *Sebilürreşad* dergisinde yayınlanan bir seri makalede dile getirmiştir. Bkz.: Babanzade Ahmed Naim, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilir mi işi?" *Sebilürreşad*, C. 12, S. 298, s. 216-221; C. 12, S. 300, s. 248-250; C. 12, S. 300, 1330, s. 376-384.

32 Sadreddin, "Hukûk-ı Âile ve Usûl-i Muhâkemât-ı Şer'iyye Kararnâmeleri Hakkında," *Sebilürreşad*, C. 15, S. 382, 388, 1334-1335, s. 321-322, 418-419.

33 Hanefi mezhebine göre evlilikte denkliği gerektiren altı nokta şunlardır: Nesepte eşitlik (söz konusu eşitlik sadece Araplar arasında aranır. Kureyşliler birbirine denkti, Kureyşli olmayan Araplar Kureyşlilere denk değildi), Müslüman oluş açısından denklik (bu konuda ailenin İslama giriş tarihi önemli değildi. Sadece babası Müslüman olan, babası ve dedesi Müslüman olana denk değildi), meslek bakımından denklik, gelir kaynakları yönünden eşitlik (mehir ve nafakayı ödeyecek servet yeterliliği kastedilirdi), dindarlık ve iyi ahlak sahibi olmada denklik ve hürriyette denklik. Bkz.: Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1996, s. 98.

aranan denklik böylece ikiye indirilmiş oldu. Malda denklik, kocanın mehr-i muacceli (kadına verilen mehr bedelinin evlilik akdi sırasında ödenen ilk kısmı) verecek ve karısının nafakasını karşılayacak mali bir yeterliliğe sahip olmasıydı. Sanatta denklik ise kocanın işinin (sanatının), evleneceği eşinin babasının işiyle denklik sağlamasıydı (md. 45).³⁴ Bir kızın velisinden saklayarak dengi olmayan bir erkekle evlenmesi durumunda, velinin mahkeme-ye başvurarak nikâhı feshettirme yetkisi vardı.³⁵

Kararnamede batıl³⁶ ve fasit³⁷ akitlere bir fasıl ayrılmıştı. 52 ile 58. maddeler arasında sıralanan bu hükümler özellikle kavram kargaşası nedeniyle eleştirilmiştir.³⁸ Batıl sayılması gereken evlenmeler fasit sayılmıştır. Örneğin, yakın kan ve sihri hısımlar arasında akdedilecek evlenmeler batıl sayılması gerekirken fasit olarak kabul edilmiştir. Bunun temel nedeninin, pek çok İslam hukukçusunun üzerinde birleştiği, “evlilikte butlan ile fesad arasında fark yoktur” prensibi olduğu düşünülmektedir.³⁹ Bu temel görüşe rağmen kararnamenin esbab-ı mucibe layihasında belirtilen “... Nikâh-ı bâtil ile nikâh-ı fasidin bervechi mâruz başka başka mahiyette oldukları” hükmü konuyla ilgili ayrıma kararname maddelerinde dikkat edileceğini açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁰ Fakat ilgili maddeler incelendiğinde kararnamede sadece bir tek butlan halinden söz edildiği görülmektedir. O da gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadınla evlenmesi durumudur. Buna karşılık bir kimsenin annesi, kayınvalidesi veya yeğeniyle evlenmesi fasit sayılmıştır.⁴¹

Kararname, ikrahla (zorla) gerçekleştirilen nikâh konusunda yeni bir düzenleme getirmiştir. O zamana kadar, bu konuda, Hanefi mezhebinin kuralları geçerli sayılıp, zorla gerçekleştirilen nikâh sahih kabul

34 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 767.

35 *Y.a.g.e.*, s. 767.

36 Asıl unsurları veya bunların şartları eksik olan evlilikler batıldır. Bir Müslüman erkeğin putperest kadınla, Müslüman kadının gayrimüslim erkekle evlenmeleri halinde bu nikâhların butlanı ittifakla kabul edilmiştir. Bkz.: Karaman, *a.g.e.*, C. 1, s. 278; Bilmen, *a.g.e.*, C. 2, s. 22-27.

37 Akdin geçerlilik koşullarını taşımayan nikâh, taşımadığı şarttan dolayı müctehitlerden bazısına göre gayr-ı sahih ise yani şart üzerinde ihtilaf varsa “fasit” sayılır. Bkz.: Karaman, *a.g.e.*, C. 1, s. 277-278; Bilmen, *a.g.e.*, C. 2, s. 22-27.

38 Sadreddin, *a.g.m.*, C. 15, s. 388, s. 436.

39 Cin, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s. 303.

40 Akgündüz, İslâm ve Osmanlı Hukuku *Külliyyâtı*, C. 2, s. 1672-1674.

41 Cin, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, s. 303.

edilirken, bu tarihten sonra Şafii mezhebinin görüşüne uyularak zorla gerçekleştirilen nikâhın fasit sayılması hükmolunmuştur (md. 57).⁴² Böylece özellikle kız kaçırma olayları sonucunda kızların istemedikleri kişilerle evlenmek zorunda kalmaları durumu ortadan kalkmıştır.

Karamamenin 59-62. maddeleri Musevilerin, 63-68. maddeleri ise Hristiyanların batıl ve fasit nikâhlarıyla ilgilidir. Burada dikkat çeken en önemli nokta, Hristiyan tebaanın yakın kan ve sıhri hısımları arasında akdedilen nikâhlarının batıl kabul edilmesidir (md. 63).⁴³ Konuya büyük bir hassasiyetle yaklaşan Müslümanlar açısından aynı tür nikâh akitlerinin fasit evlilik kabul edilmesi, kararnamenin en önemli eksiklerinden biri kabul edilmiştir.⁴⁴

Hukuk-ı aile kararnamesi 69 ve 79. maddeleri arasında “Nikâhın Ahkâmı” ile ilgili hükümleri düzenlenmiştir. Bu hükümler kocanın evlilik sözleşmesinin ardından üstlenmiş olduğu borçlarla ilgilidir. Bunlar kocanın vermesi gereken mehir, nafaka ve sağlaması gereken mesken gibi maddi borçlarla, birden fazla eşi varsa davranışlarında adaletli olmak gibi manevi borçlardır. Eşlerin ayrıca birbirleriyle iyi geçinmek gibi karşılıklı görevleri de vardır. Karamamenin 72. maddesi, kocanın eşinin rızası olmadıkça, evinde mümeyyiz olmayan (yani doğruyla yanlışı ayıracak yaşa gelmemiş) çocukları dışında hiçbir akrabasının kalmasına izin veremeyeceği yönündedir.⁴⁵ Bu maddenin geniş bir aile yapısına sahip olan Osmanlı toplumunda ne derece uygulanabilir olduğu tartışma konusudur.

Karamamenin 80- 92. maddeleri arasında yer alan hükümler mehir konusuyla ilgilidir. Bu konuda getirilen en önemli değişiklik, mehir için Hanefi mezhebine uyularak daha önce tespit edilmiş olan 10 dirhemlik alt sınırın kaldırılmış olmasıdır. Uygulamadaki bu değişikliğin nedeni esbab-ı mucibe layihasında açıklanmış ve ülkenin hiçbir yerinde bu kadar az bir meblağda mehir ödenerek nikâh kıyılmamakta olmasına bağlanmıştır. Mehir için belirlenen alt sınırın kaldırılması Hanbeli mezhebi kuralları

42 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 768.

43 *Y.a.g.e.*, s. 769.

44 *Cin, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 303.

45 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 770-771.

temel alınarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁶ Mehir için bir üst sınır da belirlenmiştir. Konuyla ilgili alınan kararlara getirilen en sert eleştiri Sadreddin Efendi tarafından yapılmış olup, alt düzeyde ödenmesi gereken mehir miktarının tespit edilmemesi nedeniyledir.⁴⁷

Kararname ayrıca, erkeğin evlenme akdinden önce evleneceği kızın ana-babasına veya diğer akrabalarına yapmakta olduğu para veya mal ödemelerini yani başlık parasını da yasaklamıştır (md. 90).⁴⁸

Evliliğin ekonomik boyutunu ilgilendiren bir diğer nokta nafaka konusudur. Hukuk-ı aile kararnamesinin nafakayla ilgili hükümlerini içeren 92-102. maddeleri arasında aile hukukunun sadece evlilik nafakasıyla ilgili düzenlemelerine yer verilmiştir. Hanefi mezhebinin esaslarına dayanılarak hazırlanan bu düzenlemelerde evinin ihtiyaçlarını karşılamayan ya da çeşitli nedenlerle karşılayamayan kocalara karşı eşlerinin sahip oldukları haklar üzerinde durulmuştur. Bu gibi durumlarda kadın, nafaka takdir ettirmek için mahkemeye başvurabilir (md. 94, 96, 97).⁴⁹ Fakat kadının hangi ihtiyaçlarını dikkate alarak nafaka belirleneceği konusunda açıklık bulunmamaktadır (md. 92).⁵⁰

Kararnamenin ikinci kitabı boşanmayla ilgili hükümler içermektedir. Bu hükümlerin başında, talak ehliyetine sahip olan kimsenin, mükellef olan koca olduğu ifadesi yer almıştır (md.102).⁵¹ Hüküm, İslam hukuku kurallarına uygundur. Kocanın mahkemeye müracaat etmeden yani bir hâkimin hükmüne ihtiyaç duymadan karısını boşayabileceğini ifade etmektedir.⁵² Kararname, işlem karmaşasının önüne geçebilmek için kocanın durumu hâkime bildirmesi zorunluluğunu getirmiştir (md. 110).⁵³ Kocanın boşanma iradesini açıkladığı anda sarhoş olması halinde ya da korku nedeniyle böyle bir karar vermesi durumunda boşanmanın geçerli sayılamayacağı hükmo-

46 Akgündüz, İslâm ve Osmanlı Hukuku *Külliyâtı*, C. 2, s. 1684-1684.

47 Ahmet Yasin Küçüktiryaki, "Sadreddin Efendi'nin Hukûk-ı Aile Kararnâmesine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009, s. 59-60.

48 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 772.

49 *Y.a.g.e.*, s. 773.

50 *Y.a.g.e.*, s. 772.

51 *Y.a.g.e.*, s. 774.

52 Aydın, İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, s. 198

53 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 775.

lunmuştur (md. 104-105).⁵⁴ Kararnamenin sarhoşluğu, kocanın temyiz kudretini kaldıran bir neden sayması Hanefi hukukuna nazaran bir yenilik teşkil etmiş,⁵⁵ fakat muhafazakâr düşünürlerin eleştirilerinden kurtulamamıştır. Sadreddin Efendi, sahabenin büyük bölümünün haram yolla meydana gelen sarhoşlukla yapılan talakın geçerli olduğu görüşünü savunduğunu belirtmiş ve sözü edilen maddenin kadınların zararına olacağını ileri sürmüştür. Özellikle sarhoş kocalarının zulmünden şikâyetçi olan ve onlardan boşanarak kurtulmak isteyen kadınlar için bu konunun önemli bir olumsuzluk teşkil ettiğinin altını çizmiştir. Ona göre, kararname gereğince sarhoş kocasından boşanamayan kadınların, inanmış oldukları mezhep hükümlerince boşanmış olduklarını düşünmeleri ve nikâhsız olarak eski eşleriyle birliktelik yaşamak zorunda kaldıklarını hissetmeleri onları nafakalarından vb. vazgeçerek boşanmaya (muhalaa) sevk edebilecektir. Bu durum ise kadının ekonomik açıdan büyük zorluklar yaşamasına neden olacaktır.⁵⁶

Kararnameye göre zorla, korkuyla gerçekleşen boşama da geçerli değildir. Bu hükümle Hanefi mezhebinden ayrılarak, diğer üç mezhebin görüşüne uyulmuştur. Maddenin gerekçe layihası, yeni düzenlemenin dönemin şartlarına daha uygun olduğunu⁵⁷ belirtmekle beraber Sadreddin Efendi'nin eleştirileri şiddetli olmuştur. Zorla gerçekleştirilen boşanmanın İslamiyetin ortaya çıkışından beri son derece az kullanılan bir yöntem olduğunu ileri süren Sadreddin Efendi, bu yöntemin kararname hükümleriyle yasaklanmasının, Osmanlı halkının Avrupalıların gözünde boşu boşuna kendilerini teşhir etmekten öteye geçemediğini ifade etmiştir. Ayrıca bu maddenin İslam dinine ve ahlakına karşı güvensizliği artıracığını belirtmiş, hükmün düzeltilmesinden ziyade bütünüyle ortadan kaldırılmasının çok daha isabetli olacağını sözlerine eklemiştir.⁵⁸

Kararnamenin III-IIİ8. maddeleri arası cayılabilir boşanma (talak-ı

54 Y.a.g.e., s. 774.

55 Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya, 1988, s. 26.

56 Sadreddin, a.g.m., *Sebilürreşad*, C. 16, S. 396-397, s. 67-68.

57 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 199.

58 Sadreddin, a.g.m., *Sebilürreşad*, C. 16, S. 398-399, s. 84-86.

ric'i)⁵⁹ ile ayırıcı boşanma (talak-ı bain)⁶⁰ hakkındaki hükümleri içermiştir. Bu hükümler Hanefî mezhebinin esasları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bu nedenle, Osmanlı hukuk sisteminde 1917 yılına kadar uygulanan hükümlerden bir farklılık göstermez. Sadece üç ayırıcı boşanmanın (talak-ı selase)⁶¹ ardından, eski eşler arasındaki kesin evlenme yasağının ortadan kalkabilmesi için kadının “hülle kastı olmaksızın” bir başka erkekle evlenmesi ve bu evliliğin de ölüm ya da talakla son bulması şartı aranmıştır (md. 118).⁶² Evliliğin gerçek bir evlilik olması, “hülle kastı olmaksızın” gerçekleştirilme şartının koyulması, zıfıfla sonuçlanmazsa evlenme yasağının ortadan kalkmayacağına belirtilmesi kararname hükümlerini eski uygulamalardan ayıran önemli noktalar dır.⁶³

Kararnamede muhalaa (çoğunlukla kadının belli bir bedel ödemesiyle sonuçlanan anlaşmalı boşanma çeşidi) yoluyla ayrılıklardan hiç söz edilmemiştir.⁶⁴

Kararnamenin en dikkat çeken ve önemli açılımlar getiren bölümlerinden biri de konumuzun başında kısmen sözünü ettiğimiz, kadına bazı durumlarda hâkim kararıyla boşanma hakkını veren “hiyar-ı tefrik” bölümüdür (md. 119- 131).⁶⁵ Kararname öncesinde kadın, sadece kocasında mevcut olan ve evliliği devam ettirmesine engel teşkil eden, iktidarsızlık ve cinsi birleşmeye engel olan uzuvsal bir bozukluğun bulunması durumunda hâkime müracaat ederek boşanma talep edebilir-

59 Cayılabilir Boşanma (Talak-ı Ric'i): Evliliği tümüyle ortadan kaldırmayan, kadının bekleme zamanının tamamlanmasının ardından kesinleşen boşanma çeşididir.

60 Ayırıcı Boşanma (Talak-ı Bain): İslam hukukunda boşanmanın, kadının beklemekle yükümlü olduğu sürenin tamamlanmasının ardından gerçekleştiği, geri dönüşü olmayan şeklidir.

61 Üç Ayırıcı Boşanma (Talak-ı Selase): İster cayılabilir boşanmayla ister ayırıcı boşanmayla olsun, erkek aynı kadını üç kez boşadı mı, üçüncü boşanmayı ifade eden sözün söylenmesinden başlayarak evlilik kesin olarak sona ermiş sayılır. Erkek, kadın yeniden evlenmek isterlerse, kadının bekleme süresini tamamlaması başka bir erkekle evlenmesi, ondan da boşanması, yeniden bekleme süresini geçirmesi ve usulüne uygun bir nikâhla eski kocasıyla evlenmesi gerekir. Bu işleme “hülle” adı verilir.

62 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 775.

63 Sadreddin Efendi, kararnamenin bu maddesine “helal olması” şartının koyulmasının gereksiz olduğunu belirterek eleştirmiş, bu şekilde üç talakla boşandıktan sonra tekrar aynı kişiyle evlenmek isteyecek olanların çok az olacağını ileri sürmüştür. Bkz.: Sadreddin, a.g.m., *Sebilürreşad*, C. 16, S. 408-409, s. 164-166.

64 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 200.

65 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 776-778.

di. Karamame diğer mezheplerden de faydalanarak mahkeme kararıyla boşanma sebeplerini genişletmiş; cüzam, baras (alaca), zührevi hastalıklar ve akıl hastalıklarını da eş için boşanma sebebi saymıştır (md. 122-123). Kocanın nafaka bırakmadan ya da belli koşullarda nafaka bırakmış bile olsa kaybolması durumu da mahkeme kararıyla boşanma nedenleri arasında sıralanmıştır.

Hukuk-ı aile kararnamesinin getirdiği bir yenilik de yukarıda sıralanan durumların dışında, aile içinde yaşanan geçimsizlik nedeniyle kadına adli boşanma hakkının tanınmasıdır. Karı-koca arasındaki anlaşmazlıklarda önce her iki tarafın ailelerinden seçilen bir hakem heyetinin arabuluculuk yapması sağlanır. “Aile meclisi” adını alan bu heyet, tarafların ifadelerini alarak, anlaşmazlıkları çözmeye çalışır. Anlaşma mümkün değilse kusurlu olan tarafa göre hareket edilir. Kusurlu taraf koca ise hakem heyeti boşanmaya karar verir. Kadın kusurlu ise, kadının mehrin tamamını veya bir kısmını kocaya vermesi karşılığında boşanmasına hükmedilir. Hakemler arasında anlaşmazlık olursa başka bir hakem heyeti tayin edilir ya da taraflarla akrabalık bağı olmayan üçüncü bir hakem belirlenir. Hakemlerin verecekleri kararlar kesin olup itiraz edilmez (md. 130).⁶⁶

Kararnameninkabul ettiği hakem kararıyla boşanma şekli Osmanlı hukuku için yeni bir uygulamadır. Hanefi mezhebinin hükümleri gereğince hakem heyetine sadece uzlaştırma yetkisi tanınmış, boşanmaya karar verme hakkı verilmemiştir. Eşlerin hakem heyetine vekâlet vermeleri kendi rızalarıyla gerçekleşeceğinden kusurlu olan tarafın böyle bir vekâlet vermesi beklenemez. Kararname ise Maliki mezhebinin hükümlerini esas alarak, hakem heyetine boşanmaya karar verme hakkı tanımıştır. Bunun sonucunda karı veya kocanın kusurlu olmasına göre boşanmaya hüküm verilebilmiştir. Böylece karılarına eziyet ettikleri halde talak yetkisine sahip oldukları için haklarında sadece nafaka takdiri işlemi yapılabilen kocaların yolsuz davranışlarına son verilmeye çalışılmıştır.⁶⁷ Osmanlı hukukunda ilk kez böyle bir uygulamayla karşılaşılması özellikle muhafazakâr kesimin tepkisini çekmiştir. Nitekim Sadreddin Efendi,

66 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 777.

67 Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 132.

aile meclisinin hiçbir Sünni mezhepte, karı-kocayı ayırma yetkisine sahip olmadığını belirtmiş ve bu durumun ne kitap ne de sünnete uymadığını ileri sürmüştür.⁶⁸

Talak ve adli boşanmada, hâkime düşen idari nitelikteki görevler, Hukuk-ı aile karnamesine müteallik muamelât-ı idariye hakkında nizam-namede de belirtilmiştir. Nizamnamenin 15 ve 16. maddelerinde belirtilen hükümlere göre, ayırıcı boşanma halinde, boşanma tarihinden sonra, cayılabilir boşanma halinde iddetin (bekleme süresinin) bitiminden itibaren on beş gün içinde kocanın boşanma durumunu, nikâhın yapıldığı yerleşim yerinin hâkimine yazılı ya da sözlü olarak bildirmesi zorunludur. Sözlü bildirimde mahkeme tarafından düzenlenen zaptın alt kısmı kocaya imzalatılıp, mühürlenmiştir. Düzenlenen zabıtname, nikâhın yapıldığı yer mahkemesine gönderilmiş, boşanma olayı nikâh fihrist defteriyle nikâh sicil defterine kaydedilmiştir. Kayıtların bir kopyası da nikâhın gerçekleştirildiği yer mahkemesine gönderilerek durum nüfus idaresine bildirilmiştir. Adli boşanma durumunda ise hâkim durumu sicile kaydetmiş, nikâh başka bir mahkeme tarafından kıyılmışsa, hükmü veren veya hakemleri tayin eden mahkeme hükmün onaylanmış bir suretini nikâhın yapıldığı mahkemeye göndermiştir.⁶⁹

Hukuk-ı aile kararnamesi, boşanmanın sonuçlarından biri olan iddetle ilgili hükümlerinde, bir madde hariç, Hanefi mezhebinin esaslarına sadık kalmıştır. Bu maddede kadının âdetten kesilme çağının gelmesi durumunda, talakla sonuçlanan evliliklerin ardından, beklenmesi gereken süre üç hay'z (regl) müddetiyle sınırlanmıştır. Kadın iddet içinde iken bir veya iki kez hay'z gördükten sonra âdetten kesilirse bu tarihten itibaren üç ay iddet beklemiş, kesilmezse dokuz ayda iddetini tamamlamıştır (md. 140).⁷⁰ Bu maddenin hazırlanmasında Maliki mezhebi hükümlerinden faydalanılmıştır. Buradaki temel amaç, Hanefi mezhebinin, çeşitli hastalıklar nedeniyle âdet göremeyen kadını, talak durumunda "sinn-i iyâs" (kadının âdetten kesildiği 45-50 yaşları arasındaki süreç) dönemine kadar bekletip, daha sonra tekrar dokuz ay iddet beklettikten sonra boşanmanın gerçekleştiğini kabul

68 Sadreddin, a.g.m., *Sebilürreşad*, C. 17, S. 439, s. 181-183; C. 18, S. 445, s. 29-31.

69 "Hukuk-ı Aile Karnâmesine Müteallik Muamelât-ı İdariye Hakkında Nizamnâme," *Takvim-i Vekâyi*, 70 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 780.

eden hükmünü değiştirmektedir. Kadını evli mi, dul mu olduğu belli olmayan bir pozisyonda tutan, erkeği ise böyle uzun bir süre içinde iddet nafakası ödemeye mahkûm eden bu hüküm kararnameyle değiştirilmiştir.⁷¹

İddet nafakasıyla ilgili hükümler ise kararnamenin 150-154. maddeleri arasında yer almıştır. Bu hükümlere göre, boşanma iddetinde nafaka kocaya aittir (md. 150). Kocasına itaatkâr davranmayan kadın boşanmışsa iddet nafakası verilmemiştir (md. 152). Vefat iddetinde nafaka belirlenmeden iddet tamamlanırsa nafaka düşmüş kabul edilir (md. 153). Nafaka olarak biriken miktar taraflardan birinin ölümü üzerine ortadan kalkmamıştır (md.154).⁷²

Kararnamenin 155-157. maddelerini kapsayan ve farklı hükümleri içeren bölümünde, Müslümanlar hakkında düzenlenmiş hükümlerin, aksine bir hüküm olmadıkça, Museviler ve Hıristiyanlar için de uygulanacağı belirtilmiştir (md.155). 156. maddede ise dini liderlerin evlilik sözleşmesi, bu sözleşmenin feshi, çeyiz, drahoma gibi konulardan doğan yargısal haklarının kaldırılmış olduğu üzerinde durulmuştur ki özellikle bu madde kararnamenin geleceğini etkilemiştir.⁷³

Yürürlükten Kaldırılması

Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin yüzyıllardır devam eden yargı yetkilerinin ve kendilerine sağlanan imtiyazların kararnameyle ellerinden alınacağı düşüncesi cemaatlerin ruhani liderlerinin tepkileriyle karşılandı. Nitekim bu tepkilerden bir kısmı Meclis-i Mebusanda dile getirildi. Kararnamenin henüz Meclis-i Mebusanda ilgili komisyona havale edilmesi aşamasında söz alan Aydın Milletvekili Emanuelidi Efendi, Hukuk-ı aile kararnamesinin, kanun-ı esasinin Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli dini cemaatlere tanıdığı dini imtiyazlarla ilgili maddesine aykırı olduğunu belirterek yine bu kararnameyle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri devam eden gayrimüslimlerin kişisel haklarına dokunulmaması ilkesinin de bozulduğunu ileri sürdü. Ayrıca Avusturya, Rusya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya gibi devletlerde, içlerinde yaşayan azınlıktaki dini cemaatlerin

71 Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 135-136; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 205.

72 *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, s. 781.

73 *Y.a.g.e.*, s. 781.

nikâhlarına karışılmamasına rağmen, Osmanlı Devleti'nde böyle bir uygulama içine girilmesinin nedenlerini sorguladı. İyi bir medeni kanundan söz edebilmek için milletin kendi vicdanından doğan, milletin vicdanının aynası olan bir kanuna ihtiyaç olduğunu belirterek, bu noktada kararnamenin farklı inanç ve ananeleri temsil eden 25 kişilik komisyon tarafından incelenmesini istedi.⁷⁴

Diğer yandan Rum-Ortodoks Kilisesi, cemaat kiliseleri ve Yahudi Hahamlığı hem hükümet hem de İstanbul'daki elçilikler üzerinde kararnamenin gayrimüslimleri ilgilendiren hükümlerinin uygulanmaması için baskılarda bulunmaktaydılar. Birinci Dünya Savaşının Osmanlı Devleti aleyhinde sonuçlanması gayrimüslimlerin yabancı devletler nezdindeki teşebbüslerinin başarısını artırmaktaydı.⁷⁵

Gayrimüslim tebaanın, kararname daha uygulamaya koyulmadan önce baş gösteren olumsuz tavırları, kararnamenin 19 Haziran 1919'da muvakkat bir kanunla⁷⁶ yürürlükten kaldırılmasına kadar devam etti. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, gayrimüslimler kendileriyle ilgili hükümleri yürürlükten kaldırmaya çalışırken, Hukuk-ı aile kararnamesinin bütünüyle uygulamadan kaldırılmasıdır. Kararname, Osmanlı Devleti'nde yürürlükten kaldırıldıktan sonra da Suriye, Lübnan gibi devletlerde uygulanmaya devam etmiştir.⁷⁷ Hatay'da da, 1939 yılında Türkiye'yle birleşinceye kadar uygulanmıştır.⁷⁸

Hukuk-ı aile kararnamesinin medeni hukuk alanında önemli bir boşluğu doldurmasına rağmen bütünüyle yürürlükten kaldırılmasının nedenlerini sadece gayrimüslim tebaanın istekleriyle açıklamak mümkün değildir. Gayrimüslimler çeşitli kanallardan yapmış oldukları baskılarla konuya ilişkin taleplerini dile getirmekteydiler. Fakat bu kadar geniş çaplı

74 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. S. 4, Beşinci İnikad, C. 1, s. 30-32.

75 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 222-223.

76 *Düştur*, 2. Tertip, C. II, s. 299.

77 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi," s. 718; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimai Hayat," *Tanzimat I.*, Ankara, 1940, s. 65; Ahmet Yasin Küçüktiryaki, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 26, 2014, s. 193.

78 Zafer Toprak, "Yüzüncü Yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi," *Toplumsal Tarih*, S. 288, Aralık 2017, s. 54.

bir karar için Müslüman halkın istekleri de önemliydi. Bu noktada özellikle İslamcı ulemanın karamameye önemli eleştiriler getirdiği açıktır. Hukuk Fakültesi müderrislerinden Abdurrahman Münip konuyla ilgili yaptığı açıklamada, “İşbu Kararnâme’de Müslümanlara ait mesailin bir kısmının bazılarının iddiasına rağmen ekseriyetin hilâf-ı şer’i şerif olduğu furuhte-si işbu ilga için sebeb-i müessir olmuştur”⁷⁹ demekteydi. Kararnamenin hükümleriyle ilgili bilgi verirken eleştirilerinden sıklıkla söz ettiğimiz Sadreddin Efendi’nin başını çektiği İslamcı düşünürlerin görüşleri de kanunun bütünüyle yürürlükten kaldırılmasında önemli rol oynamıştı. Mütarekenin imzalanmasının ardından bu muhalefet daha da büyüdü.

6 Haziran 1919’da Paris’e giden Damat Ferid Paşa’nın yerine Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin vekâlet etmesi de muhafazakâr kesimin işini kolaylaştırdı. Aydın’a göre, ilga kararnamesinde şeyhülislam ve sadrazam vekili olarak Mustafa Sabri Efendi’nin imzasının bulunması, kararnamenin gayrimüslimlere ait hükümlerinin kaldırılması sırasında, muhafazakârların etkisiyle bütünüyle ilga edildiğinin en önemli göstergesiydi.⁸⁰ Nitekim kararnamenin ilgasına ilişkin Şûrayıdevlet Tanzimat Dairesi mazbatasında, fıkıh esaslarına aykırı hükümler içermesi nedeniyle Müslümanlar içinde yürürlükte bulunmasının sakıncalı olacağı belirtilmişti.⁸¹

Hukuk-ı aile kararnamesini ilga eden kararnamenin ikinci maddesi, kararnameden önceki hükümlerin yürürlükte olduğunu ifade etmekteydi.⁸² İlga kararnamesiyle aynı tarihi taşıyan bir başka kararnameyle devletin evlenmeye müdahalesini kuvvetlendirmek için, Ceza Kanununun 200. maddesine eklenen ikinci zeyl de ilga edildi.⁸³ Böylece 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesiyle başlatılan düzenlemelerin son halkasını oluşturan 1914 tarihli Sicil-i Nüfus Kanunu tekrar yürürlüğe koyulmuş oldu.⁸⁴

79 Abdurrahman Münip, *Hukuk-ı Medenîyye*, C. 5-6, İstanbul, 1340, s. 9.

80 Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 224.

81 Abdurrahman Yazıcı, “Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri,” *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 19, S. 62, Bahar, 2015, s. 583.

82 *Düstur*, 2. Tertip, C. II, s. 299.

83 Bkz.: “Kanûn-ı Cezâ’nın 200. maddesinin 19 Rebi’ül-âhır 1332 tarihli zeyl-i sânisine muaddel 8 Muharrem 1336 tarihli Kararnâmenin ilga’sı ve mezkûr 19 Rebi’ül-âhır 1332 tarihli zeyl-i sanisinin iade-i mer’iyyeti hakkında Kararnâme,” *Düstur*, 2. Tertip, C. II, s. 301.

84 Kayabaş, *a.g.e.*, s. 105.

Hukuk-ı aile kararnamesinin ilgasından sonra, aile hukuku alanında yeni bir kanuna, ancak milli mücadelenin kazanılmasının ardından ihtiyaç hissedildi. Yeni hazırlanacak kanunun eski kanunların devamı mı olacağı, yoksa bütünüyle Batıdan mı esinlenilerek hazırlanacağı konusu ise önemli tartışmaların yaşanmasına yol açtı.

ŞERİ MAHKEMELER

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Müslüman halkın özel ve kamu hukuku alanındaki anlaşmazlıklarının çözüme kavuşturulduğu mahkemeler olan şeri mahkemelerin baktıkları davalar II. Meşrutiyet döneminden sonra bağlı oldukları makam ve teşkilatlar yönünden yeniden yapılandırılmaya çalışıldı.⁸⁵

Adliye Nezaretine Bağlanma Süreci

Şeri mahkemelerle ilgili I. Meşrutiyet döneminde başlatılan fakat sonuçlandırılmayan bir düzenleme II. Meşrutiyetin ilanıyla tekrar gündeme getirildi. Bu düzenleme, şeri mahkemelerle nizamiye mahkemelerinin görev alanları içine giren davaların tam olarak belirlenmesine yönelikti. Konuyla ilgili çalışmalarda bulunmak üzere 6 Nisan 1910'da bir komisyon oluşturuldu. Komisyon başkanlığına Şûrayıdevlet Tanzimat Dairesi azalarından Mustafa Efendi getirildi.⁸⁶ Sözü edilen komisyon çalışmalarını ancak dört yıl sonra, 8 Nisan 1914'te tamamlayabildi. Hazırlanan nizamname layihası, Meclis-i Vükelada görüşüldükten sonra, bazı eksiklerinin giderilmesi amacıyla Meşihat makamıyla Adliye Nezareti memurlarından oluşan yeni bir komisyona havale edildi. Komisyon, nizamnameye son şeklini verdi ve nizamname 14 Ekim 1914 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyyeyle yürürlüğe girdi.⁸⁷ Bu nizamnameye göre, ticaret, ceza, taşınmaz malların tasarrufu, intikali ve taksimi, borç verme, faizle para alma, geçmişte faizle alınan paralar üzerine işleyen faiz, zarar-zıyan, iltizam, imtiyaz,

85 Şeri mahkemeler ve adli düzenlemelerle ilgili kısım daha önce Historia 1923 dergisinin 6. sayısında yayınlanmıştır. Esra Yakut, "Mütareke Döneminde İstanbul Hükümetlerinin Adli Alandaki Düzenlemeleri ve Modernleşme Çabaları," Historia 1923, S. 6, Bahar, 2019, s. 37-63.

86 BOA., Bâb-ı Âli Evrak Odası, Meşihat-Giden, Dosya No: 278 854 (25 Rebi'ül-evvel 1328/6 Nisan 1910).

87 BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları., Defter No: 187/46 (16 Cemazi'el-evvel 1332/ 12 Nisan 1914).

mukavele, bir kimsenin tasarruflarının kısıtlanmasıyla ilgili hükümlerin dışındaki haller, Mecelle'yi Ahkâm-ı Adliyye ve diğer kanun ve nizamnamelerle belirlenen maddelere ait bütün davalar nizamiye mahkemelerinde; sözü edilen bu davaların dışında kalan rakabe-i vakfa, kişinin tasarruflarının kısıtlanması ve bu işlemin feshine, vesayet, vasi atama ve azli, emval-i eytam ve evkafın borçlandırılmasına, terekede bulunan taşınır-taşınmaz malların feraiz ve kanun hükümleri dairesince taksimine, terekenin yazılış şekline dair açılan davalarla, diğer bütün şeri hukuk davaları da şeri mahkemelerde görüşülüp karara bağlanacaktı. Her iki tarafın da istediği durumlarda, davanın şekline bakılmaksızın şeri mahkemelerde görüşülüp karara bağlanması sağlanabilecekti. Bu tür davalar için sonradan itiraz olması durumunda nizamiye mahkemelerine müracaat edilmesi söz konusu değildi.⁸⁸ Yayınlanan nizamname, şeri mahkemelerin yetkili olduğu alanları tamamıyla özel hukukla sınırlama çabasıydı. Tanzimattan sonra Batı hukukunun benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan kanunlar ise nizamiye mahkemelerinde uygulanacaktı.⁸⁹

Meşihat Dairesi nizamnamenin tamamlanması aşamasında bir beyanname hazırlatarak şeri mahkemelerde sıkça yapılan hataları kadıların dikkatine sundu. Beyannameye sözü edilen bu hatalar arasında, davalarda gösterilen şahitlerin geçersizliği, şeri senetlerin düzenlenmesinde içine düşülen güçlükler, imam tarafından düzenlenmesi gereken nikâh akitlerinin incelenmesi sırasında ortaya çıkan karışıklıklar, dava ve savunmaların kabul ve reddine ilişkin gerekçelerin ilamlarda gösterilmemesi, şeri evraklardaki mühürlerin okunamayacak durumda olması, feraiz ve alacak davalarında yapılan hesaplamalarda çeşitli hatalara rastlanması gibi konular yer almaktaydı.⁹⁰ Beyannameyle eksiklikler tespit edilerek, çözümü yönünde

88 BOA., *İrade-i Medis-i Mahsus*, Dosya No: 1901/28 (23 Zi'l-kâde 1332/ 13 Ekim 1914); *Düstur*, 2 Tertip, C. 7, s. 547-552.

89 Ekrem Buğra Ekinci, şeri mahkemelerin baktıkları hukuk-ı hususiyye (özel haklara) ilişkin kısas, diyet, müessir fiil gibi bazı ceza davalarının bu mahkemelerin yetki alanlarından çıkartılma çabası içinde bulunduğu düşüncesindedir. Nitekim "Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizâmiyyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamname"de kısas, diyet, erş gibi maddelerin de bu doğrultuda kararname metninden kasten çıkartılmış olabileceğini ileri sürmüştür. Bkz.: Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004, s. 293 (dipnot 99).

90 *Ceride-i İlmîye*, C. 1, Adet: 1, 1332, s. 36-39.

bir adım atılması hedeflenmişti. Fakat amaçlara ulaşamadı. Şeri mahkemelerin çalışmalarıyla ilgili şikâyetlerin devam etmesi üzerine Meşihat makamı yeni düzenleme girişimlerinde bulundu. Bu girişimlerden ilki şeri mahkemeleri denetleme yetkisi bulunan müfettişlerin atanmasıydı.⁹¹ Böylece mahkemelerdeki eksikliklerin saptanmakla kalmayıp, düzeltilme yoluna gidileceği düşünülmekte idi.

Şeri mahkemelerin görev ve yetkilerinin tespiti uygulamalarda görülen aksaklıkların giderilmesi için beyannameler çıkartılması ve hatta bununla da yetinilmeyerek mahkemeleri denetleme yetkisi bulunan müfettişlerin atanması önemli adımlardı. Fakat asıl temel düzenleme girişimi, 1916'da gerçekleştirilen İttihat ve Terakki Fırkası kongresinde ortaya atıldı. Kongredeki tartışmalara zemin hazırlayan düşünce, ittihatçıların yargı alanında birliği sağlama çabalarıydı. İttihatçılar, bu düşünceden yola çıkarak, şeri mahkemelerin bağlı olduğu üst kurumun Meşihat Dairesi yerine Adliye Nezareti olması gerektiği görüşünü ortaya attılar. Fetva verme yetkisiyle yargı yetkisinin aynı kişide toplanamayacağını ileri sürerek, Meşihat Dairesinin dinin yayılması ve İslamın yüceltilmesiyle ilgili çalışmalar yapmasının, bu dairenin en başta gelen görevi olması gerektiğini belirttiler.⁹² Meşihat Dairesine bağlı olarak çalışmalarını sürdüren müftülerin görevlerinin ise dini hükümleri halka bildirmek olduğunu ve bu hükümlerin sadece uhrevi yaptırımlarının bulunduğunu açıkladılar. Kazai hükümlerin de dini hükümlerin içinde yer almasına rağmen yaptırımlarının dünyevi olduğunu ortaya koydular. Sonuç olarak, yargıdan sorumlu tutulan kadıların asıl görevlerinin, dünyevi düzeni kurmak ve sosyal ihtiyaçları karşılamak olduğunu belirttiler. İttihatçılar bütün bu görüşlerden hareket ederek, fetva verme yetkisiyle yargı yetkisinin aynı makamda birleşemeyeceğini ortaya koymaya çalışıyorlardı. Konuyla ilgili somut örnekler vererek meşruiyet sürecini hızlandırdılar. Kullandıkları en dikkat çekici örnek, şeri mahkeme kararlarını fetva emininin onayına sunmanın, yargı tarafından caiz görülen şeylerin dinen de caiz olduğu şeklindeki yanlış düşünceyi doğurabileceği gerçeğiydi.⁹³

91 *Düstur*, 2 Tertip, C. 7, s. 547-552.

92 *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, s. 30.

93 *Y.a.g.e.*, s. 58-59.

İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin, şeri mahkemeleri Adliye Nezaretine bağlama çabaları sırasında ileri sürdükleri bir başka fikir de Meşihat makamının sahip olduğu dünyevi yaptırımların, dini yaptırımların üzerine çıkmaya başladığı görüşüydü. Bu nedenle milletin, Meşihat makamının dini yaptırım gücünü unutma noktasına geldiği düşüncesindeydiler.⁹⁴ Ayrıca adli alandaki iki başlılığın kanun maddelerinin hazırlanması aşamasında da sistematik açıdan bazı hatalar doğurduğu görüşünü benimsiyorlardı. Nitekim Adliye Nezaretinin kanun tasarılarına son şeklini vermek amacıyla Meclis-i Mebusana göndermesi; Meşihat makamının ise gerçekleştireceği düzenlemelerle ilgili hükümleri, önce Hanefi mezhebi hükümleri arasında arayıp, bulamazsa diğer üç mezhebin hükümlerine baktıktan sonra halifeye sunması bu sistematik hataların nedenleriydi. Bu durumun meşrutiyet yönetimi açısından da İslam hukuku açısından da kabul edilemeyeceğini belirtmekteydiler. Meşruti yönetimlerde kanun tasarıları Meclis-i Mebusanda son şeklini alırdı. İslam idare hukukunda ise bir düzenlemenin yürürlüğe girebilmesi için “fetva” verilmesi gerekliydi. Fetva verme yetkisi de müftülere aitti. Halife böyle bir yetkiye sahip olmadığı gibi müftüleri de fetva vermek için zorlayamazdı. İttihatçılara göre Meşihat makamının gerçekleştirdiği düzenlemeler açısından meşruti yönetim şekline de İslam hukukuna da uymadığı açıktı.⁹⁵

Ayrıca devlet içinde iki farklı makama bağlı çalışan iki ayrı mahkemenin bulunması, her iki mahkemenin çıkarttıkları ilamların zaman zaman birbirine aykırı hükümler içermesine ve bunun sonucunda hükümetin zor durumda kalmasına neden olmaktaydı.⁹⁶

Siyasi iktidar, adli alanda yaşanan ikiliği 1916 kongresinde bütün olumsuzluklarıyla ortaya koyduktan ve programlarına aldıktan sonra uygulamaya geçebilmek için uygun bir ortam arayışına girdi. Dönemin Adliye Nazırı Pirizade İbrahim Bey’in değişime olumsuz bakması, şeyhülislamlık makamında bulunan Ürgüplü Hayri Bey’in de fırka üyesi olmasına rağmen, Meşihat makamı açısından önemli güç kaybına neden olacağını düşündüğü

94 Y.a.g.e., s. 60-61.

95 Y.a.g.e., s. 65-66.

96 Y.a.g.e., s. 67.

bu ayrıma sıcak yaklaşmaması nedeniyle şeri mahkemelerle ilgili düzenlemeler aksadı. İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin ısrarcı tavırları üzerine şeyhülislam istifa etmek zorunda kaldı. Adliye Nazırlığı görevine de fırkanın ileri gelenlerinden olan ve Hukuk-ı aile karamamesinin hazırlanmasında da önemli rolü bulunan Halil Bey (Menteşe) tayin edildi.⁹⁷ Hükümet içinde gerekli düzenlemelerin yapılmasının ardından, 8 Şubat 1917'de hazırlanan bir kanun layihasıyla şeri mahkemelerin Meşihat Dairesinden alınarak Adliye Nezaretine bağlanması hükmolundu. Layihanın, Meclis-i Mebusanda görüşülmesi sırasında ortaya çıkan tepkiler de Adliye Nazırı Halil Bey tarafından yanıtlandı. Halil Bey, şeri mahkemelerin kapatılmayacağını, sadece bağlı oldukları makam itibarıyla değişikliğe uğrayacaklarını söyleyerek ortamı sakinleştirmeye çalıştı. Şeyhülislamın, Meclis-i Mebusan görüşmelerine katılmaması da en çok eleştirilen noktalardan biriydi.⁹⁸

Kanun layihasına Meclis-i Mebusandaki görüşmelerin ardından bazı küçük değişikliklerle son şekli verildi ve 12 Mart 1917'de çıkartılan bir irade-i seniyeye yürürlüğe girdi. Kanun hükümleri gereğince, kadiaskerlik ve evkaf mahkemeleri de dahil olmak üzere bütün şeri mahkemeler ve Emval-i Eytam gibi Meşihat makamına bağlı bütün daireler, Adliye Nezaretine bağlandı. Şeri mahkemelerden gönderilen ilam ve hüccetlerin temyizden görüşülmesi için bir reis ve altı azadan oluşan Mahkeme-i Temyiz-i Şeriyye adıyla yeni bir üst mahkeme kuruldu.⁹⁹ Şeri mahkemelerde görev yapacak kadıların atamalarının, adliye nazırı tarafından belirlenen bir komisyonca ve kanunlar çerçevesinde gerçekleştirileceği hükmolundu. Böylece kadı ve hâkimler arasındaki statü farklılıklarının kaldırılması amaçlanmaktaydı. Daha önceki tarihlerde şeri mahkemelerle ilgili yayınlanan ve uygulanmasından şeyhülislamın sorumlu olduğu bütün kanun ve nizamnameler kaldırıldı ve yeni çıkartılan kanunun uygulanmasından adliye nazırı sorumlu tutuldu.¹⁰⁰

97 Ekinci, *a.g.e.*, s. 291-292.

98 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D. 3, İlç. S. 3, C. 2, Ankara, 1991, s. 287-300.

99 Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iye, Meşihat makamı içinde görev yapan Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyyenin kaldırılması nedeniyle ortaya çıkan bir organdı. Fakat Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyyenin bütün evrakı ve memurları yeni oluşturulan mahkemeye nakledildiğinden bu kurumun yeni baştan oluşturulan bir organ olmadığı açıktır.

100 *Düstur*, 2 Tertip, C. 9, s. 270-271; *Ceride-i İlmiye*, C. 3, Adet: 31, 1335, s. 875; Yakut, Şeyhülislamlık, s. 128.

Şeri mahkemelerle ilgili düzenlemeler bununla sınırlı kalmadı. 24 Ekim 1917'de çıkartılan Usul-i Muhakeme-i Şeriyye Kararnamesi ile şeri mahkemelerin görev ve yetkileri, muhakeme ve temyiz usulleri gibi konular açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı.¹⁰¹ Kararname, şeri mahkemelerin görevlerini icareteynli ve mukataalı vakıflar dışındaki vakıflarla ilgili davalar; velayet, vasiyet ve verasete ait davalar; hacr (bir kişinin malını kullanmaktan men etme), fekk-i hacr (bir kişinin malını kullanmaktan men etmek için açılan davayı feshetme) ve reşitliğin ispatıyla ilgili davalar; vasi atama ve azline ait davalar; kayıp kişiler için açılan davalar ve nikâh, boşanma, mehir, nafaka, nesep, tereke taksimi gibi aile ve miras hukukuyla ilgili davalar ile sınırladı (md. 7).¹⁰²

Şeri mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlanması İttihat ve Terakki Fırkasının yargıda birliği sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği bir düzenlemeydi. Fırkanın iktidarda olması, muhalefetin düzenlemeye ses çıkaramamasına neden olmuştu. Ancak Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle fırkanın ileri gelenlerinin ülke dışına kaçmaları ve siyasi iktidarın el değiştirmesi ittihatçıların gerçekleştirdikleri uygulamalara seslerin yükselmesi sonucunu doğurdu. Özellikle mütareke dönemine gelindiğinde, şeri mahkemelerin görev ve yetkilerini tartışan İslamcı düşünürler, bu mahkemelerin yeniden Meşihat makamına bağlanması konusunda yoğun baskılarda bulundular. Sözü edilen düşünceleri detaylarıyla incelememiz mütareke döneminde adli mekanizmayla ilgili beklentileri ortaya koyabilmemiz açısından önem taşıyor.

Meşihat Makamına İadeleri

Mütareke yılları, ittihatçıların adli alanda gerçekleştirdikleri düzenlemeler açısından, eskiye dönüşün yaşandığı bir süreç oldu. İzzet Paşa hükümetinin istifasının ardından göreve getirilen Tevfik Paşa hükümeti şeri mahkemelerin yeniden Meşihata bağlanması amacıyla bir kanun layihası

101 *Düstur*, 2 Tertip, C. 9, s. 783-794.

102 *Düstur*, 2 Tertip, C. 9, s. 784; Kanuna, 5 Eylül 1921 tarihinde yapılan bir zeyl ile şeri mahkemelerin görev ve yetki alanlarına yenileri eklendi. Buna göre, taşınmaz ve ticari malların dışında, kan-koca arasındaki terekede mevcut olan alacak, borç ilişkilerinin ya da kan-koca arasında ortaya çıkan mehir ve nafaka davaları içinde görüşülen çeyiz ve özel eşyaya ait malların paylaşımına yetki verildi. Bu şekilde şeri mahkemeler yetkili kılındı. Bkz.: Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Kültürü*, C. 1, İstanbul, 2011, s. 908.

hazırlığına girdi. Hazırlanan kanun layihası, 15 Kasım 1918'de tamamlandı.¹⁰³ Fakat bir türlü yürürlüğe giremedi. Konuya yoğun destek veren İslamcı düşünürler, şeri mahkemelerle ilgili yaşanan süreci eleştirir nitelikte pek çok yazı kaleme aldılar. Nitekim Ahmed Şirani *İ'tisâm* dergisinde yazmış olduğu yazılarda olayların tarihçesine değinmekte ve ittihatçılara ateş püskürmekteydi. Şirani, Tanzimat döneminden itibaren Avrupa devletlerine hoş görünmek için taş yığınlarından ibaret olan Adliye ve Maarif Nezaretlerinin vücuda getirildiğini belirterek, Avrupalıların asıl istedikleri şeyin hak ve adaletle karar alacak mahkemeler vücuda getirmek olduğunu söyledi. Bunun da şeri mahkemelerin ve onun gelişimini sağlayacak medreselerin ıslahıyla mümkün olabileceğini, bu şekilde hareket edilmiş olsa, hem eski kurumların hukuk tarihlerindeki yerlerine hem de halkın eğitimine sadık kalınmış olacağını ileri sürdü. Ona göre millet ve devlet için yıkıcı olan hatalar dört aşamada gerçekleştirilmişti. İlk aşamada, adalet ve eğitim işlerindeki birlik bozularak, ülke içinde birbirine zıt görüşler ortaya atılmıştı. İkinci aşamada, vakıflar tarafından idare edilen medreselerin yanında milyonlarca lira harcanarak mektepler açılmıştı. Üçüncü aşamada, millet ve devlet hazinesinin zararına olacak şekilde Adliye ve Maarif Nezaretleri için ayrı bütçeler oluşturulmuştu. Son aşamada ise dini ve ahlaki zafiyetleri ortaya çıkartacak mecralar açılarak İslamiyete zarar verilmişti.¹⁰⁴

Şirani'ye göre, ittihatçılar daha Paris'te sürgünde bulundukları dönemlerden itibaren Tanzimatçıların mahkemelerle ilgili girişimlerini eleştirmektedirler. Hatta Paris'ten Selanik'e gelirken yegâne amaçları, Tanzimatçıların yapmış oldukları hataları düzeltmekti. Fakat dönem itibarıyla İslami ortamın buna izin vermeyeceğini düşünerek planlarını ertelediler. Ülke içinde yeterince kuvvetlenip, örgütlenemediklerini düşündüklerinden şeri mahkemelerin görevlerini müftülere devretmeyi bile planladılar. Ahmed Şirani, ittihatçıların bu hareketlerinin arkasında yatan düşüncenin, millete "dindar ve müteşerri (şeriat ile uğraşan)" kimseler olarak görünme gayreti olduğunu ifade etmekteydi. Ona göre, dünya savaşının

103 BOA., Bâb-ı Âli Evrak Odası, Meşihat-Gelen, Dosya No: 346928, (10 Safer 1337/15 Kasım 1918).

104 Ahmed Şirani, "Mehakim-i Şer'iye'nin İhtizam-ı İadesi," *İ'tisâm*, Sayı: 8, 16 Kanun-ı sani 1335 (16 Ocak 1919), s. 1-2.

yaşanması, ittihatçıların mahkemeler, medreseler, ilmiye, aile hukuku ve kadınlarla ilgili gerçek düşüncelerini ortaya koyup, meşrulaştırabilecekleri uygun bir zemin yarattı. Yine bu doğrultuda ülke içinde adli birliği sağlamak gerekçesiyle şeri mahkemeler Adliye Nezaretine bağlandı ve değişimin gerçekleştirmesi için de Meşihat makamının başına Mustafa Hayri Efendi¹⁰⁵ getirildi. Şirani, Hayri Efendi'nin gerekli değişimi sağlamanın ardından halkın hoşnutsuzluklarından çekinerek görevinden istifa edip, Meşihat makamını şeri mahkemelerin iadesi düşüncesinde olan Musa Kazım Efendi'nin omuzlarına yüklediğini belirtmektedir.¹⁰⁶

Ahmed Şirani, Mehakim-i Şeriyede çözüme kavuşturulacak sorunların, dini hükümlerle bağlantılarının, dini zevat tarafından açıklanması gerektiği görüşündeydi. Ayrıca dinin, devlet içindeki yegâne temsilcisi bulunan şeyhülislamların adli yetkilerinin saklı tutulması da önem taşıyan konuların başında gelmekteydi. Yazar ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin tebaalarının hukuklarını korumakla yükümlü olduğunu belirterek, bu devletlerin halklarının sadece hukuk, ticaret ve ceza mahkemeleleriyle bağlantılı olduklarını, şeri mahkemelerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığını söylemekteydi.¹⁰⁷

Şeri mahkemelerin Meşihat Dairesine iadesi konusunda basında yer alan destekleyici yazılara ittihatçıların en sert muhaliflerinden biri olan ve mütareke döneminde tartışmaların yaşandığı süreçte şeyhülislamlık görevinde bulunan Mustafa Sabri Efendi de katıldı. *Vakit* gazetesi muhabirinin sorularını yanıtlayan Mustafa Sabri Efendi, şeri mahkemelerin Meşihata iade edilmesinin en çok üzerinde durduğu konulardan

105 Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi'den boşalan Meşihat makamına, 16 Mart 1914'te atanan Mustafa Hayri Efendi, aynı zamanda evkaf nazırlığı görevini de birlikte yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girişi sırasında verdiği "Cihat Fetvası" ile anılır. 6 Mayıs 1915'te, İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin yapmış oldukları fazla harcamaları ve ihtişamlı yaşamlarını gerekçe göstererek görevinden istifa etmiştir. 14 Ekim 1918'de kurulan İzzet Paşa kabinesinde adliye nazırı olarak görev almıştır. Birinci Dünya Savaşının sonlarında, İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin İstanbul'dan kaçışlarını takiben, Sultan Vahidettin'in Ahmed İzzet Paşa kabinesinde bulunan ittihatçılardan istifalarını istemesi üzerine görevinden ayrılmıştır. Bkz.: Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, 1972, s. 243-249; *İlmiyye Sahnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 636-641.

106 Ahmed Şirani, "Mehakim-i Şer'iyye'nin Lüzum-ı İadesi," *İ'tisâm*, Sayı: 8, s. 3-4.

107 Ahmed Şirani, "Evet; Mehakim-i Şer'iyye'nin İadesi Lâzımdır," *İ'tisâm*, Sayı:10, 30 Kanun-ı sani 1335 (30 Ocak 1919), s. 1-3.

biri olduğunu söyleyerek, hükümetin zamanını alan acil siyasi işlerin tamamlanmasının ardından Meşihat makamının bu hakkını talep edeceğini belirtti.¹⁰⁸ Nitekim kısa bir süre sonra, şeri mahkemelerin Meşihat Dairesine iade edilmesine yönelik gerekli işlemleri gerçekleştirmek üzere ayan reisi, adliye nazırı, evkaf nazırı, Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye reisi ve diğer bazı görevlilerden oluşan bir komisyonun kurulmasına karar verildi.¹⁰⁹ Bu gelişmeye rağmen dönemin basını şeri mahkemelerin görev ve yetkilerine yönelik eleştirilerini devam ettirmekteydi. Hafız Abdullah İrfan tarafından kaleme alınan bir makalede adli birliği sağlamak amacıyla şeri mahkemelerin nizamiye mahkemelerine bağlandığı belirtilmekte, bu düzenlemenin tam tersi bir şekilde organize edilerek de yani nizamiye mahkemelerinin şeri mahkemelere bağlanması yoluyla da birliğin sağlanabileceği ileri sürülmekteydi. Abdullah İrfan, tereke, nikâh, boşanma gibi özel hukukla ilgili davaların yine şeri mahkemelerde görüşüldüğünü, bu durumun ise adli birliği sağlamanın aksine bölünmüşlüğü bir göstergesi olduğunu dile getirmekteydi. Adli mekanizma içinde ortaya çıkan ikiliğin, kısa zamanda çözümlenecek bir veraset davasının bile uzun sürmesine neden olduğunu da örnekleriyle açıklamaktaydı. Abdullah İrfan, bu durumun halkı mahkemelere müracaat etme konusunda tereddütlü davranmaya ittiğini belirtmekteydi.¹¹⁰

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi de mahkemelerle ilgili süreçten hoşnut değildi. Kanun layihasının hazırlanıp, yürürlüğe sokulmadan yedi ay bekletilmesi ve ardından da görüşülmek üzere yeniden bir komisyona havale edilmesi şeyhülislamı memnun etmemişti. Mustafa Sabri Efendi, sadarete gönderdiği bir tezkirede, şeri mahkemelerin Osmanlı hükümeti-

108 "Şeyhülislâm Efendi'nin İzahatı," *Vakit*, No: 522, 5 Nisan 1335 (1919), s. 1. Mustafa Sabri Efendi'nin *Vakit* gazetesi muhabiriyle yaptığı röportajında şeri mahkemeler ile ilgili söylediği sözleri, kendi sayıları arasında yayınlayan *Sebilürreşad* dergisi, yazının altına önemli bir de not düşmüştü. Bu notta, şeri mahkemelerin Meşihat makamından ayrılmasının ilk gündeme geldiği yıllarda, İzmirli İsmail Hakkı Bey'in konuya eleştirel yaklaşan bilimsel bir makalesini yayınlamaları nedeniyle derginin iki yıl kapıldığı belirtilerek, son günlerde gelinen noktadan övgü ile söz edilmekteydi. Bkz.: "Şeyhülislâm Efendi Hazretlerinin Beyanâtı," *Sebilürreşad*, C. 16, S. 404-405, Nisan 1335 (1919), s. 130-132.

109 *İ'tisâm*, Sayı: 25, 15 Mayıs 1335 (1919), s. 192.

110 Dağıstanlılardan Hafız Abdullâh İrfân, "Tevhid-i Mehakimin Tevâüd Ettigi Netayicden Bir Nümûne," *İ'tisâm*, Sayı: 33, 17 Temmuz 1335 (1919), s. 312-314.

nin sahip olduğu iki haktan biri olan halifelik sıfatının içinde yer aldığını, Hilafet makamının hükümet içindeki temsilcisinin de şeyhülislamlık ve Meşihat makamı olduğunu belirterek, şeri mahkemelerin bir an önce ail oldukları yere iadesinin uygun olacağını ifade etti. Bu noktada İslam dininin genel vicdanını ne eski Meclis-i Mebusanın ne de İttihat ve Terakki Fırkasının emellerine hizmet etmiş olan basının temsil edemeyeceğini söyleyerek, temsil gücüne sahip olan asıl grubun ülke içindeki ve dışındaki üç yüz milyon Müslüman olduğunu belirtti. Mustafa Sabri Efendi'ye göre şeri mahkemeler Adliye Nezaretine bağlanırken Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerin nikâh ve boşanma gibi dini konular içinde yer alan davalarının patrikhanelere iade edilmiş olduğu unutulmuş ve Müslüman tebaa mağdur edilmişti. Sözü edilen mağduriyetin bir an önce giderilmesi için şeri mahkemelerin en kısa süre içinde yeniden Meşihat Dairesine bağlanması zorunluydu.¹¹¹

Mustafa Sabri Efendi'nin sadarete gönderdiği tezkire şeri mahkemelerin Meşihat makamına iadesi sürecini hızlandırdı.¹¹² Hazırlıkları tamamlanan kararname, 3 Mayıs 1920'de padişahın iradesiyle yürürlüğe girdi.¹¹³ Kararname hükümleri gereğince kadıaskerlik ve evkaf mahkemeleri dahil olmak üzere bütün şeri mahkemeler Meşihat makamına iade edildi. Muhalefat-ı Umumiyye Kassamlığı, Emval-i Eytam ve Beytül-mal müdüriyetlerinin Adliye Nezaretine bağlılığı ise sürdü. Yine aynı kararnameyle temyiz davalarını görüşmek amacıyla Meşihata bağlı olarak çalışmalarını sürdüren Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyeye yeniden açıldı.¹¹⁴

111 BOA., Bâb-ı Âli Evrak Odası., *Meşihat-Giden*, Dosya No: 343 303, 11 Zilkade 1337, 8 Ağustos 1335 (1919). Sözü edilen Meşihat Tezkiresinin basına yansımaları için bkz.: "Şeyhülislam Efendi ve Mehakim-i Şer'iyye," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2812, 14 Ağustos 1335 (1919), s. 2; "Makam-ı Meşihat'ın Sadaret-i Uzmaya Mühim Bir Tezkiresi," *İtisâm*, Sayı: 38, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 388-391.

112 Tezkirenin gönderilmesinden kısa bir süre sonra Adliye Nazır Mustafa Hamdi Bey ile yapılan bir röportajda, konunun görüşülmek üzere çok yakın bir tarihte Meclis-i Vükelaya havale edileceği belirtilmekteydi. Bkz.: "Teşkilat-ı Adliye Yeni Bir Şekilde Tanzim Olunacak," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2819, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 1-2.

113 Ankara hükümeti, İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul hükümetinin gerçekleştirdiği bütün tasarrufları geçersiz kabul etmişti. Bu nedenle şeri mahkemeleri Meşihat makamına bağlayan kararname de Ankara hükümetince geçersiz sayıldı. Nitekim 7 Haziran 1920'de çıkartılan bir kanun ile Sivas'ta bir temyiz heyeti oluşturularak bu bölgelerdeki şeri mahkemelerin üst kontrol mercii olarak tanındı. Bkz.: *Düstur*, 3. Tertip, C. 1, s. 10.

114 *Düstur*, 2. Tertip, C. 12, s. 69-71; *Ceride-i İlmiye*, C. 5, Aded: 60, 1338, s. 1907-1908.

Karamamenin gerekçelerinin belirtildiği esbab-ı mucibe layihası tarihi süreç içinde yapıldığı düşünülen hatalara yönelik eleştirilerle doluydu. Bu bağlamda öncelikle üzerinde durulan nokta, Tanzimat sürecinden itibaren girilen reform hareketlerinin yanlışlığı konusuydu. Reform hareketlerinde aşırı uygulamalara gidilmesi ve toplumun özüne aykırı ıslahatlar gerçekleştirilmeye çalışılması özellikle eleştirilen noktalardı. Bu ıslahat hareketlerinden birinin de adli ıslahatlar olduğu belirtilmekteydi. Adli mekanizmada ihtiyaç duyulan ıslahatların, hâkimlerle ilgili düzenlemeler olması gerektiği anlatılmakta, nitelikli hâkimlerin bulunmaması nedeniyle adliye olan güvenin sarsıldığı konusu üzerinde durulmaktaydı. Sorunlar ortadayken onları düzeltmek yerine, olaya farklı açıdan bakıp adli birliği bozacak yeni mahkemeler açılması çözüm açısından atılan bir adım olarak görülmemekteydi. İşleyişi sağlayan, hatta gayrimüslim vatandaşların bile güvendikleri için sıkça müracaat ettikleri, şeri mahkemelerin yetki alanlarının daraltılması, bununla da yetinilmeyip bu mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlanması, adli birliği sağlamak yerine tam aksine bölünmüşlüğü artıran bir eylem olarak nitelendirilmekteydi. Adli birlik, şeri mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlanmasıyla gerçekleşebiliyorsa nizamiye mahkemelerinin Meşihat makamına bağlanmasıyla da gerçekleşebilir diye düşünülmekte ve şeri mahkemelerin dini yönlerinin bulunması nedeniyle Meşihata bağlı kalmalarının daha doğru olduğu belirtilmekteydi.¹¹⁵ İttihat ve Terakki hükümetinin gerçekleştirdiği adli değişiklikler ile şeri mahkemeleri bütünüyle ortadan kaldırmayı amaçladığı konusu da layihada söz edilen hususlar arasındaydı.¹¹⁶

115 "Bilumûm Mehâkim-i Şer'iyye'nin Makam-ı Meşihat'a lade-i İrtibatına Dâir Kararnâme" *Takvim-i Vekâyî*, No: 3847, 2 Mayıs 1336 (1920), s. 3.

116 Şeri mahkemelerin Meşihat Dairesine bağlanmasından yaklaşık üç yıl sonra, cumhuriyetin ilanından ise birkaç gün önce, konu yeniden basın gündemine geldi. Ankara hükümetinin yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanununu hazırladığı ve bu kanunun içinde "Mehâkim-i Şer'iyye'nin mülga" olduğuna dair bir maddenin yer aldığı bilgisi basındaki bu tartışmaları alevlendirdi. Özellikle *Sebilürreşad* dergisinde çıkan yazılar konuyu yeniden İttihat ve Terakki dönemine dayandırmakta, şeri mahkemeleri Bab-ı Meşihattan alan ittihâdıkların adli birliği gerçek göstermesine rağmen aslında bu mahkemeleri bütünüyle kaldırmayı hedefledikleri dile getirilmekteydi. O tarihlerde şeri mahkemelerle ilgili düzenlemelere fikir babalığı yapan Ziya Gökalp ve Ahmed Bey'in (Ağaoğlu), yeni hazırlanmakta olan Teşkilat-ı Esasiye Kanununda da önemli roller üstlenmeleri bu gerçeği ortaya koymaktaydı. *Sebilürreşad* dergisi, Adliye vekilinin şeri mahkemelerin sadece isminin değişeceği, görevlerinde bir değişiklik yapılmayacağı yönündeki

Şeri mahkemelerin Meşihat makamına iadesinin ardından 13 Temmuz 1920'de çıkartılan Usûl-ı Muhâkeme-i Şeriyye'ye Dair Bazı Mevâda Hâvi Kararname ile mahkemelerin aksayan noktaları yeniden düzenlenmeye çalışıldı. Bu kararnamede 24 Ekim 1917 tarihli Usûl-ı Muhâkeme-i Şeriyye Kararnamesinde sıralanan, şeri mahkemelerin görev ve yetkileri yeniden belirtilmekteydi (md. 1). Ayrıca mühür ve imzası inkâr edilen senetlere dair davaların mecellenin hükümlerine göre çözümleneceği (md. 3); davaların, davalının ikametgâhı mahkemesinde görüşüleceği (md. 4); davalının mahkeme için belirlenen günde ve zamanda hazır bulunmaması durumunda sözü edilen mahkemenin davacının isteği üzerine davalının gıyabında görülebileceği (md. 7); mahkeme sonucunda verilen kararların temyiz edilebileceği, temyiz hakkının mahkûm edilen kişiye ait olduğu ve itirazın, kararın tebliğinden itibaren yirmi gün içinde yapılabileceği (md.10) de karara varılan hükümler arasındaydı. Kararnamenin bir diğer önemli maddesi ise akıl veya baliğ olmayan kişilere karşı açılan davaların, beytül-mal ve vakıflar aleyhine sonuçlanan mahkemelerin, nikâh ve talak ile ilgili hükümler içeren kararların temyizen onanması zorunluluğunu getirmesiydi (md. 11). Davanın temyizen incelenmesi sonucunda, onanan veya bozulan hükümlerin, hükmü veren mahkemeye iade edilmesi şartı koyulmuştu (md. 12). Şeri mahkemelerle nizamiye mahkemeleri arasındaki görev ve yetki karmaşasından dolayı ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Meşihat makamıyla Şûrayıdevlet ve Adliye Nezaretinden seçilen görevlilerin ve adı geçen kurumlardan herhangi birinin ikinci başkanının liderliğinde toplanacak, ikişer üyeden oluşan bir İhtilâf Mercî Encümeninde incelenecekti (md.13). Bir davanın, bir mahkemeden diğer bir mahkemeye nakli, taraflardan birinin Meclis-i Tetkikat-ı Şeriyeden talep etmesi üzerine gerçekleşebilecekti (md. 14). Kararname hükümlerine aykırı olan Nizamiye Mahkemesi ve Usûl-i Muhâkeme-yi Şeriyye Kanunlarının ilgili maddeleri mülga sayılmaktaydı (md. 18).¹¹⁷

söylemini de halkı yatıştırarak, amacı gerçekleştirmek için yapılan bir taktik olarak değerlendirmektedir. Bkz.: "Mehâkim-i Şer'iyyeler Kalkıyor mu?" *Sebilürreşad*, C. 22, S. 571-572, 25 Teşrin-i evvel 1339 (25 Ekim 1923), s. 206-207.

¹¹⁷ *Düstur*, 2. Tertip, C. 12, s. 128-132.

Şeri mahkemeler, yapılan bu son düzenlemelerle birlikte Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar Meşihat Dairesine bağlı olarak çalışmalarını sürdürdü.

Mütareke döneminde adli alanda gerçekleştirilen uygulamalar sadece şeri mahkemelerin Adliye Nezaretinden alınarak Meşihat Dairesine iade edilmesiyle sınırlı kalmadı. Nizamiye mahkemeleriyle ilgili gerçekleştirilmeye çalışılan yenilikler, hâkimlerin bağımsızlığıyla ilgili düzenleme çalışmaları, yürürlükte bulunan kanunların düzenlenmesi ve adli alanda topyekûn ıslahat girişimlerine duyulan ihtiyaçla ilgili tartışmalar da döneme damgasını vurdu.

MODERN HUKUK SİSTEMİNE YÖNELME ÇALIŞMALARI VE YAŞANAN AKSAKLIKLAR

Mütareke döneminde adli alanda gerçekleştirilmeye çalışılan ve yoğun olarak tartışılan ıslahat girişimlerini iki ana nedene bağlayarak açıklayabiliriz. Bu nedenlerden ilki, Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından, ülkenin içinde bulunduğu güç koşullardan sıyrılmak amacıyla adli alanda görülen eksiklikleri giderip, yanlışları düzeltme çabaları olarak nitelenebilir. Bunun için de öncelikle, sistemde görülen hatalar tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci neden ise Sevr Anlaşmasının imzalanmasından sonra, bu anlaşmanın 136. maddesi¹¹⁸ gereğince, Osmanlı Devleti'nin adli sistemini yenilemesi için yapılan dış baskılardır. Nitekim aynı madde, İtilaf Devletlerinin temsilcilerinden kurulacak bir komisyonun altı ay içinde yeni bir sistem saptayacağını belirtmektedir. Kapitülasyonların ne zaman kaldırılacağı, yeni sistemin ne zaman onun yerine getirileceği de yine İtilaf Devletleri tarafından belirlenecektir.¹¹⁹ İşte bu noktadan hareketle, Osmanlı devlet adamları 1920'nin son aylarından itibaren adli düzenlemelerle ilgili

118 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşmasının 136. maddesi şöyledir: "İş bu muahedenâmenin mevkî-i icraya vaz'ını takip eden altı ay zarfında sair bitaraf devletlerin tayinine davet edecekleri müta-hasssın-i fennîyesinin inzîmam-ı muavenet ile Türkiye'de el-hâletü hâzîhi mevcut olan adli kapitülasyonlara kaim olacak olan ıslahat-ı adliye projesini ihzar için Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya hükümetleri tarafından mansup dört azadan mürekkep bir komisyon teşkil olunacaktır. Bu komisyon Hükümet-i Osmaniye'nin reyini aldıktan sonra gerek muhtelit ve gerek müttehit bir usul-i adlinin tesisini tavsiye edebilecektir." Bkz.: Erim, *a.g.e.*, C. 1, s. 570.

119 Cahit Kayra, *Sevr Dosyası*, İstanbul, 1997, s. 88.

daha somut öneriler getirmiş ve gerçekleştirilecek düzenlemelerin iskeletini oluşturmaya çalışmışlardır.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından adli alanda görülen aksaklıklara ilk dikkat çeken kişilerden biri, İstanbul Ceza Dairesi Başkanı Mustafa Nazmi Bey olmuştur. Mustafa Nazmi Bey, *Tasvir-i Efkar*'da yayınladığı bir seri makalede, adliye yapılması gereken ıslahat hareketlerinin neler olabileceğini anlatmaktaydı. Konuyla ilgili en fazla üzerinde durduğu noktalardan biri, hâkimlerin ve mahkemelerin bağımsızlığı sorunuuydu. Aslında bu konu ilk kez, kanun-ı esasiyle gündeme gelmiş, mahkemelerin bağımsızlığı (md. 86)¹²⁰ ve hâkimlerin "lâyenazil" (azl olunamazlığı) (md. 81)¹²¹ oldukları kabul edilmişti. 18 Haziran 1879 tarihli Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu ise hâkimlerin hangi durumlarda "lâyenazil" uygulamasının dışında tutulacaklarına açıklama getirmekteydi. Bu kanuna göre, Mekteb-i Hukuk mezunu olmayan hâkimler, Mahkeme-yi Temyizce yetersizlikleri belirlenen veya ilk Teşkilât-ı Adliye Nizamnamesinin yayınlanmasının ardından yeterli olmadığı halde duyulan ihtiyaç nedeniyle hâkim olarak atanan kişiler, gerekli görüldüğünde görevlerinden alınabileceklerdi. Osmanlı kanunları bu tür istisnaların dışında hâkimlerin "lâyenazil" olduklarını kabul etmekteydi.¹²² Mustafa Nazmi Bey'in eleştirileri ise uygulamaların kanunlara aykırı olduğu durumlara yönelikti. Nitekim Meclis-i Mebusan tarafından bir yıl içinde seksen sorgu hâkiminin azledilmesi, adliye nazırının bu azillerin adliye ıslahatının gerçekleştirilmesi amacıyla yapıldığını açıklaması kanunların ihlal edildiğini gösteren önemli örneklerdi. Kendisine suç isnat edilen bir hâkimin öncelikle soruşturma geçirmesi, gerekli görüldüğü durumlarda olayın mahkemeye intikal ettirilmesi ve eğer suç su sabit görülürse kanunun emrettiği doğrultuda hareket

120 Kanun-ı Esasi Madde 86: "Mahkemeler her türlü müdahaleattan azadedir." Bkz.: Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri. "Senedi İttifaktan Günümüze,"* Ankara, 1985, s. 40.

121 Kanun-ı Esasi Madde 81: "Kanunu mahsusuna tevfi kanun-ı esasiye tarafı devletten nasb olunan ve yedlerine beratı şerif verilen hâkimler lâyenazildir. Fakat istifaları kabul olunur. Hâkimlerin terakkiyatı ve meslekleri tebdili memuriyetleri ve tekaüdleri ve bir cürüm ile mahkûmiyet üzerine azil olunmaları dahi kanunu mahsusu hükmüne tabidir ve hâkimlerin ve mehâkim memurlarının matlub olan evsafını iş bu kanun irae eder." Bkz.: Y.a.g.e., s. 40.

122 İstanbul Birinci Ceza Dairesi Reisi Mustafa Nazmi, "Islahat-ı Adliye-3," *Tasvir-i Efkar*, No: 2606, 30 Kanun-ı evvel 1334 (30 Aralık 1918), s. 2.

edilmesi gerekirken, görevden alınan hâkimlerle ilgili bu işlemlerin hiçbirinin gerçekleştirilmemiş olması, olayın siyaseten ve idareten yapılan bir uygulamaya olduğunu akla getirmektedir.¹²³

Mustafa Nazmi Bey'in konuyla ilgili sakıncalı gördüğü uygulamalardan biri de hâkimlerin görev yerlerinin kendi rızaları dışında, istemedikleri halde değiştirilmesi idi. Adaletin hakkıyla tecelli etmesi için özellikle hâkimlerin görev yerlerinin değiştirilmesi konusunda itidalli davranılması gerektiğini söyleyen ceza dairesi başkanı, "Menfaat-i hükümet için adalet satılmadığı gibi telâfisi mümkün zararlar için dahi adalet feda edilemez" görüşündeydi.¹²⁴

Ülke içinde hak ve adalete verilen önemi, hâkim maaşlarının diğer devlet memurlarının almış oldukları maaşlarla mukayesesini yaparak ortaya koymaya çalışan Mustafa Nazmi Bey, bu konuda da önemli sonuçlara ulaşmıştı. Ona göre, valilerin görevleri, kanunen belirlenmiş ve sınırlı bir öneme sahipken aldıkları maaşlar, 10.000 ila 15.000 kuruş arasında değişen yüksek meblağlardı. Buna karşılık vilayetlerde adaletin dağıtılmasından sorumlu olan istinaf mahkemesi hâkimleri 1500 ila 3000 kuruş arasında değişen miktarlarda sınırlı maaşlarla çalışmaktaydılar. Gümrük müdürleri 5000 kuruş, polis müdürleri ise 3000 kuruş maaş almalarına rağmen mahkemelerde icra, hukuk, ticaret veya ceza davalarından sorumlu hâkimler 1000-1500 kuruş gibi sınırlı maaşlarla görev yapmaya çalışmaktaydılar. Kısacası hâkimlerin almış oldukları maaşlar, yaptıkları görev ve üstlendikleri sorumluluklarla orantılı değildi.¹²⁵

Adliye teşkilatına yönelik eleştiriler, bu teşkilat içinde kuvvetli bir ıslahata ihtiyaç duyulduğunu bir kez daha ortaya koydu. Amaçlanan düzenlemeleri gerçekleştirmek için adliye müsteşarının başkanlığında, üyelerini hukuk ulemasının oluşturduğu bir komisyon kuruldu. Komisyonun görevi, teşkilat içinde düzenleme yapılacak noktaları saptamak ve hazırlanmakta olan barış anlaşmasıyla ilgili İtilaf Devletlerinin

123 Y.a.g.g., s. 2.

124 Dersaadet Birinci Ceza Dairesi Reisi Mustafa Nazmi, "İslahat-ı Adliyye-5," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2617, 10 Kanun-ı sani 1335 (10 Ocak 1919), s. 1.

125 İstanbul Birinci Ceza Dairesi Reisi Mustafa Nazmi, "İslahat-ı Adliyye-6" *Tasvir-i Efkâr*, No: 2631, 25 Kanun-ı sani 1335 (25 Ocak 1919), s. 2.

Adliye Nezaretinden bekledikleri ıslahatları gerçekleştirmekti.¹²⁶ Konuyla ilgili basına yansıyan önemli noktalardan biri de düzenlemeler sırasındaki adliye teşkilatında görev yapan bazı yetkililerin ve idari memurların görev yerlerinin değiştirilebileceği ya da görevlerinden azledilebileceği yolundaki haberlerdi. Dönemin Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey, bir kanun nezareti olan Adliye Nezaretinin azli gereken memurlarla ilgili gerekli işlemleri yapacağını belirtmiş ve dolaylı olarak basında çıkan haberleri doğrulamıştı.¹²⁷

Adliye ıslahatıyla ilgili düzenlemelerin bir kısmı, 5 Nisan 1919 tarihinde uygulamaya koyuldu. Daha önce İstanbul'da kurumsal olarak ilk denemesi yapılan yeni icra teşkilatının bir benzeri, duyulan ihtiyaç nedeniyle İzmir'de de oluşturuldu. Yeni kurumun amacı, alacaklıyla borçlular arasındaki işlemleri, bankalar aracılığıyla kolayca çözüme kavuşturmaktı. Teşkilatın kurulması için yirmi dört bin kuruş ödenek ayrılmış ve İstanbul'daki İcra Müdürü Refik Bey İzmir'de görevlendirilmişti.¹²⁸

Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey'in daha önce açıklamış olduğu, nezaretin idari memurlarıyla ilgili düzenleme, 19 Nisan 1919'da çıkartılan "Adliye Nezâreti İdare-i Merkeziyesi Kadrolarının Ta'dili Hakkında Kararnâme" ile gerçekleştirildi.¹²⁹ Bu düzenleme sonucunda bazı memuriyet kadroları duyulan gereklilik nedeniyle kaldırıldı. Lağvedilen kadrolarda bulunan memurlar ise mağdur edilmemek amacıyla kadroları uzun zamandır boş bulunan memuriyetlere tayin edildi. Bütün bu yer değişikliklerine rağmen açıkta kalan memurlar da olmaktaydı. Onların maaşları da görevde bulunan memurlar arasında, oranları belirlenmiş bir çerçevede taksim edildi.¹³⁰ En düşük kâtip maaşı sekiz yüz kuruş olarak belirlendi. Birinci derecedeki kâtiplere ise bin dört yüz kuruş maaş bağlandı. Adliye Nezaretine verilen iki yüz bin liralık tahsisatın elli bin lirası istinaf mahkemelerine, elli bin lirası ise bidayet mahkemelerine harcanmak üzere ayrıldı.¹³¹

126 "Adliye İşleri," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2576, 30 Teşrin-i sani 1334 (30 Kasım 1918), s. 1.

127 "Adliye'de İslahat," *Vakit*, No: 493, 7 Mart 1335 (1919), s. 1.

128 "Adliye Nazırı ile Mülakat," *Vakit*, No: 522, 5 Nisan 1335 (1919), s. 1.

129 *Düstur*, 2. Tertip, C. II, s. 209-216.

130 "Adliye Nazırı ile Mülakat," *Vakit*, No: 522, 5 Nisan 1335 (1919), s. 1.

131 "Adliye Teşkilatı," *Vakit*, No: 532, 21 Nisan 1335 (1919), s. 2.

İdari kadrolarla ilgili düzenleme çalışmaları sırasında ortaya çıkan aksaklıklar yoğun tepkilere neden oldu. Yaşanan olaylar Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey'in istifasıyla sonuçlandı. Tamamen şahsi nedenlerle görevi bıraktığını söyleyen Sıdkı Bey'in yerine eski şeyhülislamdan Uryânizâde Ahmed Es'ad Efendi'nin torunu Cemil Molla Bey atandı.¹³² Yeni adliye nazırı, ıslahat komisyonlarında hazırlıkları tamamlanmakta olan düzenlemeleri hızlandırmayı amaçlamaktaydı.

Bu düzenlemelerin başında mahkemelerle ilgili olanlar yer almak-taydı. Osmanlı mahkemelerini yeniden örgütlemek için Fransız mahkeme sisteminden örnek alınarak tasarlanan ve "Mehâkim-i Müfrid" adı verilen bir sistem üzerinde çalışılıyordu. Bu sistem, sulh hâkimleri gibi iş gören ve hukuki meseleleri tek bir hâkimle çözümlemeyi hedefleyen bir uygulama-ydı. Bununla beraber işlerin düzenli ve sağlıklı yürümesini sağlamak için hâkimlerin yanına, yardımcı muavinlerin verilmesi düşünülmekteydi. Mahkemelerin önem ve derecesine göre, görev yapacak olan muavin sayısı da artırılabilirdi.¹³³

"Mehâkim-i Müfrid" sisteminde hâkimlere atfedilen önem çok fazlaydı. Bu nedenle daha rahat ve sağlıklı görev yapabilmeleri amacıyla yeni bir sınıflamaya gidilmekte, "A" ve "B" grubu hâkimler olmak üzere iki farklı kategori ortaya çıkmaktaydı. A grubunda yer alan hâkimler asıl hâkim sınıfı sayılmakta ve kendi içlerinde üç alt dereceye ayrılmaktaydı. B grubunda yer alan hâkimler ise merkezden uzak yerlere tayin edilen ve bu nedenle de daha yüksek ücret ödenen hâkimlerdi. Bu grubun da kendi içinde iki alt dereceye ayrılması planlanmıştı. İki alt dereceden her biri, A sınıfının ikinci ve birinci derecelerine karşılık gelecekti.¹³⁴

Hâkimler arasında oluşturulmaya çalışılan sınıflama yöntemiyle kazalara kadar genişleyen bir teşkilat oluşturulmaya çalışılmaktaydı.¹³⁵

132 "Adliye Nezareti," *Vakit*, No: 534, 23 Nisan 1335 (1919), s. 1.

133 "Islahat-ı Adliyye," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2723, 12 Mayıs 1335 (1919), s. 2.

134 *Y.a.g.g.*, s. 2.

135 1879 tarihli Teşkilat-ı Mehâkim Kanununda mülki bölümler içinde yer alan kaza, liva ve vilayetlerde bulunması gereken mahkemeler teker teker açıklanmıştır. Fakat uygulamada her kazada ve livada bida-yet (ilk derece) mahkemesi açılmadığından davalar yıllar yılı hep en yakın bida-yet mahkemesine yön-lendirilmiştir. Mahkeme açılmasına yönelik istekler ise Adliye Nezareti tarafından her yerin ihtiyacına göre mahkeme açılacağı şeklinde yanıtlanmıştır. Bkz.: Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti. Kuruluşu ve*

Bunun hayata geçirilmesi için Edirne’de uygulanan teşkilatın örnek alınması planlanmıştı.¹³⁶

Sistem içinde görev yapan hâkimler “Hâkim-i Münferid” olarak isimlendirilerek iptidai mahkemelerin görevleri dahilinde bulunan bütün yetkilere sahip olacaklardı. Bundan dolayı ilk derece mahkemesi olarak icra-yı hukuka ait davalara, ticaret davalarına bakabilecek ve sulh mahkemelerinin yetkileri dahilinde bulunan davalarda görev yapabileceklerdi. Yani iptidai mahkemelerle, sulh mahkemelerinin yetkileri “Hâkim-i Münferid”lerde birleşecekti.¹³⁷

Adliye Müsteşarı Muammer Bey aynı tarihlerde basına verdiği demeçte, hâkimler ve mahkemelerle ilgili gerçekleştirilmeye çalışılan bu düzenlemeler için iki yüz bin lira ödenek alındığından söz etmekte fakat bu ödeneğin ıslahatın büyüklüğü nedeniyle yeterli olamayacağını belirtmekteydi.¹³⁸

Adliye Nezareti içindeki düzenleme çalışmaları nerede ise son noktaya gelmişken Osmanlı Devleti’nde bir hükümet değişikliği yaşandı. İzmir’in işgali tarihinde görevde bulunan Damat Ferid Paşa hükümeti istifa etti. Fakat yeni hükümeti kurma görevi, 19 Mayıs 1919’da, bir kez daha, Damat Ferid Paşa’ya verildi. Bu defa kabinede adliye nazırı olarak görev yapacak olan kişi Cemil Molla Bey değil eski Evkaf Nazırı Vasfı Efendi idi.¹³⁹ Kurulan hükümetin uzun ömürlü olamaması, yeni adliye nazırının gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat girişimleriyle ilgili bilgisinin bulunmaması, konuyla ilgili hiçbir gelişme sağlanamaması sonucunu doğurdu. 21 Temmuz 1919’da bir kez daha hükümeti kurmakla görevlendirilen Damat Ferid Paşa, bu kez adliye nazırlığı görevine Şûrayıdevlet Üyesi Mustafa Hamdi Bey’i getirdi.¹⁴⁰

Faaliyetleri (1876-1914), İstanbul, 2008, s. 143-144.

136 “İslahat-ı Adliye,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2723, 12 Mayıs 1335 (1919), s. 2.

137 *Y.a.g.g.*, s. 2.

138 *Y.a.g.g.*, s. 2.

139 Maliye Nazırın Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, C. 1, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 2000, s. 193; Güneş, *a.g.e.*, s. 241; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, s. 280-281; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 299-300; Kemal Yakut, “Mütareke Döneminde Yapılan Saltanat Şûraları,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, Mart. 2005, s. 83.

140 Güneş, *a.g.e.*, s. 241.

Mustafa Hamdi Bey göreve gelişinden bir hafta sonra *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muhabirlerine verdiği beyanatta, işlerinin yoğunluğu nedeniyle teşkilat çalışmalarıyla ilgilenmeye zaman ayıramadığını söylemekte ve kendisine yöneltilen soruları yanıtsız bırakmaktaydı.¹⁴¹ Sonraki bir aylık zaman içinde nezaretin hesap incelemelerini yapan nazır, “adaletin ve hakkın” nezaret içinde daha iyi ortaya çıkabilmesi adına yeni bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duyduklarını açıkladı. Dikkat çektiği en önemli hususlar, sulh mahkemelerinin sayılarını artırmak ve düzeni sağlamak amacıyla Ceraim-i Adliye içinden polis karakolunda görev yapmak üzere birer hâkim muavininin bulundurulmasını sağlamaktı.¹⁴² Ayrıca İstanbul’da mahkemeye intikal eden olayların çokluğu nedeniyle İstanbul ve Beyoğlu’nda bulunan Bidayet Mahkemelerine ek olarak, her iki bölge için de birer tane “İkinci Hukuk Dairesi” oluşturulması düşünüldü. Teşkilat kurularak kadro hazırlıkları tamamlandı. Fakat görevlendirilen memurlara ödenecek maaş bulunamaması ve teşkilat için yapılacak harcamaların bütçe içinde karşılığının olmaması nedeniyle mahkemelerin görevlerine başlamaları süreci ertelendi.¹⁴³ Dönemin basını olaylara kaygıyla yaklaşılmaktaydı. Mahkemelerin iş yükü nedeniyle çalışamaz hale geldiği bir süreçte, yeni mahkemelerin teşkilat yapıları oluşturulup, memurları görevlendirilmişken maddi nedenlerle açılammalarına anlam verilemediği belirtilmekte ve eski Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey döneminde yapılan tensikat hareketinden elde edilen gelirler sorgulanmaktaydı.¹⁴⁴

İstanbul’daki ilave hukuk mahkemelerinin açılışı ancak iki ay sonra Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulmasının ardından adliye nazırlığı görevine gelen Mustafa Bey döneminde gerçekleştirildi. 13 Ekim 1919’da “İstanbul ve Beyoğlu Bidayet Mahkemeleri Dairelerine İlaveten Birer İkinci Hukuk Dairesi Teşkiline” dair çıkartılan bir kararnameyle yeni mahkemeler çalışmalarına başladı.¹⁴⁵

141 “Adliye Nazırı Mustafa Bey’in Mesail-i Adliyye Hakkında Muharririmize Beyanâtı,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2796, 29 Temmuz 1335 (1919), s. 1.

142 “Teşkilat-ı Adliyye Yeni Bir Şekilde Tanzim Olunacak” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2819, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 1-2.

143 “Yeni Hukuk Mahkemeleri Hakkında,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2826, 28 Ağustos 1335 (1919), s. 2.

144 Y.a.g.g., s. 2.

145 *Düstur*, 2. Tertip. C. II, s. 413.

1919 yılının sonuna gelindiğinde, mahkemeler ve hâkimlerle ilgili ıslahat önerilerinin somutlaşmaması ve görülen aksaklıkların devam etmesi özellikle basının çarpıcı eleştirilerine neden oldu. Ülkeyi içinde bulunduğu zor koşullardan çıkartacak yegâne kurtuluş yolunun “adalet” olduğu belirtildi. Yazılarda yer alan “Bir millet adil ise küfr (kâfir) de olsa beka bulur,” “Bir millet zalim ise, İslam da olsa beka bulamaz” sözleri adaletin bütün değerlerin üstünde yer alan bir olgu olarak kabul edildiğinin en önemli göstergeleriydi. Tarihten verilen örneklerde ülke içinde adaletin uygulandığı dönemlere değinilmekte ve bu dönemlerde mülk ve milletin, kuvvet ve kudret sahibi olduğu söylenmekteydi. Adaletin uygulanamadığı zamanlarda ise çöküş kaçınılmazdı. Böyle dönemlerde millet aciz kalmış, zaafa düşmüş, sefil ve perişan olmuş; memleket çeşitli zor durumlarla, korkular ve tehlikelerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Yapılan adaletsizliklerle ilgili, özellikle Damat Ferid Paşa hükümeti içindeki uygulamaların da örnekleri verilmiş ve izlenen politikalar şiddetle eleştirilmiştir. Ferid Paşa’nın iş başına gelmez, mütareke döneminin başında yapılması gereken fakat ertelenen, ittihatçıların cezalandırılması işine hemen başladığından söz edilmiş, bununla beraber dönem içinde başlanan işlerin sonuçlandırılmamasından, hatta adaletsizliğin artışından yakınılmıştır. Hapishanelerde bulunan suçlu ve canilerin miktarının azaldığından, namuslu kişilerin hapishaneleri doldurduğundan, Mahkeme-i Temyizde iki yıl hapis cezası verilen memurların serbestçe dolaşp meşru olmayan ticaretlerine devam ettiklerinden dert yanılmış ve adalet adına dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir maskaralığın sürdürüldüğü belirtilmiştir.¹⁴⁶

Diğer taraftan barış anlaşmasının hazırlık çalışmalarıyla ilgilenen “İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu”na düzenlenen adliye ıslahatıyla ilgili proje raporu Meclis-i Vükelaya sunuldu.¹⁴⁷ İngiliz, İtalyan ve Fransız tebaasına ait davalar alınan karar gereğince ertelendi.¹⁴⁸ Çünkü bu devletlerin uyruğundaki kişilerle Osmanlı tebaası arasında, sivil ve ticari konulardaki anlaşmazlıklarda karara varacak “Geçici Karma Mahkemelerin” açılması

¹⁴⁶ “Adalet İşini Yoluna Koyalım,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2963, 10 Teşrin-i sani 1335 (10 Kasım 1919), s. 1.

¹⁴⁷ “Adliye İşlerinin Islahı,” *Vakit*, No: 775, 2 Kanun-ı sani 1336 (2 Ocak 1920), s. 2.

¹⁴⁸ “Adliye Nazırı ile Mülakat,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2962, 18 Kanun-ı sani 1336, (18 Ocak 1920), s. 3.

düşünülmekteydi.¹⁴⁹ Ayrıca Adliye Nezaretinde gerçekleştirilmesi düşünülen ıslahat hareketlerini düzenlemek ve kontrol etmek amacıyla Avrupa'dan gerektiği sayıda hâkim getirilmesi de planlanmıştı.¹⁵⁰

Mahkemelerde görülen dava sayısının yoğunluğu halkın en fazla şikâyet edip, düzenlenmesini istediği konuların başında gelmekteydi. Bazı istatistiksel veriler bu şikâyetlerin son derece haklı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, 30 Mart 1920'de, Birinci ve İkinci Ceza Mahkemelerine görüşülmek üzere havale edilen dava sayısının yirmi beşi aşkın olduğu görülmekte, bu davalardan on yedisinin sabah saat on buçuğa kadar görüşülmesi gerektiği belirtilmektedir. Yine İkinci Hukuk Mahkemesinde günde otuz beş davanın çözümlenmeye çalışılacağı, bunlardan yirmi dördünün saat ikide tamamlanmasının istendiği dikkat çeken veriler arasındadır. İstinaf Hukuk Mahkemesinde ise dava listesinde kırk beş dava mevcut olup, bunların incelemelerinin saat on birden üçe kadar bitirilmesi hedeflenmiştir.¹⁵¹

Mahkemelerde görülen yoğunluk, davaların hedeflenen zaman içinde sonuçlanmalarını engellemekteydi. Hep aynı saatlerde mahkemeye davet edilen halk, görüşmelerin saatlerce sürmesi nedeniyle işlerinden uzak kalıyordu. Böyle yoğun ve sağlıklı bir ortamda karar vermeye çalışan hâkimlerin de verdikleri kararlarda ne derece hakkaniyetli olabildikleri konusu eleştirilere açıktı. Ayrıca kâtip sayısının azlığı nedeniyle mahkeme ilamları

149 8 Aralık 1921'de "Ateşkes Sürecinde Geçici Karma Adli Komisyon" adıyla mahkemenin kuruluşunu belgeleyen bir irade yayımlandı. "Geçici Karma Mahkemeler" bir yandan İngiliz, Fransız ve İtalyanlar arasında diğer yandan da Osmanlı tebaası arasındaki (kira uyumsuzlukları hariç) bütün acil sivil davalara bakacaktı. Mahkeme, İtilaf Devletlerinden üç, Osmanlılardan da üç olmak üzere toplam altı üyeden oluşacak ve davaya ilgili şahısların vatandaşı oldukları İtilaf devletinin temsilcisiyle diğer İtilaf Devletlerinin ülke temsilcisi ve başkan olarak görev yapan Osmanlı temsilcisi bakacaktı. Karar oy çokluğuyla alınacaktı ve mahkeme, mahalli örf ve âdetler gereğince ticaret mahkemelerinde uygulanan usulleri takip etmek suretiyle Osmanlı hukukunu uygulayacak, hızlı sonuç almak için birtakım değişikliklere gidebilecekti. Mahkeme, Adliye Nezaretinde görev yapacak, dili Türkçe ya da Fransızca olacak, birincil görevi ise daha ziyade İtilaf Devletleri yetkililerinin uğraştığı deniz ve kara ticaretiyle ilgili sivil davalara bakmak olacaktı. Bkz.: İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1921), (Derleyen: Ali Satan), İstanbul, 2011, s. 144-145. 20 Haziran 1922'de yayınlanan bir iradeyle yargı yetkisinin Fransa, İtalya ve İngiltere'nin müttefiki olan diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarına da genişletilmesine ve bu kişilerin İtilaf Devletleri üyelerince temsil edilmelerine izin verildi. Bu durum bazı ülkelerin kurulda kendi yargıçlarını bulundurma taleplerinin önüne geçti. Bkz. İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922), (Derleyen: Ali Satan), İstanbul, 2011, s. 175-176.

150 "Adliye Islahatı," *Vakit*, No: 891, 3 Mayıs 1336 (1920), s. 2.

151 "Mahkemelerimizin Hali," *Vakit*, No: 866, 6 Nisan 1336, (1920), s. 2.

zamanında çıkartılamamakta, memurlar sık sık teftiş edilemediği için yazışmaların düzenli yürüyüp yürümediği de kontrol edilememekteydi. Zaman kaybindan kurtulmak için işlerini dava vekillerine havale edenler de vekillerin görevlerini sağlıklı bir şekilde takip etmediklerinden yakınmaktaydılar.¹⁵²

Son zamanlarda hâkimlerin sık sık görev yerlerinin değiştirilmesi de farklı bir eleştiri konusuydu. Bu durum mahkeme kararlarını kesintiye uğratmakta, yeni görevlendirilen hâkimlerin görevlendirildikleri davaları en başından incelemeleri gerekmede, bu da daha fazla zaman kaybına neden olmaktaydı. Hâkimlerin, mahkemelerde davacı ve davalı tarafa yönelik azarlayıcı bir üslup kullanmaları da sıkça şikâyet alan durumlardandı. Nitekim ihtiyar bir köylü kadından bile, anlaşılması güç mahkeme usulünü bilmesi, ona göre hareket etmesi beklenmekte, böyle bir karşılık görülmediğinde ise hem davacı hem davalı taraflar azarlanabilmekteydi.¹⁵³

Basında, mahkemeler ve hâkimlerle ilgili ıslahat ihtiyaçları tartışılırken, Adliye Nezareti bünyesinde de düzenleme ihtiyacı duyulan kanunlar ile ilgili çalışmalar başlatıldı. Mecelle, Ceza Kanunu ve Ticaret Kanunuyla ilgili gerekli düzenlemeleri yapmak, Sevr Anlaşmasının imzalanmasından sonra bir zorunluluk halini almıştı. Konuya hâkim kişilerden oluşan birer komisyon oluşturulması kararlaştırıldı. Mecelle Komisyonu Başkanlığına eski Temyiz Mahkemesi Başkanı Osman Bey'in, Ticaret Kanunu Komisyonu Başkanlığına İstida Dairesi Başkanı Muammer Bey'in ve Ceza Kanunu Komisyonu Başkanlığına Cinayet Mahkemesi Başkanı Arif Bey'in getirilmesi uygun görüldü.¹⁵⁴

Adliye Nezareti içinde, teşkilatta görülen aksaklıkları düzeltmek, eksikleri gidermek amacıyla da farklı bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanlığına sadrazamın isteğiyle Nezaret Müsteşarı Said Molla Bey getirildi.¹⁵⁵ Molla Bey, adliye teşkilatı içindeki düzenlemelerin, çağa ayak uydurabilmek, Cemiyet-i Akvama dahil olabilmek için yapılması zorunlu ıslahatlar olduğunu söylemekteydi. Bunun için öncelikli olarak, adli mekanizmanın

152 Y.a.g.g., s. 2.

153 Y.a.g.g., s. 2.

154 "Islahat Komisyonları," *Vakit*, No: 982, 3 Eylül 1336 (1920), s. 1; "Adliye Islahatı," *Vakit*, No: 993, 14 Eylül 1336 (1920), s. 1.

155 "Islahat Komisyonları," *Vakit*, No: 982, s. 1.

eski hastalıklarından kurtulması gerektiği düşüncesindeydi. Davacı ve davalıların mahkeme huzurunda dinlenmesi, hâkimlerin tarafsızlığı, yapılan görev ile hâkim maaşlarının eş değerlerde tutulması bu hastalıklardan kurtulmak için ilk adımlardı. Ayrıca gün içinde görüşülen dava sayısının çokluğu, alınan kararların sıhhat şartını etkilemekteydi. Avrupa ülkelerinde mahkemelere intikal eden dava istatistikleriyle ilgili incelemelerde bulunan adliye müsteşarı; nüfusu, ticari ve hukuki işlemleri Osmanlı Devleti'nden çok fazla olan ülkelerin dava sayılarının son derece az olduğunu görmüştü. Osmanlı Devleti'nde ise sadece İstanbul ve çevresindeki sulh mahkemele-ri bile doluluktan işlem yapamayacak hale gelmiş; günde ortalama sekiz davaya bakıp, sağlıklı karar alabilecek mahkemeler, ortalama otuzar davayı çözümlemeye çalışmıştı. Bu durum, tarafların davayı erteletme yolunu seçmelerine neden olmuş, nitekim bazı davalar yıllar yılı sonuçlanamamıştı.¹⁵⁶

Said Molla Bey, mahkemelere yansıyan davaların sayıca çokluğunu halkın kendi arasında uzlaşma kültürünün olmamasına bağlamakta, küçük-büyük her anlaşmazlığın adliyeye intikal ettirilmesine dayandırmaktaydı. Ona göre Avrupalılar, gerçekten zorunlu oldukları durumlarda dava açma yolunu seçiyorlardı. Nitekim böyle bir durumda bile davacının vekili, davalının kendisi veya vekiliyle görüşerek işi kendi aralarında çözümlemeye çalışıyordu. Görüşmeden sonuç alınamazsa, taraflar üçüncü bir vekili kendilerine hakem olarak atıyorlardı. Amaç, anlaşmazlık durumlarını mümkün olduğunca daha az mahkemelere yansıtmaktı. Osmanlı adli sisteminde ise durum, bu uygulamaların tam tersiydi. Hatta davacı ve davalı vekillerinin birbirleriyle görüşmeleri, kendilerine vekâlet veren kişiler tarafından kötü niyet gibi algılanmaktaydı. Vekillerin birbirleriyle mahkeme koridorlarında karşılaşmaları bile müvekkillerinin dikkatini çeker ve olumsuz bir şekilde değerlendirilirdi.¹⁵⁷

Avrupa Usul Hukukunu yapılacak adli ıslahatlarda kendine örnek alan Said Molla Bey, o zamana kadar yapılan ve mahkemelerin nicelik olarak artışını öngören düzenlemelerin dışına çıkarak önemli yenilikler hazırladı. Ona göre ülkede dava sayısı azaltılmadıkça, adli ıslahatın gerçekleştirilme-

¹⁵⁶ "Teşkilat-ı Adliyye'de Esas," *Vakit*, No: 987, 8 Eylül 1336, (1920), s. 1.

¹⁵⁷ *Y.a.g.g.*, s. 1.

si bir hayalden ibaretti. Mahkemelerdeki iş yükünün aynen devam etmesi demek, memleketin maddi gücünden fazla bir adliye bütçesi açılarak, mevcut mahkeme sayısının dört katına çıkartılması sonucunu doğuracaktı. Fakat bu duruma devletin güç yetirebilmesi imkânsızdı. Diğer taraftan halkın eğitim düzeyini artırarak ülke içindeki dava sayısının azaltılabileceği düşüncesindeydi. Ama bu düşünce için uzun zamana ihtiyaç duyulması önemli bir engeldi. Bütün bu olumsuz koşullara bir de Sevr Anlaşmasının zorlayıcı şartları eşlik edince yeni bazı fikirler üretmek kaçınılmaz oldu.¹⁵⁸ Nitekim adli ıslahat ile ilgili çalışmalar yürüten komisyon geliştirdikleri fikirleri, 25 Eylül 1920'de, Said Molla Bey'in sözcülüğünde açıkladılar. Hazırlanan kanunda yer alan belli başlı noktalar şunlardır: Belediye ve zaptiye işleriyle ilgili suçların görüşüleceği "Polis Mahkemeleri" kurulacaktı. Mahkeme teşkilatının üç dereceli hale getirilmesi planlanmaktaydı. İki bin liraya kadar olan hukuk davalarıyla adi cinayet davalarının temyiz edilmesi mümkün olmayacak, sadece iki derecede (bidayet ve istinaf mahkemeleri) görüşülmesi sonucunda çözümlenecekti. Cinayet ve iki bin liranın üzerindeki hukuk davaları temyiz edilebilecekti. Bu sistemde amaç, davaların yıllarca sürmesine engel olmaktı. Yani Said Molla Bey, mali imkânsızlıklar nedeniyle mahkeme sayısını artıramayacağından, Avrupa'daki gibi davacı ve davalı tarafların aralarında uzlaşmayı sağlayacak ortamı oluşturamayacağından ya da kısa sürede halkın eğitim düzeyini yükselterek mahkemelere intikal eden davaları sayıca azaltamayacağından, sadece önemli davalara temyiz edilebilirlik şartını getirmeye çalışmaktaydı. Temyize tabi olmayan davalardaki itiraz durumlarında ise Mahkeme-yi Temyize, davayı dosya üzerinden inceleme ve karar verme hakkı tanınmıştı. Bu hakkın kullanımı, Adliye Nezaretinden gelen taleple başlatılacak ve verilen nihai karar kesin olacaktı. Ayrıca kanunlarda açık olmayan hükümler için ya da mahkemeler de sorulması zorunlu konularla ilgili Mahkeme-yi Temyize danışılabilecekti.¹⁵⁹

Birinci derece ticaret mahkemeleri, eski uygulamalara benzer, ayrı bir mahkeme grubu olarak çalışmalarına devam edecekti. Fakat iş yüklerini azaltmak amacıyla günümüzdeki "Arabuluculuk" kurumuna benzeyen

158 *Y.a.g.g.*, s. 1.

159 "Adliye'de Yeni Teşkilat," *Vakit*, No: 1005, 26 Eylül 1336 (1920), s. 1.

“Müsalihlik” kurumunun oluşturulması planlanmıştı. Ticaret ve hukuk davalarında davacı taraf, mahkemeye müracaat etmeden önce hükümetin gösterdiği “Müsalihler”e giderek danışmak zorundaydı. Müsalihler, avukatlar arasından da görevlendirilebilecekti. Görevleri, kendilerine danışanlara konuyla ilgili detaylı bilgi vermek ve olayın mahkemeye intikal etmesi durumunda alınacak kararların neler olabileceğini söyleyerek, sorunu anlaşılarak çözüme kavuşturmaktı. Anlaşmanın mümkün olmadığı durumlarda müsalihler, avukatlar gibi hareket ederek; dava konusunu özetleyip, tarafların delillerini, bütün evrakları kendi görüşleriyle birlikte ilgili mahkemeye sevk edeceklerdi. Bu ön çalışmanın mahkemelerin iş yükünü yarıya indirmesi beklenmekteydi. Hatta işlemlerin düzenli yürüyebilmesi için kanuna bir fasıl da ilave edilmmişti.¹⁶⁰

Hazırlanan kanun taslağında ayrıca “Heyet-i Müşavere” adıyla, yerli ve yabancı adliye uzmanlarından oluşan bir heyetin toplanması da düşünülmüştü. Burada amaç, adliye müfettişlerinin gerçekleştiremediği teftiş işini başka bir heyet yoluyla gerçekleştirmekti. Çünkü adliye teşkilatı içinde görev yapan müfettişler, mülkiye ve maliye müfettişleriyle aynı yetkilere sahip gibi görünseler de aslında daha az yetkiliydiler. Nitekim maliyede hatalı yapıldığı düşünülen bir iş için müracaat edilerek müfettiş istenebilirdi. Atanan müfettiş, yaptığı incelemeler sonucunda hatalı bir uygulamaya rastlarsa ilgili daireye emredilerek yapılan işin düzeltilmesi sağlanırdı. Adliyeyle ilgili incelemelerde ise bir kararın yanlış olduğu konusunda bütün müfettişler fikir birliği içinde olsa da kararın düzeltilmesi için mahkemelere emir verilemezdi. Karar ya ilgili mahkeme tarafından gerekli görülerek düzeltilir ya da yanlış harekette bulunanların kanunen sorumlulukları sorgulanırdı. Uygulamalarda ise müfettişler gerekli gördüğü için “mesuliyet-i kanuniyye” yoluna gidilen durumlar son derece sınırlıydı. Çünkü hâkimlerin görüşleri ve kararları sorgulanamazdı. Eğer kanuna aykırı bir durum söz konusu olursa istinaf mahkemeleri aracılığıyla karar yeniden görüşülürdü. Sonuç olarak adliye müfettişlerinin yetkileri sınırlıydı. Oluşturulan müşavirler heyetinin ise gerekli

¹⁶⁰ O.Y.a.g.g., s. 1.

görüldüğü durumlarda hâkimler heyetine katılarak, bizzat oy verebilecekleri belirtilmişti. Normal koşullarda üç kişiden oluşan hâkimler heyetine, iki müşavirin ya da bir azayla bir müşavirin katılması sonucunda ilgili dava beş kişilik bir heyetle görüşülecekti. Bu uygulamayla yabancıların da Osmanlı mahkemelerine güvenlerinin artacağı ve İtilaf Devletlerinin gerçekleştirilen mahkeme ıslahatlarını incelemeye bile ihtiyaç duymayacakları düşünülmekteydi.¹⁶¹

Adli düzenlemelerle ilgili kanun taslağında yer alan diğer bir konu, azınlık hukukuyla ilgiliydi. Sevr Anlaşmasının hükümleri gereğince, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin hukuki özerklikleri tam olarak sağlanmaya çalışılıyordu. Bu amaçla mevcut hukuki yapıyı bilen gayrimüslim hâkimlerin, mensup oldukları milletlerin nüfusu oranında görevlendirilmeleri amaçlanmaktaydı. Cuma ve pazar günleri resmi tatil olarak kabul edilmekte, padişahların cülus günleri ve her milletin en önemli günleri resmi tatil sayılmaktaydı. Tatil olan gün sayısını, Avrupa devletleriyle karşılaştıran Said Molla Bey, Avrupa'daki adli tatilin daha uzun olduğunu söylemekte; fakat Osmanlı Devleti'ndeki gibi yıl içine dağılan günlerde değil, toplu olarak yapıldığını ifade etmekteydi.¹⁶²

Kanun taslağı, hâkimlerin göreve atanma, azil ve terfilerine ilişkin konulara da özel bir önem vermişti. En fazla dikkat edilen nokta, şahsi ve siyasi nedenlerle yapılan görevlendirmeleri en aza indirme gayretiydi. Bu amaçla, İstanbul'a atanacak olan hâkimlerin "Divan-ı Temyiz Heyet-i Umumiyesi"nde gizli oyla seçilmeleri usulü kabul edilmişti. Göreve atanan hâkimler, mahkûm olma durumunun dışında azledilemeyeceklerdi. Terfilileri de belirli sürelerle bağlanmıştı. Bu uygulamayı desteklemek amacıyla hâkimlerin derecelerini gösteren "meratib levhası" oluşturulmuştu. Maaşların da bu derecelendirmeye göre düzenleneceği belirtilmişti. Buna göre en üst derecede bulunan hâkime yüz elli lira, en alt derecede bulunana kırk lira ödenmesi kararlaştırılmıştı. Kâtiplerin maaşlarında da uygun bir artış gerçekleştirilmeye çalışılmıştı.¹⁶³

¹⁶¹ *Y.a.g.g.*, s. 2.

¹⁶² *Y.a.g.g.*, s. 2.

¹⁶³ *Y.a.g.g.*, s. 2.

Kanun taslağı, hâkimlik görevinde bulunan kişilerin, otuz altı yaşına gelinceye kadar, seçmiş oldukları bir yabancı dilde eğitim almaları zorunluluğunu getirmekteydi. Belirlenen süre içinde, eğitimlerinde başarılı olanların görevlerinde terfi etmeleri sağlanacaktı.¹⁶⁴

Hâkimlerden, savcılardan, avukatlardan mahkemede görev yaptıkları sırada, belirlenen resmi elbiseleri giymeleri istenmişti. Bu uygulamanın amacı, mahkemelerdeki kılık-kıyafet düzenini sağlamaktı.¹⁶⁵

Vilayetlerde görev yapan hâkimlerin de vilayet ve liva mehakim-i aliyyesi heyet-i umumiyyesi tarafından seçimle iş başına getirilmeleri hükmolunmuştu. Göreve atanmaları, seçimin ardından yayınlanan irade-i seniyyeyle gerçekleşecekti. Burada hedeflenen nokta, Anadolu'nun her memleketinde, o memleketin ihtiyaçlarını bilen hâkimler yetiştirebilmektir. Adliye Nezareti böylece büyük meblağlara ulaşan harcırah masraflarından da kurtulmuş olacaktı. Hatta birkaç yıl içinde harcırah giderlerinden yapılan tasarruflarla, vilayetlerde hukuk mektepleri açılması düşünülmekteydi.¹⁶⁶

Taslak kanun, sulh mahkemeleriyle ilgili de zaman içinde yeni düzenlemeler getirilmesini planlamıştı.¹⁶⁷

Adliye Nezareti içinde gerçekleştirilmesi planlanan bütün bu düzenlemeler nezaret bütçesine ekstra yük getirmekteydi. Mahkemelerdeki dava sayılarının fazlalığı da ayrı bir harcama kalemiydi. Daha 1920 yılı tamamlanmadan, 18 Kasım'da çıkartılan bir irade-i seniyyeyle eksikleri bulunan Adliye bütçesine 2500 kuruşun aktarılması kararlaştırıldı.¹⁶⁸ Fakat yapılması düşünülen ıslahatlar gerçekleştirilemedi.

21 Şubat-12 Mart 1921 arasında toplanan ikinci Londra Konferansında, Sevr Anlaşması maddelerinin ki buna adliyeyle ilgili madde de dahildir, yeniden ele alınıp düzenlenmesi gündeme geldi. Bu amaçla, adliye işlerini denetlemek üzere bir "Islahat-ı Adliyye Komisyonu" oluşturuldu. Komisyonun azalarından yarısının Osmanlı hükümeti tarafından, diğer yarısının ise İtilaf Devletleri tarafından görevlendirilmesi teklif edildi.

¹⁶⁴ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁶⁵ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁶⁶ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁶⁷ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁶⁸ *Düstur*, 2. Tertip, C. 12, s. 342.

Fakat nezaret, adliyenin ıslahatının ancak Sevr Anlaşmasının maddelerinin bütünü ile gözden geçirilmesinden sonra gerçekleştirileceğini bildirdi. O tarihlerde adliyenin gündeminde olan nokta, zorunlu görülen bazı kanunların düzenlenerek iyileştirilmesine devam etmekte.¹⁶⁹ Dönemin basını da bu konuda nezaretin çalışmalarına destek vermekteydi. *Vakit* gazetesinde “Adliye Meselesi-Teşrii Meselesi” adıyla kaleme alınan bir yazıda sorunun sadece “adliye meselesi” olmadığı, ona eşlik eden bir de “teşrii (kanun yapma) meselesi” bulunduğundan söz edilmekteydi. Bu yazıda, son on iki yıl içinde yapılan kanunların, ondan önceki beş yıl içinde yapılmış kanunlardan beş kat daha fazla olduğu belirtilmekte fakat kanunların hazırlanması sırasında kullanılan dil ve üslup açısından son derece eksik oldukları üzerinde durulmaktaydı. Bu eksikliğin saptanması için *Düstur*’da yer alan eski kanunlara bakılmasının yeterli olacağı da ifade edilmekteydi. Bu mukayesenin yapılması durumunda eski kanunlardaki düşünce sistematığı ve üslup ciddiyetinin hemen anlaşılması kaçınılmaz olacaktı. Yazı nihai olarak; hâkimlerin, adaleti kanunlarla uygulamaya mecbur olduklarını hatırlatmakta, onun için hâkimlere ve mahkemelere yönelik bütün eleştirilerin ve ıslahat girişimlerinin, aynı zamanda kanunlara ve kanunları hazırlamakla yükümlü olan müesseselere de yapılması ve uygulanması gerektiğini söylemekteydi.¹⁷⁰

Şevked Mehmed Ali tarafından *İctihad* dergisinde kaleme alınan bir başka makalede de mevzuatta bulunan kanunlarla ilgili gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat çalışmaları, “milli” kanunlar ortaya çıkartmak şartıyla desteklenmişti. Makalede çeviri yoluyla Batı hukukundan alınan kanunların, yabancı dil bilmeyen Osmanlı hâkimleri tarafından anlaşılmadığı, bu nedenle de uygulamada büyük problemler yaşandığı üzerinde durulmuştur. İhtiyaç olan şeyin Batı hukukundan bire bir alınan kanunlar olmadığı, bunun yerine Batının hukuk bilimine bakışının, hukuk bilimiyle ilgili gerçekleştirilen gelişmelerin anlaşılması ve öğrenilmesinin gerekliliği belirtilmiştir. Ancak böyle bir çalışmayla, milletin ruhuna uygun, özgün ve “milli” bir hukuka ulaşılabileceği ifade edilmiştir. Makalede ayrıca

169 “İslahat-ı Adliyye,” *Vakit*, No: 1190, 1 Nisan 1337 (1921), s. 2.

170 “Adliye Meselesi-Teşrii Meselesi,” *Vakit*, No: 1388, 21 Teşrin-i evvel 1337 (21 Ekim 1921), s. 2.

böyle bir çaba gösterilmeden gerçekleştirilecek her kanun ıslahatının, hazırlanacak her kanun maddesinin hayal kırıklığı yaratacağı üzerinde de durulmaktaydı.¹⁷¹

Sonuç olarak, konuya farklı yaklaşılmakla birlikte, mevcut kanunların revize edilmesi çalışmalarının gerekliliği noktasında İstanbul hükümetlerinin ve basınının görüş birliği içinde olduğu açıktır. Konu, 1 Kasım 1922'de Saltanatın Kaldırılması ve Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar geçen süreçte, göreve gelen pek çok hükümetin programlarının da ana temasını oluşturmaktadır.¹⁷²

Osmanlı Devleti'nin son adliye nazırı olan Mustafa Nuri Bey'in görevi sırasında da kanunlarla ilgili düzenleme çalışmaları sürdürüldü. Bu durum, nazırlık görevine getirilmeden önce üstlenmiş olduğu Mecelle Komisyonu başkanlığı görevinin devam etmesinden de anlaşılabilir.¹⁷³ Bununla beraber mecelleyi revize ederek, çağa uygun bir şekle dönüştürmeyi amaçlayan bu komisyon çalışmalarını tamamlayamadı. Adliye Nazırı Kazım Bey zamanında tamamlanan ve Babıâli'ye gönderilmek üzere yazısı hazırlatılan "Muhakemat-ı Kanuni Lâyihası" da Mustafa Nuri Bey'in Adliye Nazırlığı görevine gelmesiyle yeniden incelenmek amacıyla nezarete bırakıldı.¹⁷⁴ Sonrasında da kanunlaşamadı.

Saltanatın kaldırılmasının ardından İstanbul'daki bütün mahkemeler TBMM adına "icra-yı muhakeme" etmeye başladı.¹⁷⁵ Yürürlükte bulunan kanunlarla ilgili revize çalışmaları yarım kaldı. Kanun tasarıları da yasalaşamadı.

171 Şevked Mehmed Ali, "Yeni Türk Hukuku," İctihad, No: 145, 15 Mart 1338 (1922), s. 3031-3033.

172 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Güneş, a.g.e., s. 213-287.

173 "Adliye Nezareti," Vakıf, No: 1640, 5 Temmuz 1338 (1922), s. 1; "Yeni Adliye Nazırı Mustafa Bey Düünden İtibaren İfa-yı Vazifeye Başladı," Vakıf, No: 1641, 6 Temmuz 1338 (1922), s. 2.

174 "Yeni Adliye Nazırı Mustafa Bey Düünden İtibaren İfa-yı Vazifeye Başladı," Vakıf, No: 1641, s. 2.

175 "Adliye Nezaretinde," Vakıf, No: 1761, 7 Teşrin-i sani 1338 (7 Kasım 1922), s. 2.

MEDRESELER VE MAARİF TEŞKİLATI İLE İLGİLİ YENİDEN YAPILANMA TEŞEBBÜSLERİ

MEDRESELER

Medreseler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sona erişine kadar geçen sürede varlığını devam ettiren eğitim kurumlarıdır. Zaman içinde, Osmanlı idari yapısındaki bozulmanın medreselere sirayet etmesi, bilimsel açıdan durağanlaşmaları ve bağımsızlaşamamaları, öğretim metotlarındaki bozulmalar, kapasitelerinin üzerinde öğrenci kabul etmeleri, akli ilimlere düşmanlık gibi nedenlerle¹ eğitimleri zayıflamıştır. Özellikle üst düzey ulemanın çocuklarına verilen haksız imtiyazlarla, rüşvet ve yolsuzluklarla paye edinen kimselerin bu kurumlarda görev almaya başlamaları medrese eğitiminin gerileme ve yozlaşma sürecini hızlandırdı. II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselerle ilgili pek çok ıslahat önerisi getirilse de sistemli bir düzenleme gerçekleştirilemedi.²

Islahat Yolundaki İlk Adımlar

İstibdat yönetiminin sona erip II. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından, medreselerin ve talebelerin eğitim açısından içinde bulunduğu durum ve eğitim sisteminin gelişen çağa ayak uyduramaması konuları gerek Meclis-i Mebusanda, gerekse ulemanın kendi arasındaki tartışmalar da sıkça gündeme getirildi.³

Ulema, medrese eğitiminin gerilemesini; ders programlarının yenilenmemesine, öğrencilere uygulanan sınavların verilen eğitimi ölçmemesine, eğitim süresinin uzun olmasına rağmen verimsiz geçmesine,

1 Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, Ankara, 1981, s. 15-56.

2 Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mekteplerde Dini Eğitim," *Kebikeç*, S. 37, Ankara, 2014, s. 20.

3 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Zeki Salih Zengin, *Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara, 2002; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi; Medrese Programları, İcazetrânemeler, Islahat Hareketleri*, İstanbul, 1983, s. 214 vd.

yeni bilimsel gelişmelerin medrese eğitiminin içine girememesine, yabancı dil eğitiminin gerçekleştirilememesine, ders kitaplarının yetersizliğine ve öğrencilerin içinde bulundukları ekonomik güçlüklerle dayandırmaktaydı.⁴

Meclis-i Mebusanda gerçekleşen görüşmelerde ise Meşihat Dairesinin içinde bulunduğu karışıklıklar nedeniyle medreselerin büyük bir tükeniş içine girdiği üzerinde durulmuş ve ulemanın maddi imkânsızlıklarının bu tükeniş hızlandırdığı belirtilmişti.⁵

Bu dönemde medreseleri içinde bulunduğu durumdan kurtarmak amacıyla ortaya atılan ıslahat projelerinin neredeyse tamamı, medrese eğitiminin özüne dönerek eski başarılı dönemlerinin geri geleceğine yönelik düşünceler içermektedir. Sadece ders programları ve kitaplarla ilgili bazı düzenlemeler kısmen de olsa yeni fikirlere açıktı.⁶

Ulema arasında ve Meclis-i Mebusanda yaşanan tartışmalar sonucunda, 27 Şubat 1910'da, Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi hazırlandı. Bu nizamnameyle medreselerin yönetim kuralları oluşturuldu ve görevleri belirli temel ilkelere oturtuldu.⁷ Ayrıca eğitim programlarının çağa uydurulabilmesi için çalışmalarda bulunmak üzere Meşihat Dairesi içinde haftada iki gün toplanan bir komisyon kuruldu.⁸

Fakat dönemin uleması medreselerle ilgili yapılan çalışmalarını yeterli görmemekteydi. Bu konuda ortaya atılan yeni görüşler çerçevesinde, öğrenci sayısı az olan medreselerin birleştirilerek maddi anlamda tasarrufa gidilmesi⁹ gerektiğini ileri süren ulema olduğu gibi bu kurumların bütünüyle kapatılması¹⁰ yönünde görüş bildirenler de vardı.

4 Ubeydullah, "Medreselerimizin Islahı," *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 19, 5 Haziran 1325 (18 Haziran 1909), s. 1-2; Ubeydullah, "Medreselerimizde Nasıl Adam Yetiştir," *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 22, 9 Haziran 1325 (21 Haziran 1909), s.1-2; Ubeydullah, "Medreseler Bahsi Münasebetiyle Bir İstütrâd," *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 29, 15 Haziran 1325 (28 Haziran 1909), s. 1-2.

5 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İ. C. 2, Ankara, 1982, s. 303-304.

6 Musa Kâzım, Eşref Edib, "Kütüb-i Kelâmiyye'nin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Telifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı," *Sırat-ı Müstakim*, C. 3, S. 54, 1325, s. 22-23; Hafız Mehmed Sadık, "Açık Mektub," *Sırat-ı Müstakim*, C. 7, S. 167, 1327, s. 165-166; Alimcân'ül İdrisi, "Islah-ı Medaris Hakkında," *Sırat-ı Müstakim*, C. 5, S. 123, 1326, s. 310-311.

7 *Düstur*, 2. Tertip, C. 2, s. 127-138.

8 Tanin, No: 834, 17 Kanun-ı evvel 1326 (30 Aralık 1910), s. 3.

9 Tanin, No: 852, 3 Kanun-ı sani 1326 (16 Ocak 1911), s. 3.

10 Tanin, No: 851, 2 Kanun-ı sani 1326 (15 Ocak 1911), s. 3.

Konuyla ilgili tartışmalar Meşihat Dairesini birtakım yeni düzenlemeler yapmaya zorladı. 1913 yılının sonlarında, Meşihat Dairesi içinde “İslah-ı Medaris ve Tensik-i Tedrisat Encümeni” (Medreselerin İslahı ve Eğitimin Düzenlenmesi Encümeni) açıldı ve öğrencilerin derslerdeki başarılarını artırabilmek amacıyla yeni kararlar alındı. Bu kararlardan en önemlisi derslere devam zorunluluğunun getirilmesi idi.¹¹

Ayrıca 1 Ekim 1914’te yürürlüğe giren İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul’daki medreselerin merkezi bir sistem içinde toplanarak ıslahına çalışıldı. “Dârü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesi” adını alan bu merkezi medrese, her biri dört yıllık eğitim veren üç bölüme ayrılmıştı. Ayrıca medresenin ders programlarında, gerekli görüldüğü takdirde, Meşihat Dairesince görevlendirilecek bir komisyonun düzenleme yapmasına da izin verilmişti.¹²

Medreselerin eğitim kalitesini artırmak, öğrencilerin başarı düzeyini yükseltmek amacıyla girilen ıslahat hareketleri, bütün gayretlere rağmen, amaçlanan noktaya ulaşamadı. Konuyla ilgili eleştiriler de artarak devam etti. İlerlemenin ancak medrese mezunlarının eliyle gerçekleştirilebileceğini söyleyen M. Şemseddin, aksi bir durumun halkı ürkütmekten öteye geçemeyeceğini bu nedenle de medreselerin ıslahı konusunun ilk olarak medreseliler tarafından ele alınması gerektiğini ileri sürdü.¹³

Nitekim İttihat ve Terakki Fırkasının, gerilemeyi durdurabilmek için devlet teşkilatıyla ilgili gerçekleştirmeye çalıştığı düzenleme çalışmaları arasında medrese ıslahatları da yer aldı. Fırkanın 1916 yılı kongresinde, medreselerin ödeneklerinin idaresi yetkisinin Evkaf Nezaretinden alınarak Meşihat Dairesine verilmesi kararlaştırıldı. Bu değişikliğin temel nedeni olarak ise Meşihat Dairesinin üstlenmiş olduğu dini yetkiler nedeniyle bu göreve en uygun makam olması gösterildi. Böylece müderrislerin göreve atanması yetkisi de Evkaf Nezaretinden alınarak Meşihat Dairesinin sorumlulukları arasına eklenecekti. Bu gelişme medreselerin ıslahı açısından önemli bir adım

11 *Ceride-i İlmiye*, C. 1, Aded: 1, 1332, s. 42-43.

12 *Düstur*, 2. Tertip, C. 6, s.1325-1330; Mübahat S. Kütükoğlu, “Dârü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri,” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. 7, S. 1-2, İstanbul, 1978, s. 1-23.

13 Mehmet Şemsettin Günaltay, *Zulmetten Nura*, (Haz. Musa Alak), İstanbul, 1996, s. 167-170.

olarak değerlendirildi.¹⁴ Bununla beraber, fırka kongresinde alınan kararlar ancak 24 Mayıs 1917'de Medaris-i İlmiyye Kanununun yürürlüğe girmesiyle uygulanabildi.¹⁵ Kanun, Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün medreselerin Meşihat makamına bağlanması sürecini resmileştirdi. İstanbul'daki medreseler, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi adıyla çalışmaya devam edecekti. Yine İstanbul'daki Süleymaniye Medresesi bir ihtisas medresesi olarak varlığını sürdürecekti. Taşra medreselerinin düzenlenmesi, ihtiyaç duyulduğunda yeni şubelerin açılması yetkisi de Meşihat makamına verildi. Aynı kanunla müderris maaşlarıyla ilgili düzenlemeler de gerçekleştirildi. Ayrıca medrese öğrencilerinin mezun oldukları zaman hangi görevlere başvurabilecekleri konusunda derecelendirme sistemine gidildi.¹⁶

Aynı yıl içinde çıkartılan bir başka nizamnameyle Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi ve taşra medreselerinin idari teşkilatlarında yeni düzenlemeler gerçekleştirilmeye çalışıldı. 19 Ekim 1917 tarihli bu nizamnameye göre, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi içinde yer alan İbtidâ-i Dahil, İbtidâ-i Hâric ve Sahn Medreseleri ile Süleymaniye Medresesinde birer “müdür-i umûmî” bulunması, Süleymaniye Medresesinin bütün şubeleriyle Derecat-ı Selâse sınıfında birer müdürün görev yapması hükmolundu (md.1). Birden fazla şubesi bulunan sınıflar için müdür muavinlerinin görevlendirileceği belirtildi (md.2). Müdür-i Umûmîlerin atanması ders vekâletinin önerisi, Meşihat makamının görevlendirmesiyle gerçekleşecekti (md.5). Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin idari işleri ve eğitimle ilgili görevlerinin denetimi, Meşihat makamınca, müderrisler arasından seçilen dört müfettiş tarafından yürütülecekti (md.6). Ders vekilinin başkanlığında, dört müfettiş ve Süleymaniye Medresesinin her bir şubesi için seçilen birer azadan oluşan “Meclis-i Mesalih-i Talebe” adı verilen bir meclis de kuruldu. Bu meclis, medreselerin ıslah edilmesi ve eğitim seviyelerinin geliştirilmesi için öneriler getirmekle görevlendirildi (md.7-8). Aynı Meclis ayrıca, Derecat-ı Selâse müderrislerinin göreve atanması

14 İttihad ve Terakki Cemiyeti, s. 30, 70-71, 73.

15 Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye, D. 3, İç. S. 3, C. 3, Ankara, 1992, s. 1332-1333.

16 Y.a.g.e., s. 828-834.

ve azilleriyle ilgili kararları alıp, Meşihat makamının onayına sunmakla da yükümlü tutuldu (md.12).¹⁷

Nizamnamede Süleymaniye Medresesinin bütün müderrislerinin katılımıyla oluşan bir “Meclis-i Müderrisin”in toplanması da hükmolundu (md.13). Böylece ders programlarında ve dersleri veren kürsülerde yapılması zorunlu görülen ıslahatlar gerçekleştirilebilecek, medrese eğitiminin gelişimi için gerekli önlemler alınabilecekti. Bu meclis, Meşihat makamından veya Müdüriyet-i Umumiyyeden iletilen sorunlara çözüm önerilerinde bulunmakla görevlendirilmişti (md.14).¹⁸

Nizamname taşra medreseleri yönünden de yeni bir idari yapılanma gerçekleştirmekteydi. Taşra medreselerinin her derecesinde bir müdür, her dershanesinde bir müdür muavininin bulunması zorunluluktan (md.16). Taşrada kurulması hedeflenen Derecat-ı Selâse Medarisi teşkilatının¹⁹ neresinde kurulacağını belirlenmesi yetkisi de “Meclis-i Mesalih-i Talebe”ye bırakılmıştı. Ama bu konuda son karar mercii yine Meşihat makamı olacaktı (md.17). Derecat-ı Selâse Medresesi açılan yerlerde, beldenin müftüsü başkanlığında; medrese müdürü, evkaf memuru ve itimat sahibi müderrislerden oluşan bir “Encümen-i İlmi” toplanacak (md.18), bu encümen teşkilatları kurulan medreselerin, eğitim ve idare işlerinin ıslahıyla ilgilenecek, her yıl yapılan medrese sınavlarının ardından eğitimin başarılı olup olmadığına yönelik görüşlerini Meşihat makamına iletecekti (md.19).²⁰

İstanbul’daki Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesine ve taşrada Derecat-ı Selâse teşkilatı içinde yer alan medreselere gelecek olan öğrencileri eğitmek amacıyla, her medresenin kendi bünyesinde, iki yıllık “İhzârî Sınıfları” (Hazırlık Sınıfı) açılacaktı (md.20). Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye ve taşra medreselerinin herhangi bir kısım ve sınıfına katılmak isteyen öğren-

17 Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamname, Dersaadet, 1333, s. 2-5.

18 Y.a.g.e., s. 5.

19 Taşrada kurulan medreselerin, İstanbul’da bulunan Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye medreselerine devam etmek için birer basamak rolü görüp görmediği konusu farklı yorumlara neden olmuştur. Parmaksızoğlu, taşra medreselerinin “Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medreseleri”nin “âli” kısmının öncüsü olduğunu belirtirken (Bkz.: İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye’de Din Eğitimi*, Ankara, 1966, s. 20); Atay, taşra medreseleri tasarısının kendi sistemi içinde değerlendirilmesi gerektiğini, başka hiçbir sistemle ilgisi olmayıp, medrese ıslahatında bir basamak, bir devre sayılamayacağını söylemiştir. (Bkz.: Atay, a.g.e., s. 316).

20 Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamname, s. 5-6.

cilerin hiçbir bulaşıcı hastalıklarının olmaması, cinayet ya da namus davalarından veya küçük suçlardan dolayı hüküm giymemiş bulunmaları ve kötü hallerinin olmaması şartı da aranacaktı (md.21).²¹

Nizamnameyle İbtidâ-i Hâric Medreselerine kabul edilecek öğrencilerin on üç yaşından küçük, on sekiz yaşından büyük olmaması zorunluluğu getirildi (md.22). Böylece medreselerin belli şubeleri için belli yaş aralıkları tespit edilmiş oluyordu.

Medrese sınıfları arasındaki hiyerarşik yapı nizamnamede bir kez daha tekrarlanmış, İbtidâ-i Hâric mezunlarının İbtidâ-i Dahil'e, İbtidâ-i Dahil mezunlarının Medrese-yi Sahn'a alınmaları hususu teyid edilmişti. Sahn Medresesini tamamlayarak Süleymaniye Medresesine devam etmek isteyenlerin ise "ibrâz-ı ehliyet" (tam ehliyetli) olduklarını ispatlamaları durumunda imtihansız olarak kabul edilmeleri hükmü getirilmişti (md.23). Dışarıdan Derecat-ı Selâse Medresesinin herhangi bir sınıfına girmek isteyenlerin, girmek istedikleri sınıfa kadar olan bütün derslerden sınava girmeleri zorunlu tutulmuştu (md.24). Yine bu medreselerin yıllık öğrenci sayılarının Meşihat makamınca belirlenmesi ve gerek görüldüğünde kontenjan sınırlamasına gidilebilmesi şartı da getirilmekteydi (md.25).²²

Nizamnamenin en dikkat çeken bölümü, medreselerin ders programlarının detaylı olarak yazıldığı kısımdı. Bu programa göre, Süleymaniye Medresesi kendi içinde dört şubeye ayrılmıştı. Bunlardan ilki tefsir ve hadis şubesiydi. Bu şubede ağırlıklı olarak tefsir ve hadis dersleri görülecekti. İkinci şube, fıkıh şubesi idi. Şubenin ders programında, Hanefi fıkıh saatleri fazla olmakla birlikte diğer üç mezhebin fıkıh konularına da yer verilmişti. Ayrıca usûl-i fıkıh, tarih-i fıkıh ve halefiyat dersleri de bulunmaktaydı. Üçüncü şube, kelam ve hikmet şubesi idi. Bu şubede kelam ve tasavvuf derslerinin dışında İslam felsefesi tarihi, mantık, ahlak, genel felsefe tarihi, İslam tarihi ve dinler tarihi dersleri de yer alacaktı. Edebiyat şubesinde ise yoğun olarak Arap edebiyatı okutulmakla birlikte Türk, Fars ve Batı edebiyatı dersleri de bulunacaktı (md.27).²³

21 Y.a.g.e., s. 5-6.

22 Y.a.g.e., s. 6-7.

23 Y.a.g.e., s. 7-8.

Aslında Süleymaniye Medresesinin programında dikkat çeken mantık, felsefe, Batı edebiyatı gibi dersler genel olarak bütün medrese ders programlarına yansımıştı. Hatta eğitimin kalitesini artırmak, öğrencilerin Batıdaki bilimsel gelişmelerden haberdar olmalarını sağlamak amacıyla Sahn, İbtidâ-i Dahil ve İbtidâ-i Hâric Medreselerinin programlarına Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça dil dersleri koyulmuş ve bu derslerden birinin eğitimini almak zorunlu hale getirilmişti. Ayrıca bütün medrese programlarına yansıyan “malumat-ı medeniye ve hukukiye” dersleri de farklı ülke kültürlerini tanımayı ve tanıtmayı hedefleyen nitelikteydi.²⁴

Nizamname ayrıca taşra medreseleri de dahil bütün medreselerden mezun olacak talebelere verilecek icazetname ve ehliyetnamelerin Meşihat makamı tarafından onaylanması zorunluluğunu getirmekteydi (md.29-32). Son bölümünde ise mezun olan talebelerin mezun oldukları sınıfların derecelerine göre hangi görevleri üstlenebilecekleri belirtilmişti (md.33-36). Örneğin Süleymaniye Medresesi mezunlarının ihtisas derecelerine göre Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi müderrisliklerine, müdürlüklerine, müdür muavinliklerine ve müftülüklere ya da sahn teşkilatı kurulan taşra medresesi müderrisliklerine, mekâtib-i umumiye din dersi ve Arapça öğretmenliklerine, fetvahane müsevvidliklerine, kürsü şeyhliklerine, sefaret imamlıklarına, alay imamlıklarına veya bütün bu görevlere karşılık gelecek başka bir memuriyete atanmaları hükümlenmişti (md.33).²⁵

Gerçekleştirilen bu düzenlemelerle Meşihat makamı medreselerle ilgili konularda karar verme yetkisine sahip olan en üst düzeydeki makam durumuna gelmişti. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, İttihat ve Terakki Fırkasının Meşihat Dairesini diyanet işlerinden sorumlu bir makam haline dönüştürmeye çalışırken, medrese eğitimi ve idaresiyle ilgili yetkilerine dokunmaması hatta mevcut yetkilerini artırmasıdır.²⁶ Bunun en temel nedeni, Maarif Nezaretine bağlı çalışmalarını sürdüren modern okulların müfredatının ve idarelerinin dışında tutulan medreselerin, hâlâ din ile ilişkilendirilen kurumlar olarak görülmeleridir. Öyleyse ders prog-

²⁴ Y.a.g.e., s. 8-9.

²⁵ Y.a.g.e., s. 9-10.

²⁶ Yakut, *Şeyhülislamlık*, s. 143-144.

ramlarına ilave edilen mantık, felsefe, yabancı dil gibi derslerin bu eğitim kurumlarını çok da fazla modernleştiremeyeceği, ağırlıklı olarak eski klasik sistemin devam edeceği açıktır.

İttihat ve Terakki Fırkasının medreselerle ilgili yaklaşımına kendi içinden de karşıt sesler yükselmektedir. Özellikle Ziya Gökalp, Meşihatı diyanet işlerinden sorumlu bir kurum durumuna getirirken eğitim işlerinin de bağımsızlaşması gerektiği görüşündeydi.²⁷ Fakat Birinci Dünya Savaşının sonuçlanması, İttihat ve Terakki Fırkası iktidarının sona ermesiyle bu tarz karşı düşünceler de kendilerini savunma alanı bulamadı. Mütareke dönemi, medreseler açısından, İttihat ve Terakki Fırkası icraatlarının tartışıldığı bir dönem oldu.

Mütareke Sürecini İzleyen Gelişmeler

Mütarekenin imzalanmasının hemen ardından, Meşihat Dairesi içinde, medreselerle ilgili düzenlemeleri görüşmek üzere bir komisyon oluşturuldu. Fakat daha komisyon oluşum aşamasında iken üyelerin, amaçlanan düzenlemeleri gerçekleştirebilecek yetenek ve yetkinlikte olmadıkları konusu, dönemin bazı aydınları tarafından şiddetle eleştirildi. Hatta komisyon üyelerinin mevcut düzeni koruma taraftarı olan kişiler arasından seçilmiş oldukları da önemle vurgulandı.²⁸

Bunun yanında komisyonun çalışmalarına yön vermek amacıyla gerçekleştirilmesi istenilen düzenlemelerle ilgili birtakım temel noktalar da dönemin basını tarafından önceden duyuruldu. Bu istekler arasında, ıslahat çalışmalarının başlaması için İstanbul dışında bulunan müderrislerin geri dönüşlerinin beklenmesi konusu yer almaktaydı. Ayrıca müderrisler arasından terfi-i rütbe ya da tenzil-i rütbe alanların durumlarının yeniden değerlendirilmesi ve haksız atamaların önüne geçilmesi istenmekteydi. Alanlarında yetkinliklerini ispat etmiş olmalarına rağmen göreve atanmayan ya da hak ettikleri mevkilerde yerlerini alamayan müderrislerin layık oldukları görevlere getirilmeleri de şart koşulmuştu. Emsallerinden düşük maaş alan müderrislerin maaşlarının yükseltilmesi ya da yüksek maaş alan

27 A. Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig, 1922, s. 62.

28 H. G., "Daire-yi Meşihat'da Bir Komisyon" *İ'tisâm*, Sayı: 1, 30 Teşrin-ı sani 1334 (30 Kasım 1918), s. 12.

müderrislerin maaşlarının azaltılması konusu da basına yansıyan taleplerdendi. Dersiam efendilerin yapabilecekleri görevlerin kendilerine verilmesi; yapamayacakları işler için ise medrese dışından, işinin ehli kimselerin görevlendirilmeleri arzulanmaktaydı. Medrese öğrencilerinin barınma sorunlarının ve yiyecek ihtiyaçlarının bir an önce çözümlenerek, eğitime hızla başlanması talebi de dikkat çeken konuların başında gelmekteydi.²⁹

Dönemin basını Meşihat Dairesi içinde kurulacak olan komisyonun çalışmalarına yön vermeye uğraşırken ulema da İttihat ve Terakki Fırkasının medreselerle ilgili hatalı gördükleri uygulamalarını değiştirmeye yönelik görüşler ortaya atıyordu. Ulemadan Hüseyin Şem'i, *İ'tisâm* dergisinde kaleme almış olduğu yazısında, İttihat ve Terakki Fırkasının kötü idareleri nedeniyle ortaya çıkan pek çok olayın sonucunu, İslam dinine ve ilmiye sınıfına yüklediğini, hatta ulemayı ve medreseleri bütünüle ortadan kaldırmaya yönelik politikalar izlediğini dile getirmekteydi. İttihatçı basının "medrese ıslahatı" konusunda yaptığı tartışmaların da aslında medreseleri tahrip etmek amacıyla başlatılan kötü niyetli uygulamalar olduğu düşüncesindeydi. Hüseyin Şem'i çalışmaların başlangıcında, kötü niyetli girişimi anlayamayan, sadece medreselerin yeniden parlak günlerine döneceğini düşünen, iyi niyetli fikir adamlarının da bu tartışmalara ortak olduklarını, hatta bunlardan birinin de kendisi olduğunu ileri sürmekteydi. Düzenlemelerin sonunda, İttihat ve Terakki Fırkasının kendi üyelerini genel müdürlük gibi üst düzey mevkilere getirerek özellikle vakıfların gelirlerini yağmaladığını, Dünya Savaşının başlangıcının da yağmacılara emsalsiz bir fırsat yarattığını ifade etti. İttihatçıların bu sayede, cemiyet üyesi olamayan halkı ve medrese öğrencilerini savaş meydanlarına göndererek, yüksek memuriyetleri ve gelir kaynaklarını kendi üyelerine dağıttığından söz etti. Son olarak, medrese eğitiminin ezberciliğe kayması, tartışmalı işlenen derslere son verilmesiyle öğrencilerin fikir, mantık ve mukayese konusunda birçok eksikliklerinin ortaya çıktığını savundu.³⁰

29 Y.a.g.g., s. 11-12.

30 Hüseyin Şem'i, "İttihat ve Terakki Medreseleri Nasıl Tahrib Etdi?," *İ'tisâm*, Sayı: 5, 26 Kanun-ı evvel 1334 (26 Aralık 1918), s. 7-9.

Cemiyet-i Müderrisinin Kurulması, Çalışmaları ve Teali-i İslam Cemiyeti'ne Katılması

İttihatçıların medreselerle ilgili politikaları uygulamaların asıl muhatabı olan müderrisler tarafından da şiddetle eleştirildi. 1919 yılının Ocak ayında, Fatih ve Bayezid medreseleri müderrislerinden oluşan bir grubun imzasıyla Meşihat makamına gönderilen layihada, medreselerde İslami hisleri rencide edecek siyasetin önüne geçilmesi istenmekteydi. Ayrıca dini inançlar ve ahlak kurallarıyla ilgili yayın yapabilmek için şehirlerde din görevlilerinin bulunmasının zorunluluğu belirtilmekteydi. Müderrislerin bir diğer talebi; savaş sırasında zarar gören cami, mescit, medrese, zaviye, kütüphane ve diğer Müslüman vakıf binalarının ve ibadethanelerinin tamir edilip, kullanılabilir hale dönüştürülmesiydi. Layiha müderrislerin, İttihat ve Terakki Fırkasının yanlış olduğunu düşündükleri uygulamalarıyla ilgili eleştirilerle de doluydu. Nitekim on yıldan beri teşkilat içine sokulan liyakatsiz kişilerle ilmiye sınıfının iyice zayıfladığı belirtilmiş ve bu koşullar altında ilmiye mesleğine talip olan kişi bulmakta bile güçlük çekileceği üzerinde durulmuştu. Çözüm yolu olarak ise “Teşkilât-ı Meşum (uğursuz teşkilat)” olarak görülen yeni düzenin kaldırılması ve bin üç yüz yıldır nitelikli insan yetiştiren “usûl-i kadim-i ilmiye”nin iadesi istenmiş, ayrıca medrese öğrencilerinin yiyecek, giyecek, barınma ihtiyaçlarının karşılanması gibi vakıflar ve medreselere ait her türlü işin dersiam efendiler tarafından çözümlenmesi önerilmişti. Dini ve şeri eğitimin kesintisiz sürdürülmesinin önemi üzerinde durularak medrese öğrencilerinin ve müderrislerinin “farz-ı ayn” sayılmayan askerlik görevinden muaf tutulmaları da talep edilmişti. Ayrıca müderris maaşlarına kanun dışı yapılan zamların kaldırılması istenmiş, herkese kanun dairesinde ve kıdemi nispetinde zam yapılması beklentisi dile getirilmişti. Son olarak, medrese eğitimindeki hiyerarşik yapılanmada en alt düzeyde yer alan Sarf Medresesi öğrencilerinden başlayarak, en kıdemli müderrise gelinceye kadar, askeri ve mülki erkâna benzer bir rütbe ve mevki tayini yapılması da talep edilmekteydi.³¹ Müderrislerin rütbe konusundaki bu hassasiyeti, Meclis-i Mebusanın dersiamların terfi işlemlerini belirli bir düzenlemeye

31 “Makam-ı Mualla-yı Cenab-ı Meşihatpenahiye,” *İtisâm*, Sayı: 8, 16 Kanun-ı sani 1335 (16 Ocak 1919), s. 4-7.

tabi tutmasına rağmen, bazı müderrislerin bu sırayı atlayarak terfi ettirilmesine duyulan tepkinin sonucuydu.³²

Müderrisler tarafından Meşihat makamına gönderilen layiha dönemin basınında da yankılandı. Mustafa Sıdkı, “Talebe-yi Ulûm ne diyor?” isimli makalesinde, layihada yer alan ve ittihatçıların düzenlediği medrese teşkilatına yönelik kullanılan “Teşkilât-ı Meşum (uçursuz teşkilat)” tabirinin son derece yerinde bir ifade olduğunu söyleyerek, “Medreselerimizin düşmüş olduğu girdâb, inhitat (çöküş) ve hâsıra-yı izmihlâli (yok oluşu) göremeyecek kadar göz yummak, içinde yuvarlananları değil, pek uzaktan bakanları bile hayrete sevk eder” sözleriyle destek verdi. Mevcut medrese teşkilatının eksikliklerini anlatarak, beklentilerin teşkilat içindeki noksanların tamamlanması yönünde olduğunu dile getirdi. Bunun için de teşkilat içindeki her görev ehil olan kişilere verilmeliydi.³³

Medrese mensupları, hazırladıkları layihada talep ettikleri noktalara ulaşabilmek amacıyla, 15 Şubat 1919’da “Cemiyet-i Müderrisin”i kurdular. Cemiyet üyeleri, kuruluş beyannamesinde de belirtilmiş olduğu gibi bir milletin varlığının ve siyasi devamlılığının sağlanması için o ülkenin sadece askeri gücünün, zirai ve ticari yeteneklerinin yeterli olmadığı görüşündeydiler. Ancak ilim ve fende, sanayide, ziraatta, ticarete, adalette, siyasette, diyanette ve askerlikte gösterilecek varlık ile milli birliğin sağlanabileceğini savunmaktaydılar.³⁴

Beynamede ayrıca, cemiyetin kuruluş amacının müderrislik mesleğine hizmet etmek olduğu da belirtilmiş, çalışmalarının temel felsefesinin ise milleti dinen aydınlatmak, ahlaken düzeltmek, sosyal bağlarını kuvvetlendirmek olacağı ifade edilmişti. Bunun için de toplumun bir bütün olarak ihyasının gerekliliği üzerinde durulmaktaydı.³⁵

Cemiyet üyeleri ilerlemenin hem dindar hem de zamanın ihtiyaçlarına yönelik teknik bilgilere sahip bir neslin yetiştirilmesiyle gerçekleşebileceği görüşündeydiler. Bu düşünceden hareket eden Cemiyet mensupları

32 *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları*, (Hazırlayan: Ahmet Nedim), İstanbul, 1993, s. 103.

33 Mustafa Sıdkı, “Talebe-yi Ulûm ne diyor?”, *İ’tisâm*, Sayı: 14, 27 Şubat 1335 (1919), s. 14-15.

34 *Cemiyet-i Müderrisin Nizamnâme-i Esâsisi-Beyannâme*, Dersaadet, 1337, s. 3.

35 *Y.a.g.e.*, s. 5-7.

II. Abdülhamid'in ilim ve teknolojiden haberdar, dindar devlet adamları yetiştirmeyi hedefleyen eğitim politikalarını benimsemişlerdi.³⁶

Cemiyet-i Müderrisin ana nizamnamesinde bu cemiyetin; medrese hocaları, dini ilimlerle uğraşanlar ve İslamiyetin yüceltilmesinin gerekliliğine inanan kişilerden oluştuğu belirtilmişti (md.1). Cemiyetin kuruluş amacı ise, eğitim mesleğinin bütün gereklerini yerine getiren, İslami bilimlere hâkim, çağının ihtiyaçlarını bilip anlayabilecek derecede fen bilimleriyle uğraşan öğrenciler yetiştirebilmektir. Cemiyet, hem öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarını sağlayarak eğitimlerinin önündeki maddi engelleri kaldırmayı hedeflemekte hem de müderrislerin haklarını savunmayı, göreve atanmaları sırasında yapılacak haksızlıkları azaltmayı amaçlamaktaydı (md.2). Bütün bu çalışmaları gerçekleştirirken de hiçbir aşırı harekete girilmeyeceği, ılımlı olunacağı, siyasi amaç güdülmeyeceği, buna karşın kişilerin düşünce ve vicdan özgürlüğü dairesinde siyasi haklarının saklı tutulacağı belirtilmekteydi (md.3-4).³⁷

Cemiyetin kurucuları ve idare heyeti Fatih ve Bayezid medreseleriyle Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye azalarından oluşmuştu.³⁸

Cemiyet-i Müderrisin, "Heyet-i Merkeziye" ve "Heyet-i Amele" adlı iki ana teşkilata sahipti. Heyet-i Merkeziye, bir idare meclisiyle çeşitli ilmi encümenlerden meydana gelmişti ve merkezi İstanbul'daydı. Heyet-i Amele ise hem İstanbul içinde hem de taşrada örgütlenebilecekti.³⁹

Heyet-i Merkeziye içinde yer alan idare meclisi, Heyet-i Umumiye tarafından bir yıllığına seçilen dokuz azadan oluşmuştu. Fakat herhangi bir ihtiyaç durumunda, aynı yetkilere sahip altı aza daha idare meclisinde görevlendirilecekti. İdare meclisi üyeleri içinden birinci başkan, ikinci başkan ve kâtib-i umumi seçilecekti. Gerek başkan gerek vekili birer oya sahipti. Meclisin haftada bir defa toplanması zorunluydu. Toplantı sayısı, azalara önceden bilgi verilmesi şartıyla, fazlalaştırılabilecekti. İdare meclisi, cemiyetin işlerinin düzenlenmesinden sorumlu olup, bir yıllık icraatı

36 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul, 1992, s. 389-390.

37 *Cemiyet-i Müderrisin Nizamname-i Esâsi-Beyannâme*, s. 8-9.

38 *Y.a.g.e.*, s. 9-10.

39 *Y.a.g.e.*, s. 10-11.

içeren raporunu kâtib-i umumiye düzenleterek, genel toplantıya sunacaktı. Meclis, gerçekleştirdiği işlerden dolayı sadece Heyet-i Umumiyyeye karşı sorumlu tutulacaktı.⁴⁰

Heyet-i Merkeziye içinde, aza sayısı beş ile on kişi arasında değişen, farklı konulardan sorumlu yedi encümenin görev yapması amaçlanmaktaydı. Encümen azaları içinden bir başkan, bir de kâtip seçilecekti. Encümenler, ilgilendikleri konularla ilgili idare meclisi tarafından kendilerine gönderilen evrakları inceleyerek sonuçlarını yine bu meclise bildireceklerdi. Konularla ilgili son karar idare meclisine aitti. Bu encümenlerden “Tedrisat Encümeni,” eğitim işlerinden ve talebe-yi ulûmun terbiyesinden sorumluydu. “İdare Encümeni,” talebe-yi ulûmun rahat yaşamasıyla ilgili işler, müderrislerle ilgili hususlar ve cami, medrese gibi İslam medeniyeti eserlerinin korunmasıyla ilgilenecekti. “Tahrir Encümeni,” telif, tercüme ve yayınlarla ilgili işlerle uğraşacaktı. “Tezekkür Encümeni,” vaaz ve hitabet görevlerini üstlenmişti. “Terbiye Encümeni,” Müslümanların İslami huy ve karakterlerini, usûl-i terbiye çerçevesinde biçimlendirmekten sorumluydu. “Uhuvvat ve Teâvün Encümeni,” Müslümanlar arasında kardeşlik ve yardımlaşma duygularını geliştirmek amacındaydı. “Mesayî Encümeni,” Müslüman halkın bireysel ya da toplumsal iktisadi girişimlerinin artırılması ve geliştirilmesi görevini üstlenmişti. Bütün encümenler, haftada en az bir defa toplanmak mecburiyetindeydi. Toplantıların sonucunda, cemiyetin yararına olacak işler gerekçeleriyle birlikte, idare meclisine teklif edilirdi. Gereksiz görülen uygulamalarla ilgili de idare meclisine takrir verme yetkileri vardı.⁴¹

Cemiyet-i Müderrisin içinde yer alan ikinci önemli teşkilat “Heyet-i Amele” idi. Bu heyet yedi üyeden oluşmaktaydı. Gerekli görüldüğünde üye sayısı artırılabilirdi. Üyeleri, Heyet-i Merkeziye İdare Meclisiyle, taşra şubeleri idare meclisleri tarafından seçilirdi. Görevleri, bağlı oldukları üst kurumun vereceği talimat doğrultusunda değişebilirdi.⁴²

Cemiyet, uygun olan vilayet, liva ve kazalarda şube açabilirdi. Şube üyelerinin; ulemadan, ilmiye mensubu kişilerden ve dinine bağlı zevattan

40 Y.a.g.e., s. 11-12.

41 Y.a.g.e., s. 12-15.

42 Y.a.g.e., s. 15-16.

oluşması önkoşuldu. Her şubede beş ila yedi kişiden oluşan birer idare meclisi vardı. Ayrıca yine her şubede çeşitli ilmi encümenler ile birer “Heyet-i Amele” teşkil olunurdu. Şubeler, bulundukları vilayet, liva ve kazaya bağlı olan köy imamlarını ve hatiplerini kendi bölgelerine kaydedeceklerdi. Ayrıca köyleri teftiş ederek, imam ve hatibi bulunmayan köy halkını imam ve hatip tutmaya teşvik edeceklerdi. Merkezden gönderilen talimatlar gereğince köy çocuklarını terbiye etmek, görüşlerini İslami esaslar doğrultusunda şekillendirmek de görevleri arasındaydı.⁴³

Nahiyeler ile iki yüz haneden üç yüz haneye kadar olan komşu köyler, birer mıntika sayılmaktaydı. Her mıntıkada ahlaki değerlere sahip kişiler ile imamlar ve hatiplerden oluşan yedi azalı birer heyet kurularak, mensup oldukları vilayet, liva ve kazada bulunan şubelere bağlanacaklardı. Bu heyetler haftada en az bir defa toplanarak, bulundukları bölge halkının dini ve toplumsal durumu hakkında görüş alışverişlerinde bulunup, halka gerekli uyarıları yapmak ve doğru yolu göstermekle görevliydi.⁴⁴

Her yılın ekim ayının sonunda, genel merkeze bağlı çalışmalarını sürdüren, idare meclisi şubelerinden görevlendirilen üyelerle genel bir toplantı gerçekleştirilecekti. Bu genel toplantıda cemiyete ait bütün çalışmalar gözden geçirilecek, idare meclisinin bir yıllık çalışmalarını içeren rapor incelenecek, hesaplar kontrol edilecek, idare meclisi üye seçimleri yenilenecekti.⁴⁵

Cemiyetin dahili nizamnamesinin son hükümlerinde, Cemiyet içinde görev alacak kişilerin müderris, ilmiye mensubu ya da İslam dinine inanan kişilerden olmasının zorunluluğu bir kez daha yinelenmekteydi (md. 40).⁴⁶

Cemiyet-i Müderrisin üyeleri çalışmalarına başlamasının ardından, nizamnamesinde belirtilmiş olan halkı birleştirme görevini yerine getirmek için Fatih ve Bayezid medreseleri kürsülerinden, haftanın her günü vaazlar vermeye başladı. Vaaz programları ve vaizlerin listeleri de dönemin

43 Y.a.g.e., s. 16-17.

44 Y.a.g.e., s. 17.

45 Y.a.g.e., s. 18.

46 Y.a.g.e., s. 21.

gazetelerine verilen ilanlarla duyuruldu.⁴⁷ Cemiyet üyeleri böylece daha geniş halk kitlelerine ulaşmayı amaçlamaktaydılar.

Cemiyet, almış olduğu kararlar gereğince çalışmalarına siyaseti sokmayarak işe başladı. Buna karşın üyelerinin, bireysel anlamda, siyasi düşüncelerine de sınırlama getirmeyecekti. Fakat içinde bulunulan siyasi atmosfer nedeniyle cemiyet üyeleri kısa sürede kendilerini doğrudan politik gelişmelerin içinde buldu. Sözü edilen tarihlerde Damat Ferid Paşa hükümetinin, Erzurum ve Sivas kongrelerinin toplanması aşamasında, Ali Galip ve Muhittin Paşa girişimleriyle, Mustafa Kemal'i tutuklatma ve ortadan kaldırma çalışmaları sonuçsuz kalmıştı. Bu durum Heyet-i Temsiliye ile İstanbul hükümeti arasındaki bütün bağlantının kesilmesine neden olacaktı. Padişah Vahideddin İngiltere'den de beklediği desteği alamayınca Anadolu ile ilişkileri yeniden sağlayabilmek adına, 20 Eylül 1919'da bir beyanname yayınladı. Vahideddin bu beyannamede, yurttaşlardan hükümete boyun eğmelerini istemekte, böylece yaklaşan yeni barış görüşmelerine hükümetin milletle uyum içinde gidebilmesinin sağlanacağını belirtmekteydi.⁴⁸ Padişahın Damat Ferid hükümetini destekleyen beyannamesi, İstanbul'da birçok dayanışma gösterilerine neden oldu. Gösterilere katılıp, beyannameyi alkışlayan örgütlerin içinde Cemiyet-i Müderrisin üyeleri de yer almaktaydı. Nitekim cemiyet mensupları sadece gösterilere katılmakla yetinmediler. Kendileri de bir beyanname kaleme aldılar.

26 Eylül 1919'da dönemin başına yansıyan beyannamede milletin selameti ve vatanın kurtuluşu için Osmanlı Milletinin tek bir vücut olarak halifenin etrafında toplanmasının zorunluluğu belirtilmekteydi.⁴⁹ Cemiyet üyeleri ortaya koymuş oldukları bu düşünceyle; II. Abdülhamid döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyetinin muhalefetini kırmak için ortaya atılan, siyasi fırkaların ayrılma ve parçalanmanın sebebi olarak gösterilmesi fikrini yeniden canlandırmaktaydılar.⁵⁰ Kurtuluş çaresi olarak, siyasi oluşumları

47 *Vakit*, No: 573, 1 Haziran 1335 (1919), s. 1.

48 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 580-582.

49 *İkdam*, No: 8126, 26 Eylül 1335 (1919), s. 1.

50 Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 28; Kemal Gurulkan, "Teâlî-i İslâm Cemiyeti (Cemiyet-i Müderrisin)," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 24-25.

bırakarak, padişah etrafında toplanmanın gerekliliğini ifade etmekteydiler. Cemiyet-i Müderrisinin böyle bir beyannamenin altına imza atması, kamuoyunda, kuruluş amacından uzaklaşarak, siyasete dahil olmuş bir cemiyet olarak değerlendirilmesine neden oldu. Aynı düşünce, üyeleri arasında da yaşandı. Nitekim olaydan yaklaşık bir yıl sonra *Sebilürreşad* dergisinde bir yazı kaleme alan Bursalı Mehmed Tahir, üyeleri arasında yaşanan şaşkınlığı cemiyetin “programı hilâfında, hiç de lüzûmu olmayan bir beyanname neşr etmesi a’zalarının çekilmesini intâc etmişti.” sözleriyle açıklamıştı.⁵¹ Aynı kaygı cemiyete yeni üye kayıtları sırasında da yaşandı. Cemiyetin kurucularından olan İskilipli Mehmed Atıf, yakın arkadaşı olan Tahir’ul Mevlevi’ye teşkilata üye olmasını teklif ettiğinde, “Cemiyetiniz dersiamlara mahsus. Ben dersiam değilim, ondan başka hiçbir siyasi cemiyete girmemeyle azmeylemiş bir adamım”⁵² cevabıyla karşılaşmıştı.

Siyasetten uzak çalışmalarını sürdüreceğini açıklayan Cemiyet-i Müderrisinin siyasi karışıklığın içinde yer alması, üyelerinden büyük bir kısmının zaman içinde görevden ayrılmalarına neden oldu. Çalışma koşullarının zorlaştığını gören üyeler, cemiyetin olağan genel kurul toplantısını erken bir tarihe alarak (14 Kasım 1919) örgütü meslek cemiyeti kimliğinden çıkartıp çalıştıkları kişilerin meslek çeşitliliğini genişlettiklerini açıkladılar.⁵³ Ayrıca basına göndermiş oldukları bir bildiriyle örgütün Teali-i İslam Cemiyetine dönüştürüldüğünü duyurdular.⁵⁴ Her iki cemiyetin de kurucusu ve birinci başkanı olan İskilipli Hoca Atıf Efendi ve yine her iki cemiyette de azalık görevinde bulunan Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi’nin dışında bu iki cemiyetin üyelerinin farklı isimlerden oluştuğu görülmektedir.⁵⁵ Bununla beraber Teali-i İslam Cemiyetinin ikinci başkanı, kâtib-i umûmisi ve azaları yine Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye İbtida-i Dahil, Sahn ve Süleymaniye medreseleriyle Nişantaşı Sultanisi Müderrislerinden oluşmuştur.⁵⁶ Yenilenen cemiyet, her ne kadar meslek cemiyeti kimliğinden çıktığını açıklasa da yönetici kadro-

51 Teali-i İslam Cemiyeti Muhiblerinden Mehmed Tahir, “Teâli-i İslâm Cemiyetine,” *Sebilürreşad*, C.18, Aded: 460, 26 Şubat 1336 (1920), s. 213.

52 Tahir’ul Mevlevi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul, 1991, s. 73.

53 *İkdam*, No: 8185, 25 Teşrin-i sani 1335 (25 Kasım 1919), s. 1.

54 *İkdam*, No: 8212, 23 Kanun-ı evvel 1335 (23 Aralık 1919), s.1.

55 Gurulkan, *a.g.e.*, s. 25.

56 “Teâli-i İslâm Cemiyeti,” *Sebilürreşad*, C. 18, Aded: 453, 1 Kanun-ı sani 1336 (1 Ocak 1920), s. 130-131.

nun yine müderrislerden oluştuğu görülmektedir. Teali-i İslam Cemiyetinin merkez ve taşra örgütlenmesi, yoğun olarak dönemin siyasi faaliyetleriyle ilgilenmiş, kısmen de sosyal hayat ile ilgili düzenleme çalışmalarını içeren beyannameler yayınlamıştır.

Cemiyetin halkın eğitimi konusunda düstur edindiği düşünce şu sözlerle özetlenebilir: “Cehâlet vahşettir, zulmettir. Sezâvâr (liyakat) telehhüfdür (hasret duyulmak) ki cehaletimiz sebebiyle rabıta-i diniyemiz (dini bağlarımız) zaafa uğramış ve dücâr-ı felâketimiz (felakete uğramak) olmuştur. Bu felâketten kurtulmanın birinci çaresi iktisâb-ı ilm-i kemâl ederek (ilmi yetkinliği kazanarak) akide-i diniyyemizi (dini inanışımızı) hüsn-i muhafaza ve ahkâm-ı İslâmiyyeye (İslami hükümlere) lâıyıkıyla riâyet etmeğe (uygun davranmaya) muvâfık olmak ve kalbden mahâfet-Ullah’ı (Allah korkusunu) katiyen çıkarmamaktır.” sözlerinden anlıyoruz.⁵⁷ Cemiyet üyeleri, bu düsturdan hareketle, eğitimde kaybedildiği düşünülen dini bilgilere yeniden ulaşabilmek adına yoğun bir gayret gösterdiler. İlk olarak maarifin mektep açmadığı köylerde, imamların eğitim vermesini sağlayacak tarzda, öğretimi kolay olan kitaplar yazılması ve bu kitapların Anadolu’ya dağıtılması konusu üzerinde çalışmalarda bulundular. Ayrıca her ay konuyla ilgili bir makale hazırlayarak halkı aydınlatmak için gazetelerde yayınlanmasını sağladılar.⁵⁸

Anadolu’ya dağıtılmak üzere hazırlatılan ilk kitap hem harekeli hem harekesiz yazıları okumaya yardımcı olacak yeni bir “Elifba” kitabıydı. Çünkü mekteplerde okutulan mevcut Elifbalar sadece Türkçe okumaya yardımcı olmakta, Arapça ve Kur’an-ı Kerim okunması konusunda destek verememekteydi. Cemiyet tarafından yeni hazırlatılan kitap ile hem Türkçenin hem de Arapçanın rahatça öğretilmesi amaçlanmaktaydı. Halkın dini bilgilerini artırmak için bir de “Hz. Peygamber ve Zamanı” isimli tarih risalesi kaleme alındı. Fakat bu risale bastırılıp, çoğaltılamadı. Ayrıca köylere gönderilmek üzere bir “İlm-i Hal” (Dini kaideleri öğretmeyi amaçlayan kitap) kitabı hazırlandı.⁵⁹

57 Y.a.g., s. 130-131.

58 Tahir’ul-Mevlevi, a.g.e., s. 74.

59 Y.a.g.e., s.74; Gurulkan, a.g.e., s. 33; Sadık Albayrak, *Meşrutiyet İslamcılığı ve Siyonizm*, İstanbul, 1990. s. 132.

Cemiyet ayrıca bütün kötülüklerin, maarifsiz memleketlerde görüleceğini belirterek, üç-beş haneli köyler de dahil olmak üzere mektep ve medrese açılmasının zorunluluğu üzerinde durdu. Buradaki amaç, toplumun her ferdinin dini bilgilere vakıf, fen bilimlerinde çağını yakalamış, ahlaki kurallara hâkim insanlar olarak yetişmelerini sağlamaktı.⁶⁰ Amaçlanan noktalar dönemin Anadolu halkının koşulları dikkate alındığında kısa sürede ulaşılması imkânsız nitelikteydi. Çünkü üst üste yaşanan uzun savaş süreci, Anadolu halkını eğitim ve öğretimden uzak tutmuş, bu durum halk arasında hurafe ve menkıbeler içinde dinin yaşanmasına neden olmuştu. Halk, modern eğitim alabileceği okulların açılmasından çok, sordukları sorulara yanıt alabilecekleri imamlara, danışabilecekleri müezzinlere, namaz kıldırarak ve cenaze yıkayarak din adamlarına ihtiyaç duymaktaydı. Aslında sadece cami hizmetlerini görebilecek din âlimlerini yetiştiren ve halkı da dini konularda eğitecek olan medreselerin açılması herkesin isteğiydi.⁶¹ Yani halkın beklentileri, Teali-i İslam Cemiyetinin ortaya koyduğu hedefler kadar yüksek değildi.

Anadolu halkının cehaletine dikkat çeken⁶² ve yaşanan eğitimsizliği gidermek için çözüm önerileri arayan Teali-i İslam Cemiyeti bu düşüncelerinde yalnız değildi. Dönemin uleması da bu konudaki görüşleriyle teşkilatı desteklemekteydi. Nitekim Hafız Sabri, kaza ve kasabalardaki eğitim ve öğretimin iki dereceye ayrılmasının taşrada eğitimin gelişmesinde büyük fayda sağlayacağı düşüncesindeydi. Hafız Sabri, bu tip bir eğitim şekli kabul edilecek olursa birinci derecesinin zorunlu olması gerektiğini ileri sürmüştü. Böylece eğitim almamış, mektep yüzü görme-

60 Gurulkan, *a.g.e.*, s. 34.

61 Atay, *a.g.e.*, s.325.

62 Birinci Dünya Savaşı yıllarında orduda görev yapan genç bir subay, Anadolu'dan gelen askerlerin dini cehaletini şu cümleleriyle açıklamaktaydı: "Dinimiz nedir? Mensubu bulunduğumuz din nedir? sorusunu sorduğum zaman, alacağım cevabın 'Allah'a hamd olsun, Müslümanız' olacağını düşünüyordum. Fakat aldığım cevaplar bu değildi. Kimisi 'İmam-ı Azam'ın dinindeniz' dedi. Kimisi 'Peygamber Ali'nin taraftarıyız' dedi. Bazısı, bu sorunun cevabını veremedi. Bir kısmı da gerçekten 'Müslümanız' dedi; fakat, 'Peygamberimiz kimdir?' diye sorulduğunda daha da çok karıştırdılar. Kat'iyyen kimsenin aklına gelmeyecek peygamber isimleri zikredildi. Birisi 'Peygamberimiz Enver Paşa'dır' dedi. Yine, peygamberin kim olduğunu bilen çok azına 'Peygamberimiz hayatta mı, yoksa vefat mı etti?' diye sorulduğunda, konu daha da çözülemez bir hale geldi. Bazıları hayatta olduğunu, bazıları vefat etmiş olduğunu söylediler..." Aktaran Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 55.

miş kimse kalmayacaktı. İkinci derece ise birinci kısmın devamı niteliğinde olmalı fakat isteğe bırakılmalıydı. Arzusu olup eğitimlerine devam eden kişiler bu derecede çağın ihtiyaçlarını karşılayacak bilgileri edinmeli, kendilerini yetiştirip, topluma faydalı bireyler olarak eğitilmeliydiler. Her iki derece de aynı kaza içinde açılmalı; böylece birinci dereceyi bitirip, koşulları uygun olan, isteği bulunan öğrencilerin ikinci dereceye devam etmeleri sağlanmalıydı. Hafız Sabri, bu şekilde düzenlenecek olan gerçek eğitim ve öğretim ile halkın üzerindeki “kâbus-ı cehalet”in kaldırılabileceği görüşündeydi.⁶³

Meşihat Makamına Yöneltilen Eleştiriler

Mütareke döneminin başında, İttihat ve Terakki Fırkasının medreseler ve müderrislerle ilgili uygulamalarını şiddetle eleştirip, yenileşmenin gerçekleşmesi için uğraşan fikir adamları, aradan bir yıl geçtikten sonra hiçbir düzenlemenin gerçekleştirilemediğini gördüklerinde bütün eleştirilerini yeniden Meşihat makamına yönelttiler. Ahmed Şirani, medreselere ve ulema sınıfına en büyük zararı Mustafa Hayri Efendi’nin verdiğini söyleyerek, onun zamanında yaratılmış olan “tufan”dan kurtulmanın kolay olmayacağını belirtti. Askere alınıp, savaşa giden ve sağ salim evine dönebilen müderrislerin, savaş sonrası yaşadıkları mağduriyeti giderebilmek için görevlerine iadeleri gerekmektedir. Bunun için de görevde bulunan müderrisler açığa alınmalıydı. Bu durum Ahmed Şirani’ye göre, “her tarafı kanlı bir levhanın diğer yüzünü çevirmekten” başka bir şey değildi. Böyle güç koşullarda şeyhülislamlık görevine getirilen Mustafa Sabri Efendi de gerçekleştirmeye çalıştığı icraatlarında eski mağdurların mağduriyetlerini gideremediği gibi yeni bir mağdur zümresinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Ahmed Şirani, Mustafa Sabri Efendi’den sonra şeyhülislamlık görevine gelen Haydarizâde İbrahim Efendi’nin masasının da eski ve yeni mağdur müderrislerin dilekçeleriyle dolu olduğunu belirtmekteydi. İbrahim Efendi’nin de eski şeyhülisamların düştüğü yanılgıya düşmesi en büyük dilegiydi. Ona göre, böyle bir yanılgı mağdur müderrisle-

63 Hafız Sabri, “Taşra Mekâtabının Hal-i Sabık ve Lâhiki,” *’İsâm*, Sayı: 32, 10 Temmuz 1335 (1919), s. 299-303.

rin “nöbeti”ni değiştirmekten başka bir uygulama olamazdı. Ömürlerini eğitimle geçiren kişilerden başka işler yapmaları beklenemezdi. Hiçbir müderris sermayeye sahip olmadığından, ticaret yapamazdı. Tarlaları, hayvanları, ziraat aletleri bulunmadığından, çiftçilik ve hayvancılıkla geçi-nemezdi. Bütün sözü edilenler ellerinde bile olsa, bu tip işleri yapmak için ihtiyaç duyulan sanata sahip değillerdi. Köy imamlığı da yapamazlardı. Çünkü bir kaymakamın, bir mutasarrıfın, bir valinin gidip de köy muhtarlı-ęı yapması ne kadar zorsa; bir müderrisin, bir dersiamın da köyde imamlık yapması o kadar zordu. İstanbul’da kalıp yaşamaya çalışan müderrisler ise yokluk ve perişanlık içinde kıvrınmaktaydı. şirani’ye göre, müderris-lerin durumu cephelerde yüzlerini, gözlerini, ellerini, ayaklarını kaybeden gaziler kadar ilgi ve merhamet ihtiyacındaydı. Öyleyse bu görevlilere terfi edebilmeleri için öncelikle okutacakları dersleri geri verilmeli, sonrasında da yeni önlemler düşünölmeliydi.⁶⁴

İstanbul hükümetleri, mütareke döneminin sonuna kadar medre-selerdeki eğitim programlarının düzenlenmesi, müderrislerin derslerine iadesi, medrese eğitiminde çağdaşlaşmanın sağlanması gibi konularda her-hangi bir gelişme sağlayamadı. Mevcut medreseler öğrenci bulmakta dahi zorluk çekti. Nitekim, 1913 yılında imam ve hatip yetiştirmek için açılmış olan “Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutebâ”nın Vaizlik Şubesinden, 1919-1920 eğitim yılında dört öğrencinin sınava girip mezun olduğunu görmekte-yiz. Aynı yıl Hutebâ ve Eimme şubesinden ise sadece iki öğrenci mezun olmuştu.⁶⁵ Sözü edilen medresenin mezunlarına, kara ve deniz askeri kıtaları imamlığı; vilayet, liva ve kaza merkezlerindeki vaizlik görevleri⁶⁶ verilmesine rağmen medreseye devam eden öğrenci sayısının bu kadar az olması çeşitli sorunlara bağlanabilir. Üst üste yaşanan savaşlar nedeniyle ortaya çıkan nüfus kaybı ve yoksulluk bu nedenlerin başında gelmektedir. Ayrıca eli silah tutan gençlerin askerde olması, daha küçük yaşlarda olan-ların köylerde çalışmaları, savaş yıllarında taşradan İstanbul’a gönderilecek

64 Ahmed şirani, “Şeyhülişlâm-ı Cedit Müşkilât Karşısında,” *İ’tisâm*, Sayı: 47, 23 Teşrin-i evvel 1335 (23 Ekim 1919), s. 529-531.

65 *Ceride-i İlmiye*, C.5, Aded: 62, 1338, s. 1995-1996.

66 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul, 1977, s. 164.

gençlerin korunmalarında yaşanacak sorunlar nedeniyle ailelerin izin vermemesi, zayıflamış bir devletin kurumlarına olan güvenin azalması da bu nedenler arasındadır.

Ankara Hükümetine Yöneliş

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgali, medreselerin ıslah edilmesini isteyen ulemanın bu beklentilerini Ankara hükümetine yönlendirmelerine neden oldu. Özellikle taşradaki ulema, TBMM'ne başvurarak, medreselerle ilgili isteklerini açıkladı. Medreselerin içinde bulunduğu durumun devam etmesi halinde eğitim ve öğretimi devam ettirecek müderris şöyle dursun; namaz kıldırarak imam, cenaze yıkayacak din görevlisi dahi bulunamayacağı üzerinde duruldu. Dini kuralların öğretilemediği bir toplumda bireylerin farklı inançların öğretilerinden etkilenebileceği belirtildi. Nitekim bütün bu gerekçeleri sıralayan Tokat Müftüsü Ömer Efendi, Belediye Reisi Tahir Efendi ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Abdulvahhab Efendi, Tokat livasında bir medrese açılmasını talep ettiler.⁶⁷ Gerede Müftüsü Ali Rıza Efendi de kapanmış olan medreselerin yeniden açılarak, geliştirilmelerini istemekteydi. Gerede'de bulunan on medresenin kapatıldığına dikkat çeken müftü, bir an önce bu medreseleri açarak "milleti varta-yı felâketten tahlis edebilecek ulema yetiştirmekten başka çare kalmadığını" belirtmekteydi.⁶⁸ Sinop Mutasarrıfı Zihni Beyefendi ise Dünya Savaşından sonra ulema sayısının iyiden iyiye azaldığından söz ederek, halkın zorunlu dini vecibelerini yerine getirirken bile kendilerine yardımcı olacak din görevlisi bulamadıklarını belirtmekteydi. Sinop civarında toplam sekiz medrese olduğunu söyleyen mutasarrıf, bu medrese binalarının çoğunun savaş sırasında göçmenlerin, sığınmacıların ve askerlerin işgaline uğradığı için harap durumda olduğunu dile getirmekteydi. Getirdiği çözüm önerisi ise

67 "Milletin En Büyük İhtiyacı," *Sebilürreşad*, C.19, Aded: 476, 15 Nisan 1337 (1921), s. 76. Makalenin ardından *Sebilürreşad* dergisinde kaleme alınan bir yazıda, medreselerin ıslahıyla ilgili kendilerine gönderilen daha birçok telgraftan olduğu söylenmekteydi. Ayrıca yazıda belirtildiğine göre, TBMM hükümeti çıkarttığı bir kanunla, medrese talebelerini askerlikten muaf tutmuş, Umur-ı Şer'iyye ve Evkaf Vekâletince teşkil edilen bir "Heyet-i İlmiye" ile konunun ciddi bir incelemesini yaptırmış, böylece "İslah-ı Medaris"e giden yolda önemli adımlar atmış ve alınan kararları Vekiller Heyetine sunmuştu. Beklentisi çağa ayak uydurabilecek medreselerin açılması yönündeydi. Bkz.: *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 476, s. 77.

68 "Milletin En Büyük İhtiyacı," *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 478, 30 Nisan 1337 (1921), s. 100.

sekiz medresenin gelirinin ve bu medreselerde kalan müderrislerin tamamının merkez medresesinde toplanması ve burada bir “Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi” şubesi açılmasıydı.⁶⁹

Taşra medreselerinin içinde bulunduğu durumla ilgili benzer tepkiler Trabzon Müftüsü, yerel uleması, eşrafı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve belediye azasından da geldi. Trabzon içinde bulunan sekiz medreseden dört tanesinin kullanılmayacak durumda olduğu, geri kalanların ise az çok tahrip edildiği belirtilerek, halkın “Hayat-ı İslamiyyesi”nde büyük boşluklar oluştuğu üzerinde duruldu. Yeni açılan mekteplere gösterilen uygun şartların medreseler için de sağlanabileceği ifade edildi. Böyle bir ortamın oluşturulması durumunda medreselerin yeniden rağbet görebileceği ileri sürüldü.⁷⁰

Ankara Valisi İhsan Bey de Şeriiye Vekâletine gönderdiği bir yazıda dini eğitimde görülen aksaklıklar nedeniyle kasaba ve köylerde dini görevleri yerine getirecek ulemanın kalmamasından dert yanmaktaydı. Çözümü ise “medaris-i ilmiye” müfredatının yeniden düzenlenmesinde aramaktaydı. Ayrıca Beypazarı Kazası merkezinde, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi programına tabi olan bir şubenin açılmasını da talep etmekteydi.⁷¹

Anadolu'daki dini ve idari kadronun ısrarlı talepleri TBMM hükümetinde karşılığını buldu.⁷² Hükümet, 8 Mayıs 1921'de çıkartmış olduğu Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi ile Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin dışında kalan ve Medaris-i İlmiyye adıyla anılan, eski yönetim biçimine tabi medreselerin teşkilat ve idari yapılarıyla ilgili düzenlemeler gerçekleştirdi.

Medaris-i İlmiyyelerin eğitim süresi altışar yıllık iki devreye ayrıldı. Eğitim haftada altı gündü. Sadece cuma günleri tatildi (md.3). Müftünün bulunduğu yerleşim yerlerinde “Medrese-yi İlmiye Encümeni” oluşturuldu. Bu encümen, müftünün başkanlığında çalışacak, evkaf memuru da yanında

69 Y.a.g.g., s. 100-101.

70 “Milletin En Büyük İhtiyacı,” *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 480, 14 Mayıs 1337 (1921), s. 127-128.

71 Y.a.g.g., s. 128.

72 Mütareke döneminde Ankara hükümetinin çalışmaları, araştırmamızın sınırları içinde yer almaktadır. Bununla beraber medreselerin ıslahı konusunda, 1919 yılının ikinci yarısından itibaren, İstanbul hükümetinin hiçbir çalışmasının bulunmaması, hatta Ankara hükümetine duyduğu güvenin artması, İstanbul'un işgali nedeniyle ulemanın konuyla ilgili bütün beklentilerini Ankara hükümetine kanallandırmaya sonucunu doğurmuştur. Bu durum sözü edilen tarihten itibaren medrese ıslahatı sorununun Ankara hükümeti nezdindeki gelişmelerini takip etme ihtiyacını ortaya çıkartmıştır.

bulunacaktı. Ayrıca seçimle iş başına gelen, eğitim işlerinden sorumlu ule-madan üç kişi encümen içinde yer alacaktı. Encümenin çalışma süresi bir yıldır (md.4). Her müderris kendi devresinde bulunan talebenin, derslerine girmese bile, eğitimlerini, hal ve tavırlarını gözlemlemekle yükümlüydü. Uygunsuz bir davranış görmeleri halinde talebeler uyarılacak, ayrıca durum-ları “İlmiye Encümeni”ne bildirilecekti (md.7). Derslerde düzenli yoklama alınarak, yoklama defterlerinin özeti üç aylık dönemler halinde yine “İlmiye Encümeni”ne gönderilecekti (md.8). Medaris-i İlmiyyelerin birinci sınıfları-na kayıtları yapılacak talebelerin, Türkçeyi okuyup, küçük cümlelerle yazabi-lecek derecede bilmeleri, Kur’an-ı Kerim’i ise okuyabilmeleri şartı aranacaktı (md.10). Talebeler önemli bir gerekçe olmadıkça derslerini terk edemeyecek-lerdi (md.12). Medaris-i İlmiyyede okutulacak olan derslerin çeşitleri, saatleri ve kitapları Şeriyye Vekâletince belirlenecekti (md.23).⁷³

Bu nizamnameyle aynı tarihte bir de “Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreseleri Talimatnâmesi” yayınlandı. Anadolu’da bulunan Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreseleri için çıkartılan bu talimatnamenin, başka bir düzenleme yapıncaya kadar İstanbul’daki medreseler için de geçerli olduğu belirtilmişti. Talimatnameyle Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreselerinin idari yapısı yeniden gözden geçirildi. İdare heyetinin müdür, kâtip ve muiddin olduğu, bölümlere göre hademe sayısının değişeceği belirtildi (md.1). 1917 tarihli “Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreseleri Nizamnamesi”nde yer alan ve sadece Süleymaniye Medresesi içindeki müderrislerin katılımıyla oluşturulan “Meclis-i Müderrisin,” “Meclis-i Muallimin” adıyla bütün Darü’l-Hilafe Medreselerinin teşkilatı içine eklendi (md.14). Bu meclis, muallimlerin eği-tim sırasında gördükleri eksiklik ve aksaklıkları yazılı olarak bildirecekleri bir organdı. Ayrıca talebelere verilecek görevleri belirleyecek ve ilmi, ahlaki konularda talebenin seviyesini yükseltmek amacıyla gereken önlemleri ala-caktı (md.15). Talimatnameyle Darü’l-Hilafe Medreselerinde görev yapan bütün müdür ve müderrislerin göreve atanma ve azil işlemlerinin “Şeriyye Vekâleti” tarafından icra olunacağı da hükümlendi (md.21). TBMM hükü-meti, bu maddeyle İstanbul ve Anadolu’daki medrese müderrislerinin göre-

73 “Medaris-i İlmiye Nizamnâmesi,” *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 481, 21 Mayıs 1337 (1921), s. 135-136; *Düstur*, 3. Tertip, C. 2, s. 41-42.

ve atanma ve görevden alınma işlemlerini yürüteceğini bildirmekte ve bütün medreseleri kontrolü altına almaktaydı. Talimatname, İbtidâ-i Hâric, İbtidâ-i Dahil ve Sahn Medreselerinde müderrislik yapabilmek için gerekli nitelikleri de belirlemişti. Müderrislik için, dersiam olmak, Mekâtib-i Aliyye'den mezun olmak veya eğitim vereceği alanın uzmanı olmak şartları aranmaktaydı (md.22). Talebelerin derslere devamı esastı. Bir yıl içinde bir aydan fazla, mazeretsiz devamsızlık yapanların kayıtlarının silinmesi hükmolunmuştu (md.37). Talebelerin dini vecibelerini yerine getirmelerinin zorunluluğu da önemle üzerinde durulan noktalardan idi. Bu nedenle dillerinin yemine alıştırılmaması için dini ve kanuni bir zorunluluk olmadıkça yemin etmenin yasaklanması istenmekteydi (md.58). Hatta lüzumsuz yere yemin edenlerle, yalan söylediği tespit edilenlerin öğrencilikten uzaklaştırılmaları kararlaştırıldı (md.60). Ayrıca talebelerin sabah namazlarını mümkün olduğu kadar cemaatle kılmaları, diğer namaz vakitlerinde de bu konuya özen göstermeleri istenmekteydi (md.61). Talimatname, talebelerin öz bakımından (md.62), gerçekleştirilecek ders sınavlarının nasıl yapılacağına (md.80, 81, 82, 83) kadar pek çok detaylı bilgiyi de içermişti.⁷⁴

TBMM hükümeti, Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi ile geleneksel eğitim şeklini devam ettiren medreseleri sistemleştirip, ulemayı denetlemeye çalışırken; aynı tarihlerde çıkarttığı "Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreseleri Talimatnâmesi" ile de yeni biçimde örgütlenen medreseleri, çağdaş bilimsel hayata yakınlaştırmak için uğraşıyordu. Fakat her iki düzenlemenin de nihai sebebi, İstanbul hükümetinden umudu kesen medrese ulemasını bütünüyle yanlarına çekerek, gerçekleştirilecek her türlü eylemde desteklerini almaktı.

MAARİF TEŞKİLATI

Mütareke döneminde eğitim alanındaki düzenleme istekleri sadece medreselerle sınırlı kalmadı. Maarif Nezaretine bağlı olarak çalışmalarını sürdüren okullar ve muallimlerle ilgili çalışmalar da döneme damgasını vurdu.

74 Atay, a.g.e., s. 330-332; Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul, 2015, s. 74.

Yenileşme Süreci

Osmanlı Devleti'nde sivil eğitimde gerçekleştirilen en önemli adımlardan biri, II. Mahmud döneminde, eğitimin ilk basamağını oluşturan, Kur'an okuma ve yazma derslerinin verildiği sıbyan mekteplerinin zorunlu hale getirilmesiydi. Fakat bu önemli adımı takip eden ıslahat çalışmaları, ulema sınıfının muhafazakâr tutumları nedeniyle gerçekleştirilemedi.⁷⁵ Buna karşın II. Mahmud, eğitim ile ilgili bir başka önemli düzenlemeyi hayata geçirdi. Çeşitli makam ve otoritelere dağılmış bulunan vakıfları toplamak amacıyla, 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezaretini kurdu. Böylece vakıf mektepleri de bağlı oldukları bir makam aracılığıyla devlet teşkilatı içinde yer aldılar. Modern eğitim ile ilgili teşkilatlanma ise 1838 yılında kurulan Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın çalışmalarıyla başladı. Bu kurum, eğitimin planlanması işini kısmen medreselerin elinden almaktaydı.⁷⁶

Tanzimat Fermanının ilanıyla Osmanlı devlet teşkilatında önemli değişiklikler gerçekleştirilirken eğitim alanı da ihmal edilmedi. 1845'te eğitim işleriyle ilgilenmek üzere Meclis-i Vâlâ'nın bir komisyonu olarak "Muvakkat Meclis-i Maarif" açıldı. Bu meclis yaklaşık on bir aylık çalışması sonucunda, öğretimin Batıdaki gibi üç kademeli olması, devletin önemli makamlarında kullanılmak üzere eğitilmiş memur yetiştirmek amacıyla bir Darülfünunun kurulması ve okulların yönetimini sağlamak için daimi bir maarif meclisine ihtiyaç duyulduğu konusuna dikkat çeken önemli bir rapor hazırladı.⁷⁷

Raporda belirtilen "Daimi Meclis-i Maarif" in açılışı 1846 yılında gerçekleşti. Meclis, kademeli eğitim sisteminin kurulması ve doğrudan doğruya eğitim işlerinden sorumlu olup, sadarete bağlı bulunan kalıcı bir eğitim örgütünün oluşturulmasının temellerini attı. Bu adım, o tarihe kadar şeyhülislamlık makamı tarafından yürütülen eğitim işlerinin sadarete aktarılması demekti. Bir başka deyişle, eğitim işleri dinin etkisinden uzaklaştırılmaya

75 Mahmud Cevad İbn Şeyh Nâfi', *Maarif-i Umumiyye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraat*, İstanbul, 1338, s. 1-3.

76 Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezâreti Teşkilâtı-I," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, Ankara, 1996, s. 190.

77 Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi," *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 446; Erdoğan, "Maarif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı-I," s. 194.

çalışılıyordu. Çünkü Tanzimat aydını, gerçekleştireceği reformların modern eğitim olmadan eksik olacağını farkındaydı.⁷⁸ Bunun için öncelikle “Daimi Meclis-i Maarif”in aldığı kararları uygulayacak bir yürütme organına ihtiyaç duyuldu ve 13 Kasım 1846’da Mekâtib-i Umumiyye Nezareti oluşturuldu. Nezaret, Babîâlî’nin eğitim işlerini tamamen desteklemek istemesi nedeniyle 1847 yılında müdüriyete dönüştürüldü. Bu değişiklik sırasında kaleme alınan sadaret arzında, konunun hariciye nazırı, Meclis-i Vâlâ başkanı ve sadaret müsteşarı tarafından uygun görülüp, arz edildiği belirtilmekteydi. Böyle önemli bir konuda şeyhülislamın görüşüne başvurulmaması eğitimin dinden uzak tutulma çabalarına en güzel örnekti.⁷⁹ Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü, 1848 yılında yeniden Mekâtib-i Umumiye Nezaretine dönüştürüldü. Eğitimle ilgili işlerin artmış olması nedeniyle de biri rüştiyelerden diğeri sıbyan mekteplerinden sorumlu olan iki daireye ayrıldı.⁸⁰

Tanzimat aydınları eğitimde modernleşme hareketlerini hızlandırmak amacındaydı. Bunun için de merkezi bir eğitim teşkilatına ihtiyaç duydular. 1857 tarihinde, Heyet-i Vükela’ya dahil olan bir nazırın başkanlığında, “Maarif-i Umumiyye Nezareti” oluşturuldu. Bu nezaretin açılmasıyla eğitim, şeyhülislamlığa bağlı Mekâtib-i Umumiye Nezareti ve Babîâlî’ye bağlı Maarif-i Umumiye Nezareti olmak üzere iki başlı bir duruma geldi. Fakat bu çok başlılık uzun sürmedi. Aradan bir ay geçmeden Mekâtib-i Umumiye Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezaretinin örgütsel yapısı içine alınarak bir müsteşarlık haline dönüştürüldü. Şeyhülislamlık makamının ise medreseler dışında hiçbir eğitim kurumunda etkisi kalmadı.⁸¹

Islahat Fermanının ilanının ardından ülke içinde yaşayan gayrimüslimlere eğitim alanında da eşit haklar tanıma çabası, Maarif Nezaretinde aralarında gayrimüslim üyelere de yer verilen bir “Meclis-i Muhtelit”in kurulmasıyla sonuçlandı. Böylece dini ilimlerle ilgili görüşmeleri yürüten Meclis-i Maarif ve fen ile ilgili konuların tartışıldığı Meclis-i Muhtelit olmak üzere iki farklı eğitim meclisi ortaya çıktı. Fakat her iki meclis de yeterince

78 Erdoğdu, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı-I,” s.194.

79 Yakut, *Şeyhülislamlık*, s.149.

80 Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu*, Ankara, 1987, s. 60-61.

81 Yakut *Şeyhülislamlık*, s. 149.

faydalı olamadıkları ve düzenli toplanamadıkları gerekçesiyle 1863 yılında kaldırılarak yerine maarif nazırının başkanlık edeceği bir “Maarif-i Umûmi Heyeti” oluşturuldu. Meclislerin birleşmesiyle maarif meclisiyle nezaret arasında ortaya çıkan yetki tartışmalarına da son verilmiş oldu.⁸²

Islahat Fermanının eğitim alanında getirdiği bir başka yenilik, Osmanlı Devleti içindeki bütün mekteplerin kapılarının gayrimüslimlere açılması ve aynı zamanda tebaanın kendi mekteplerini istedikleri gibi kurup, idare etme haklarını elde etmeleriydi. Dönemin aydınları, devletin düşünmeden almış olduğu bu kararın, ağır sonuçlar doğuracağını ileri sürdüler. Nitekim Cevdet Paşa bu durumu, “Devletin eski satveti (gücü) kalmadığı gibi erkânının (ileri gelenlerinin) dahi evvelki şân u şerefleri zâil oldu (ortadan kalktı)... Müdâhilan-ı ecnebiye (yabancıların müdahaleleri) alenî surette cereyan eder oldu. Devlet-i Âliye acınacak hale geldi” sözleriyle anlatmaktaydı.⁸³

Aydınların farklı düşüncelerine rağmen gayrimüslim tebaaya eğitim alanında eşit haklar tanınması, fakat bu girişimin mevcut sıbyan ve rüştiye okullarıyla sonuç vermeyeceğinin anlaşılması “Sultani” adıyla anılan yeni okulların açılması sürecini hızlandırdı. Bu amaçla 1868 yılında açılan ilk Sultani, Fransızca eğitim verecek olan ve Müslim-Gayrimüslim tebaanın birlikte eğitim alacağı “Galatasaray Sultanisi” oldu. Bu okul bir devlet kurumu olmasına rağmen Fransa Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapılarak açılmıştı ve Fransız lise ders programlarıyla uyum içindeydi.⁸⁴

Maarif teşkilatı ve bu teşkilata bağlı mekteplerle ilgili ilk sistemli düzenleme ise 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle gerçekleştirildi. Bu nizamnameyle okulların idari işlerinde ve ders programlarında birlik sağlamaya yönelik önemli adımlar atıldı. Günümüz eğitim sisteminin de teşkilat yapısını oluşturan üç kademeli sisteme geçildi. Bunlar, iptidai (ilköğretim), rüşti (ortaöğretim) ve idadi (lise) kısımlarıydı.⁸⁵ Nizamnameyle eğitimin tek amacının, dünyevi bilgilerin genç kuşaklara aktarılması olduğu belirtildi. Dini eğitimin sadece hükümetin denetimi altındaki İslami

82 Erdoğdu, “Maarif-i Umumiyye Nezareti-I,” s. 206.

83 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 13-20, (Yay. Haz.: Cavit Baysun), Ankara, 1991, s. 15.

84 *Osmanlı Eğitim Mirası. Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Haz.: Mustafa Gündüz), İstanbul, 2013, s. 71.

85 Nizamname metni için bkz.: Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 424-459.

kurumlarda verileceği söylenerek, ulemanın dini eğitim üzerindeki etkisi en aza indirilmeye çalışıldı.⁸⁶ Amaçlanan bu noktadan hareketle, temel eğitimin Maarif Nezaretine bağlı okulları “umumi (ibtidai) mekteb,” Evkaf-ı Hümayun Nezareti ve şeyhülislamlığa bağlı okulları ise “hususî (sıbyan) mekteb” olarak ayrıldı.⁸⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle ayrıca gerek şahıslar, gerek cemaatler ve gerekse yabancılar tarafından açılan ve açılacak olan özel okulların bağlı olacakları esaslar belirlendi. Fakat nizamnamenin bu hükümleri istenilen şekilde uygulanamadı.⁸⁸

23 Aralık 1876’da ilan edilen kanun-ı esasinin hükümleri arasında, eğitim ve öğretim işlerinin devletin görevleri arasında yer aldığı belirtilmişti. Bunu izleyen Meclis-i Mebusan toplantılarında ise maarif işleri düzenlenmedikçe diğer alanlarda yapılacak ıslahatların başansız olacağı gerçeği kabul edildi. Bu durum yeni bazı düzenlemelerin yapılması zorunluluğunu ortaya çıkardı. Fakat amaçlanan düzenlemeler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle gerçekleştirilemedi. Savaşın bitmesi ve yankılarının azalmasının hemen ardından maarif teşkilatı içinde hızlı bir düzenlemeye gidildi. Maarif yapılanması 1879’da gerçekleştirilen düzenlemelerle oldukça modern bir teşkilat durumuna geldi. Nezarete ait işler beş daireye ayrılarak, dairelerin başında meclis-i maarif üyesi olan birer kişi görevlendirildi. Nezaret bünyesinde sıbyan, rüştiye ve aliyye mektepleri için ayrı daireler oluşturuldu. 1881 yılında nezaretteki müfettiş sayısı artırılıp, müfettişlerin görev ve yetki alanları birbirinden ayrılarak, merkez ve taşra teşkilatı arasındaki ilişkiler sağlanmaya çalışıldı.⁸⁹

II. Ablülhamid döneminde mekteplere karşı izlenen politikaların şekillenmesinde dönemin siyasi yapısının etkili olduğunu görmekteyiz. Padişah çıkarttığı bir irade-yi seniyyeyle Müslüman okullarındaki ders programlarının, öğrencilerin dini inançlarına hizmet edecek şekilde ıslah edilmesini ve düzen-

86 Arzu Meryem Nurdoğan, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922),” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 80.

87 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993’e)*, İstanbul, 1993, s.140-142; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları,” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1998, s. 304-305.

88 Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezâreti-I,” s. 208.

89 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 37; Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezâreti-I,” s. 212-213.

lenmesini istedi. Bu amaçla kurulan komisyonun çalışmaları sonucunda, iptidai mektepleriyle rüştiyelerin ders programlarında yer alan dini ilimler ve Arapça derslerine yenileri eklendi. Sultanilerde eğitim gören öğrencilerin dini açıdan kuvvetlenmelerini sağlamak için ise namazların cemaatle birlikte kılınması Maarif Nezaretinden talep edildi.⁹⁰ Ayrıca ortaöğretimin sağlam temellere dayanmadan, yükseköğretim için gerçekleştirilmeye çalışılan bütün düzenlemelerin boşa gideceği görüşünden hareketle yeni düzenlemelere girildi. 1892 yılında "Mekâtib-i Âliyye Dairesi" kaldırılarak bir "Mekâtib-i İdadiyye Dairesi" kuruldu. Var olan eğitim kurumlarının sayıları artırıldı. Fakat bu durum öğretmen ihtiyacının daha fazla hissedilmesine neden oldu. Bu ihtiyaca cevap vermek için cami imamlarından yararlanılması düşünüldü ise de imamların eğitim-öğretim işlerindeki eksiklikleri fark edildiğinden yeni bir kursa tabi tutulmaları gerekti.⁹¹ Açılan kurslar, öğretmenlik yapacak imamların nitelik yönünden eksikliklerini gidermek için yeterli olamadı.

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan ve mütareke dönemine kadar uzanan süreç ise eğitim alanında genel bir kargaşa ortamına sahne oldu. Meşrutiyetin ilanının ardından devlet dairelerinde yaşanan tensikat hareketleri Maarif Nezareti içinde de yaşandı.⁹² Bu hareket sırasında pek çok idadi öğretmeninin maaşları da düşürüldü. Hatta yaşanan sıkıntılar nedeniyle Maarif Nazırın Nail Bey zamanında idadi öğretmenleri grev yapma kararı almışlarsa da bakanın ricası üzerine vazgeçmişlerdi. Fakat tepkilerin yoğunluğu nedeniyle 1909 yılında tensikatla bağlantılı kadro düzenlemeleri, nazırın keyfi uygulamalarından çıkartılarak bir komisyona bırakılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde denetim mekanizmasına da önem verilmiş, yeni okulların kuruluşlarıyla ilgili çalışmaları denetlemek amacıyla önce 15, daha sonra 30 maarif müfettişi görevlendirilmiştir.⁹³

Bu dönemde nezaret içinde yeni birtakım idari düzenlemeler de gerçekleştirildi. 1910 yılında hazırlanan kararnameler ile nezaret işlerin-

90 BOA. Yıldız Tasnifi. Yıldız Esas Evrakı, No: 25/52, 6 Cemazi'el-evvel 1304/30 Ocak 1887; Yakut, Şeyhülislamlık, s.153.

91 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul, 1992, s. 243; Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezâreti-I," s. 214-215.

92 "Maarif'de Tensikat," *Tanin*, No: 353, 13 Ağustos 1325 (26 Ağustos 1909), s. 1.

93 "Meclis-i Maarif Müfettişleri," *Tanin*, No: 413, 14 Teşrin-i evvel 1325 (27 Ekim 1909), s. 1.

deki yazışma biçimleri düzenlendi. Evrakların kenarlarına notlar ilâştirilip bir başka daireye gönderilmesi usulüne son verilerek, daireler arası yazışmalarda temiz kâğıtlara ayrı evraklar yazılması metoduna geçildi. Bu işlemleri yürütmek amacıyla da yeni bir "Tahrirat Müdüriyeti" kuruldu. Yine sözü edilen kararnamelerle, aynı anda memurluk ve muallimlik görevlerini üstlenen kişilerin, muallimlik yapmadıkları günlerde bu göreve ait aldıkları maaşların kesilmesi kararlaştırıldı.⁹⁴ Böylece 1909 yılında tensikat hareketinin farklı bir uygulamayla yeniden gündeme geldiği görülmektedir.

1911 yılında, nezaret bünyesinde yer alan ve memur atamaları görevini üstlenmiş bulunan "Maarif İntihab-ı Memurin Encümeni" lağvedilerek her şubenin kendi memurunu kendisinin seçmesi usulüne geri dönüldü.⁹⁵

II. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezaretinin teşkilat yapısıyla ilgili de düzenlemelere gidildi. 8 Mart 1912'de çıkartılmış olan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname ile dairenin merkez hizmetleri idare ve teftiş olmak üzere ikiye ayrıldı. İdare kısmında Tedrisat-ı İbtidaiyye, Tedrisat-ı Taliyye ve Tedrisat-ı Aliyye daireleriyle muhasebe dairesi yer aldı. Bu dairelere bağlı alt birimlerde ise sözü edilen okullarda görev yapan memur ve muallimlerin durumları, maaşları, okulların eğitim-öğretim hizmetleriyle ilgilenen birimler bulundu. Ayrıca denetimi sağlamak amacıyla teftiş dairesi görev aldı.⁹⁶

Tedrisat-ı İbtidaiyye Dairesi, iptidai mekteplere ait genel ve özel bütün eğitim müesseselerinin idaresiyle görevlendirildi. Anaokulları, sıbyan mektepleri, rüştiyeler, darülmuallim ve darülmuallimatlar da bu daireye bağlandı.⁹⁷

Tedrisat-ı Taliyye Dairesi, rüştiyelerin eğitim-öğretim programları; memur ve muallimlerin atama, maaş, emeklilik ve mazuliyet işleriyle görevlendirildi.⁹⁸

94 "Maarif Nezâreti Kararları ve Tensik-i Muamelât," *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 229, 6 Kanun-ı sani 1325 (19 Ocak 1910), s. 1.

95 "Maarif İntihab-ı Memurin Encümeni," *Sabah*, No: 7649, 26 Kanun-ı evvel 1326 (8 Ocak 1911), s. 1.

96 *Düstur*, 2. Tertip, C.4, s. 168-170.

97 *Y.a.g.e.*, s. 170.

98 *Y.a.g.e.*, s. 170.

Tedrisat-ı Aliyye Dairesi ise, darülfünuna, fakültelere, Mekâtib-i Aliyye-yi Umumiye'ye ve Mekâtib-i Aliyye-yi Hususiyeye ait çalışmaları yürütüp, bu okulların hocaları, öğrencileri ve programlarıyla ilgili gerekli çalışmaları yapmakla yükümlü kılındı.⁹⁹ Böylece 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle oluşturulan üç kademeli eğitim sistemi içinde yer alan dairelerin yetki ve görevleri daha da netleştirilmiş oluyordu.

1912 tarihli nizamname, maarif teşkilatının denetimine de özel bir önem verdi. Nezaretin merkez örgütlenmesi içinde bir "müfettiş-i umûmî"lik kurumu teşkil edildi. Bu kuruma bağlı çalışmalarını sürdüren müfettişlerin görevleriyle ilgili de bir kararname yayınlandı. Böylece nezaret, görevlendirmiş olduğu müfettişleri aracılığıyla öğretmenlerin eğitim usul-lerini denetleyebilecekti. Burada eksik olan nokta nezaretin hangi dersin, nasıl okutulacağına dair bir talimatnamesinin bulunmamasıydı. Bu eksiklik nedeniyle atanan müfettişlere sınırsız bir denetim yetkisi verilmiş oluyordu. Dönemin basını da aynı gerekçeyle müfettişlik kurumunun keyfi denetim-lerini fazlaca eleştirmiştir.¹⁰⁰ Tepkilerin yoğunluğu nedeniyle bir süre sonra "müfettiş-i umûmî"lik makamı Meclis-i Mebusan tarafından lağvedildi.

II. Meşrutiyet döneminde maarif nazırlarının değişmesiyle değişen ve farklılaşan eğitim politikaları karmaşayı da beraberinde getirdi. Sonuca ulaşamayan pek çok girişim nedeniyle Şûrâyıdevlet Genel Kurulu konuya önlem alma gereği duydu ve nazırların değiştirme yetkisinin bulunmadığı bu programın hazırlanmasının gerekliliğini, Maarif Nezaretine yazıyla bildirdi.¹⁰¹

Ahmed Şükrü Bey'in 24 Ocak 1913'te Maarif Nazırlığı görevine gel-mesi ve neredeyse Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar (19 Aralık 1917) bu görevini devam ettirmesi, nezaret içinde o güne kadar gerçekleştirile-meyen bazı sistematik düzenlemelerin hayata geçirilmesini sağladı. Her ne

99 Y.a.g.e., s. 170.

100 Basındaki eleştirilerle ilgili bkz.: Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, 1996, s. 164-165. Osmanlı Devleti'nde teftiş ve denetim mekanizmasının tarihsel geliş-iyle ilgili detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Gündüz, "Osmanlı Son Dönem Eğitiminde Merkezileşme ve Denetim," *Madriyet Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Ankara, 2016, s. 332-339.

101 "Maarif Teşkilâtı," *Sabah*, No: 8409, 1 Şubat 1328 (14 Şubat 1913), s. 1.

kadar savaş yılları da olsa, II. Meşrutiyet döneminde, ilk defa bu kadar uzun süreyle bir maarif nazırı görevde kalıyordu.¹⁰²

Ahmed Şükrü Bey'in nazırlığı dönemi, Osmanlı eğitiminde her milletin kendi lisaniyla öğrenim görebileceği düşüncesinin önem kazanmaya başladığı bir süreçti. Bu nedenle, devlet okullarında bile azınlık dillerinin okutulması düşüncesi gündeme geldi. 1913 yılında Arap vilayetlerindeki ilkokullarda ve beş yıllık idadilerde esas öğretim dilinin Arapça olması ve Türkçenin "birinci derecede yabancı dil gibi" öğretilmesi kararlaştırıldı. Diğer yandan da kurulan bir komisyon aracılığıyla Batı dillerinde yazılmış olan önemli eserler Türkçeye çevirtilmeye çalışılıyor; öğretmenlerden bulundukları bölgelerdeki atasözlerini, deyimleri toplamaları isteniyordu.¹⁰³

Eğitim teşkilatındaki yenileşme çalışmaları 1913 yılının sonlarından itibaren hızlanarak devam etti. Ana mekteplerinden başlanarak, ilköğretim kademesinde çeşitli değişiklikler hedeflendi. Bunun için öğretmenlerin yetiştirilmesine öncelik verildi ve darülmuallimat sınıflarına ilave dersler koyuldu. Buradan yetişen öğretmenlere göre ana mekteplerinin düzenlenmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁴

İlköğretimle ilgili düzenlemeler ise çoğunlukla program ve teşkilatla ilgiliydi. Daha çok uygulamalı ve fen eğitimine dayanan bir müfredat hazırlandı. Ahmed Şükrü Bey'in çalışmalarıyla 15 Ekim 1913'te "Tedrisât-ı İbtidaiye Kanûn-ı Muvakkatı" yürürlüğe girdi. Geçici kanun, Emrullah Efendi zamanında hazırlanan yasa tasarısına benziyordu. Şöyle ki, iptidai eğitimi içinde yer alan mektepler üç kategoriye ayrılmaktaydı. Bunlar ana mektepleri ve sıbyan sınıfları, mekâtib-i ibtidaiye, el işleri ve ihtiraf mektepleri idi. Ana mektepleri, dört yaşından, yedi yaşına kadar olan çocuklara faydalı oyunlar, el işleri, vatanla ilgili şiirler vb. öğretmekle yükümlü kılınmıştı. Mekâtib-i ibtidaiyeler ise çocukların temel yaşayışları için gerekli olan bilgileri öğrenecekleri okullar olarak tasvir edilmmişti. Ayrıca ana mekteplerinin bulunmadığı yerlerde beş, altı yaşındaki çocuklar için mekâtib-i ibtidaiye dahilindeki sıbyan sınıflarının açılması kararlaştırılmıştı. El işleri

102 Ergün, a.g.e., s. 181.

103 *Düstur*, 2. Tertip, C. 5, s. 318-319.

104 Ergün, a.g.e., s. 182.

ve ihtiraf mektepleri ise Mekâtib-i İbtidaiyenin üç devresini kapsayacak olan, çocukları sanayi ve fabrikalarda istihdam etmek amacıyla açılan meslek okullarıydı. Muvakkat kanun hem ana mekteplerinin hem de el işleri ve ihtiraf mekteplerinin eğitim ve teşkilatına ait düzenlemelerin daha sonra hazırlanacak olan nizamnamelerle yapılacağını da duyurmaktaydı. Ayrıca bir yerleşim merkezinde elliden fazla kız öğrenci¹⁰⁵ varsa kız ilkokulu açılacağı, öğrenci sayısı azsa okulun karma olması gerektiği belirtiliyordu.

Ahmed Şükrü Bey, yürürlüğe giren bu geçici kanunla okul sayısını da artırmayı hedeflemekteydi. “Köy ve kasabalarda umuma ait yerlerle, hükümetin malı olan arsaların, mektep inşa edilmek üzere mahalli maarif encümenleri kararıyla ücretsiz olarak terk edilebileceği” şeklindeki kanun hükmü hedefe ulaşma yönünde atılan önemli bir adımdı.¹⁰⁶

Kanun-ı Muvakkat, iptidai mekteplerde “mahalli lisan” ile eğitim-öğretim yapılmasına yönelik başlatılan uygulamayı da yirmi altıncı maddesinde tekrarlamakta, fakat Türkçe eğitim-öğretimin zorunluluğu da aynı madde içinde dile getirilmekteydi.¹⁰⁷

Kanunun üçüncü faslı iptidai eğitim için oluşturulan memur heyetlerinin teşkilat yapılarıyla ilgili bilgiler içermekteydi. Buna göre vilayetlerde valinin başkanlığında toplanacak olan “Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisleri,” kazalarda kaymakamın ve livalarda mutasarrıfın başkanlığında bir araya gelen “Kaza Maarif Encümenleri” oluşturulmuştu. Karyelerde “ihtiyar meclisleri,” nahiyelede “nahiye meclisleri” maarif işlerinden sorumluydu.¹⁰⁸

1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat, ilköğretimi altı yıl olarak belirlediği için iptidai mektepleriyle rüştiyeler birleştirildi ve belirlenen altı yıllık süre içinde öğrencilerin okullarına devam etmelerine özel bir önem verildi. Okuluna devam etmeyen öğrencilerin velilerinin bu durumu gerekçeleriyle birlikte öğretmenlerine bildirmeleri zorunluluğu getirildi. Bu kurala uymayan velilerin maarif meclislerinin kararıyla beş kuruştan yirmi beş kuruşa kadar nakit para cezasıyla cezalandırılmaları kararlaştırıldı.¹⁰⁹

105 *Düstur*, 2. Tertip, C. 5, s. 804-805.

106 *Y.a.g.e.*, s. 806.

107 *Y.a.g.e.*, s. 808.

108 *Y.a.g.e.*, s. 809-810.

109 *Y.a.g.e.*, s. 819.

Ahmed Şükrü Bey, iptidai mekteplerle ilgili düzenlemenin ardından, ortaöğretim kurumları olan idadi ve sultanilerle ilgili de yeni bir yapılanmaya gitti. Liva idadilerinin eğitim süresi dört yıldır. İlk yıl ortak bir eğitim görülmekteydi. Kalan üç yıl ise ticaret, ziraat ve malumat-ı umumiye adıyla üç şubeye ayrılmıştı. Şubelere göre ayrı ders programları hazırlandı. Ayrıca eğitim süresi yedi yıl olan vilayet idadileri sultaniye dönüştürüldü. Eğitim süreleri sekiz yıl olan sultanilerin son sınıflarına devam eden öğrenci bulunmadığı için bu sınıflar açılmıyordu. Maarif Nazırı, bu geçişin önünü alabilmek için son sınıfta sultanileri terk ederek idadiye geçenlerin idadi diploması almasını yasakladı ve resmi dairelere girişlerini engelledi.¹¹⁰

Sultanilerdeki dil eğitimi, öğrencilerin sınıfta konuşup, pratik yapmalarını esas alan “Berlitz Metodu” tarzında değiştirilmeye başlandı.¹¹¹

“Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı” ile değiştirilen ilkokul programları doğrultusunda darülmuallimin programları da farklılaştırıldı. Darülmuallimin mezunlarına, yüksekokul mezunu olup öğretmenlik yapmak isteyenlere en az bir yıl staj devresi koyuldu. Bu kimseler bir yılın bitiminde tez hazırlayarak, sınava alınacaklardı. Sınavda başarılı olanlara ise “ehliyet-i fenniye” ve “pedagoji şahadetnamesi (diploması)” verilecekti. Başarısız olanlar, ilkokul öğretmenliği yapabileceklerdi.¹¹²

İlköğretim ile ilgili düzenlemeler çoğunluğu ilkokul düzeyinde olan vakıf okullarını da yeniden gündeme getirdi. Amaç bu okulları ıslah ederek yeniden eğitim hayatına katmaktır. 1913 yılı başlarında, evkaf nazırının başkanlığında, ilköğretim düzeyindeki evkaf okulları sıkı bir denetime tabi tutuldu. Durumu iyi olan okullar için hemen ıslah çalışmaları başlatıldı. Durumları kötü olanlar için ise bir sonraki yıl ıslah yapılması kararlaştırıldı.¹¹³ Ayrıca Evkaf Nezareti bünyesinde oluşturulan “Müessesât-ı İlmiye İdaresi” aracılığıyla İstanbul’daki bütün vakıf okulları denetlenmeye çalışıldı. Denetimlerin sonuçlarını değerlendirip, ıslah önerileri sunmak için ise “Mekâtib-i Vakfiye Komisyonu” kuruldu.¹¹⁴

¹¹⁰ *İkdam*, No: 6244, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914), s. 1.

¹¹¹ *Y.a.g.g.*

¹¹² *Ergün, a.g.e.*, s. 183.

¹¹³ *Y.a.g.e.*, s. 217.

¹¹⁴ “Mekâtib-i Vakfiye Komisyonu,” *Sabah*, No: 8626, 9 Eylül 1329 (22 Eylül 1913), s. 1.

1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatının yayınlanmasının ardından Evkaf Nezareti, vakıf okullarının öğretmenlerine öğrenciler tarafından verilen ücretleri yasakladı. Küçük vakıf okulları birleştirildi. Öğretmenlerin maaşları Evkaf Nezareti bütçesinden ödenmeye başlandı. Bir kısım öğretmenler ise emekli edildi.¹¹⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında eğitim teşkilatıyla ilgili en büyük tartışmalar mali kaynakların kullanımlarıyla ilgili oldu. Tartışmanın başlangıcı, 1914 yılı maarif hisselerinin Maarif Nezaretine aktarılması ve nezaret aracılığıyla vilayetlere devredilerek buralardaki okullara harcanması isteğiydi. Tartışmaları alevlendiren olay ise Osmanlı Devleti'nin, Fransız mali kuruluşlarından okul yapmak için aldığı 600.000 liralık borcu maarif hisseleriyle kapatma arzusuuydu.¹¹⁶ Konu, Meclis-i Mebusanda sert tepkilerle karşılandı.¹¹⁷ Yaşanan tartışmalar sonucunda 2 Ağustos 1914'te çıkarılan "A'şar üzerine mevzû-i ve menafî" ve maârif hisse-i iânesi hâsılâtının vilâyâta sûret-i te'diyesi hakkında kanûn-ı muvakkat" ile maarif hisselerinin yeniden vilayetlere aktarılmasına ve vilayetlerin "İdare-i Hususiye" bütçelerine geçirilmesine karar verildi.¹¹⁸

Aynı yıl içinde, 30 Temmuz 1914'te yürürlüğe giren Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname ile nezaret içindeki teşkilat yapısı düzenlendi ve merkez örgütü şekillendirildi.¹¹⁹

1915'e gelindiğinde, iki yıl önce açılması kararlaştırılan ve düzenlenmesinin daha sonra yapılacağı bildirilen "Ana Mektepleri Nizamnamesi"nin tamamlanarak, yürürlüğe koyulduğunu görmekteyiz. Bu nizamnameyle ana mekteplerinin eğitim vereceği talebelerin yaş sınırları, okutulacak derslerin nitelikleri, mektepleri açabilme şartları, muallimlik koşulları vb. tespit edildi.¹²⁰ Nizamnameyi takiben yine aynı yıl hazırlanan "Darülmuallimin ve Darülmuallimat Nizamnamesi" ile de sözü edilen okulların teşkilat yapıları, öğrenci kabul şartları, ders programları ve içerikleri üzerinde düzenleme-

115 D. K., "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Sabah*, No: 8687, 12 Teşrin-i sani 1329, (25 Kasım 1913), s. 1.

116 *Düstur*, 2. Tertip, C. 6, s. 524.

117 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, D. 3, İ. S. 1, C. 2, Ankara 1982, s. 39-43.

118 *Düstur*, 2. Tertip, C. 6, s. 942.

119 *Düstur*, 2. Tertip, C. 6, s. 1036-1042.

120 *Düstur*, 2. Tertip, C. 7, s. 514-516.

ler yapıldı.¹²¹ Her türlü çabaya rağmen, özellikle savaş yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle vilayet bütçelerinin darülmualimlere yeterli olamaması, iptidai mektep muallimlerinin maaşlarının ödenememesi gibi nedenlerle darülmualimin ve darülmualimatlara talebin azaldığı görülmektedir. Bu nedenle öğrenci bulunamayan okulların bir kısmı kapatılmış, bunun sonucunda ise ülkedeki öğretmen sayısı azalmıştır.

1915-1918 yılları arasında savaş ve yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle pek çok mektebin öğrenci sayısının azaldığı, mekteplerin birçoğunun kapanma noktasına geldiği ya da kapandığı bir süreç yaşandı. Eğitimde sürekliliği sağlayabilmek amacıyla her yıl birkaç kez Maarif Nezaretinin bütçesinde artışa gidilmesi de hiçbir çözüm sağlamadı.¹²² Birinci Dünya Savaşının sonuna gelinirken ülke içindeki eğitim de durma noktasına gelmişti.

Mütareke Dönemi ve Yeniden Yapılanma Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin üst üste yaşamış olduğu uzun süreli savaşlar, her alanda olduğu gibi, eğitim alanında da önemli olumsuz etkiler yarattı. Sürecin nihai etkisi mütareke döneminde gözler önüne serildi. Bu dönemde, yaşanan olumsuzlukları gidermek, eğitimi yeniden düzene koymak amacıyla başta Maarif Nezareti olmak üzere eğitim ile ilgili pek çok organda düzenlemelere gidildi.

Maarif Nezâreti ile İlgili Düzenleme Girişimleri

Birinci Dünya Savaşından önce maarif nazırlığı görevine gelip, yaklaşık dört yıl on ay bu görevi üstlenen Ahmed Şükrü Bey'in ardından nazırlığa, Talat Paşa hükümeti içinde nafia nazırı olarak çalışacak olan Ali Münif Bey vekâleten getirildi (9 Aralık 1917-20 Temmuz 1918).¹²³ Onun eğitim işlerine vekâleti sırasında, dönemin aydınları tarafından maarif ile

121 *Düstur*, 2. Tertip, C. 7, s. 649-660.

122 1915 yılında Maarif Nezareti bütçesine 3.420.040 kuruş ve 410.000 kuruş "tahsisat-ı fevkâlâde" ilavesiyle ilgili bkz.: *Düstur*, 2. Tertip, C. 7, s. 715-716, 718-719; 1916 yılında 100.000 kuruş, 250.000 kuruş, 300.000 kuruş, 110.900 kuruş, 71.100 kuruş, 50.000 kuruş, 43.500 kuruş, 70.000 kuruş, 30.000 kuruş, 1.300.000 kuruş ilavesiyle ilgili bkz.: *Düstur*, 2. Tertip, C. 7, s. 415-416; C. 8, s. 426-427, 910-911, 913-914, 917-918, 987-988, 998-999, 1000-1001, 1199; 1917 yılında 11.980.000 kuruş, 30.000 kuruş ilavesiyle ilgili bkz.: *Düstur*, 2. Tertip, C. 8, s. 105-107, 174-175.

123 Güneş, a.g.e., s. 179.

ilgili pek çok düzenleme isteği ortaya koyuldu. Öncelikle nezareti bilimsel esaslar çerçevesinde düzenleyip, geliştireceği düşünülen bir “Maarif-i Umumiye Kanunu”nun hazırlanması istendi. Meşrutiyetin ilanından beri ihtiyaç duyulan kanunun daha önce çıkartılmamış olmasının nedenleri üzerinde durularak, hazırlanacak olan kanunun içereceği noktalar açıklandı ve düzenlemenin daha fazla ertelenmesinin “bir cinayet” olacağı belirtildi.¹²⁴ Fakat bütün taleplere rağmen, Ali Münif Bey’in nezarete vekâleti döneminde eğitim ile ilgili amaçlanan adımlar atılamadı.

Ardından 20 Temmuz 1918’de Maarif Nazırlığı görevine getirilen Dr. Nâzım Bey döneminde basında maarif sistemiyle ilgili eleştiriler ve istekler daha da yoğunlaştı. II. Meşrutiyetten itibaren nezaret işleriyle ilgili yaşanan kararsızlıklar; devlet politikası haline dönüşmeyen, nazırların nezaret yaptıkları dönemle sınırlı kalan, kişiye bağlı uygulamalar şiddetle eleştirildi.¹²⁵ Maarif Nezaretinin sorunlarının birikmiş olması nedeniyle, kısa süre içinde çözüm bulunabileceği düşüncesinin yanlışlığı dile getirildi. Öncelikle aksayan noktaların tespit edilmesi, ardından elde bulunan araçlar ile kesin bir program yapılarak işe metanetle başlanması istendi. Düzenlemelerle ilgili program yapacak kişilerin Avrupa’ya gönderilerek, gelişmeleri yakından takip etmelerinin sağlanması da başta gelen önerilerdendi.¹²⁶

Dönemin aydınları ise eğitimin amaçlarından başlayarak, gözlemlemiş oldukları her türlü eksikliği ortaya koymaya çalıştılar. Maarif siyasetinin “terbiye ve talim” olmak üzere iki bölüme ayrıldığını belirterek; bunlardan ta’lim’in (öğretim) siyasi ve dini bir rengi olmadığını, terbiye’nin (eğitim) ise doğrudan doğruya siyasetin bir parçası olduğunu ifade ettiler. Yani iktidarda bulunan siyasi güç, yetişecek olan nesillere maarif yoluyla kendi uygun gördüğü terbiyeyi vermek hakkına sahipti. Terbiye daha çok işin manevi yönünü kapsamaktaydı. Ülkeyi geliştirip, kalkındıracak olan ise maarifin fen ile ilgili olan kısmıydı. Aslında en basit şekliyle okuma-yazma ve hesap yapmayı öğrenmek her birey için zorunluluktaki. Fakat okuma-yazma konusunda özellikle kullanılan Arap harfleri nedeniyle büyük sıkıntılar

124 Kazım Nami, “Maarif Meselesi-1,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2358, 31 Kanun-ı sani 1334 (31 Ocak 1918), s. 2.

125 “Maarif İşlerimiz,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2520, 21 Temmuz 1334 (1918), s. 1.

126 “Yine Maarif İşlerimiz,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2521, 22 Temmuz 1334 (1918), s. 1.

ve gecikmeler yaşanmaktaydı. Bunun için öncelikle kullanılan harflerin daha kolay ve çabuk öğrenilebilen bir alfabeye değiştirilmesi zorunluydu. Bu konuda da özellikle kestirme bir yol olması nedeniyle Latin harflerinin kabulünü isteyen çevreler bulunmaktaydı. Dönemin aydınları ayrıca maarifin fen kısmının “âlet ve edevâtı” olarak gördükleri ders kitaplarıyla ilgili de ciddi düzenlemeler istemekteydiler. Özellikle çocukların ilgilerini çekecek ve öğrenmelerini kolaylaştıracak kitaplar talep edilmekteydi.¹²⁷

Bir diğer düzenleme isteği ise muallimliğe verilen önemin artırılmasına yönelikti. Muallimlik mesleğinin maddi ve manevi açıdan yüksek bir seviyeye çıkartılmasının yeni yetişen nesiller için önemli bir başlangıç olacağı düşünülmekteydi. Çünkü gençlerin düşünsel faaliyetlerinin gelişebilmesi için ilk kaynak muallimler olarak görülmekte ve mesleğe verilen büyük önem şu sözlerle ifade edilmekteydi:¹²⁸

... Bir zamanlar yalnız bir eser-i fitrat addedilen gençlik şimdi aynı zamanda bir eser-i terbiye ve sanat olarak telâkki edilmektedir. İşte muallimlik sanatının ruhu ve talim ve vazifesinin kudsiyeti bu noktada büyük bir ehemmiyet kesbeder...

Maarif Nezaretinin mesleğe verdiği önemin artırılması için öncelikle darülmualimin ve darülmualimatların cazip hale getirilmesinin gerekliliği üzerinde de ısrarla durulmaktaydı. Nitekim nezaret, Avrupa'ya eğitim almak amacıyla göndereceği gençleri bu okullardan seçerek taltif etmeyi istemiş ve 1918 yılı içinde Avrupa'ya gönderilmek üzere belirlenen yirmi beş kişiyi İstanbul darülmualimin mezunları arasından seçmiştir. Mezunların, eylül ayının on beşinde Almanya'ya hareket ederek, Baden Dükalığı dahilinde bulunan darülmualimeynlerde hükümetin gözetimi altında, yatılı olarak eğitim almaları amaçlanmıştır.¹²⁹

Nezaret bir yandan muallim yetiştirmek amacıyla yeni düzenlemelere giderken, diğer yandan da muallimliği tam bir meslek haline getirmek

¹²⁷ Y.a.g.g., s. 1.

¹²⁸ “Siyasiyat: Maarif Siyaseti,” *Tanin*, No: 3503, 11 Eylül 1334 (1918). s. 1.

¹²⁹ Y.a.g.g., s. 1.

için gerekli çalışmaları başlattı. Muallimlerin terfileri, maaşlarının uygun bir miktarda artırılması, sigortalarının yapılması, görevleri sırasında hastalanıp, sakatlananların tedavilerinin sağlanması gibi uygulamalar bunlardan bazılarıydı. Bu çalışmalar için bütçenin yetersiz kaldığı zamanlarda, zengin halktan alınacak desteklerle çalışmaların yürütülmesi planlanmakta halkın da geleceğini garanti altına alabilmek için bu tarz yardımlardan kaçınmayacağı düşünülmektedir.¹³⁰

Nezaret bünyesinde gerçekleştirilecek ıslahat hareketlerinde ise getirilen öneri, sosyal hayata yansıyan bazı sorunları çözümleyebilecek; milletin ekonomik yapısını, alışkanlıklarını, hislerini kapsayan; memleketin tarih ve coğrafyasını inceleyerek, ulaşılabilecek sonuca göre hareket eden bir düzenleme hazırlayabilmektir. Nitekim nezaret, önerilen şekilde bir bilimsel incelemeyi gerçekleştirebilmek için uzman kişilerden oluşan bir komisyon oluşturmayı planladı.¹³¹

Maarif ıslahatında önemsenen konulardan biri de teftiş ve denetim meselesi idi. Eğitim hareketlerinin devamlı kontrole tabi tutulması, doğru yoldan ilerlemek için zorunlu görülmektedir. Bu amaçla Maarif Nezareti içinde görev yapan müfettişlerin sayıları artırılıp sistematik bir program yapılarak merkez ve taşrada teftiş görevlerini düzenli olarak icra etmeleri hedeflendi. Ayrıca teftiş işlerinin genel bir merkeze bağlanarak, Maarif Nezareti Müşavirliğinin de bu işle meşgul olması kararlaştırıldı.¹³²

Dönemin basını da maarifte gerçekleştirilecek düzenlemelerle ilgili üzerine düşen görevin ve gücün farkındaydı. Bu güç, “maarifin inkişâfı ve terakkisi emrinde matbuata mühim bir vazife tertib eder.” sözüyle çok net ifade edilmişti. Nitekim basın mensupları, çoğunlukla ulema fikirlerini sevk ve idare edebilecek bir güce sahip oldukları iddiasındaydılar. Hatta öyle ki gazetecilik mesleğini dünyanın en büyük “hayır ve şer ulemaları” olarak tarif etmişlerdi. Onlara göre, bir ülkede toplumsal olayların nede-nini keşfetmek için sadece siyasi sebepler aranmamalı, basının, olayların içindeki rolü de değerlendirilmeliydi. Çünkü gazetelerin, en büyük kuvveti

130 Y.a.g.g., s. 1.

131 “Siyasiyat: Maarif Islahatı ve Matbuat,” *Tanin*, No: 3512, 23 Eylül 1334 (1918), s.1.

132 Y.a.g.g., s. 1.

“telkinat-ı fikriyyesi”ydi. Bu nedenle ülke içindeki eğitim sorunlarına doğru çözüm önerileri getirmek, gazetecilerin üstlenmiş oldukları önemli bir görevdi. Bu görev, eğitim sorunlarını yapıcı ve olumlu yayınlarla dile getirerek ve bir muavin görevi üstlenerek icra edilmeliydi.¹³³

Basının ve aydınların eğitim ile ilgili düzenleme isteklerini dikkate alan Maarif Nazırı Dr. Nâzım Bey, duyulan ihtiyaçlara cevap olacak ve eksikleri giderecek bir program hazırlığına başladı. Yoğun çalışmalar sonucunda tamamlanan program, 1 Ekim 1918’de Maarif Nezareti Müsteşarı Adil Bey aracılığıyla basın mensuplarının önünde açıklandı.¹³⁴

Programın ilk maddesi bir Maarif-i Umumiye Kanununun hazırlanmasıyla ilgiliydi. 1918 yılına gelinceye kadar ne eğitim kademeleriyle ilgili ne de memurların ve muallimlerin hukuki yetki ve görevlerini düzenlemek amacıyla bir kanun yapılmamıştı. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de fiilen hükümsüzdü. Öyleyse eğitim-öğretime dair bir kanun layihasının acilen düzenlenmesi gerekmektedir. Duyulan bu ihtiyaç programın birinci maddesine yansımıştır. Layihanın hazırlanması için izlenecek yöntem de tespit edilmiş, mevcut kanunların yeniden gözden geçirilip, düzenlenmesiyle yeni bir kanun layihasının hazırlanması ve 1918 yılı içinde meclise sunulması kararlaştırılmıştır.¹³⁵

Hazırlanması düşünülen kanun layihasında dikkate alınacak konular da tespit edilmişti. Buna göre öncelikle darülfünunlara “ilmi ve idari bir muhtariyet” verilmesi planlanmaktaydı. Kız öğrencilerin bir yandan çağdaş ve milli bir zihniyetle; dini ve ahlaki vicdanla eğitilip, darülfünunda okumaları için önleri açılmaya çalışılırken; diğer bir yandan da gerçek bir anne ve eş olarak yetiştirilmeleri hedeflenmekteydi. İlköğretim zorunluluğunun memleketin her yerinde uygulanması için ciddi tedbirlerin alınması esası da kabul edilmişti. Ayrıca öğretmenlik mesleğinin hem maddi hem de manevi bir şekilde cazip hale getirilerek, mesleğe verilen değerin artırılacağı düşünülmekteydi.¹³⁶

133 Y.a.g.g., s. 1.

134 “Maarif Nezâreti'nin Programı,” *Tanin*, No: 3521, 2 Teşrin-i evvel 1334 (2 Ekim 1918), s. 2.

135 Y.a.g.g., s. 2.

136 Y.a.g.g., s. 2.

Programın ikinci maddesi bilimsel incelemelerin gerekliliğiyle ilgiliydi. Eğitim sorunu da diğer toplumsal sorunlar gibi ülkenin tarihi, ekonomisi, halkın psikolojisiyle yakından ilgili görüldüğünden sözü edilen alanlarda bilimsel araştırmaların yapılması gerekli görülmüştü. Hatta konuyla ilgili 1919 yılı bütçesine ödenek ilavesi yapılması da kararlaştırıldı. Ayrıca yine bu başlık altında “Tedkikat-ı Ekalliyeye Dairesi”nin (Azınlık İncelemeleri Dairesi) kurulması planlandı. Dairenin sadece Büyük Avrupa devletlerinde değil; Yunanistan, Bulgaristan, Romanya gibi Balkan devletlerinde bile vücuda getirilmiş olduğu belirtilerek, Osmanlı Devleti’nde bu teşkilatın kuruluşunun gecikmesinden duyulan üzüntü dile getirildi.¹³⁷

Programda yer alan üçüncü madde nezaretin merkez teşkilatıyla ilgiliydi. Yapılan incelemeler, teşkilatın o günün şartlarına göre yeterli olduğu sonucunu doğurduğundan bu alanda yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmadı. Sadece Meclis-i Kebir-i Maarif’in (Maarif İşleri Heyeti) ihtiyaç duyduğu ilmi desteği sağlayabilmek için Avrupa’daki benzer teşkilatlardan alınan örneklerle göre Meclis içinde cezai bir düzenleme gerçekleştirilmesi düşünüldü. Ayrıca 1917 yılında gerçekleştirilen İttihat ve Terakki genel kongresinde kurulması kabul edilmiş olan “Asâr-ı Milliye Müdüriyet-i Umumiyesi”nin¹³⁸ geliştirilip, düzenlenmesine karar verildi. Burada amaç daha başlangıç düzeyinde olan tarih çalışmalarına hız vererek, geçmişe nüfuz edebilmektir. Amaca ulaşabilmek için de genel müdürlüğe bağlı Milli Müze, Etnografi Müzesi, Milli Kütüphane-i Vesaik, Muhafaza-i Abidat, Milli Hazine-i Evrak şubelerinin açılması planlandı.¹³⁹

Eğitim programının dördüncü maddesi, teftiş konusunu ele almaktaydı. “Maarif makinasının muaffakiyyetle işleyebilmesi” için “makinanın” her bölümünün düzenli ve sürekli olarak teftiş edilmesi gerekli görülmüştü. Müfettişlik kurumunun merkez ve taşradaki çalışmalarından en üst düzeyde faydalanabilmek için ise şubeleri açılması planlanmıştı.¹⁴⁰

137 Y.a.g.g., s. 2.

138 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 1, s. 122.

139 “Maarif Nezâreti’nin Programı,” *Tanin*, No: 3521, 2 Teşrin-i evvel 1334 (2 Ekim 1918), s. 2.

140 Y.a.g.g., s. 2.

Beşinci madde, öğretmen okullarına hak ettikleri değerin verilmesi yönündeki kararı içermektedir. Nezaret, öğretmenlik mesleğine önem verebilmek için öncelikle öğretmen yetiştiren darülmuallimin ve darülmuallimata değer verilmesinin gerekli olduğu fikrini benimsemektedir. Bunun için de öncelikle İstanbul Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı Aliyyesi'nin, İptidai Darülmuallimin ve Darülmuallimatından ayrılarak özel bir idareye bağlanması düşünüldü. Böylece taşradaki İptidai Darülmuallimin ve Darülmuallimatın ekonomik işleri de idari ve bilimsel yönleri gibi merkeze bağlanacaktı. Ülke bu bakış açısıyla bölgelere ayrılarak her bölgede bir darülmuallimin ve darülmuallimat açılması ve bu kurumlara yeni bir hayat verilmesi de planlanmaktaydı.¹⁴¹

Nezaretin hazırlamış olduğu programın altıncı maddesi, mesleki dayanışma konusunu ele almaktaydı. Okulu ve öğretmeni olmayan köylerin sayısının 46.000 olduğu açıklanarak, bu ihtiyacın bir an önce giderilmesinin gerekliliği belirtilmişti. Bunun için de öncelikle bir "muallim ordusu"na ihtiyaç vardı. İhtiyacın giderilmesi ise öğretmenlik mesleğinin cazip hale getirilmesine bağlıydı. Görev başındaki öğretmenlerin maaşlarının düzenli olarak ödenmesi, vefat edenlerin ailelerine maaş bağlanması mesleği cazip hale getirecek önemli uygulamalardı. Ayrıca öğretmenler cemiyetinin kurulması ve görevdeki öğretmenlerin sigortalı çalışmalarının sağlanması da aynı amaçla gerçekleştirilmesi düşünülen yeniliklerdi.¹⁴²

Yedinci madde, güzel sanatlar eğitime yer vermektedir. Bu alandaki eğitimin amacının milli ve güzelliğe dayalı bir eğitim olacağı belirtilmekte ve güzelliğe dayalı eğitimin gençlere yükselmek ve gelişmek için sonsuz bir hayat sevinci vereceği üzerinde durulmaktaydı. Bu nedenle de Sanayi-i Nefise Mektebinin gelişmesine önem verilecekti. Güzeli sanatlar içinde özellikle milli sanatların gelişmesine öncelik tanınacak; resimde, süslemede, heykeltıraşlıkta, mimaride Türklüğün ruhunu yansıtacak eserlerin ortaya çıkmasına çalışılacaktı. Bu konuda tanınmış Avrupalı sanatçılardan bile yararlanılması düşünülmektedir.¹⁴³

¹⁴¹ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁴² Y.a.g.g., s. 2.

¹⁴³ Y.a.g.g., s. 2.

Sekizinci maddede genel kütüphanelerin açılması konu edilmişti. Bilimsel araştırmalar için önemli yeri olan kütüphanelerin kurulması ve içindeki eserlerin sayısının artırılması üzerinde önemle durulmaktaydı. Ayrıca bazı kişilerin özel kütüphanelerinde bulunan milli ve İslami kitapların maarife kazandırılması için de ayrı bir çalışma içine girilecekti. Konuyla ilgili dikkat çekilen en önemli noktalardan biri de Osmanlı Devleti'ne ait pek çok önemli eserin yabancı devletlerin kütüphanelerini süslemeleriydi. Londra'da British Museum'da bulunan İslami yazma eserlerin İstanbul kütüphanelerinden fazla olduğu hatırlatılmakta, Berlin Kraliyet Kütüphanesinde bulunan yazma İslam eserlerinin sadece fihristinin on büyük cilt olduğu belirtilmekte ve bütün bunlar düşünülerek Osmanlı kütüphanelerinin zenginleştirilmesinin büyük önem taşıdığı üzerinde durulmaktaydı.¹⁴⁴

Programın dokuzuncu maddesinde kütüphanelerdeki eserlerin sayısını artırmaya yönelik bir uygulamaya değinilmekteydi. Bu uygulamayla "muhallem (şaheser, zamana dayanan klasik eserler)" eserlerin ki buna Batılı eserler de dahildi, Osmanlıcaya tercüme edilerek gençlerin önüne bilimsel anlamda geniş ufuklar açılması hedeflenmekteydi.¹⁴⁵

Onuncu maddede Türk gençlerinin eğitim için Avrupa'ya gönderilmeleri konusuna yer verilmekteydi. Bu konuya büyük önem verildiği belirtilerek, Türk Devleti adına Avrupa'ya eğitim için gönderilen gençlerin bağlı olacakları esasların da bir an önce net bir şekilde tespit edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştu.¹⁴⁶

Uygulanması amacıyla yola çıkılan Maarif Nezareti programı, ülke içinde eğitimin gelişmesi ve modernleşmesi adına son derece önemli noktalara temas etmekteydi. Fakat gerçekleştirilmesi mümkün olmadı. Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri ile birlikte Birinci Dünya Savaşının sonlarına gelindiği günlerde Amerika'ya yaptıkları barış teklifinin ardından Talat Paşa hükümeti de görevinden ayrıldı. 14 Ekim 1918'de göreve gelen Ahmed İzzet Paşa hükümetinin programı içinde yer alan "İçinde yaşadığımız tarihi saatlerde biz-

¹⁴⁴ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁴⁵ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁴⁶ Y.a.g.g., s. 2.

den âti (gelecek) için mufassal (tafsilâtlı) programlar talep etmeyeceğinize eminiz. Bugün bizim elimizde yalnız bir düstur vardır, harici ve dahili sulh ve salâhın temini.” şeklindeki ifade hükümetin önceliğinin barışın temin edilmesi olduğunu göstermekteydi.¹⁴⁷ Sevr Anlaşmasına kadar uzanan süreçte yaşanan hükümet değişiklikleri ve aynı hükümet içinde bile kısa sürelerle göreve gelen birden fazla maarif nazırının bulunması, yaşanan olağanüstü günlere ilave olarak uzun vadeli bir programın hazırlanamamasının en önemli nedenleriydi.

Bu nedenle mütareke döneminde maarif teşkilatıyla ilgili sadece bazı ufak yapısal değişiklikler gerçekleştirildi. 18 Ağustos 1919’da çıkartılan bir nizamnameyle ilk kez 1912 tarihli “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”de kuruluşu onaylanan “Meclis-i Kebir-i Maarif” ile ilgili aksayan noktalar giderilmeye çalışıldı.¹⁴⁸ Bunlar, meclis üyelerinin seçiliş şekli ve meclisin sorumluluklarıyla ilgili konulardı. Sözü edilen nizamnameyle Meclis-i Kebir-i Maarif sadece nezaret tarafından havale edilecek konular hakkında gerekli incelemeleri yapmak ve görüşlerini açıklamakla yükümlü kılındı. Meclise yönlendirilecek konuların başında, maarif bütçesinin düzenlenmesi, ders cetvellerinin hazırlanıp, ders kitaplarının seçilmesi gibi çalışmalar gelmekteydi.

Sevr Anlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süreçte, dönemin başında da maarif teşkilatı ve eğitim sorunlarıyla ilgili kısa bazı yazılar kaleme alındı. Bunlar zaman zaman maarifteki eksiklikleri konu edinmekte, zaman zaman da konuyla ilgili fikri tartışmalar içermekteydi. Teşkilatın yeniden yapılanmasına ya da düzenlenmesine ait öneriler ise oldukça azdı. Düzenleme isteklerinin fikri temellerini ortaya atan bir yazı 1 Kasım 1919’da *Alemdar* gazetesinde yayınlandı. Bu yazıda, milletin eğitim seviyelerinin çevrenin etkilerinden bağımsız gelişemeyeceğinin altı çizilmekteydi. Anglosakson eğitim modelleriyle, Latin ve Cermen usullerinin, kavimlerin yüzyıllardır içinde bulundukları âdet ve gelenekler ile çevrenin neden olduğu ihtiyaçlara dayanan yeteneklerden ortaya çıktığı belirtilmekteydi. Osmanlı Devleti’nin kökeninde de eğitim şeklini belirleyecek olan iki farklı unsur vardı. Bunlardan biri,

¹⁴⁷ Güneş, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁴⁸ *Düstur*, 2. Tertip, C.II, s. 351-353.

Osmanlı Türklerinin ataları olan Oğuzların âdet ve gelenekleri; diğeri benim-sedikleri İslam dini nedeniyle ahlaki değerlerinin pek çoğunu almış oldukları “Hz. Muhammed’in vaz’ ettiği düstûrlar” ve İslamiyetin kurallarıydı. Osmanlı Devleti kurulduğu dönemde çağının medeniyet düzeyini yakalayabilmek için Oğuzların bir kısım gelenek ve göreneklerini terk etmiş, İran ve Bizans kül-türlerinden etkilenmişti. Makalenin yazarına göre yine yapılması gereken şey batıl olan esasları geride bırakarak medeni milletlerin bağlı oldukları “hakikat vadisindeki prensiplere” doğru ilerlemektir.¹⁴⁹

Gerçekten de sonraki yıllarda maarif teşkilatıyla ilgili düzenleme girişimlerinde izlenen yöntem, çağı yakalamak amacıyla atılmaya çalışılan adımlar oldu. Sevr Anlaşmasının ardından çeşitli nezaretlerde başlatılan ıslahat çalışmaları Maarif Nezareti içinde de kendini gösterdi. Proje çalış-maları devam ederken özellikle öne çıkan iki nokta dikkat çekmekteydi. Bunlardan biri, eğitimde çağdaşlaşmayı sağlayabilmek için okullarda “Fen Şubeleri”nin açılması düşüncesiydi. Eğitim sistemi içinde zaten Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı çalışmalarını sürdüren Ziraat, Baytar, Sanayi ve Orman Mektepleri gibi ayrı “Fen Mektepleri” mevcuttu. Fakat bu okulların gelir kaynaklarının azlığı nedeniyle çalışmaları da devam ettirilememişti. Maliye Nezareti, barış anlaşmasının ardından hazırlamış olduğu ıslahat projesinde “Fen İdadileri”nin sayısının artırılmasını, gerçekleştirmeyi düşündüğü eylem planına eklemişti. Fakat mevcut okulların bile kapatıldı-ğı bir dönemde bu proje pek de gerçekçi görünmemekteydi.¹⁵⁰

Projede ele alınan ikinci önemli nokta, iptidai mektep öğretmenle-rinin durumlarının iyileştirilmesiyle ilgili çözüm arayışlarıydı. Bu amaçla, Mutasarrıf Ali Reşad Bey’in başkanlığında, üyeleri arasında altmış uzma-nın yer aldığı bir komisyon oluşturuldu. Fakat komisyon hazırlamış olduğu ıslahat projesini son haliyle ilan edemedi. Çünkü diğer nezaretlerde olduğu gibi Maarif Nezaretinde de ıslahat projesinin yeniden gözden geçirilmesine karar verildi.¹⁵¹

149 A. G., “Bizde Maarif ve Terbiye Meseleleri. Milli Terbiyeye Dair,” *Alemdar*, No: 2621, 1 Teşrin-i sani 1335 (1 Kasım 1919), s. 2.

150 “Maarif Islahatı,” *Vakit*, No: 1034, 25 Teşrin-i evvel 1336 (25 Ekim 1920), s. 1.

151 *Y.a.g.g.*, s. 1.

Barış anlaşmasının ardından daha sonra değerlendirilmek üzere rafa kaldırılan maarif ıslahatı, yaklaşık bir yıl aradan sonra yeniden İstanbul basınının gündemine geldi. Kaleme alınan çeşitli yazılarda, memleketin hayatının ve geleceğinin maarif meselesine bağlı olduğu belirtilmekte, Avrupa ülkelerinden verilen örneklerle konunun ciddiyeti gözler önüne serilmekteydi. Nitekim Almanya'nın 1870-1871 savaşını iptidai mektepleri sayesinde kazandığı, Fransa'nın Dünya Savaşındaki başarısının lise eğitime bağlı olduğu örneklerle açıklanmıştı. Avrupa'da eğitimin gelişmesinde, konuyla ilgili her türlü sorunu gündeme getiren Avrupa basınının büyük rol oynadığı öncelikle kabul edilerek, Osmanlı basınının bu noktada üzerine düşen görevi gerektiği gibi yerine getiremediği belirtildi. Eğitimdeki aksaklıklarla ilgili kaleme alınan, içeriği kısa yazıların yetersizliğinden söz edildi. Meşrutiyetin ilanından itibaren başlatılan mektep ıslahatlarının başarıya ulaşamadığı hatırlatıldı ve bunun da en önemli nedeni olarak gerek öğretim gerekse teşkilat yönünden kalıcı bir programın hazırlanamamış olması gösterildi. Düzenlenecek olan programın, memleketin ihtiyaçlarının, halkın yeteneklerinin, ülkenin mali yeterliliğinin dikkate alınarak gerçekleştirilmesi gerektiğinin altı çizildi.¹⁵²

Maarif ıslahatında öncelik verilmesi gereken iki önemli nokta da belirtilmişti. Bunlar mektep binalarının inşası ve araç-gereçlerinin artırılması konusuyla mektep muallimlerinin eğitimleri sorunuydu. Mektep binalarının, "ruh-ı maarifin vücudu hükmünde" olduğu belirtilerek bina düşünmeden açılan mektepler nedeniyle, pek çok eğitim kurumunun kiralık binalarda hizmet verdiğinden yakınılmaktaydı. Bunun sonucunda her yıl ayrı bir konakta eğitim vermeye çalışan mektepler ortaya çıkmıştı. İşte tam bu nedenle, her şeyden önce mektep binalarının inşasına önem verilmesi istenmekteydi. Bina yapımının kısmen devlete, kısmen de kişilere ait bir görev olduğu üzerinde durulmuştu. Devlete düşen kısım için, ödeneğin yetersiz olması nedeniyle, her yıl maarif bütçesine belli bir miktar tahsisat ayrılması gerekmekteydi. Kişilerin yaptıracığı okul binalarında ise teşvik son derece önemliydi. Ayrıca yine bu konuda neza-

152 A. B, "Maarif Meselesi-1," *Vakit*, No: 1302, 24 Temmuz 1337 (1921), s. 2.

ret tarafından uzun vadeli ve detaylı bir programın da yapılmış olması gerekmektedir.¹⁵³

Mektep binalarının inşası kadar önemli olan bir diğer konu dersler sırasında kullanılacak olan araç ve gereçlerin teminiydi. Çünkü bu malzemeler ya hiç temin edilmeden mektepler açılmakta ya da bir kez temin edilip bir daha kırılıp dökülenlerine, kullanılamayacak duruma gelenlerine bakılmamaktaydı. Nitekim laboratuvarlarında alet ve ecza namına bir şey kalmayan eczacı ve dişçi mektepleri bu umursamazlığın en iyi örnekleriydi.¹⁵⁴

Eğitim araçları arasında çeşitli alet edevatın dışında birinci sırada yer alan malzemeler kuşkusuz ders kitaplarıydı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi bu kitapların özellikle ilk okuma-yazma sürecine ait olan “elifba ve kıraat kitapları” güncellenmişti. Dönemin basınında yankı bulan en önemli noktalardan biri de yenilenmiş olan ve kolay okuma-yazma öğretmeyi hedefleyen bu kitapların taşradaki iptidai mektepleriyle, köy mekteplerinde okutulamaması sorunuydu. Bunun sonucunda bir an önce meslek sahibi olmaya çalışan gençler amaçlarına ulaşamamakta, çalışkan öğrencilerin ise okuma-yazma, basit matematik derslerinde bile başarı sağlayamadıkları için eğitime olan gayretleri azalmaktaydı. Öyleyse yapılması gereken şey, yeni kitapların sadece büyük merkezlerde dağıtımını gerçekleştirmek değil, en küçük köye kadar ulaştırılmasını sağlayabilmektir. Ayrıca Anadolu’da eğitim işlerinin içinde bulunan hocaların, imamların da bu kitaplarla ilgili eğitilmeleri gerekli görülüyordu.¹⁵⁵

Eğitimde gelişmeyi hızlandıracak ikinci önemli nokta da muallimlerin çağdaş bilgiler alarak yetiştirilmelerinin sağlanmasıydı. Ayrıca muallimlerin tayin, terfi ve azilleriyle ilgili esasların belirli kurallara bağlanması da eğitim neferlerinin meslek hayatlarını güvenceye alıp, bütünüyle görevlerine konsantre olabilmelerini sağlamak için zorunlu görülmüştü.¹⁵⁶

1922 yılının Mayıs ayında Muallimler Cemiyetinin idare heyeti bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantının ardından Maarif Nezaretine gönderilen

153 Y.a.g.g., s. 2.

154 Y.a.g.g., s. 2.

155 Y.a.g.g., s. 2.

156 Y.a.g.g., s. 2.

bir arizada, eğitim sisteminin belirli kriterlere oturtulabilmesinin ancak yeni bir “Maarif-i Umumiye Kanunu”nun yapılmasıyla gerçekleşebileceği belirtildi.¹⁵⁷ Buna rağmen Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu koşullar böyle kapsamlı bir çalışmanın gerçekleşmesine engel oldu. Maarif alanındaki düzenleme ihtiyaçları, görülen eksiklikler ve teşkilat içindeki yeniden yapılanma çabaları, Cumhuriyet Türkiye’sine aktarılan önemli sorunlar oldu.

İptidai Mektepler ile İlgili Çalışmalar

İptidai mekteplerle ilgili mütareke döneminden önceki son gelişme, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz gibi, 15 Ekim 1913 tarihli “Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı” idi. Kanun, dört yıllık uygulamanın ardından içeriğindeki bazı noksanlar nedeniyle eleştirilere uğradı. Kazım Nami, 31 Ocak 1918 tarihinde kaleme almış olduğu bir yazıda, iptidai mekteplerin hangi amaca hizmet edecekleri konusunda kanunda gördüğü eksiklikleri dile getirdi. Bu makalede kanunun beşinci maddesinde belirtilen mekteplerin amacının, çocukların zihinsel gelişimlerini sağlayıp, herkes için gerekli olan bilgileri kazandırmak olduğu üzerinde durularak, Fransa ve İsviçre iptidai mektepler kanunlarından örnekler verildi. Fransa’daki iptidai mektep eğitiminin; bedeni, zihni ve ahlaki eğitim olmak üzere üç esasa dayandığı belirtildi. İsviçre iptidai eğitim kanununun birinci maddesinin ise, bu eğitimin amacını her birey için gerekli olan ahlaki eğitimi vermek olarak belirlediği üzerinde duruldu. Kanunlar arasındaki mukayesenin ardından, Osmanlı İptidai Mektep Kanununun eğitimin amacını yeterince ve açıkça ortaya koyamadığı ifade edildi.¹⁵⁸

Bir diğer eleştiri uygulamalar ile ilgiliydi. Kanunun teorik olarak iptidai eğitimi düzenlediği belirtilmekte fakat hazırlanan programları uygulayıp, kitapları öğretecek yeterli sayıda muallim bulunmaması nedeniyle sistemde büyük eksikliklerin yaşandığı üzerinde durulmaktaydı.¹⁵⁹

Ders kitaplarının nitelikleri ve içerikleri de ayrıca eleştirilmekteydi. Yazarları yarışmalar sonucunda seçilmiş olmasına rağmen yazılan kitaplar

¹⁵⁷ “Muallimlerin Müracaatı,” *Vakit*, No: 1596, 2 Mayıs 1338 (1922), s. 2.

¹⁵⁸ Kazım Nami, “Maarif Meselesi-1,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2358, 31 Kanun-ı sani 1334 (31 Ocak 1918), s. 2.
¹⁵⁹ *Y.a.g.g.*, s. 2.

içerdikleri bilgi yönünden zayıf bulunmuştu. Kanun-ı Muvakkatta açılması karara bağlanan “el işleri ve ihtiraf mektepleri”nin aradan geçen zamana rağmen eğitime başlayamaması da bu mekteplere acil ihtiyaç olmamasına ve eğitim için Avrupa’ya gönderilen okul öğretmenlerinin henüz geri dönmemiş olmalarına bağlanmıştır.¹⁶⁰

1918 yılının başlarında iptidai mektepler ile ilgili getirilen eleştirilerden bir diğeri, iptidai numune mektepleri hakkındaydı. Bu mekteplerle ilgili herhangi bir hüküm “Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı”nda yer almamıştı. Bununla beraber Emrullah Efendi zamanında sultanilerin tesis edildiği dönemde, iptidai okullarında da derslerin Fransızca okutulmasına duyulan ihtiyaç nedeniyle Nişantaşı, Kadıköy ve Bakırköy’de “Numune” adıyla üç yıllık iptidai mektepleri açılmıştı. Bu mekteplerdeki eğitimin bir kısmı Türkçe, bir kısmı Fransızcadı. Her alan dersine ayrı muallim girmektedir. İptidai muallimlerinin almış oldukları eğitim bütün alanlara yönelik ve genel bir eğitim olduğu halde Numune mekteplerinde böyle bir ayırıma gidilmesi şiddetle eleştirilen noktalardan biri oldu. Ayrıca bu okullarda verilen Fransızca eğitimi ve temel hesap bilgileriyle, özellikle büyük şehirlerde ticaretle uğraşacak kişilerin eğitim ihtiyaçlarının karşılanacağı düşüncesinin de hatalı olduğu belirtildi. Çünkü Numune mekteplerini bitirenler, çoğunlukla bir üst eğitim kurumuna müracaat etmemekte, doğrudan çalışmaya başlayarak hayata atılmaktaydılar.¹⁶¹

“Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı” ile ilgili bir diğer tartışma konusu, bu kanunun 28 Nisan 1914’te değiştirilen 15. maddesiyle ilgiliydi. Sözü edilen maddede yapılan değişiklikte iptidai mekteplerin inşa edileceği arsanın bağışlanmasından başlayarak; binasının inşası, muallim ve muallimelerinin maaşları, dershanelerinin ısıtılması ve aydınlatılması, hademe vb. harcamalarının tamamının köy, karye ve mahalle halkı tarafından karşılanacağı hükmolunmuştu. Bu değişikliğin ardından yaşananlar bazı problemleri de beraberinde getirmekteydi. Köylerde bulunan okulların yapımının ve idari masraflarının köy halkı tarafından karşılanmasında herhangi bir sorun yoktu. Çünkü mektebi olan her köyün, camii ve mektebi için özel iratları vardı.

¹⁶⁰ Kazım Nami, “Maarif Meselesi-2,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2365, 14 Şubat 1334 (1918), s. 1-2.

¹⁶¹ *Y.a.g.g.*, s. 1-2.

Bunlar ya köyün ileri gelenleri ya da bütün köy halkı tarafından yaptırılan vakıflardı. Kasabalarda ve şehirlerde de durum aynıydı. Fakat kanunun 96. maddesine uyarak köy, kasaba ve şehirlerin iratlarının; ilgili maarif encümenlerine, dolayısıyla “Muhasebe-i Hususiye”ye, aktarılması kararlaştırılmıştı. İçinde bulunulan olağanüstü dönem de dikkate alınarak, kanunun bu maddesi hemen uygulamaya koyuldu. Fakat mekteplerin masrafları bütçeye yansıtılırken ilk etapta bu giderlerin sadece belli bir miktarının, örneğin yüzde yirmisinin, halk arasında paylaşılması uygun görüldü. Nitekim bir köy mektebinin yıllık masrafı on bin kuruş ise bunun sadece iki bin kuruşu halka dağıtılacaktı. Pek çok yerde masrafların paylaşılması işi belirli derecelere göre yapıldı. Bu dereceler asgari on, azami yüz kuruş arasındaydı. Köylerde halkın gelir düzeyi ihtiyar heyetleri tarafından bilinmekte olduğundan, sistem tepkiyle karşılanmadı. Fakat kasaba ve şehirlerde durum farklıydı. Çünkü büyük yerleşim yerlerindeki mahalle ihtiyar heyeti, mahallelerinde oturan yerli, yabancı nüfusun gelirlerini tahmin etmekte güçlük çekiyordu. Bu durumda bütün gelir sahiplerinden asgari miktarda para toplanması düşünüldü. Fakat mektep giderlerinin yüzde beşi bile karşılanamadı. 15. madde, İstanbul gibi büyük şehirlerde de hiç uygulanamadı. Bu duruma tepki gösteren dönemin basını, iptidai mekteplerin masraflarının sadece bütçeye bırakılarak karşılanamayacağını; 15. maddenin hakkıyla uygulanamaması durumunda halkın iptidai eğitime ilgisinin azalacağını; mekteplerin, muallimlerin sayısının artırılmasının ise imkânsız hale geleceğini ısrarlı bir şekilde dile getirdi. İstanbul halkından toplanacak eğitim payları için ise farklı bir görüş ileri sürüldü. İstanbul ve civarındaki mahallelerin birer karye sayılması, mahallelere ait düzenli nüfus kayıtları tutulduğu için buralardaki mektep işlerinin de mahalle ihtiyar heyetleri tarafından gerçekleştirilmesi istendi.¹⁶²

İptidai mekteplerle ilgili eleştiriler sadece Kanun-ı Muvakkat ve uygulamalarıyla sınırlı kalmadı. Mektep sayıları artırılmaya çalışılırken, muallim sayısındaki yetersizliğe önem verilmemesi;¹⁶³ Almanya’dan getirtilen uzman muallimlerden yararlanılamaması, hatta kendilerine zorluk çıkartılması; Anadolu köylülerine okuma-yazma ve hesap öğretilmesinin onların ticaret

¹⁶² Kazım Nami, “Maarif Meselesi-3,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2395, 16 Mart 1334 (1918), s. 1.

¹⁶³ Yunus Nadi, “İbtidai Mekteplerimiz,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2442, 2 Mayıs 1334 (1918), s. 1.

alanında gelişme sağlamalarına sebep olacağının görülememesi,¹⁶⁴ iptidai eğitimin yaygınlaştırılması ve programın uygulanabilmesi için kırk altı bin mektebe ihtiyaç olduğu; Maarif Nezaretinin belli bir sistem dahilinde çalışsa bile ancak on beş yıl zarfında bu ihtiyacı giderebileceği¹⁶⁵ gibi çok önemli sorunlar dile getirildi.

İptidai mekteplerle ilgili ilk düzenleme çalışması mevcut muallim açığını gidermeye yönelik oldu. Muallimlerin eğitimlerini hızlandırarak göreve gelmelerini sağlamak imkânsız olduğundan, muallim sayısı fazla olan okullardan eksik yerlere aktarılma yöntemine başvuruldu. Bunun için de ilk akla gelen okullar numune mektepleri oldu. Bu okullarda farklı derslere farklı muallimlerin girmesi uygulamasının kaldırılması düşünüldü. Böylece diğer iptidai mekteplerinde olduğu gibi her derse tek muallim girecek, ortaya çıkacak olan muallim fazlalığı da ihtiyacı olan okullara kaydırılacaktı. Düzenlemede, okullarda yeterli sayıda muallim bulunmaması nedeniyle muallimlerin açığa alınmasının mümkün olmadığı da belirtilmekteydi. Sadece idarenin verdiği görevleri yapmayanların işlerine son verileceği duyuruldu.¹⁶⁶ Verilen sözlere rağmen, “seyyar muallimlik” uygulamasının kaldırılması, iptidailere “daimi muallimler”in atanmasıyla pek çok muallim açığa alındı veya istifa etmeye mecbur oldu.¹⁶⁷

11 Nisan 1920’de iptidai, âli, teali ve darülmuallimat müdürleri, dönemin Maarif Nazırı Fahreddin Bey’in başkanlığında toplanarak, iptidai mekteplerin mevcut şekliyle ve programlarıyla çağdaş eğitimi uygulamasının mümkün olup olamayacağını tartıştılar. Görüşmelerde program değişikliğiyle ilgili kesin sonuca ulaşamaması nedeniyle 13 Nisan 1920’de ikinci bir toplantı daha gerçekleştirildi.¹⁶⁸ Toplantıları takiben yapılan düzenlemelerle, beş yıllık eğitim süresi olan sultani iptidailerinin, ikinci sınıftan beşinci sınıfa kadar yayılmış olan Fransızca dersleri, son iki yıla toplandı.¹⁶⁹ Ayrıca dönemin basınında dile getirilen, toplum içinde ahlaki

164 “Maarif İşlerimiz,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2520, 21 Temmuz 1334 (1918), s. 1.

165 “Siyasiyat: Maarif Siyaseti,” *Tanin*, No: 3503, 11 Eylül 1334 (1918), s. 1.

166 “Mekâtib-i İbtidaiyye,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2760, 19 Haziran 1335 (1919), s. 1.

167 Muallim Ahmed Halid, “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 880, 22 Nisan 1336 (1920), s. 1.

168 “Tedrisat-ı İbtidai Teşkilâtı,” *Tasvir-i Efkar*, No: 3024, 13 Nisan 1336 (1920), s. 3.

169 Muallim Ahmed Halid, “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 880, s. 1.

çözümlerin yaşandığı, bu çöküşün en temel nedeninin de iptidailerde verilen ahlak eğitiminin zayıflığı olduğunu belirten yazılardan¹⁷⁰ yola çıkılarak bu okullara “musâhhabât-ı ahlâkiyye (ahlaki konuşmalar)” derslerinin konulmasına karar verildi. Bu dersler okuma dersleri şeklinde olup, ziraat dersleriyle birlikte okutulacaktı. Beden eğitimi dersleri de bütünüyle programdan çıkartılıyordu.¹⁷¹

Fransızca derslerinin sayılarının azaltılması, ahlak dersleriyle ziraat derslerinin birlikte okutulmasının planlanması, beden eğitimi derslerinin kaldırılarak gelişme çağındaki çocukların fiziki aktivitelerinin engellenmesi, eğitim programlarında çağı yakalamak isterken çağdışı kalmanın, zihin karmaşasının, yıllardır oturtulmamış programların birer göstergeleri idi.

13 Nisan 1920 tarihli toplantıda alınan bir diğer karar, mekteplerin ıslahının öncelikle muallimlerin ıslahıyla gerçekleşebileceğinin belirtilmesi oldu. Bunun için de darülmuallimin ve darülmuallimatların yeniden düzenlenmesiyle yola çıkılmasının doğru olacağı düşünülmekteydi. Bütün dersler hakkında bilgi sahibi olan gerçek iptidai muallimlerinin yetiştirilmesi de ulaşılmak istenen nihai hedefti.¹⁷²

Mütareke döneminde Maarif Nezaretiyle ilgili eksikliği hissedilen en önemli noktalardan birinin, okul olarak kullanılan bina sayısının yetersizliği olduğundan daha önce söz etmiştik. Aynı husus tabii ki iptidai mektep binaları için de geçerliydi. Bu eksikliğe çözüm bulmak amacıyla getirilen önerilerden biri, Evkaf Nezaretinin daha önce okul olup sonraki zamanlarda çeşitli nedenlerle zarar görmüş, yıkılmış olan pek çok binanın arsasını satarak, elde edilen gelir ile iptidai mektebi bulunmayan yerlerdeki bina ihtiyacını karşılaması düşüncesi oldu. Bu noktada özellikle İstanbul’un merkezi yerlerindeki değerli arazilere dikkat çekilmekteydi. Galata’da, Çeşme Meydanı’yla Tophane arasında; Sirkeci’de, Babiâli Çeşmesi civarında bulunan araziler bunların başlıcalarıydı. Nitekim yeni postanenin arkasında yer alan sekiz yüz arşın kare (yaklaşık 8 dönüm) arsanın dege-

170 Muallim Feyzi, “İbtidai Mektebinde Ahlâk,” *İtisâm*, Sayı: 47, 23 Teşrin-ievvel 1335 (23 Ekim 1919), s. 531-534.

171 Muallim Ahmed Halid, “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 880, s. 1.

172 *Y.a.g.g.*, s. 1.

rinin yaklaşık 80.000 lira olduğundan söz edilmekteydi. Evkaf ve Maarif Nezaretlerinin bu arsayı satarak, kabaca bir hesapla, aynı vakıf namına, büyük bir iptidai mektep binası inşa ettirebilecekleri, böylece çok önemli bir ihtiyacın giderilebileceği üzerinde durulmaktaydı.¹⁷³ Aslında verilen pek çok örnek, vakıf arazilerinin satışı sonucunda, yeni iptidai mekteplerin inşası için önemli bir gelir kaynağının ortaya çıkacağını göstermekteydi. Evkaf Nezaretinden beklenen ise bu süreci hızlandırarak satışlardan elde edilen gelirlerle modern mektep binalarının inşa edilmesini sağlamaktı. Aksi takdirde elde bulunan vakıf arazilerinin büyük bölümünün çeşitli gerekçelerle farklı kişilerin eline geçmesi kaçınılmazdı. Nitekim ortaya koyulan birkaç örnek bu yağma siyasetinin önemli göstergeleriydi. Kasımpaşa'da, Tepebaşı Caddesi'nde, Aşıklar Meydanı üzerinde bulunan Şuayipzâde Fazıl İbrahim Efendi Mektebinin arsasının talan edilerek sadece 150 arşın yerin bırakılması; Yaş İskeleyi'nde Ahi Çelebi Mektebi arsasının yine aynı şekilde tecavüze uğraması, kalan kısmında ise dükkân yaptırılması; Fincancılar yokuşunda bulunan ve son derece değerli bir mevkide yer alan Hüsnü Ağa Mektebinin, Evkaf Nezareti tarafından depo olarak kiraya verilmesi bu örnekler içinde en çok dikkat çekenleriydi.¹⁷⁴

Evkaf Nezareti, yeni iptidai okullarının açılışıyla ilgili kendisine yönelen beklentileri boşa çıkartmamak için, 1920 yılı içinde yeni bir proje hazırlığına girişti. Buna göre, aynı yıl içinde 10-15 tane Numune mektebinin açılışı gerçekleştirilecekti. Fakat göz önünde bulundurulmayan önemli bir husus vardı. O da mektep binalarının göçmenler tarafından kullanılmasıydı. Binaların boşaltılması için öncelikle "Tahliye Komisyonu" oluşturuldu. Ancak binaların tahliye edilmesi durumunda burada yaşayan göçmenlerin zor durumda kalacağı ileri sürülerek bu işleminden bir süreliğine vazgeçildi ve Tahliye Komisyonunun çalışmalarına ara verildi.¹⁷⁵

Konuyla ilgili ikinci girişim 1921 yılının başlarında gerçekleştirildi. Maarif Nezareti bünyesinde, Meşihat Dairesi ve Evkaf Nezareti görevlilerinin

173 "Evkaf Mektepleri," *Vakit*, No: 974, 23 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

174 "Evkaf Mektepleri Açılıyor," *Vakit*, No: 1015, 6 Teşrin-i evvel 1336 (6 Ekim 1920), s. 1; "Vakıf Mektepleri," *Vakit*, No: 1017, 8 Teşrin-i evvel 1336 (8 Ekim 1920), s. 1.

175 "Evkaf Mektepleri," *Vakit*, No: 1025, 16 Teşrin-i evvel 1336 (16 Ekim 1920), s. 2.

katılımlarıyla bir komisyon toplandı. Amaç, Evkaf Mekteplerinin yeniden açılmasını sağlamaktı. Toplantı sonunda konuya olumlu bakıldığını bildiren bir rapor hazırlanarak Maarif Nezaretine sunuldu. Evkaf Nezaretine de bir tezki-reyle gerekli açıklamalar yapıldı. Böylece kapatılmış olan evkaf mekteplerinin yeniden açılması hedeflenmekteydi. Bunun için öncelikle paraya ihtiyaç vardı. Bu da bütçeye getirilecek olan ilave ödenekler ile sağlanabilirdi. Her şeye rağmen Evkaf Nezaretinin açacağı mekteplerin sayısının sınırlı tutulması kararlaştırıldı. Açılacak olan okullar Maarif Nezaretinin bünyesine verilecek; böylece nezaret, kiralık okul binalarından kurtulacaktı.¹⁷⁶

Maarif Nezareti yaşanan ekonomik güçlükler içinde bir yandan yeni okul binalarına sahip olma mücadelesi verirken, diğer yandan da mevcut okullarda kesintisiz olarak eğitimin sürdürülmesine gayret etmekteydi. Çünkü pek çok okul ekonomik destek sağlanamadığı için kapatılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu kötü gidişata karşı yeni önlemler almak amacıyla, 1920 yılının sonlarında toplanan “Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi” bazı mekteplerin eğitimlerine devam edebilmesi için özelleştirilmelerine karar verdi. Amaç, okul giderlerinin öğrencilerden alınan ücretler ile karşılanabilmesiydi. Özelleştirilecek olan mekteplerin bütün idareleri de ilk olarak o mektebin müdürüne ve muallimlerine teklif edilecekti. Eğer onlar bu teklifi kabul etmeyecek olursa mektep, müdür ve muallimlerini istihdam etmek şartıyla başka bir talibine verilecekti. Böylece hem okullar kapatılmamış hem de öğretmenler boşta kalmamış olacaktı.¹⁷⁷ Nitekim İstanbul Valisi Abdullah Bey’in “kapanmak tehlikesi karşısında bu şekil şüphesiz elzemdir”¹⁷⁸ sözleri, uygulamanın bir zorunluluk sonucu olduğunu göstermektedir.

6 Eylül 1920’de yeniden toplanan Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi, İstanbul vilayeti içinde bulunan ve özelleştirilmesi uygun görülen iptidai mekteplerinin isimlerini belirledi. Öncelikle altı tane iptidai numune mektebinin özelleştirilmesi istenmekteydi. Bu okullar yine vilayet idaresinde kalacak fakat öğrencilerinden ücret alınacaktı. Her şeye rağmen belirlenen

176 “Evkaf Mektepleri Meselesi,” *Vakit*, No: 1217, 28 Nisan 1337 (1921), s. 2.

177 “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 986, 7 Eylül 1336 (1920), s. 1; “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 1015, 6 Teşrin-i evvel 1336 (6 Ekim 1920), s. 2.

178 “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 985, 6 Eylül 1336 (1920), s. 2.

yedi okulla ilgili karar da toplantı sonucunda kesinleştirilemedi. Sadece Gedik Paşa Ana Mektebinin yeni idare şekliyle eğitimine devam etmesine karar verildi.¹⁷⁹

Meclis, 7 Ekim 1920'de bir kez daha toplandı. Amaç, daha önceki görüşmelerde özelleştirilmesi düşünülen altı numune mektebinin durumunu karara bağlamak, idare şartlarını belirlemek, yüzde otuz oranında ücretsiz öğrenci kabul edilmesini öneri olarak getirmek ve ücretli öğrencilerden alınacak bedeli belirlemektir.¹⁸⁰ Fakat görüşmeler sonunda meclisin almış olduğu karar, hükümetin başka bir çözüm yolu bulması ihtimaline karşılık, mekteplerin özelleştirilmesi kararının ertelenmesi yönünde oldu.¹⁸¹

İptidai mekteplerin özelleştirilmesiyle ilgili girişimler bir kez daha "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı"nın 1914 yılında değiştirilen 15. maddesine dikkat çekti. Toplumsal hayatta ademimerkeziyetin en radikal uygulamasını içeren bu maddenin gereğince uygulanması durumunda, mekteplerin ekonomik sorunlarının ortadan kalkacağı hatta İstanbul iptidai mekteplerinin yeni bir çehre kazanacağı belirtildi.¹⁸²

Konuyla ilgili bütün tartışmalar, iptidai mekteplerle ilgili kanun ve nizamnamelerin yetersiz kaldığı konusunda birleşmekteydi. Eksiklik özellikle İstanbul içindeki okullarda daha fazla kendini hissettirmişti. Yasal olarak yeni düzenlemelere gidilmesi kaçınılmazdı. Bu noktayı dikkate alan Maarif Nezareti, İstanbul Vilayeti'ndeki iptidai mekteplerin idaresi için mevcut kanun ve nizamnamelerde düzenleme yapılmasına karar verdi. Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarı Ali Reşad Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturuldu. Komisyon üyeleri arasında Meclis-i Maarif azası Şefik Bey, Tedrisat-ı İbtidaiye Müdür-i Umumisi Halid Bey, İstanbul Maarif Müdürü Mustafa Bey, Tedrisat-ı İbtidaiye Meclis Azasından Muhittin ve Tahir beyler, Darülmualimin Tatbikat Mektebi Müdürü İhsan Bey ve Vefa Sultanisi Tarih Muallimi Fehim Bey yer almaktaydı. Komisyon, 30

179 "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 986, 7 Eylül 1336 (1920), s. 1; "Mektepler Hususileşiyor Mu?", *Vakit*, No: 993, 14 Eylül 1336 (1920), s. 2.

180 "İbtidai Mektepleri," *Vakit*, No: 1016, 7 Teşrin-i evvel 1336 (7 Ekim 1920), s. 2.

181 "Mektepler Ne Olacak," *Vakit*, No: 1019, 10 Teşrin-i evvel 1336 (10 Ekim 1920), s. 2.

182 "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 988, 9 Eylül 1336 (1920), s. 1.

Eylül 1920'de çalışmalarına başladı.¹⁸³ Fakat mekteplerin ve muallimlerin durumlarını düzeltmek için bir kanun düzenlemesi önerilemedi.¹⁸⁴

İptidai mekteplerin giderlerini karşılamaya yönelik yeni düzenleme girişimleri 1921 yılında bir kez daha gündeme geldi. Hazırlanan kanun layihasında mekteplerin masraflarının yüzde ellisinin vekâletlerin genel bütçesinden karşılanması, geriye kalan kısmının ise mektebin bulunduğu vilayetin bütçesinden temin edilmesi istendi. Layihanın bu bölümü, Maarif Nazırı Raşid Bey'in başkanlığında toplanan komisyon tarafından incelenerek kabul edildi. İptidai mekteplerin yıllık giderleri yaklaşık 500 bin lira kadardı. Kabul edilen bu yöntem ile elde edilecek olan gelirler ise yaklaşık olarak 530 bin lira civarındaydı. Yani okulların bütün harcamalarını karşılamak için yeterliydi.¹⁸⁵ Aynı düşünce, Tedrisat-ı İbtidaiye Kanununu düzenlemek amacıyla oluşturulmuş olan komisyona görüş bildiren İstanbul Maarif Müdüriyetince de desteklendi. Maarif müdürlüğü özellikle iptidai mektep muallimlerinin maaşlarının düzenli olarak ödenebilmesi için vekâletlerin genel bütçesinin devreye girmesinin zorunlu olduğu görüşündeydi. Düzenli ödenen maaş, iptidai muallimlerinin mesleki açıdan gelişmesini sağlayacak ve görevlerine olan bağlılıklarını artıracaktı.¹⁸⁶

Bir yandan iptidai mekteplerin ekonomik sıkıntılarını çözüme kavuşturmak için arayışlar devam ederken, diğer yandan da mekteplerin teşkilatları, ders programları, kitapları ve öğretmenleriyle ilgili düzenleme istekleri yeniden gündeme getirildi. İptidaileri kurtarmak için girilecek ıslahatın; ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek bir program, yeni programa uygun olarak hazırlanacak ders kitapları, mesleki açıdan iyi yetişmiş muallimler ve eksiklikleri giderilmiş bir teşkilat ile sağlanabileceği düşünceleri yinelenirdi.¹⁸⁷

Ders programlarıyla ilgili en fazla düzeltilmesi istenen noktalar Türkçe, tarih ve hesap dersleriyle ilgiliydi. Türkçenin, kıraat ve imla derslerinin yetersizliği; tarih derslerinin, masal ve hikâye şeklinde işlenmesi

¹⁸³ "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 1010, 1 Teşrin-i evvel 1336 (1 Ekim 1920), s. 1.

¹⁸⁴ "Maarif Nezâretindeki Komisyon," *Vakit*, No: 1019, 10 Teşrin-i evvel 1336 (10 Ekim 1920), s. 2.

¹⁸⁵ "İbtidai Mektepleri," *Vakit*, No: 1167, 9 Mart 1337 (1921), s. 2.

¹⁸⁶ "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 1328, 22 Ağustos 1337 (1921), s. 2.

¹⁸⁷ "İbtidai Mekteplerimizin İslahı Meselesi-1," *Vakit*, No: 1326, 20 Ağustos 1337 (1921), s. 2.

nedeniyle öğreticiliğinin olmaması; hesap derslerinin, ilk sınıflarda son derece kolay olmasına rağmen birdenbire ağırlaşması en çok eleştirilen konulardı. Ayrıca iptidailerin ilk iki sınıfında okutulmakta olan resim ve el işleri derslerinin kaldırılmasına yönelik çalışmalar da bu derslerin eğitici amaçlarına karşı bir gerileme olarak algılanmaktaydı.¹⁸⁸

Ders kitaplarının öğrenmeyi ve öğretmeyi kolaylaştıracak nitelikte yeniden düzenlenmesi, gerekirse yeni baştan yazılması istenmekteydi. Burada izlenmesi gereken yöntemin, talebe ve muallimler için farklı kitapların hazırlanması şeklinde olacağı da üzerinde durulan önemli noktalardandı.¹⁸⁹

İptidai mekteplerinin programları ve kitapları tartışılırken her iki konuda da odak noktasında bulunan görevliler muallimlerdi. İptidai mekteplerinin amacı ya doğrudan doğruya hayata atılacak öğrenci yetiştirmek ya da öğrencilerin sanat ve sultani mekteplerine devam etmelerini sağlamak olduğuna göre bu okullar birer darülfünun değildi. Dolayısıyla muallimlerinin de ihtisas sahibi olmalarına ihtiyaç yoktu. Mesleklerini iyi icra eden görevliler olmaları yeterliydi. Bu nitelikte muallimlere sahip olabilmek için iki noktanın eksikliğinden söz edilmekteydi. Bunlardan biri, darülmuallimeyn ve darülmuallimatların her okula yetecek kadar mezun verememeleriydi. Diğer nokta ise, bu okulların programlarının iptidai mektep programlarıyla paralel ilerleyememeleriydi. Darülmuallimeyn ve darülmuallimatlar birer darülfünun olmadığına göre buralarda verilecek olan dersler de iptidai mekteplerinin müfredat programlarına uygun hazırlanmak zorundaydı.¹⁹⁰

1921 yılı içinde iptidai teşkilatında gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler de eleştirilmekteydi. Tedrisat-ı İbtidaiyye Müdüriyetinin Kur'an-ı Kerim, dini ilimler, hesap ve Türkçe derslerini en önemli dersler sayarak, bu dört dersin tek bir muallim tarafından verilmesinin istenmesi en çok üzerinde durulan noktalardandı. Dersleri verecek muallimlerin meslek muallimi olarak yetiştirilmiş kimseler olmaları durumunda bu uygulamada bir sakınca görülmemekteydi. Fakat bütün derslere din dersi

¹⁸⁸ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁸⁹ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁹⁰ "İbtidai Mekteplerimizin İslahı Meselesi-2," *Vakit*, No: 1329, 23 Ağustos 1337 (1921), s. 3.

konusunda ihtisaslaşmış bir muallimin girmesi, diğer üç dersin üstün körü verilmesi olarak algılanmakta ve tasvip edilmemektedir.¹⁹¹

Mütareke döneminde bütün çabalara rağmen iptidai mekteplerle ilgili çalışmalar ve gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler sonuçsuz kaldı. Şüphesiz ki kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ilkokullarla ilgili gerçekleştirilecek olan düzenlemelerde, İstanbul hükümetlerinin yapmış olduğu hatalardan ders alıp kaçınmış, başarılı tespitlerinin ise üzerine giderek yeni uygulamalar inşa etmiştir.

Ortaöğretim Kurumlarıyla İlgili Düzenleme Çalışmaları

1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı hükümleri gereğince rüştiyeler, iptidai mektepleriyle birleştirilmiş ve ortaöğretim statüsünden çıkartılmıştı. Sadece çok az sayıda numune rüştiyesi, aynı adla, cumhuriyetin ilk yıllarına kadar varlıklarını devam ettirdi.¹⁹² Bu okullar da altı yıl eğitim vermekte ve ilköğretim kademesinde yer almaktaydılar. Farkları ise yabancı dil eğitimine daha çok önem vermeleriydi.¹⁹³

Uzun yıllar ortaöğretim kurumu olarak hizmet veren rüştiyelerin, ilköğretim kademesindeki okullarla birleştirilmesi yoğun savaş yıllarında çok fazla tepkiyle karşılanmadı. Fakat mütareke dönemine gelindiğinde özellikle muhafazakâr aydınlar konuyla ilgili tepkilerini dile getirmekten çekinmediler. Eleştirilerde rüştiyelerin, iptidai mektepler ile birleştirilmeden önceki dört yıllık programlarının çok daha verimli, eğitici ve amaca yönelik olduğundan söz edilmekteydi. Hatta rüştiye eğitiminin temellerinin milletin ruhundan doğduğu, zamanın ihtiyaçlarına cevap verebildiği, Osmanlı toplumunun uygulamalarını şekillendirdiği dile getirilerek, sadece bazı fen bilimlerinin ilavesiyle eksiklikler giderilebilecekken okulların bütünüyle ortadan kaldırılmasının büyük bir hata olduğu da söylenmekteydi.¹⁹⁴

191 Y.a.g.g., s. 3.

192 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası. Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara, 2013, s. 103.

193 Ergin, a.g.e., C. 3-4, s. 1419-1420.

194 Hafız Sabri, "Taşra Mekâtibinin Hal-i Sâbık ve Lâhiki," *İtisâm*, Sayı: 3, 10 Temmuz 1335 (1919), s. 299-301.

Rüştiyelerle ilgili üzerinde durulan bir diğer nokta ise, bu eğitim kurumlarının bulundukları kaza ya da kasabanın birer darülmuallemi, eğitim yuvası gibi işlev gördükleri; ders programları itibariyle de üst düzey eğitim alamayacak kişiler için birer “ilim ve irfan” yuvası oldukları görüşüydü.¹⁹⁵

Bütün bu düşüncelerden yola çıkılarak, kaza ve kasabalardaki ilköğretim kurumlarının iki dereceli olması istenmekte; ilk derece eğitimin zorunlu, ikinci derecenin ise isteğe bağlı olmasının gerekliliği belirtilmekteydi. Böylece daha sonraki eğitim kademelerini tamamlayamayacak olan kimselerin de bulundukları yerleşim yerlerinde ilköğretimin ikinci kademesine devam edebilecekleri düşünülmekteydi.¹⁹⁶

Mütareke döneminde yaşanan siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok sorunun yanında rüştiyelerle ilgili ortaya atılan bu düşünceler, muhafazakâr fikir adamlarının bekledikleri yanıtla karşılanmadı. Dönemin sonuna kadar rüştiyelerle ilgili herhangi bir düzenlemeye gidilmedi.

Rüştiyelerle ilgili düzenleme isteklerinin fikir aşamasında kalmasına rağmen, diğer bir ortaöğretim kurumu olan sultani mektepleriyle ilgili hem düşünsel bazda hem de uygulama düzeyinde önemli adımlar atıldı. Darülfünuna öğrenci yetiştirmekle yükümlü olan sultanilerin eğitim sürelerinin on bir yıla indirilmesiyle ilgili görüşmeler yapmak üzere Tedrisat-ı Taliye Müdürü Ferid Bey’in başkanlığında bir komisyon toplandı. Komisyon tarafından hazırlanan layiha Temmuz 1921’de Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından kabul edildi ve yeni ders programlarının oluşturulması için çalışmalara başlandı.¹⁹⁷

Düzenlemelerdeki amaç, sultanilerin eğitiminin son iki yılını darülfünuna devam edecek öğrenciler için bir hazırlık şubesi olarak organize etmekti. Bu nedenle ilköğretimi ve ortaöğretimi bünyesinde bulunduran sultani mekteplerinin iki kademeli olarak yapılandırılması düşünüldü. Eğitimlerinin ilk kademesi, dokuz yıllık süreci kapsayan “Devre-yi Evvel,” ikinci kademesi ise son iki yılı içeren “Devre-yi Sâni” olacaktı. İlk kademenin kesintisiz okunması ve programlarının diğer iptidai mektep programlarıyla uyum içinde

195 *Y.a.g.g.*, s. 301.

196 *Y.a.g.g.*, s. 302.

197 “Sultani Teşkilatı,” *Vakit*, No: 1283, 4 Temmuz 1337 (1921), s. 2.

olması istenmekteydi. “Devre-yi Sâni”nin ise fen ve edebiyat şubeleri şeklinde ikiye ayrılması düşünülmekteydi. Dini bilimler, edebiyat, tarih, coğrafya, felsefe, fizyoloji, fizik, kimya, kozmografya, hıfzıssıhha, yabancı dil ve beden eğitimi dersleri her iki şubede de ortak okutulacaktı. Ayrıca fen şubesinde nebatat (botanik), hendese (geometri) ve cebir (matematik) dersleri; edebiyat şubesinde ise Arapça ve Farsça dersleri yer alacaktı.¹⁹⁸

Sultanilerin yeniden yapılandırılmaya çalışılmasının bir diğer nedeni, zükur (erkek) ve inas (kadın) sultani mekteplerinin yeni bir teşkilatlanma içinde örgütlenmelerini sağlamaktır. Mevcut inas sultanilerinin bir tanesinin istisna tutularak, diğerlerinin birer “aile mektebi” olacak şekilde düzenlenmesi düşünülmekteydi. Eski ders programlarının, aile hayatında kadınlar için gerekli olan pratik bilgileri içermediği ileri sürülen önemli görüşlerdendi. İlk görevi darülfünuna öğrenci yetiştirmek olan sultani mekteplerinin zayıf ders programları nedeniyle bu görevlerini de yerine getiremedikleri belirtilmekteydi.¹⁹⁹

Yapılan incelemeler kız mekteplerinden mezun olan öğrencilerin büyük bir bölümünün darülfünuna gitmediğini göstermişti. Bu görüşten hareketle pek çok inas sultanisinin aile mektebi şeklinde örgütlenmesi ve pratiğe yönelik eğitim vermeye başlaması dönemin fikir adamlarının da desteğini almaktaydı. Konuyla ilgili getirilen eleştirilerden en önemlisi ise sadece bir inas mektebinin darülfünuna öğrenci yetiştirecek şekilde eğitimine devam edecek olmasıydı. Bu uygulamanın, sultani mektebinde eğitime başlayıp daha sonra darülfünuna devam etme niyetinde bulunan kız öğrencilerle ilgili olarak okulun sonuna doğru çeşitli problemler ortaya çıkarabileceği düşünülmekteydi.²⁰⁰

Problem olabileceği düşünülen noktalardan biri de darülfünuna devam etme niyetinde olup çeşitli gerekçelerle herhangi bir sınıfta bu niyetinden vazgeçen kızların aile hayatıyla ilgili pratik bilgilerin eksik kalacağı fikriydi. Bu noktada bütün sorumluluğun kız öğrenciye yüklenmesi demek, her çocuğun daha temel eğitimi tamamlanır tamamlanmaz gerek zekâ

198 Y.a.g.g., s. 2.

199 Halil Fikri, “İnas Sultanileri Teşkilâtı,” *Vakit*, No: 1297, 19 Temmuz 1337 (1921), s. 3.

200 Y.a.g.g., s. 3.

gerek sağlık y6n6nden dar6lf6n6n eğitimine uygun olup olmadığını bizzat idrak edebilmesi anlamına gelecekti ki bu da m6mk6n g6r6lmemekteydi.²⁰¹

Sorun olabileceği d6ř6n6len bir diğer nokta, dar6lf6nuna 6đrenci yetiştirecek olan sultani mektebine devam edip ya son sınıfta ya da mezun olduktan sonra aile kurmayı tercih eden kız 6đrencilerle ilgili yaşanabileceklerdi ki bu durumda olan 6đrencilerin sayısı da azımsanamayacak kadar 6oktu. Bu 6đrencilerin dar6lf6nuna gitmeyerek aile kurmayı se6cmelerinin su6 olarak g6r6l6p g6r6lmeyeceği sorgulanmaktaydı.²⁰²

Diğer bir sorun, başlangı6ta aile mektebine giden kız 6đrencilerden bir kısmının okulun son yıllarında dar6lf6n6n eğitimine devam etme kararı almaları durumunda yaşanabilecek olumsuzluklardı. Bu durumda kalabilecek kız 6đrencilerin sayısının da az olmayacağı d6ř6n6lmekteydi. 6ncelikle yakınlığı ve gidiş-geliş masraflarının azlığı nedeniyle yaşadıkları semtlerdeki mektepleri tercih eden kız 6đrencilerin sonradan almış oldukları karardan pişmanlık duyabilecekleri d6ř6n6lmekte ve bu durumda olanlara “Dar6lf6nuna gidemezsiniz. Dar6lf6nuna devam etmek isterseniz diğer mektepten şehadetname almalısınız” diyerek bir zorunluluk getirilmesinin b6y6k bir haksızlık olacağı ileri s6r6lmekteydi.²⁰³

6ncelikli g6revleri dar6lf6nuna 6đrenci yetiştirmek olan sultani mekteplerinin, birer “hayat ve aile mektebi” olarak 6rg6tlenmeye 6alışılması d6ř6ncesine karşı 6ıkan fikir adamları da oldu. Bu okullardaki eğitimin amacının ya bilimsel bir eğitim vererek 6đrenciye 6eşitli meslekler i6in gereken genel bilgileri edindirmek ya da iptidai eğitiminin devamı gibi işlev g6r6erek 6đrencilerini mesleki eğitime hazırlamak olduğu belirtildi. Bu noktadan hareketle, y6ksek eğitime hazırlık niteliğindeki okulların programlarının değiştirilmesinin zorunluluğu 6zerinde duruldu. Sultani okullarından t6ccar, 6ıft6ı, sanatkâr, 6ırak, muallim yetiştirmeye 6alışmanın hayali ve bilimsel olmayan projeler olduğu belirtildi. Bu mekteplerin; iptidai, 6zel meslek ve fen mekteplerinin eğitimlerinden farklı bir program izlemelerinin, yetiştirecekleri 6đrencilerin toplum i6inde

201 Y.a.g.g., s. 3.

202 Y.a.g.g., s. 3.

203 Y.a.g.g., s. 3.

üstlenecekleri görevler nedeniyle bir zorunluluk arz edeceği ileri sürüldü. Aslında kastedilen, toplumun elit kısmını yetiştirecek nitelikte eğitim veren sultanilerdi. Aynı gerekçeyle bu okulların sayısının da sınırlı tutulması fakat eğitimlerinin kuvvetli olması istenmekteydi. İstenilen eğitimi sağlayacak olanlar da kuvvetli muallimlerdi. Kuvvetli muallimler ise ancak çağdaş ve modern ders programlarıyla başarıyı yakalayabilirlerdi. Öyleyse sultanilerle ilgili yapılacak olan düzenleme, zincir içindeki eksik halkaları gidermeye yönelik olmalıydı.²⁰⁴

Sultanilerle ilgili düzenleme çalışmalarına yönelik eleştiriler, mekteplerin ıslahı amacıyla kurulan komisyon tarafından dikkatle değerlendirilmeye alındı. Darülfünuna öğrenci yetiştirme görevinin yanında, her çeşit meslek erbabını hazırlama görevini de üstlenen sultanilerin amaçlarına yönelik eğitimleri ayrı ayrı düzenlenmeye çalışılacaktı. Sultanilerin ilk sekiz yılı “devre-yi evvel,” sonraki üç yılı ise “devre-yi sâni” adıyla bölümlere ayrılacaktı.²⁰⁵ Hem inas (kız) sultanileri hem de zükur (erkek) sultanileri on bir yıllık eğitim programıyla süre olarak eşitlenecekti. Okutulacak dersler açısından da her iki sultaninin devre-yi evvel kısımları büyük benzerlikler gösteriyordu. Devre-yi sâni kısımlarında da zükur sultanilerinin ders programlarıyla inas sultanilerinden darülfünuna devam edecek olan kız öğrencilerin ders programları arasında eşitleme yapılacaktı.²⁰⁶ Devre-yi evvel’i tamamlayarak darülfünuna gitmeyip, aile kurmayı hedefleyen kız öğrenciler için ise devre-yi sâni kısmının, mesleki ve sanat dersleri içeren bir programla yeniden organize edilmesi düşünülmekteydi.²⁰⁷

Düzenleme komisyonu, ekonomik nedenlerle darülfünuna devam edemeyen; evlenip aile kurma niyetinde de bulunmayan kız öğrenciler için çalışıp, kazançlarını sağlayabilecekleri meslekler edindirmek amacıyla mesleki mektep programları da hazırlamayı hedeflemişti. Bu çalışmalar

204 A. B., “Maarif Meselesi-2- Tahsil-i Tâli,” *Vakit*, No: 1323, 14 Ağustos 1337 (1921), s. 3-4.

205 Düzenleme çalışmalarından önce sekiz yıllık “Kısm-ı İbtidai” ve liseye hazırlık şeklinde bir yıllık “Devre-yi Evvelâ” bölümlerine ayrılmış olan ilk kısım, “Devre-yi Evvel” adıyla sekiz yıllık kesintisiz eğitim olarak örgütlendi. Burada amaç dönemin Maarif Nazırı Said Bey’in deyimiyle, “Mükerrer olan dersleri kaldırarak, gençlere bir sene kazandırmak”tı. Bkz.: “Sultani Programları,” *Vakit*, No: 1560, 14 Nisan 1338 (1922), s. 3; “Sultani Programları,” *Vakit*, No: 1616, 11 Haziran 1338 (1922), s. 2.

206 “Sultani Programları,” *Vakit*, No: 1624, 19 Haziran 1338 (1922), s. 2.

207 “Sultani Mektepleri,” *Vakit*, No: 1349, 12 Eylül 1337 (1921), s. 2.

sırasında, önceki dönemlerde mevcut olan kız sanayi mekteplerinin örnek alınması düşünüldü.²⁰⁸

Komisyonun hayata geçirme niyetinde olduğu fakat Osmanlı Devleti'nde hiç denenmemiş olması nedeniyle üzerinde daha çok hassasiyet gösterilen bir diğer eğitim kurumu "Hayat Mektepleri" idi. Açılması düşünülen bu okulların amacı, darülfünuna devam ederek bilimsel hayatla uğraşmayı arzu edenlerin ya da devlet işlerine müracaat ederek orada çalışıp, yükselmeyi düşünenlerin dışında serbest piyasada önemli mevkilere gelip, başarılı olmayı hedefleyenlere yönelik bir eğitim verebilmektir. Daha önce açılmış ve eğitim vermiş olan ziraat, ticaret ve sanayi idadileriyle amaç yönünden benzerlikler taşıdığı düşünülse de aslında önemli farkları vardı. Bu idadilerden hiçbirisi serbest piyasada ihtiyaç duyulan meslek erbabını yetiştiremediği için uzun ömürlü olamamıştı. Oysa büyük ticari işletmeleri idare edebilecek, bu işletmelerin ve bankaların muhasebe dairelerinde vb. çalışabilecek, özel ve kişisel girişimlerde başarılı olmayı hedefleyen yetişmiş beyin gücüne ihtiyaç bulunmaktaydı. İşte açılması düşünülen "Hayat Mektepleri"nde geliştirilecek olan programlarla, böyle eğitimli bir kitlenin yetiştirilmesi amaçlanmaktaydı.²⁰⁹

Sultanilerin müfredat programlarıyla ilgili çalışmalar 1922 yılının Ağustos ayı başlarında sonuçlandı. Program, Matbaa-yı Amire'de bastırılarak; mekteplere, ilgili makam ve mevkilere dağıtıldı.²¹⁰

Kesinleşmiş programa göre, daha önceki komisyon çalışmalarında da söz edildiği gibi zükur (erkek) sultanilerinin eğitim süresi on iki yıldan on bir yıla indirildi. İnâs (kız) sultanilerinin eğitim süresi ise on yıldan on bir yıla çıkartıldı. Eğitim sürelerindeki eşitliği sağlama çabası, müfredat programları arasındaki farklılığı ortadan kaldırmak içindi. Nitekim hazırlanmış olan programda, el işleri ve hat dersleri dışında, kız ve erkek sultanileri arasında bir fark kalmamıştı. Sadece bıçkı-nakış eğitimi şeklindeki el işleri dersinin farklılığı nedeniyle kız sultanilerinin bazı sınıflarındaki Türkçe ve yabancı dil dersleri birer saat eksik okutulacaktı.²¹¹

208 Y.a.g.g., s. 2.

209 Y.a.g.g., s. 2.

210 "Sultani Programları," *Vakûl*, No:1677, 15 Ağustos 1338 (1922), s. 3.

211 Y.a.g.g., s. 3.

Yeni programla, sultanilerin yedinci sınıflarına haftada bir saat medeni, insani, dini görevlerle ilgili eğitim-öğretim dersleri konuldu. Sekizinci sınıflara ise yine haftada bir saat hükümet, vatandaşlık hukuku, kanun-ı esasi, kuvve-i kanuniye, kuvve-i icraiye, kuvve-i adliye gibi konuları içeren bir ders ilave edildi.²¹²

Sultanilerin sekizinci sınıfını bitiren öğrencilere isterlerse “sınıf-ı mahsusa” adı verilen bir yıllık eğitimi tamamlayarak, “devre-yi evvel” diplomasını alabilme hakları verildi. Bu bir yıllık eğitimde erkeklere; hukuk, iktisat, ticari hesap, fizik, kimya, ticari mal bilgisi, muhasebe, hüsn-i hatt (güzel yazı), daktilo, yabancı dil, muhaberat (haberleşme), neşriyat (yayın-cılık) dersleri verilerek, onların ticaret, ziraat gibi serbest mesleklere hazırlanması, aile reisliği için gerekli olan bilgileri edinmesi sağlanmaya çalışılacaktı. Kız öğrenciler için ise Türkçe, terbiye, hıfz-üs-sıhha-yı etfal (çocuk sağlığını koruma), idare-i beytiye (ev idaresi), âdâb-ı muâşeret (toplumsal yaşayış bilgisi usulleri), yabancı dil, bıçkı-dikiş, milli antika işleri, örgü, kola gibi el işleri, nazariyyat (ilmi görüşler), piyano ve kemani ile musiki dersleri konularak aile hayatıyla ilgili uygulamalı bilgiler edinmeleri ve sosyal ilişkilere hazırlanmaları amaçlanmaktaydı.²¹³

Sultani mekteplerinin sekiz yıllık devre-yi evvel kısmını bitirip, darülfünun eğitimine devam etmeyi amaçlayan kız ve erkek öğrencileri, daha önce kararlaştırıldığı gibi üç yıllık devre-yi sâni eğitimlerini tamamlamak zorundaydılar.²¹⁴

Sultanilerin sekizinci sınıfına kadar okuyup, “sınıf-ı mahsusa” devam etmeyen öğrencilere “Tedrisat-ı Taliye” diploması verilemeyerek, sadece bitirdikleri sınıfı gösteren birer “Tasdikname” hazırlanacaktı. Erkek sultanileri için ilk etapta Kabataş ve İstanbul sultanilerinde “sınıf-ı mahsus” teşkilatı oluşturulmuştu. Kız okulları için ise sultanilerin ikinci kısmı olan devre-yi sâni bölümü sadece Çamlıca ve İstanbul İnas sultanilerinde uygulanacaktı. Devre-yi evveli tamamlayan öğrenciler, devre-yi sâniye devam etmek isterlerse bu mekteplere gideceklerdi.²¹⁵

212 Y.a.g.g., s. 3.

213 Y.a.g.g., s. 3.

214 “Sultanilerde Tahsil,” *Vakit*, No: 1681, 19 Ağustos 1338 (1922), s. 2.

215 Y.a.g.g., s. 2.

Sultani eğitimlerinin on bir yıl olarak eşitlenmesi ve yeni eğitim biçimine 1922-1923 eğitim-öğretim yılından itibaren başlanmasının amaçlanması nedeniyle son değişikliklerden yedinci sınıfta ya da daha küçük sınıflarda bulunan öğrencilerin faydalanması kararlaştırıldı.²¹⁶ Açılacak olan “sınıf-ı mahsusa”lar için ise yeni muallimler görevlendirildi. Muallim fazlalığı bulunan okulların öğretmenleri zorunlu olarak izne sevk edildi.²¹⁷

Tartışmalar sonucunda son noktaya geline sultani mektepleriyle ilgili düzenlemeler, 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ve İstanbul hükümetinin sona ermesi nedeniyle uygulanamadı. Cumhuriyet Türkiye’sinde yabancı dil eğitimine ağırlık veren parasız devlet maarif kolejlerinin açılışı ancak 1955’te gerçekleştirilebilmiştir. Mesleki eğitime ağırlık veren okullarla ilgili çalışmalar ise 1931-1932 tarihli “Orta Mektep Müfredat Programı” ile yeniden gündeme taşınmıştır.

Muallimlerle İlgili Gelişmeler

Mütareke döneminde eğitim alanında gerçekleştirilmeye çalışılan okullarla ilgili düzenlemelerin dışında muallimlik mesleğinin niteliği, önemi, toplum içindeki değeri gibi konularla ilgili de önemli görüşler ortaya atıldı. Mütarekenin imzalanmasından yaklaşık bir buçuk ay önce, *Tanin* gazetesinde kaleme alınan bir yazıda, dönemin Maarif Nezareti programının genel hatlarının şekillendiği söylenmekte ve “muallimlik mesleğine kıymet vermenin nezaret siyasetinin en yüksek gayesi addedildiği” belirtilmekteydi. Öyle ki muallimler, gençlerin beyinsel gelişimleri için kaynak olarak görülmekte, onların yeteneklerini keşfedebilmelerini sağlayan ve bu yeteneklerinin peşinden koşmalarına yol açan eğitim neferleri olarak adlandırılmaktaydılar.²¹⁸

Eğitimin modernleştirilmesi ve çağa uyaranması çabaları sırasında, başlangıç noktalarından birinin muallimler ve onların eğitimleriyle ilgili sorunların çözülmesine ait düşünceler olması olağandı. Fakat mütareke döneminde, içinde bulunulan ekonomik ve siyasi sıkıntılar nedeniyle

216 “Sultani Programları,” *Vakit*, No: 1677, 15 Ağustos 1338 (1922), s. 3.

217 “Sultani Mekteplerinde,” *Vakit*, No: 1685, 23 Ağustos 1338 (1922), s. 2.

218 “Siyasiyat: Maarif Siyaseti,” *Tanin*, No: 3503, 11 Eylül 1334 (1918), s. 1.

muallim maaşlarının ödenememesi, bazı muallimlerin görevden alınması gibi uygulamalar; konuya daha realist bir bakış açısı getirdi. Dönemin başında idealize edilen düşünceler yerini, yaşanan sıkıntılar karşısında çözüm üretme çabasına bıraktı.

Mütarekenin imzalanmasının ardından bütçenin gelir kısmında yer alan bazı vergilerin tahsil edilememesi gerekçe gösterilerek, iptidai mektep muallimlerinin maaşlarının ödemeleri gerçekleştirilemedi. 1919 yılının haziran ayına gelindiğinde ise Milli Bankadan ve Maliye Nezaretinden alınan paralarla, 1918 yılının son ayına kadar olan muallim maaşları düzenli olarak yatırıldı; fakat yeni başlayan yılın ilk aylarının maaş bedelleri ödeneemedi.²¹⁹ Bununla ilgili de aynı yılın eylül ayı başlarında bir çalışma gerçekleştirileceği ve ödenemeyen aylıkların yatırılacağı duyuruldu.²²⁰

Diğer yandan yine mütarekenin imzalanmasını takip eden süreçte, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının ve politikalarının İstanbul hükümetlerinde hâkim olması nedeniyle başta İstanbul olmak üzere çeşitli bölgelerde “ittihatçı” olduğu ileri sürülen devlet görevlilerinin azillerine girildi. Muallimlerden bir bölümü de aynı gerekçeyle görevden alındılar. Burada dikkat çeken nokta, Anadolu hareketine bağlılıklarıyla bilinen muallimlerin de ittihatçı sayılarak kıyım uğramalarıydı. Nitekim Ali Kemal Bey’in Maarif Nazırlığı döneminde (4 Mart-19 Mayıs 1919) gazetelerde yayınlanan bir genelgede, dönemin memur ve muallimleri arasında, ittihatçıların görüş ve düşüncesinde olup, bu görüş ve düşünceleri yaşamaya ve çevrelerinde yaşatmaya çalışacak kimselerin azledilmeyi beklemeden istifa etmeleri istenmekte idi. Genelgenin yayınlanmasını takip eden günlerde hükümlerin esas olarak Kuva-yı Milliye yanlısı olduğu bilinen muallimleri görevden uzaklaştırmak amacıyla kullanıldığı görüldü.²²¹

Ali Kemal Bey’den sonra Maarif Nazırlığı görevine gelen Gelenbevizade Said Bey zamanında da (19 Mayıs 1919-8 Mart 1920) muallimler üzerindeki siyasi baskılar devam etti. Bu dönemde muallimlerin,

219 “Mekâtib-i İbtidaiyye,” *Tasvir-i Efkar*, No: 2760, 19 Haziran 1335 (1919), s. 1.

220 “İbtidai Mektepleri,” *Vakit*, No: 985, 6 Eylül 1335 (1919), s. 2.

221 Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950)*, Ankara, 2012, s. 291 vd.

Kuva-yı Milliye katılmalarını engellemek amacıyla Anadolu'ya görevlendirilmeleri yapılmadı. Ayrıca Said Bey, basın yoluyla yayınlamış olduğu bir genelgeyle muallimlerin okul ortamında siyasetten söz etmelerini yasakladı. Konuşulması istenmeyen politika konusu hiç şüphesiz Kuva-yı Milliye yanlısı propagandalardı.²²²

Said Bey'in Maarif Nazırlığı dönemi, bir yandan muallimler üzerinde en fazla siyasi baskının yapıldığı dönem olarak ifade edilebileceği gibi diğer yandan da iptidai muallimlerinin ekonomik sıkıntılarının ağır bir şekilde hissedildiği ayları içine aldı. Maliye Nezareti, 1920 yılının başından itibaren bazı memur ve muallim maaşlarına zam yapılmasına dair bir kararname kabul etmişti. Bu karamameyle maaşlarını genel devlet bütçesinden alan memur ve muallimlerin gelirlerinde küçük bir artışa gidildi. Ancak maaşlarını İdare-yi Hususiye'den (Özel İdare) karşılayan iptidai mektep muallimleriyle bazı memurların bu artıştan yararlanamayacakları bilgisi dönemin basınında yankılandı.²²³

Aslında söz konusu olan olay sadece maaş artışının gerçekleştirilmemesi konusu değildi. İptidai muallimlerine iki aylık maaşları da ödene-memişti. Durumun muallimler arasında infiale sebebiyet vermemesi için hükümet tarafından basına sızdırılan bilgilerle İstanbul ve İzmir üzerinden örneklemelere gidilmekte ve ödemenin yapılabilmesi için İzmir'de ihtiyaç duyulan 30.000 liralık tutarın 15.000 lirasının Maliye Nezareti tarafından İzmir vilayeti idaresine nakit olarak ödendiği belirtilmekteydi.²²⁴

Basında yer alan yazılara rağmen iptidai mektep muallimlerinin maaş sorunlarına kesin bir çözüm bulunamadığı anlaşılmaktadır. 10 Şubat 1920'de *İleri* gazetesinde yayınlanan bir mektup, durumu bütün açıklığıyla ortaya koymaktaydı. Uzunca bir zamandır düzenli maaş ödenmediğini, aralık zamlarıyla ocak maaş ve zamlarını da alamadıklarını ve çok zor günler yaşadıklarını belirten muallimler; Maarif Müdürlüğüne yaptıkları müracaatlarda gerekli yerlerle yazışmalar yapıldığı cevabını aldıklarını, İstanbul Valiliği makamının da boş olması nedeniyle sıkıntılarını anlatacak

222 İsmail Gödaş, *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi* (1920), İstanbul, 1984, s. 40-41.

223 "Muallimlerin Maaşı," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2976, 3 Şubat 1336 (1920), s. 1.

224 Y.a.g.g., s. 1.

görevli bulamadıklarını dile getirmekteydiler. Tek suçlarının, eğitimin en zor kademesi olan ilköğretim basamağını seçmek olduğunu belirten muallimler, Maarif Nezaretine bağlı diğer kademelerde görev yapan çalışanların maaşlarının düzenli ödendiğini ileri sürerek hakları olan gelirlerinin ödenmesini istemekteydiler.²²⁵

Muallimlerin tepkilerinin ardından maaşların ödenmesine dair İstanbul İl Genel Meclisinin aldığı kararın irade-i seniyyeyle onaylanarak, Maliye Nezaretine bildirildiği ve ödemelerin mart ayı başında yapılabileceği bilgisinin basına sızdırıldığı dikkat çekmektedir.²²⁶ Fakat sözü edilen girişimlerden herhangi bir sonucun çıkmadığı da olayın Meclis-i Mebusan gündemine getirilmesinden anlaşılmaktadır. 17 Şubat'ta Meclis-i Mebusana bir takrir veren Sivas Milletvekili Sami Fehmi ve Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Beyler İdare-i Hususiyelerden maaş alan muallimlerin maaşlarını zamanında alamamalarının nedenlerini sormaktaydılar. Hükümet bu takriri, konuyla ilgili gerekli incelemeleri yaptıktan sonra bilgi vereceğini söyleyerek yanıtlamıştır.²²⁷

Konu, 23 Şubat'ta Edirne Milletvekili Galip Bahtiyar Bey tarafından telâzâr gündeme getirilecek, hükümet ve encümen tarafından yapılanların bir kez daha Mecliste görüşülmesi istenecekti. Galip Bahtiyar Bey tartışmalar sırasında, sorunun özel olmaktan çıkıp genele yayıldığını belirtmekte ve hükümetin bazı vilayetlere şubat ayı sonuna kadar olan açıklarını kapatmak üzere iki yüz bin lira verdiğini fakat İstanbul'un bundan istisna tutulduğunu söylemekteydi. Zahmet ve sıkıntı içinde olan muallimlerin sorunlarının en azından bir bölümünü halletmek üzere aynı uygulamayı İstanbul için de talep etmekteydi. Meclis, takririn soru önergesine çevrilerek Maarif Nezaretine gönderilmesini kararlaştırdı.²²⁸

26 Şubat'ta Meclis-i Mebusan İstida Encümeni tarafından verilen bir mazbata da İdare-yi Hususiye bütçelerinin gelir yetersizliği nedeniyle ödelemeyen muallim maaşlarının genel bütçeden ödenmesi talep edildi. Fakat

225 İleri, No: 752, 10 Şubat 1336 (1920), s. 2.

226 İleri, No: 753, 11 Şubat 1336 (1920), s. 2.

227 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 4, İ. S. 1, C. 1, s. 131.

228 Y.a.g.z.c., s. 195-197.

Antep Milletvekili Ali Cenani Bey, bu talebin konuyla ilgili kanunun kaldırılması anlamına geldiğini söyleyerek, böyle bir değişiklik için kanun layihasının gerekli olduğunu hatırlattı. Konu tekrar incelenmek üzere ileri bir tarihe ertelenmek zorunda kaldı.²²⁹

28 Şubat'ta, Meclis-i Mebusanın iki aylık 1920 yılı geçici bütçe görüşmeleri sırasında, Galip Bahtiyar Bey ve arkadaşları tarafından konu yeniden gündeme getirildi. Maliye Nezaretinin maaş sorununu çözmek için otuz bin lira tahsis ettiği belirtilerek, sadece İstanbul için bile en az kırk bin liraya ihtiyaç olduğu üzerinde duruldu. Niğde Milletvekili Mehmed Emin Bey, "... sizin çocuklarınızı okutmak üzere dağ, dere, tepe demeyip giden ve bugün İstanbul'da 'altı yüz' ile '1.200' kuruş arasında maaş alan iptidaiye muallimleri aç kalıyorlar" diyerek durumun ciddiyetini bir kez daha dile getirdi. Konuyla ilgili söz alan Muhasebe-i Umumiyye-i Maliye Genel Müdürü İbrahim Bey, belirlenen otuz bin liralık tahsisatın yanı sıra otuz üç bin liralık yardım nitelikli ek bir ödemenin de yapılacağını açıkladı. Görüşmeler sonucunda oylamaya sunulan altmış üç bin liralık ödenek, çoğunluğun bulunmaması nedeniyle farklı bir oturumda yeniden gündeme getirilmek üzere askıya alındı.²³⁰

Basında yer alan haberlerden ve Meclis-i Mebusan görüşmelerinden sonuç çıkmaması üzerine İstanbul'da görev yapan iptidai muallimleri, 28 Şubat'ta topluca Maarif Müdürlüğüne giderek birikmiş iki aylık maaşlarının ödenmesini, ödenmediği takdirde görevlerine devam edemeyeceklerini bildirdiler. Bu, ekonomik bir hak arayışıydı ve artık geri dönüşü yoktu. Maarif Müdürü, sorunun birkaç gün içinde çözüleceğini söyleyerek muallimlerin görevlerine devam etmelerini istedi. Diğer yandan da durumu Maarif Nezaretine ve Sadarete bildirdi.²³¹

Muallimlerin davranışlarındaki kararlılığı dikkate alan Maliye Nezareti, İstanbul Vilayeti'ne yirmi bin lira tahsis etmek zorunda kaldı. Fakat bu ödenek sadece ocak ayı maaşlarının ödenmesi için yeterliydi.²³²

229 Y.a.g.z.c., s. 221.

230 Y.a.g.z.c., s. 229-265.

231 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye 23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Ankara, 1994, s. 398.

232 Şaban Ortak, "İlkokul Öğretmenlerinin Maaş Sorunu ve İlk Öğretmen Grevi (1920)," *Atatürk Üni-*

Diğer birikmiş maaş ödemeleri için yaklaşık doksan bin lira gerekmektedir. Taleplerin tam olarak karşılanamayacağını gören muallimler, 1 Mart tarihinde görev yaptıkları okullara gitmeyerek görevlerine ara verdiklerini duyurdular.²³³ Greve iptidai mekteplerden, dokuz yüz kırk dört muallim katıldı. Eğitime ara verilmesinden dolayı yaklaşık yirmi bin iptidai mektebi öğrencisi etkilendi. Muallimler bir toplantı yaparak bu eylemin bir “tatil-i eşkâl” (grev) olmadığını belirttiler. Çünkü istekleri, maaşlarının artırılması değil sadece ödenmesiydi. Talebeler ise muallimlerinin isteğinin yerine getirilmesini istemekte ve kendilerinin eğitimsiz bırakılmaması gerektiğini söylemekteydiler.²³⁴ Ara verilen eğitime devam edebilmenin tek yolu muallimlerin birikmiş maaşlarını ödeyebilmektir. Meclis-i Mebusanda konuyla ilgili çalışmalar yürüten Mazhar Müfid ve Şükrü Nasuh Beyler, vermiş oldukları önergeyle muallimler için ek bir ödenek talep ettiler. Dahiliye Nezaretine aktarılan önergenin ardından nezaret, Vilayet Muâvenât Tertibinden (Vilayet Yardımlaşma Birliği) otuz bin lira aktarılmasına ve sorunun çözümü için destek verilmesine karar verdi. Fakat alınan bu karar Divan-ı Muhasebatın izin vermekte gecikmesi nedeniyle yine uygulamaya konulamadı.²³⁵

Bütün bu gelişmeler sırasında Maarif Nezareti umursamaz bir tutum takınmıştı. Dönemin Maarif Müsteşarı Reşad Bey, grev başlamadan önce gerek Dahiliye Nezaretine gerekse Sadaret makamına başvurduklarını; fakat hiçbir sonuç alamadıklarını söylemekte, sorunun çözümünün Dahiliye Nezaretine ait olduğunu belirtmekteydi.²³⁶ Nezaret, ileri sürmüş olduğu gerekçeli yazıda kendilerine ait hiçbir ekonomik yetkinin olmadığını ifade etmekte, olası olumsuzluklardan gerekli makamların haberdar edildiğini söyleyerek kendilerini aklamaya çalışmaktaydı.

Grevin başlangıcından beş gün sonra, Darülmuallimat ve Darülmuallimin Mezunları Cemiyeti ile Cemiyet-i Muallimin üyeleri, Gedikpaşa’da ²³⁷ Mahmud Şevket Paşa Numune Mektebi salonunda bir top-

versitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, C. 3, S. 4, Erzurum, 2003, s. 226.

²³³ Göldaş, a.g.e., s. 43.

²³⁴ Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, s. 401, 406.

²³⁵ İleri, No: 773-774, 3-4 Mart 1336 (1920), s. 2.

²³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 3001, 3 Mart 1336 (1920), s. 1.

lantı gerçekleştirdiler ve Meclis-i Mebusanda görüşülen Mekteb-i İbtidai Kanun Tasarısını tartıştılar. Toplantı sonucunda, muallimlerin görüşlerini kanun teklifi haline getirip, medise sunmakla görevli bir kurul oluşturuldu.²³⁷

7 Mart'ta, grevin başlangıcından itibaren geçen süre bir haftayı tamamlamıştı. Fakat sorunu çözümlmek adına yapıcı bir girişim hâlâ gerçekleştirilememişti. Aynı tarihte dönemin maarif müsteşarının basına verdiği bir demeç oldukça dikkat çekicidir. Müsteşar, kendisinin de bir muallim olduğundan yola çıkarak, muallimlerin maaş almadan çalışmalarının çok zor olduğunu dile getirmekte, fakat yaşanan zor günlerde ülkeyi yeni sorunlarla karşı karşıya getirmemek ve ulusal birliği korumak için onları boş oturmak yerine yeniden derslerinin başına davet etmekteydi.²³⁸ Verilen beyanatta, muallimlerin çalışsalar da çalışmasalar da maaş almadan yaşadıklarının belirtilmesi, hiç değilse çalışarak yeni sorunların önüne geçmelerinin ve ulusal birliği korumalarının istenmesi, kurulmaya çalışılan Salih Paşa hükümetinin (8 Mart-5 Nisan 1919) greve son vermek için yeni yöntemler deneyeceğinin bir göstergesiydi. Hükümetin amacı, başlangıçta zorlama yoluna gitmeden, muallimlerin vatanseverlik duygularını harekete geçirerek grevlere son vermektir.

Muallimler bu girişim karşısında bir kez daha Reşid Paşa Numune Mektebinde toplanarak ortak bir görüş belirlediler. Greve son vermek için birikmiş iki aylık maaşlarının bir defada ödenmesini, daha sonraki maaşlarının düzenli ödenmesi için ise yasal önlemler alınmasını talep ettiler.²³⁹ Cemiyet-i Muallimin üyeleri kararın alınmasından sonraki gün, 8 Mart'ta, Meclis-i Mebusana giderek bir kez daha muallimlerin içinde bulunduğu sıkıntıları dile getirip, haklarında kesin bir karar alınmasını talep ettiler. Dile getirilen istekler, muallimlerin genel bütçeden maaş almalarının sağlanması, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanununun düzenlenmesi, maaşlarda sınırlandırmaya gidilmemesi, muallimlerin yasal haklarının verilmesi gibi ana başlıklarda toplanmaktaydı.²⁴⁰ Fakat en temel talep, grevin başlangıç noktasını

237 Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, s. 410.

238 "Muallimlerin Maaşları," *İleri*, No: 778, 7 Mart 1336 (1920), s. 2.

239 Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, s. 415.

240 "Grevin Devamı," *Tasvir-i Efkar*, No: 3006, 8 Mart 1336 (1920), s. 2.

oluşturan iki aylık maaşlarının ödenmesi konusuyla sonraki maaş ödemelerinin de düzenli olarak gerçekleştirilmesi istekleriydi. Grevin dokuzuncu günü muallimlerin temel iki talebinde çeşitli görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bazı muallimler, birikmiş maaşlarının kendilerine ödenmesi durumunda görevlerine devam edebilecekleri kararındayken, bir kısım muallimler ileriye yönelik maaş ödemelerinin düzenli yapılacağı garantisini almadan derslere başlamayacaklarını belirtmekteydiler.²⁴¹

Muallimler arasında ortaya çıkan görüş farklılıklarının en temel nedeni, şüphesiz ekonomik açıdan çok zor durumda olan muallimlerin gelirsiz yaşamaya birkaç gün bile dayanacak güçlerinin kalmamasıydı.

10 Mart'a gelindiğinde maarif müdürü tarafından şubat ayı maaşlarının ödenmesi için çalışılmakta olduğu bilgisi verildi. Fakat sonraki ayların maaşlarının nasıl ödeneceğine dair hâlâ herhangi bir teminat yoktu. Maarif müdürü, hazırlanan bütçede gelir kaynağı olarak tespit edilen kalemlerde hata olmadığını belirtmekte sadece gelirlerin toplanması ve dağıtılması sırasında bazı problemlerin olduğundan yakınmaktaydı. Nitekim gayrimüslimlerin, çocuklarını kendi okullarına göndermeleri nedeniyle eğitim vergilerine katılmamaları gelir kaynaklarının azalmasının nedenlerinden biriydi.²⁴²

Sorunların çözülmemesi ve yaşanan ekonomik sıkıntıların katlanılamayacak boyutlara gelmesi nedeniyle iptidai mektep muallimlerinden bir kısmı 13 Mart'ta maarif nazırıyla görüştüler. Nazır, muallimlere grevden vazgeçmeleri telkininde bulunarak, okulların 15 Mart'ta açılacağı konusunda basına bilgi verdi. Ardından İstanbul Valiliği de bir bildiri yayınlayarak muallimleri görevlerinin başına çağırdı. Yapılan açıklamada ocak ayı maaşlarının 12 Mart'ta ödenmeye başlandığı söylenmekte, şubat ayı maaşlarının da çok yakında ödeneceği belirtilmekteydi. Muallimlerin tepkisi ise şubat maaşlarını almadıkça görevlerinin başına dönmeyecekleri yönündeydi.²⁴³

14 Mart tarihli gazetelerde yer alan ve konuyla ilgili bilgi veren çeşitli yazılarda da muallimlerin ocak ayı maaşlarının ödendiği, şubat ayı maaş ödemeleri için ise İhtibar Milli Bankasından istenen faizli borç para

241 "Muallimlerin Maaşatı," *İleri*, No: 780, 9 Mart 1336 (1920), s. 2.

242 "Muallimler," *İleri*, No: 781, 10 Mart 1336 (1920), s. 4.

243 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, n. 424.

alındıktan sonra ödeme yapılacağı belirtilmekteydi. Muallimlerin mart maaşlarının aşar hesaplarından elde edilen gelirle, nisan maaşlarının ise müsakkafat (emlak) vergileri hesabından sağlanan kazançla ödeneceği de verilen bilgiler arasındaydı. İptidai mektep muallimlerinin şubat ayı maaşını alır almaz görevlerine başlayacakları, böylece on dört günden beri devam eden grevin sona ereceği belirtilmekte, ikinci maaşlarını almalarına rağmen görevlerine başlamayan muallimlerin ise istifa etmiş sayılacakları aynı yayın organlarında dile getirilmekteydi.²⁴⁴

Grevin sonlandırılmasına yönelik devam eden süreçte muallimlerin isteklerinin tamamının gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve karşılığında kendilerinden derslere devam etmelerinin beklendiği görülmektedir. Hükümetin çabalarına rağmen grevi devam ettirme niyetinde olan muallimler için ise cezai uygulama yoluna gidileceği açıklanmıştır. Bu durum, on dört gün boyunca devam eden ders bırakma eyleminde, herhangi bir zorlamaya başvurmayan hatta muallimlerin çekmiş olduğu ekonomik sıkıntılara hak veren Maarif Nezaretinin,²⁴⁵ muallimlerin ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılması sonucunda onlardan da olumlu adımlar beklemekte olduğunun habercisidir.

Hükümetin olumlu çabalarına karşılık 14 Mart'ta genel bir toplantı yapan muallimler, grevin sonuçlandırılmasına karar vererek ortak bir beyanname yayınladılar. Beyanname, uzun yıllardır süren savaş ortamında çekilen acı ve ıstıraplara son iki aydır büyük bir yoksulluğun eşlik ettiği söylenmekte, böyle bir yoksulluk karşısında daha fazla dayanamadıkları için zorunlu olarak on dört gündür görevlerine ara verdikleri hatırlatılmaktaydı. Yaşanan bu zor günlerin maarif nazırı, İstanbul valisi ve maarif

²⁴⁴ İleri, No:785, 14 Mart 1336 (1920), s. 3; "Muallimlerin Grevi Henüz Neticelenmedi," *Tasvir-i Efkâr*, No: 3012, 14 Mart 1336 (1920), s. 2.

²⁴⁵ Muallimlerin yaşamış oldukları ekonomik sıkıntılar kuşkusuz pek çok örnek içerir. Fakat bunlardan biri, dönemin koşullarını net bir biçimde ortaya koyabilecek, son derece çarpıcı bir olaydır. Grevin başlangıcından on gün önce, parasızlıktan son yorganını da satan bir muallimin; gıda, giyecek, yakacak ihtiyaçlarını karşılayamayarak, yokluk içinde vefat etmesi üzerine, ailesi cenazesinin kaldırılabilmesi için yasadıkları mahallenin yardımlaşma sandığından destek istemiştir. Bu örnekten hareket eden dönemin maarif nazırı; muallimlerin yaşadıkları ekonomik sıkıntıların sonucunda, zorunlu olarak greve başvurduklarını söylemektedir. Bkz.: "14 Günden Beri Muattal Kalan Mektepler," *İkdam*, No: 8292, 14 Mart 1336 (1920), s. 1.

müdürünün gayretleri sonucunda çözüme ulaştığı, ocak ayı maaşlarının ödenip, Şubat aylıklarının düzenlemeye konulması ve muallimlerin her şeyden önce düşünölmeye layık görevliler olduğunun Meclis-i Mebusan da desteklenmesi sonucunda, kendilerinin de yeniden derslere girmeye başlayacakları belirtilmekteydi.²⁴⁶

15 Mart günü okulların açılmasıyla eğitim-öğretime geri dönöldü. Eğitim sürecinin yeniden başlamasının ardından, 16 Mart tarihli *Akşam* gazetesine İstanbul Maarif Müdürü Mustafa Bey'in bir beyanatı yansıdı. Mustafa Bey, yapmış olduğu değerdendirme sürecin bir grev olarak algılanmaması gerektiğini belirtmekte ve muallimlerin içinde bulundukları zorunluluklar nedeniyle okullarına gidemediklerini söylemekteydi. İdare-yi Hususiyeden maaş alan bütün muallimlerin olaya karışmaları nedeniyle de bir kısım muallimlerin iştirakçi olarak sınıflanamayacağını altını çizmekteydi.²⁴⁷

Grevin sona ermesinin ardından, basında yer alması beklenen konuyla ilgili değerdendirmeler 16 Mart günü İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından fiilen işgal edilmesi ve İstanbul basınına sansür getirilmesi nedeniyle yayınlanamadı. Grevin ardından muallimlerin maaşlarını ne kadar süreyle düzenli alabildikleri konusunda da yaklaşık iki buçuk ay basında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Nitekim, 7 Haziran 1920'de *Vakit* gazetesinde yer alan bir yazı, konunun çözüme kavuşturulamadığını; aksine sorunların devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu yazıda, iptidai mektep muallimleri ve memurlarının maaş ödemeleri için İstanbul Vilayeti'ne yardımda bulunan Maliye Nezaretinin, içinde bulunduğu nakit sıkıntısı nedeniyle artık bu yardımları gerçekleştiremeyeceği ifade edilmekteydi. Yaşanan sıkıntıya çözüm bulmak isteyen İstanbul Valisi Abdullah Bey, Maliye Nezaretine ziyarette bulunarak, Vilayet Defterdarlığınca her ay tahsis edilmekte olan gelir vergisine karşılık yine her ay düzenli bir ödemenin yapılmasını talep etmişti. Teklif şeklen kabul edilmekle birlikte istenen rakam konusunda anlaşmaya varılamadı. Vilayetin talep ettiğı rakam aylık elli bin lira idi. Bu rakam Maliye Nezareti tarafından fazla bulunmuştu.

246 "Muallimlerin Grevi Hitam Buldu. Tedrisat Bugün Başlıyor," *Tasvir-i Efkâr*, No: 3013, 15 Mart 1336 (1920), s. 1.

247 Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günüğü II*, s. 431.

Dolayısıyla iptidai mektep muallimlerinin maaş ödemelerinde aksaklıkların yeniden ortaya çıkması kaçınılmazdı.²⁴⁸

İptidai muallimlerinin, mart ayı grevini sona erdirmelerinin önemli nedenlerinden biri, maaşlarının düzenli ödeneceğine dair, devletin en yetkili organlarından güvence almalarıydı. Fakat İstanbul'un işgali, Meclis-i Mebusanın padişah tarafından süresiz kapatılması, vilayet vergilerinin toplanması yolunda kalıcı bir çözümün gerçekleştirilememesi gibi önemli gerekçelerle maaşlar konusunda kesin düzenlemelere gidilemedi ve muallimler haziran ayından itibaren yeniden maaşsız kaldılar. Durumu geçici bir süre için kurtaran tek olgu, okulların yaz tatilinde olmasıydı.²⁴⁹

Eylül ayına gelindiğinde, yeni ders yılıyla ilgili hazırlıklar yapılırken, iptidai muallimlerinin maaş ödemeleri yapılmadıkça derslere devam etmeyecekleri ve eğitime başlamayacakları söylentileri de hız kazandı. Aynı yıl içinde ikinci kez eğitime ara verileceği düşüncesinin ortaya çıkması, doğabilecek sosyal tepkiler nedeniyle dönemin bürokratlarını tedirgin etmekteydi. Bu noktada basının hükümet ile muallimler arasında arabulucu bir yol izlemeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Nitekim 9 Eylül tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan bir yazıda, muallimlerin haklarını alabilmek için grev yoluna başvurmaya ihtiyaçlarının olmadığı belirtilmekte, hükümetin muallimlerin maaşlarını ödeyebilmek için her yola başvurduğu, vilayet ve muallimlerin bu arayışta birbirlerine muhalif olmak yerine el ele vererek çalışmalarının şart olduğu üzerinde durulmaktaydı.²⁵⁰

Muallimlerin, yaşanan ekonomik sıkıntılar içinde bu defaki hissiyatları ilk greve gidilen süreçten farklılıklar içermektedir. Nisan ayında Ankara'da kurulmuş olan TBMM hükümeti ve hükümet içinde yer alan Maarif Vekâleti, İstanbul muallimlerinin dolaylı da olsa moral güçlerini desteklemekteydi. İstanbul hükümetleri ve saray yönetimi ise Anadolu hareketine karşı gittikçe sertleşen bir tutum içindeydiler. Aynı tutum eylül grevinde muallimler üzerinde de etkili oldu. Muallimlerden; ödenememiş olan üç aylık maaşlarından bir aylık kısmının verilmesine karşılık, okulla-

248 "Tedisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 911, 7 Haziran 1336 (1920), s. 2.

249 Gölbaş, *a.g.e.*, s. 75.

250 "Tedisat-ı İbtidaiye," *Vakit*, No: 988, 9 Eylül 1336 (1920), s. 1.

rın açılışının ertelenmemesi ve derhal görevlerinin başına geçmeleri istendi. Bildiri doğrultusunda hareket etmeyenlerin görevlerinden istifa etmiş kabul edilecekleri ilan edildi.²⁵¹

Muallimler, idarenin zorlamasına ve bir aylık maaşlarını ödeyip, diğer alacaklarını da taksitlendirmesine rağmen maaşlarının tamamı ödenmeden görevlerinin başına dönmediler. 20 Eylül'de İstanbul maarif müdürü adına Mümeyyiz Osman Bey tarafından imzalanarak *Vakit* gazetesine gönderilen bir ilanda vilayet makamının bir gün önce Maarif Müdüriyetine bir emirname gönderdiğinden söz edilmekte idi. Tebliğ edilen emrin içeriği, 20 Eylül Pazartesi günü okulunu açmayan ve öğrencisini kabul etmeyen "müdür ve müdüre, başmuallim ve muallimelerin" görevlerinden istifa etmiş kabul edileceklerini bildiriyordu.²⁵²

Hazırlanan emirnamenin uygulama bazında sınırlı karşılık gördüğü dikkat çekmektedir. İstanbul içinde görev yapan müdür ve muallimlerden sadece 128'i sözü edilen emre uyarak görevlerine başlarken, diğer 1700 muallim tarafından görev başı yapmama gerekçelerine ilişkin bilgi veren dilekçeler hazırlandı ve başta Sadaret makamı olmak üzere Dahiliye ve Maarif nezaretlerine ve İstanbul Maarif Müdürlüğüne iletilti. Muallimlerin dilekçelerinde eski istekleri tekrarlanmakta ve zorunluluk durumları ortadayken göreve başlamadıkları için istifa etmiş sayılmalarının haksız bir hareket olduğu söylenmekteydi.²⁵³

Okullarını açarak, öğrencilerini kabul eden müdürler de muallimlerin derslere girmemeleri nedeniyle öğrencilerini gönderip, okulları yeniden tatil etmek zorunda kaldılar. Durum ciddiyetini korumaktaydı. Herhangi bir çözüm bulunamayacağı bilinmesine rağmen İstanbul Valisi Abdullah Bey'in başkanlığında, 21 Eylül'de Vilayet Encümeni toplandı ve İptidai Mektepler sorunu bir kez daha görüşüldü. Toplantı sonunda Dahiliye Nezaretine yazılan bir tezkirede, muallimlerden derslerine devam etmeyenlerin istifa etmiş sayılmaları şeklindeki karar tekrarlandı. Fakat birikmiş maaşların birkaç gün içinde ödenmesi için gereken çabanın gösterilmesi de

251 "İptidai Mektepleri," *Vakit*, No: 993, 14 Eylül 1336 (1920), s. 2.

252 "İptidai Muallimleri," *Vakit*, No: 999, 20 Eylül 1336 (1920), s. 2.

253 *Y.a.g.g.*, s. 2.

talep edildi. Muallimler de aynı gün Dahiliye Nezaretine bir dilekçe gönderdiler ve maaş sorunlarına çözüm olarak faizi kendileri tarafından ödenmek üzere borçlanma yoluyla para bulunmasını istediler.²⁵⁴

Hükümet, muallimlerin ders başı yapmalarını sağlamak için bütün yolları denemekteydi. Bu yollardan biri de birikmiş maaşların yakın bir tarihte ödeneceği bilgisinin sızdırılıp, ders başı yapmayan muallimlerin maaşlarından kesinti yapılacağını duyurulması idi. Bu düşünce Vilayet Encümeninin almış olduğu kararla daha da ciddiyet kazandı. Encümenin kararınca, muallimlerin, 25 Eylül Cumartesi gününe kadar ders başı yapmaları istendi. Karara uymayan muallimlerin maaşlarından; cumartesi bir günlük, pazar üç günlük, pazartesi dört günlük maaş kesintisi yapılacağı ve her şeye rağmen ders başı yapmamayı seçen muallimlerin salı günü görevlerinden istifa etmiş sayılacakları bildirildi.²⁵⁵

Bütün idari baskılara rağmen 24 Eylül tarihli gazetelerden muallimlerin işbaşı yapmadıkları görülmektedir. Fakat hareketsiz kalarak bir sonucun alınamayacağı da aşikârdır. Bu nedenle bir toplantı gerçekleştirilerek muallimlerin arasından seçilmiş olan Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi Azasından Tevfik Paşa, İstanbul Valisi Abdullah Bey'le görüşmek üzere görevlendirilir. Toplantıya Maarif Müdürü Mustafa Bey de davet edilir. Abdullah Bey, vilayet bütçesinde para olmadığı için maaş ödemelerinin gerçekleştirilemediğini, birikmiş iki maaşın "çürümediğini ve çürümeyeceğini," para temin edilir edilmez ödeneceğini belirtir ve konunun sadece maliye nazırının tarafından çözümlenebileceğini ifade eder. Sorunun çözümlenebilmesi için maliye nazırıyla yeniden görüşmeye ikna edilir.²⁵⁶

Abdullah Bey'in maliye nazırıyla yaptığı görüşmelerden kesin bir sonuç alınamaz. Vali, görüşmelerin ardından, ödemelerin birkaç gün içinde gerçekleştirilebileceği şeklindeki belirsiz ifadeyi tekrarlar. Girişimlerinden sonuç çıkmayacağını düşünen muallimler, son bir çabayla dönemin Sadrazamı Damat Ferid Paşa'ya müracaat eder. Sadrazamın duruma müdahalesinin ardından, Maliye Nezareti tarafından İstanbul Vilayeti'ne

254 "İbtidai Mektepleri," *Vakit*, No: 1001, 22 Eylül 1336 (1920), s. 2.

255 "İbtidai Muallimleri," *Vakit*, No: 1002, 23 Eylül 1336 (1920), s. 2.

256 "Muallimler Meselesi," *Vakit*, No: 1003, 24 Eylül 1336 (1920), s. 1.

gönderilen parayla 27 Eylül tarihinden itibaren muallimlerin gecikmiş maaş ödemeleri yapılmaya başlandı²⁵⁷ ve 30 Eylül'de kapalı durumda bulunan okulların çoğu açıldı.²⁵⁸ Muallimlerin maaşlarını alamamaları gibi haklı bir gerekçeyle başlayan ve aynı yıl içinde iki kez tekrarlanan ders bırakma eylemleri, tarihimizdeki ilk öğretmen grevleridir. Her iki grevde farklı yöntemler denenmekle beraber bürokratik uzlaşma ortamı içinde çözümlenmiş, taşkınlığa başvurulmamıştır.

3 Kasım'a gelindiğinde, İstanbul içindeki bir iki iptidai mektebi hariç bütün okullar eğitime başladı. Muallimlerin ağustos maaşlarıyla ilgili ödemeler de gerçekleştirildi. Alacakları olan eylül maaşları için Vali Vekili Cavid Bey tarafından iki güne kadar ödemenin yapılacağına dair teminat verildi ve ekim ayı maaş ödemelerinin de hızlandırılacağı belirtildi.²⁵⁹

İstanbul hükümetlerinin bütün vaatlerine rağmen muallim maaşlarının ödemeleriyle ilgili problemler, mütareke döneminin başından sonuna kadar devam etti. Nitekim 1921 yılının mart ayı sonlarında, sultani mektepleri muallimlerinin maaş alamadıkları için ders bırakma eylemine başvurduklarını görmektediriz. Muallimler eylemin başlangıcında derslerinden ve okullarından ayrı kalmaları nedeniyle duydukları üzüntüyü dile getirmekte ve bazı taleplerini Sadaretle, Maarif Nezaretine iletmekteydiler. İlk talep, birikmiş maaş ödemelerinin gerçekleştirilerek kendilerinin "açlık ve ölüm" tehlikesinden kurtarılması istekleriydi. Diğer bir talepleri ise maaşlarını düzenli alabilmeleri için gerekli önlemleri kararlaştıracak, Maarif Nezaretinin konuyla ilgili uygulamalarını inceleyecek bir "Tedkikat-ı İcra Komisyonu"nun oluşturulmasıydı. Dönemin basını da bu konuda muallimlere destek vererek, gerekli incelemeleri yapacak komisyonun bir an önce kurulmasını istemiş; aksaklıkların giderilmesi ve mekteplerin açılması noktasında beklentilerini dile getirmiştir.²⁶⁰

Muallim maaşlarıyla ilgili ödemelerin düzenli yapılabilmesi için en çok tartışılan konulardan biri de "tedrisat-ı ibtidaiyye vergisi" adıyla alınan

257 "İbtidai Muallimleri," *Vakit*, No: 1007, 28 Eylül 1336 (1922), s. 2.

258 Göldaş, a.g.e., s. 82.

259 "İbtidai Mektepleri," *Vakit*, No: 1043, 3 Teşrin-i sani 1336 (3 Kasım 1920), s. 2.

260 "Muallimler ve Talepleri," *Vakit*, No: 1183, 26 Mart 1337 (1921), s. 2.

verginin bütün halktan, sistematik olarak toplanması yolundaki istekler oldu. Kanunun en çok tartışılan noktası, verginin toplanması sırasında görülen aksaklıklardı. Basında yer alan bilgilerde vergi memurlarının ilk olarak genel vergileri, hane hane dolaşarak ilgili kişilere bildirdikleri, bire bir iletişime geçilen kişilerin genel vergilerin toplanması aşamasında sorun çıkartmadıkları dile getirilmekteydi. Maarife ait vergilerin ise yine aynı vergi tahsildarları tarafından, ikinci turda, yazılı evrak yoluyla mükelleflere tebliğ edildiği ve bu nedenle de tahsilatta sorunlar yaşandığı belirtilmekteydi. Vergi tahsildarlarının toplanan vergilerden yüzde beş oranında ikramiye aldıkları, vergileri tahsil edememeleri durumunda ise herhangi bir cezai yaptırımla karşı karşıya olmadıkları, bu nedenle de tahsilat sırasında rahat davrandıkları ve vergileri yeterince toplayamadıkları üzerinde durulmaktaydı. Muallim maaşlarını ödemek amacıyla toplanan maarif vergilerinin her yıl ancak yüzde kırk beş, ellisinin toplanabildiği; bu miktarın yaklaşık yüzde yirmisinin de tahsildarların ikramiyelerine harcadığı belirtilmekte, elde kalan meblağın maaş ödemelerini gerçekleştirmek için yeterli olamayacağı ifade edilmekteydi.²⁶¹

Maarif vergileriyle ilgili tahsilatın tam olarak gerçekleştirilememesi konusunda ileri sürülen nedenlerden biri de gayrimüslim halkın çocuklarını, kendi mekteplerinde okutmalarını gerekçe göstererek “tedrisat-ı ibtidaiyye”nin vergilerini ödememeleriydi. Konuyla ilgili eleştirilerini dile getiren dönemin aydınlarından Şeref Nesib, Bulgaristan’dan örnek vererek, burada yaşayan Müslümanların, çocuklarını gönderdikleri iptidai ve rüştiye mekteplerini kendi oluşturmuş oldukları Cemaat-i İslamiyeler yoluyla idare ettiklerini belirtmekte, buna rağmen Bulgaristan hükümetine maarif vergisini hiç itiraz etmeden ödediklerini söylemekteydi. Bulgar hükümetinin de ödenen bu vergiler karşılığında isteyen Müslüman çocuklarını, Bulgar mekteplerinde okuttuklarını ifade etmekteydi. Mütareke döneminde Bulgaristan’da yaşayan Müslüman nüfusun, bütün nüfusun beşte bir buçukunu teşkil ettiği düşünülecek olursa, eğitim vergisinin ödenmemesi durumunda ortaya çıkacak sorunlar da daha net olarak anlaşılmış olacaktır.²⁶²

261 Şeref Nesib, “Muallimlerin Maaşı Meselesi,” *Vakit*, No: 1207, 18 Nisan 1337 (1921), s. 2.

262 Y.a.g.g., s. 2.

Şeref Nesib, maarif vergilerinin gerektiği ölçüde toplanabilmesi için birinci koşul olarak, Türk topraklarında yaşayan ve bu topraklarda zengin olan gayrimüslim vatandaşların, kanunlara uyarak, belirtilen miktarlarda vergi ödemelerinin zorunluluğunu dile getirmiştir. Şeref Nesib'e göre konuyla ilgili ikinci gereklilik, vergi toplama usulünün genel vergilerin toplanma şekline benzetilmesi ve vergi memurları yoluyla birebir kişilere bildirilmesidir. Bu yolla toplanan vergilerin doğrudan doğruya "Muhasebeyi Umumiye"ye dahil edilmesi de gördüğü zorunluluklardan bir diğeridir. Ayrıca vergi memurlarının ikramiye ve caize yöntemiyle çalıştırılmak yerine maaşla çalışan memurlar şeklinde istihdam edilmeleri ve toplanan vergilerin yüzde yirmisinin vergi memurlarına verilmek yerine muallim maaşlarının ödemelerine ayrılması da sıkıntıları hafifletecek bir yöntem olarak görülmüştür.²⁶³ Bütün çaba ve çözüm arayışlarına rağmen yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar nedeniyle dönemin sonuna kadar muallimlerin maaş ödemeleriyle ilgili problemlerin çözüme kavuşturulamadığı görülmektedir.

Muallimler Cemiyetinin Kuruluşu ve Çalışmaları

Henüz İttihat-Terakki hükümetinin işbaşında bulunduğu 1918 yılının ocak ayında, İstanbul'da bulunan iptidai mektep muallimleri tarafından, İlköğretim Meclisine üye olacak kişileri seçmek için darülfünun konferans salonunda bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıya katılan muallimlerden biri olan Ahmed Halid Bey'in²⁶⁴ ortaya attığı görüş doğrultusunda, orada hazır bulunan kişilerden oluşan bir Muallimler Cemiyeti kurulması kararlaştırıldı. Kurucu muallimlere verilen ilk görev, bir nizamname hazırlayarak hükümete sunmak ve cemiyetin kuruluşunu resmileştirmekti. Büyük Reşid Paşa Numune Mektebi'nde gerçekleştirilen ilk toplantıda bir nizamname tasarısı hazırlandı. Tasarıda cemiyetin amacı; muallimlerin

263 Y.a.g.g., s. 2.

264 Mekteb-i Mülkiyeden Ağustos 1911'de mezun olan Ahmed Halid Bey, Mayıs 1912'de muallimlik görevini üstlendi ve Aralık 1913'te Emirgan İptidai Mektep muallimlerinin kurmaya çalıştığı "Muallimler Derneği" içinde önemli çalışmalarda bulundu. Bununla beraber asıl önemli çalışmaları, 1918 yılında kurulacak olan "Muallimler Cemiyeti" içinde olacaktır. Bkz.: Yahya Akyüz, "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 22, Ankara, 2007, s. 26.

birbirleriyle tanışmalarını sağlamak, onların bilimsel, sosyal, ekonomik ihtiyaçlarını ve saygınlıklarını artırmaya ve halkın kültürünü yükseltmeye çalışmak olarak özetlenmekteydi.²⁶⁵

Resmi kuruluşu 10 Mart 1918'de gerçekleşen cemiyet, Türk Ocağında geçici bir merkez kurarak çalışmaya başladı. Fakat yönetim kurulu üyelerinden pek çoğunun devamsızlığı nedeniyle önemli bir faaliyet gösteremedi. Başkan Sadullah Bey, cemiyetin çalışmalarını düzene koymak ve nizamnamesini daha açık ve anlaşılır hale getirmek amacıyla 1919 yılının ocak ayında olağanüstü bir kongre düzenledi. Kongrenin ilk toplantısında Hüseyin Hüsnü, Ahmed Hamdi, İrfan Emin, İbrahim Memduh ve Enver Kemal beylerden oluşan bir Nizamname Komisyonu seçildi. İkinci ve üçüncü toplantılarda ise yönetim kurulu üyelerinin, hakem heyeti ve denetçilerin seçimi yapılarak yeni nizamname kabul edildi.²⁶⁶ Dönemin basınında yer alan ve kongreye bütün öğretmenleri davet eden ilanlarda, cemiyete özellikle kadın öğretmenlerin üye olmaları istenmekteydi. Nitekim Hakem Heyetine seçilen beş kişiden üçü, Hesabat Müfettişliğine seçilen iki kişiden biri kadındı.²⁶⁷

1919 yılının mayıs ayında, darülfünun konferans salonunda, cemiyetin 270 üyesinden 114'ünün katılımıyla ikinci bir kongre toplandı. Açılış konuşması Başkan Halide Edip tarafından gerçekleştirildi. Kongrede Halide Edip'in önerisiyle Dünya Savaşında ölen vatandaşlar için büyük camilerden birinde Mevlid-i Şerif okutulması kararlaştırıldı. Ayrıca muallimlerin özlük haklarıyla ilgili önemli kararlar alındı. İlerleyen zamanlarda bir yardımlaşma sandığı kurulması kararlaştırıldı. "Muallimler Mecmuası" adlı bir derginin yayınlanması da gündeme alındı. Aynı kongrede karara bağlanan konulardan biri de eğitim müzesi kurulması ve bütün muallimleri temsil edecek bir Muallimler Kongresi toplanmasıydı.²⁶⁸

Ortaya koyulan güzel hedeflere rağmen cemiyetin işgal altında bulunan İstanbul'da çalışmalarını sürdürmesi son derece güç oldu. Aralık

²⁶⁵ Y.a.g.m., s. 25.

²⁶⁶ Y.a.g.m., s. 25-26.

²⁶⁷ <http://www.butundunya.com/pdfs/2019/02/093-097.pdf>

²⁶⁸ Y.a.g.e.

1919'da iptidai mektep muallimlerinin İdare-yi Hususiyyeden maaş aldıkları sistemin değiştirilmesi için Sadrazamlığa, Maliye ve Maarif Nezaretine muhtıra veren cemiyet üyeleri, 1 Mart 1920'de başlayıp on beş gün devam eden iptidai mektep muallimleri grevine sahip çıkamadılar. Muallimlerin haklarını korumak amacıyla kurulan bir cemiyetin, onların tam da ihtiyaç duydukları bir anda destek verememesinin en önemli nedeni, üyelerinden çoğunun Maarif Nezareti içinde görev yapan yöneticilerden oluşmasıydı. Bu durum iptidai mektep muallimlerinin ayrı bir dernek çatısı altında toplanmaları sonucunu doğuracaktır.²⁶⁹

Cemiyet, grevlerin ardından gözden düşmesine ve herhangi bir çalışmanın içinde yer almamasına rağmen 1920 yılının aralık ayı başlarında yeni bir kongre çağrısında bulundu. Bu amaçla hazırlanan bildiride, 7 Mayıs 1920 tarihinde yapılacak olan kongrenin işgal nedeniyle toplanamadığı belirtilmekte, aralık ayındaki kongreye katılım için üyelik aidatlarının yatırılmış olma şartının da aranmayacağı söylenmekteydi. Kongrenin yüksek katılımı gerçekleşebilmesi için sağlanan her türlü kolaylığa rağmen, 3 Aralık 1920 günü, Mahmud Şevket Paşa Numune Mektebi'ne üyelerden ancak yetmiş kişi katıldı. Bu sayı, İstanbul'da yaşayan kongre üyelerinin yaklaşık yedide biri kadardı. Katılımın azlığı nedeniyle kongre, 10 Aralık 1920 tarihine ertelendi. Belirlenen tarihte gerçekleştirilen kongreye, cemiyetin muallim grevlerine tepkisiz kalması konusu damga vurdu. Tartışmalar sırasında söz alan cemiyet yöneticileri, iptidai mektep muallimlerinin maaşlarıyla ilgili konuyu Meclise havale ettiklerini belirterek cemiyetin bir sendika olmadığını, bu nedenle de grevler sırasında taraf gözetemeyeceklerini ileri sürdüler. Kongre, yönetim kurulu üyelerinin seçimlerinin yenilenmesiyle sona erdi.²⁷⁰

1921 yılı, muallimlerin örgütlü hareket etme yolunda kararlılık gösterdikleri ve bu anlamda cemiyet içindeki çalışmaları hızlandırdıkları bir yıl oldu. Mayıs ayında toplanan yıllık "Heyet-i Umumiye" toplantısının ardından, ikinci toplantı haziran ayında Darüşşafaka binası konferans salonunda gerçekleştirildi ve toplantıya 170'i aşkın üye katıldı. Dönemin basını,

²⁶⁹ Y.a.g.e.

²⁷⁰ Y.a.g.e.

katılımının yüksekliğini; muallimlerin artık gözle görülür hale gelmek ve önemsenmek istedikleri şeklinde yorumlamaktaydı.²⁷¹

Toplantıda gündeme gelen ilk konu, cemiyet nizamnamesinin gözden geçirilerek düzenlenmesi isteği oldu. Düzenlemeye duyulan ihtiyaç özellikle muallimlerin tayin, azil ve görevde yükseltilmelerinde hakkaniyetle hareket edilmesi için gereken ilavelerin yapılması ve muallimlerin maddi sıkıntılarının giderilmesi noktasında kendini göstermekteydi. Bir diğer ihtiyaç, muallimlerin bilimsel ve düşünsel gelişimlerini artırmaktı. Bu iki önemli ihtiyacı giderecek bir nizamname hazırlanması sonucunda, muallimlerin hem bireysel hem de mesleki ihtiyaçlarının karşılanabileceği belirtilmekte; ayrıca toplu olarak takip edilmesi gereken bazı girişimlerin cemiyet kuvvetiyle çözümlenebilmesi hedeflenmekteydi.²⁷²

Olumlu hedeflere ve gayretlere rağmen, 1921 yılının yaz aylarında yeni bir toplantı yapan cemiyet üyeleri önemli bir gelişme kaydedemediler. Sadece idare heyetine olağanüstü bir değişimin gerekliliği bildirildi. Fakat bunun için öngörülen süreci başlatabilmek çok da hızlı gerçekleşemedi. Cemiyette ihtiyaç duyulan gelişim ve yenilenmenin sağlanabilmesi amacıyla ancak 1922 yılının 13 Ocak tarihinde 200'e yakın azanın katılımıyla olağanüstü bir kongre toplanabildi. Kongre öncelikle cemiyet teşkilatının zümre esasına göre yeniden düzenlenmesine karar verdi. Bu düzenlemenin sonucunda, iptidai, teali ve âli şeklinde üç zümre oluşturulacaktı. Muallimler de görevlerine göre üç zümreden birinin azası olacaklardı. Her zümre kendisine belirli sayıda üyeden oluşan birer idare encümeni seçecekti. Her bir encümen; başkanlarını seçmek, görüşmeler yapıp karar almak ve alınmış olan kararları uygulamaya koymak yetkisine sahip olacaktı. Ayrıca eğitimle ilgili ortak sorunların çözüme kavuşturulabilmesi için her zümrenin başkanı ve yine her zümreden seçilecek birer azadan oluşan bir "İdare ve İcra Heyeti" oluşturulacaktı. Bu heyet, ülkedeki bütün muallimlerin sorunlarıyla ilgilenecekti. Cemiyet izlemiş olduğu yöntemle ülke içindeki bütün muallimleri temsil edecek güce ulaşmayı hedefle-

271 "Muallimler Cemiyeti'nin Kongresi," *Vakit*, No: 1267, 19 Haziran 1337 (1921), s. 1.

272 *Ya.g.g.*, s. 1.

mekteydi.²⁷³ Nitekim 1922 yılının mayıs ayı içinde gerçekleştirilen çalışmalar amaca ulaşma noktasında atılan birer adım oldu. Cemiyetin heyet-i Umumiyesi, gerçekleştirmiş olduğu toplantıda, muallimlerin görevden azil ve ihraç edilme durumlarının kanun çerçevesinde karara bağlanmasının önemini belirtti. Bununla da yetinilmeyerek alınmış olan karar bir arıza şeklinde Maarif Nezaretine sunuldu.²⁷⁴

Arizada, muallimlik mesleğine resmi ve toplumsal hayatta gereken sevgi ve saygı gösterilmedikçe, eğitim hayatında amaçlanan ilerlemenin sağlanamayacağı belirtilmekteydi. Bunun için de öncelikle bütün esasların tespit edildiği bir “Maarif-i Umumiye Kanunu”nun hazırlanması istendi. Böylece muallimlerin göreve atanma, görevde yükselme ve azil esasları hukukun koruyuculuğu altına alınacak, keyfi uygulamalara son verilecekti. Fakat yaşanan sıkıntılı günler içinde, bu nitelikte bir kanunun hazırlanması zor görünmekteydi. Bunun için ilk olarak keyfi azil ve ihraçlara engel olabilecek bir kararnamenin yayınlanmasına gerek duyuldu. Maarif Nezaretine sunulan arıza bu konuya da değinmekte ve kararnamenin temel prensiplerini ortaya koymaktaydı. Nitekim kanun-i esasının bütün memurlar için kabul ettiği esaslara sadık kalınarak hazırlandığı belirtilen kararname müvveddesinde, kanuni bir neden olmadıkça atamaları doğrudan doğruya nezaretler tarafından yapılan muallimlerin, sadece bağlı oldukları nezaretlerin en yetkili heyetlerince göreve atanıp, görevden alınabilmelerinin gerektiği ifade edilmekteydi. Azil ve ihraçları konusunda ise bağlı oldukları daire üyelerinden oluşan bir heyet tarafından gerekli incelemeler yapıp, savunmaları alınmadan haklarında işlem yapılamayacağı belirtilmekteydi.²⁷⁵

Yoğun bir gayretle Muallimler Cemiyeti İdare ve İcra Heyetince hazırlanıp, Maarif Nezaretine sunulan kararnamenin yürürlüğe giremediği, 8 Temmuz 1922’de *Vakit* gazetesinde yer alan bir makaleden anlaşılmaktadır. Bu yazıda, Muallimler Cemiyetinin 1922 yılının Temmuz ayı başlarında yıllık olağan kongresini toplamaya çalıştığı fakat yeterli katılım sağlanamadı-

273 “Muallimler Cemiyeti,” *Vakit*, No: 1471, 13 Kanun-ı sani 1338 (13 Ocak 1922), s. 3; “Muallimler Konferansı,” *Vakit*, No: 1472, 14 Kanun-ı sani 1338 (14 Ocak 1922), s. 3.

274 “Muallimlerin Müracaatı,” *Vakit*, No: 1596, 20 Mayıs 1338 (1922), s. 2.

275 *Y.a.g.g.*, s. 2.

ğından toplantının 7 Temmuz'a ertelendiği belirtilmektedir. 7 Temmuz'da toplanan kongrede ise ilk olarak idare heyeti raporu okunmuş hemen ardından muallimlerin azil ve görevden uzaklaştırılmaları şartlarını kurallara bağlamaya çalışan kararnamenin Maarif Nezaretinde bekletildiğinden söz edilmiştir. İşleyişi hızlandırmak adına, kongrede seçilen yeni idare heyetinin nezaret nezdinde çalışmalarında bulunmasına karar verilmiştir.²⁷⁶

Kongrede konuyla ilgili alınan kararın uygulama aşamasında başarılı olamadığı, Osmanlı Devleti'nin sona erişine kadar, kararnamenin yürürlüğe girememesinden anlaşılmaktadır.

Mütareke döneminde resmi bir kimlik kazanan Muallimler Cemiyetinin İstanbul hükümetleri nezdinde muallimlerin özlük haklarını savunma gayreti içinde olduğu açıktır. Bununla beraber üyelerinden çoğunluğunun Maarif Nezareti içinde görev yapan kişilerden oluşması nedeniyle hükümetlere gereken baskıyı yapamamış ve mevcut sorunları çözümleme noktasında önemli adımlar atamamıştır. Her şeye rağmen cemiyet, öğretmenlerin ilerleyen süreçte örgütlü hareket etme çalışmaları içinde önemli ilklere bir olduğundan, gayretlerinden söz etmekte fayda gördük.

Darülfünun ile İlgili Düzenleme İstekleri ve Öğrenci Olayları

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarından itibaren hız kazanan Doğudan Batıya yöneliş hareketleri, bilim ve eğitim alanında da kendini göstermiş, bu durum Tanzimat döneminden itibaren mevcut medreselerin dışında yeni bir yüksek eğitim kurumunun ortaya çıkmasını zorunlu hale getirmişti.

Açılması düşünülen kuruma "fenler evi" anlamına gelen "Dârü'l-fünûn" adının uygun bulunması, daha başlangıçta okulun mevcut medrese eğitiminden farklı bir eğitim şeklini benimseyeceğinin göstergesiydi.²⁷⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren darülfünunun açılması yönünde üç farklı teşebbüs olmasına rağmen hiçbirisi sonuca ulaşamadı. 1900 yılında, Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümüne rastlayan 31 Ağustos günü

²⁷⁶ "Muallimler Kongresi," *Vakit*, No: 1643, 8 Temmuz 1338 (1922), s. 3.

²⁷⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 521.

Osmanlı Devleti'nin ilk Batılı tarzdaki üniversitesi, Darülfünun-ı Şahane" adıyla kuruldu.²⁷⁸

Darülfünun-ı Şahane, Edebiyat ve Hülmet (felsefe) şubesi, Ulûm-ı Riyâziyye ve Tabîiyye (fünûn) şubesi ve Ulûm-ı Âliye-i Diniyye (ilâhiyat) şubesi olmak üzere üç fakülte olarak planlanmıştı. Hukuk ve Tıbbiye mektepleri de resmen bağlanmamakla birlikte darülfünunun tabii kolları sayıldıklarından ilk Osmanlı üniversitesi beş fakülteli bir yapılanma içinde açıldı.²⁷⁹

Darülfünunun asıl gelişme süreci II. Meşrutiyet döneminde yaşandı. Adı, İstanbul Darülfünunu olarak değiştirilen Darülfünun-ı Şahane, tıp ve hukuk şubeleri de resmen bünyesine katılarak beş şubeli bir üniversite haline getirildi. Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı²⁸⁰ dönemlerinde de darülfünun ile ilgili yeni bir yapılanma içine girildi. Okula kayıt yaptırmak isteyen medrese mezunları ve idadi mezunu olmayanlar için bir yıllık "İhtiyat Sınıfı" (hazırlık sınıfı) açıldı. Sonraki yıllarda bu sınıfın eğitim süresi iki yıla çıkartıldı.²⁸¹ Yine aynı dönemde darülfünun içinde bir de Elsine (diller) şubesi oluşturuldu. Edebiyat şubesine bağlı olarak açılan bu bölümde Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça dillerinin öğretilmesi hedeflenmekteydi. Ayrıca isteyenlere bu ülkelerin edebiyatları konusunda da bilgi verilmekteydi. Sözü edilen dillerin yanı sıra Arapçaya da önem verildi. Darülfünundaki tefsir ve hadis derslerinin Arapça okutulması sağlandı.²⁸²

1912 yılının nisan ayında yine Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı yıllarında, darülfünunun yönetim şekli ve teşkilatı, hazırlanan bir nizamnameyle biçimlendirilmeye çalışıldı.²⁸³ Darülfünun içinde dernek kurmak-

278 Akyut Kazancıgil, Ayhan Vergili, "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuası (İnceleme ve Dizin)," *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)*, S. 12, Güz, 2002, s. 27.

279 İhsanoğlu, "Darülfünun," s. 524.

280 Emrullah Efendi, 1910-1912 yılları arasında iki kez maarif nazırlığı görevinde bulundu. İlk nazırlığı, 12 Ocak 1910'da kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükümetindedir. Kendisine yöneltilen eleştiriler nedeniyle 16 Şubat 1911'de istifa etti. Daha sonra 31 Aralık 1911'de kurulan Said Paşa hükümetinde ikinci kez maarif nazırı oldu. Bu görevi yaklaşık altı ay sürdü ve 21 Temmuz 1912'de hükümetin istifası üzerine görevi sona erdi. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 174-191; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 262.

281 Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 30, S.1-2, 1982, s. 23-24.

282 Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, S. 1, 2008, s. 6-7.

283 "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname" için bkz.: *Düstur*, 2. Tertip, C. 4, s. 460-463.

tan afiş yapıştırılmaya kadar pek çok şeyi yasaklayan Emrullah Efendi'nin bu yönetmelik içindeki asıl yeniliği, üniversite bünyesinde bir güvenlik gücü oluşturma fikri idi. Ona göre, okul ve öğrenci işlerine polisin ve zabitanın karışması kabul edilebilir bir uygulama değildi. Güvenlik işleri, temizlik görevlilerince de çözümlenemeyeceğine göre, "müdür ve muallimlerin taht-ı emrinde ifa-yı vazife eylemek üzere dârülfünûn dahilinde lüzumu kadar inzibat memurları istihdam edilmesi" (md.17) zorunluydu.²⁸⁴ Nizamname, maarif nazırına, darülfünunu ve bazı dersleri geçici olarak kapatma yetkisi de vermektedir.²⁸⁵ Sözü edilen çalışmalar özellikle İttihat ve Terakki muhaliflerince büyük tepkilerle karşılandı. Nizamnameyle darülfünunun ve oradaki muhalefet çalışmalarının baskı altına alınmaya çalışıldığı ileri sürüldü.²⁸⁶

Emrullah Efendi'nin nazırlığı döneminde gerçekleştirmiş olduğu bir diğer çalışma, kendi başkanlığında kurulmuş olan bir komisyona Avrupa üniversitelerinin kanun ve nizamnamelerini incelettirerek, bir "Tedrisat-ı Âliye Lâyiha-yı Kanuniyyesi (Yükseköğretim Kanun Tasarısı)" hazırlamak oldu. Bu tasarıda, darülfünun temel alınmakla birlikte, bütün yükseköğretim kurumları tek bir kanunun çatısı altında toplanmaya çalışılıyordu. Haziran 1912'de tamamlanan tasarı, hükümetin istifası ve Emrullah Efendi'nin nazırlıktan ayrılması nedeniyle yürürlüğe giremedi.²⁸⁷

Darülfünun içindeki eğitim-öğretim işlerini düzenlemeye yönelik çalışmalar ancak 26 Mayıs 1913'te yürürlüğe giren "İstanbul Dârülfünûnunun Teşkilât-ı İlmiyesi" başlığı altında yer alan 65 maddelik bir talimatnameyle sonuçlanabildi. Bu talimatnameyle darülfünun yüksekokul yapısından çıkarılmakta ve bir üniversite yapılanması içine girmeye başlamaktaydı.²⁸⁸ Yine aynı tarihte yayınlanan "Mülâzemet Ru'usu (Bakalorya) İmtihanları Hakkında Nizamname" ile de darülfünuna girecek öğrencilerin merkezi bir sınava tabi tutularak, bilgi düzeylerinin eş değerde olup olmadığının saptanması ve düzeyleri benzer olan öğrencilerin aynı bölümlerde eğitim alabilmeleri

²⁸⁴ Y.a.g.e., C. 4, s. 463.

²⁸⁵ Ergün, a.g.m., s. 27-28.

²⁸⁶ Dölen, a.g.m., s. 12.

²⁸⁷ Y.a.g.m., s. 10-11.

²⁸⁸ İstanbul Dârülfünûnu-Talimat. Maarif-i Umumiye Nezâreti, İstanbul, 1329; Dölen, a.g.m., s. 12-13.

sağlanmaya çalışıldı.²⁸⁹ Günümüzdeki üniversite sınavlarına benzer bir sistem içeren sınavın soruları darülfünun hocaları tarafından hazırlanmakta, sınavlar bütün ülkede aynı gün ve saatte yapılmakta ve sınav kâğıtları yine darülfünun hocaları tarafından değerlendirilmekteydi.

Şükrü Bey'in Maarif Nazırlığı döneminde darülfünunun laikleşmesi yolunda önemli bir adım atıldı. Ulûm-ı Şerîyye şubesi kapatılarak dini bilimlerin öğretimi darülfünun dışına çıkartıldı. Nitekim şeri hukuku uygulayacak kadıları eğitmek amacıyla 3 Ocak 1914'te çıkartılan "Medresetü'l Kuzât Nizâm-nâmesi" ile Meşihat makamına bağlı olarak çalışmalarını sürdürecektir olan "Medresetü'l- Kuzât" kuruldu.²⁹⁰ Fakat laikleşme yönündeki bu gelişmelere rağmen darülfünunun hukuk şubesinde, yürürlükte olan İslam hukukuyla Avrupa'dan alınan Batı hukukunun birlikte okutulmaya devam ettiği görülmektedir.

Darülfünun eğitim sisteminde düşünce özgürlüğünün gelişip, bilimsel çalışmalara yansması kolay olmadı. Bu anlamda önemli çalışmalarda bulunan kişilerin başında Ziya Gökalp gelir. Şükrü Bey Maarif Nazırlığı görevini sürdürdüğü yıllarda Ziya Gökalp'in muallim olarak darülfünuna girmesini istemişti. İttihat ve Terakkinin Merkez-i Umumi üyesi olan Ziya Gökalp'in darülfünunda muallim olarak bulunması cemiyet açısından önem taşımaktaydı. Talat Bey'in de ısrarı sonucunda bu görevi kabul eden Ziya Gökalp, 1913-1919 yılları arasında devam eden muallimliği sırasında, İttihat ve Terakkiden kaynaklanan siyasal gücünü hiçbir zaman karşıt siyasi görüşe sahip kimselerin darülfünunda muallimlik yapmalarını engellemek için kullanmadı. Buna karşılık darülfünunun özerkliği, düşünce özgürlüğü, eğitimin bir sistem içinde ele alınmasının gerekliliği, yayınların artırılması için destek verilmesi, lisansüstü öğrenim görmek için Avrupa ülkelerine öğrenci gönderilmesi gibi konularda önemli çalışmalar yapılmasını sağladı.²⁹¹

19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yaşanan yakınlaşma, Birinci Dünya Savaşının başlamasının ardından

289 *Düstur*, 2. Tertip, C. 5, s. 498-501.

290 *Düstur*, 2. Tertip, C. 6, s. 146-150.

291 Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, (Hazırlayan: Aykut Kazancıgil, Cem Alpar), İstanbul, 1984, s. 102.

Enver Paşa'nın girişimleri sonucunda, ülke içinde modern eğitimin temel-
lerinin atılabilmesi için Almanya'dan yararlanılması kararının alınmasına
neden oldu. Almanya da zaten Türk eğitim sistemi içinde rol oynamak
istemekteydi. İki ülke arasında doğan çıkar ortaklığı, Osmanlı Devleti ile
Alman Dışişleri Bakanlığı arasında bir anlaşmayla sonuçlandı.²⁹²

Almanya, Osmanlı eğitim sistemi üzerinde hâkimiyet kurma
çalışmalarına eğitimin üst kademelerinden başlama düşüncesindeydi.
Dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey ikna edilerek Almanya'dan öğretim
elemanları getirilmesi konusunda anlaşıldı. Aynı dönemde darülfünün
içinde de yabancı öğretim elemanlarının davet edilmesiyle ilgili bir talap
oluşmuştu. Yöneticiler, eğitim alanında tek bir ülkenin hâkimiyet kurma-
sını engellemek için çeşitli ülkelerden öğretim elemanları istemekteydiler.
Fakat bu noktada darülfünün ileri gelenlerinin istekleri dikkate alınmadı.
Fen, Edebiyat ve Hukuk fakültelerine sadece Almanya'dan öğretim eleman-
ları davet edildi.²⁹³ Gelen öğretim elemanları, darülfününün çeşitli fakülte
dergilerinde makaleler yayınlayıp, derslere katıldılar. İçlerinde gerçek
anlamda araştırmaya yönelen az sayıda öğretim üyesi oldu. Bunlardan biri
araştırmalarıyla Batı Anadolu'nun ana tektonik çizgilerini belirleyen jeolog
Dr. Walther Penck'di.²⁹⁴ Almanların kalıcı çalışmalar sürdürdükleri diğer
bir alan ise kimyaydı. 1917 yılında hazırlanan kimyagerlik programı, bütü-
nü ile Alman izlerini taşımaktadır.²⁹⁵

Birinci Dünya Savaşının sonlarına doğru darülfününün siyasetten
arınarak bağımsızlaşmasının, özgür düşünceler üretebilmesi için zorunlu
olduğunu belirten pek çok görüş ortaya atıldı. Dönemin basını da bu yönde-
ki düşünceleri hararetle destekledi. Görüşlerin özünde, 1912'de Emrullah
Efendi'nin Maarif Nazırlığı yıllarında tartışılan ama Balkan Savaşlarının
başlaması nedeniyle sonuçlandırılmayan darülfününün özerkliği konu-

292 Dölen, *a.g.m.*, s. 29.

293 Darülfünuna 1915-1918 yılları arasında getirilen Alman öğretim elemanlarının adları, eğitimleri
ve göreve başladıkları yıllarla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Dölen, *a.g.m.*, s. 30-33. Ayrıca Almanya'dan
Osmanlı Devleti'ne gönderilen öğretim üyelerinin görevlendiriliş süreçleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz.:
Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi*, İstanbul, 2000.

294 Sevtap Kadioğlu, "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları," *İstanbul Üniversitesi Mühendislik
Fakültesi Yer Bilimleri Dergisi*, C. 20, S.1, 2007, s. 6-7.

295 Dölen, *a.g.m.*, s. 38-39.

sunun yeniden gündeme taşınması çabaları mevcuttu. Görüşü ortaya atanlar, bilimin siyasetle hiçbir ilgisinin olmadığını belirtmekte bilimsel gelişme için siyasetten arınmış olmanın şart olduğunu ileri sürmekteydiler. Bilimsel gerçeklerin bütün ülke ve çevrelerde aynı sonucu verdiğini belirterek, resmi bilim olamayacağını savunmaktaydılar.²⁹⁶

Konuyla bağlantılı olarak tartışılmaya başlanan diğer bir nokta, yükseköğretimin sadece İstanbul'un tekelinde olamayacağına dair görüşlerdi. Burada amaç, Anadolu'da eğitim alan ve yine Anadolu'da üniversite okumak isteyen gençlerin özellikle de kızların, yaşadıkları yerleşim yerlerine yakın okullarda eğitimlerini sürdürebilmelerini sağlamaktı. Sadece İstanbul'a gidemedikleri için üniversite okuyamayan pek çok başarılı öğrencinin varlığından söz edilmekteydi. Rusya'da on tane üniversitenin olduğu hatırlatılarak, Anadolu'da da bir, hatta iki tane darülfünün açılabilceği belirtilmekteydi. Anadolu halkının büyük çoğunluğunun okumayazma bilmediği üzerinde durularak, sadece okuma arzusunda olan, zeki iki-üç genç için bile olsa yapılacak olan bu yatırımın abartılı olmayacağı, eğitim için yapılacak her türlü masrafın ülkenin gelişimini sağlayan birer adım olacağı söylenmekteydi.²⁹⁷

Darülfünün ile ilgili ortaya atılan bütün düşünceler, Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ve savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti'ni çok daha ağır yaptırımların beklemesi nedeniyle uygulanamadı. İçinde bulunulan zor günlerde Darülfünün hocaları ve öğrencileri arasında yaşanan önemli olaylar mütareke dönemine damgasını vurdu.

Mütarekenin imzalanmasını takip eden günlerde Darülfünün Edebiyat Fakültesi Müdürü Mehmed İzzet Bey görevinden istifa etti. Bu istifaya zemin hazırlayan olay, Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey'in tarih çalışmaları binasını (tarih atölyesi) Hürriyet ve İtilaf Kulübüne tahsis etmesiyle başladı. Rıza Tevfik Bey olayın ardından *Zaman* gazetesi muhabirine verdiği demeçte "Darülmesai (Atölye)" adı altında kullanılan binaların Maarif Nezareti tarafından teftiş edildiğini ve bu binaların ihtiyaç duyulan miktardan çok daha fazla olduğunun görüldüğünü belirtti. Fazlalığın bütçeye

296 "Maarif İşlerimiz," *Tasvir-i Efkar*, No: 2520, 21 Temmuz 1334 (1918), s. 1.

297 Y.a.g.g., s. 1.

de büyük bir yük oluşturduğunu ifade eden nazır, bu nedenle sözü edilen binaların talep edildiği takdirde kiraya verilmesinin uygun olacağını düşünüklerini, tarih atölyesi için de talebin söz konusu olduğunu ve bu nedenle gereğinin yapıldığını açıkladı.²⁹⁸

Bununla beraber *Vakit* gazetesi muhabirlerinin yapmış olduğu araştırmalar olayın maarif nazırının anlattığı gibi cereyan etmediğini göstermekteydi. Tarih atölyesi olarak kullanılan bina Maarif Nezaretinin mülkü değildi. Kiralık bir binaydı. Bu nedenle nezaret binayı boşalttırarak dilediği gibi kiraya veremezdi. Böyle bir uygulama için binanın gerçek sahibinin rızasının alınması gerekmektedir. Kiraların devlet bütçesini zorlaması durumunda ise yapılacak tek şey, anlaşmaların feshedilerek binaların boşaltılmasıydı ki bu yöntem de başvurulmamıştı.²⁹⁹

Vakit gazetesi muhabirleri ayrıca Edebiyat Fakültesi Müdürü İzzet Bey'in istifasının gerçek nedenini de açıklamaktadırlar. Tarih atölyesi binasının tahliyesini istemek için İzzet Bey'in yanına giden kişilerin; ona karşı saygısızca sözler söyleyerek, kaba davranışlarda bulunmaları nedeniyle İzzet Bey'in istifa ettiği ileri sürülmüştür. Muhabirlere göre, İzzet Bey'in yanına gelen kişileri odasından çıkartıp, ardından Maarif Nezaretine istifasını sunması bunun en önemli göstergesidir.³⁰⁰

Maarif Nazırı Rıza Tefik Bey gazetelere vermiş olduğu beyanatta İzzet Bey'in hareketlerinin "ittihatçılık gayretiyle"³⁰¹ yapılmış olduğunu belirtmekte, savaşın ardından iktidarı ve ülkeyi terk eden ittihatçıların yakınları ve çalışma arkadaşlarıyla ilgili sürdürülen yıldırma kampanyasının önemli örneklerinden biri olduğunu ileri sürmekteydi. Tefik Bey'in sözleri *Vakit* gazetesi yazarları tarafından şiddetle eleştirildi. "Filan ittihatçıdır, filan itilafçıdır" şeklinde yapılan bir ayrımın tarafsızlığını korumak zorunda olan bir nazıra yakışmayan sözler olduğu belirtilerek "Bir Nazır selâhiyeti dahilinde memurlarını azl ve nasb edebilir. Fakat bunun için devletin bir usûl ve kanunu olduğunu unutmamalıdır" ifadeleriyle zorunluluklar hatırlatıldı.³⁰²

298 "Dârülfünûn'da Bir İstifa," *Vakit*, No: 406, 9 Kanun-ı evvel 1334 (9 Aralık 1918), s. 2.

299 Y.a.g.g., s. 2.

300 Y.a.g.g., s. 2.

301 Y.a.g.g., s. 2.

302 Y.a.g.g., s. 2.

Yaşanan olay, mütareke döneminde darülfünün içinde, sonraki süreçlerde de gözlemlenecek olan siyasi çekişmelerin ilk örneğiydi.

Diğer yandan dönem içinde yaşanan olaylara, özellikle de işgal sürecine, darülfünün öğrencilerinin ve öğretim üyelerinin tepkileri damgasını vurdu. İlk hareketler, 11 Aralık 1918 tarihinde, işgallere karşı milli bütünlüğü sağlamak amacıyla kurulan "Milli Kongre"nin merkezinde yer alan öğrenci örgütlenmeleriyle başladı.³⁰³ Birinci Dünya Savaşına katılan öğrencilerden sağ kalanlar, savaşın sonunda kaldıkları yerden eğitimlerine devam etmek için darülfünuna dönmüşlerdi. Bu öğrencilerin hepsi karışık duygular içindeydi. Savaş sırasında her türlü acıyı çeken, inandıkları değerleri yitirip umutsuzluğa düşen öğrencilerin toparlanırsa toparlanmaz işgallere karşı örgütlenmeleri olağandı.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ülke genelinde olduğu gibi İstanbul'da da halkın büyük tepkilerine ve çeşitli gösterilere neden oldu. 18 Mayıs 1919'da sayıları yaklaşık dört bini bulan öğretmen ve öğrencinin yapmış olduğu bir toplantıda, darülfünün ön planda rol alarak tepkileri yönlendirmesi gerektiği düşüncesi doğdu. Nitekim 19 Mayıs 1919'da ülkenin içine düştüğü acı durumu protesto etmek için düzenlenen mitingi darülfünün ve Türk Ocağı birlikte organize etti. Yine 22 Mayıs 1919'da Tıbbiye öğrencilerinin³⁰⁴ çağrısıyla yaklaşık yirmi bin kişinin katıldığı bir başka miting Kadıköy'de düzenlendi. Kadıköy mitingini, Sultanahmet, Beşiktaş ve Beyazıt mitingleri izledi.³⁰⁵

Mütareke sürecinde işgallere karşı gösterilen tepkilerin doğrudan içinde yer alan darülfünün, diğer yandan Alman öğretim üyelerinin, Mondros Mütarekesinin ardından ülkeyi terk etmek zorunda kalışları nedeniyle önemli ölçüde kan kaybetti. Eğitim alanındaki kötü gidişat sosyoloji müderrisi Ziya Gökalp, tarih müderrisi Ağaoğlu Ahmed, tıp müderrisi göz hekimi Esad Paşa, Dr. Süleyman Numan Paşa gibi hocaların tutuklanarak sürgüne gönderilmeleri ve İngilizlerin

303 Muammer Taylak, *Türkiye'deki Öğrenci Hareketleri*, İstanbul, 1997, s. 113.

304 Fevzi Çakmak, "Milli Mücadelenin Tıbbiyeliler Tarafından Desteklenmesi ve Darülfünün Boykotu," *Vatan ve Sıhhat- Tıbbiyyenin Yurtseverliği*, (Editörler: Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak), İzmir, 2015, s. 116.

305 Mehtap Kayıkçı Yılmaz, "Darülfünün Grevi," *Akademik Bakış Dergisi*, S. 71, Ocak-Şubat 2019, s. 31. (<http://www.akademikbakis.org>)

asker sevk ederek derslerin yapılmasını engellemeleri nedeniyle daha da kendini hissettirdi.³⁰⁶

1919 yılı başlarında Haydarpaşa'ya gelen İngiliz heyetinin emirleri doğrultusunda Askeri Tıbbiye, Tıp Fakültesi binasına taşındı. Mekânın ortak kullanımı çeşitli sorunları da beraberinde getirmişti. Kömür depoları ve ambarlar bile derslik olarak kullanılmaktaydı. Tıbbiyelilerin muhalefetine büyük rahatsızlık duyan işgal kuvvetleri yatılı okuyan öğrencilerin karyolarına el koyarak, üniformalarıyla gezmelerini yasakladılar. Bu yasak nedeniyle öğrenciler kurum içinde pijamalarıyla dolaşmaya başlamıştı. Döneme şahitlik eden kişilerin anılarında, İngiliz askerlerinin geceleri tuvaletleri kendilerine tahsis etmeleri nedeniyle öğrencilerin koridorlara idrar kovaları koymak zorunda kaldıklarından söz edilmektedir. Fakat artan tepkilerin önünü alamayan işgal kuvvetleri bir süre sonra kıyafet yasağını kaldırmak zorunda kaldılar.³⁰⁷

16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgalinin ardından darülfünun bulunduğu Zeynep Hanım Konağı'nın bir bölümü, işgal kuvvetlerinin kullanımına bırakıldı. Bu dönemde Askeri Tıbbiye'nin bir kısmına da bir İskoç-İngiliz Birliği yerleştirildi ve işgal süreci boyunca tıp fakültesi ve darülfünun üzerindeki kontrol devam etti.³⁰⁸ Fakat bütün baskılara rağmen tıp fakültesi öğrencileri, Anadolu hareketinin İstanbul'da duyulması için ellerinden geleni yaptılar.

İşgal altındaki İstanbul'da basının gündeme taşıdığı konulardan biri de darülfünun ve medrese ikilemiyle ilgili ortaya atılan yanlış görüşlerin düzeltilmesi amacıyla yapılan haberler oldu. Medreseleri "dinin muhafızı," darülfünunu ise "dinsizlik eseri" olarak sınıflayan halktan bazı kimselerin ve bir kısım Avrupa ulemasının düşüncelerine karşılık, ilahiyat şubesinin darülfünunun bir bölümü olduğu hatırlatılarak, medrese ve darülfünunun aynı amaç için başka yollardan yürüyen bilim kurumları oldukları ifade edildi. Hatta bu iki eğitim yuvasının aynı çatı altında toplanmalarının Arap edebiyatı, fıkıh gibi medrese eğitiminin üstün olduğu alan-

306 Mehmet Ali Aynı, *Dârülfünûn Tarihi*, (Haz: Metin Hasırcı), İstanbul, 1995, s. 80.

307 Metin Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, İzmir, 2007, s. 159-160.

308 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi-Osmanlı Döneminde Dârülfünûn*, C. 1, İstanbul, 2009, s. 529.

lardan darülfünunun da yararlanması anlamına geleceği belirtildi. Ayrıca kapatılmış medreselerin vakıf gelirlerinin darülfünuna aktarılmasıyla bu eğitim kurumunun yapılacak bilimsel çalışmalar için önemli bir servete sahip olacağından söz edildi. İki eğitim kurumunun birleştirilmesinden yana olan aydınlar, medrese ve darülfünunun ayrı kurumlar olarak kalmasının sadece bir ihmalin sonucu olacağını, bu ihmalin ise topluma zarar vereceğini ileri sürmekteydiler.³⁰⁹

Yükseköğretimde tek seslilikten yana olan aydınların gözden kaçır-dıkları bir şey vardı. O da darülfünün öğrencilerinin sorgulamadan kabul etmeyen düşünce yapılarıydı. Nitekim öğrenciler, hocaları tarafından söylen-en sözleri, ileri sürülen savları da düşünce süzgecinden geçirmeden kabul etmiyorlardı. Milli Mücadele aleyhinde görüşler ortaya atan bazı hocalarına karşı gösterdikleri tepkiler bunun en güzel örneğidir. Sözü edilen hoca-lar, darülfünunun Edebiyat Fakültesinde “Avrupa ve Devleti Osmaniye Münasebatı Tarihi” dersini veren Ali Kemal,³¹⁰ “Türk Tarihi Edebiyatı” hocası Cenab Şahabeddin, “Mabaadüt Tabia (Metafizik)” hocası Rıza Tevfik (Bölükbaşı), “İran Tarihi Edebiyatı” hocası Hüseyin Daniş (Pedram) ve “İngiliz Edebiyatı” hocası Marujan Barsamiyan’dı.

Mütarekenin ilanından bir süre sonra Ali Kemal’in *Sabah* gazete-sinde yazmış olduğu “Hakk-ı İstiklâl ve Türkler” adlı makalesi darülfünün öğrencileri tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Yazının içeriğinde; ekonomik, siyasi, bilimsel ve kültürel açılardan iktidar sahibi olamayan bir topluluğun bağımsızlığını devam ettirmesinin ne gelişmeye ne insanlığa hizmet etme-yeceği, aksine dünya üzerindeki kargaşa ve zararı artırmanın bir nedeni olacağı belirtilmekteydi. Bağımsızlığa sahip olabilmek için ileri sürülen şartların Türklere uygulanması noktasında ise millet olarak eksiklerin olduğu ileri sürülmekteydi.³¹¹ Ali Kemal, mütareke döneminde yayınlamış

309 M. N., “Medrese ve Dârülfünûn,” *Vakit*, No: 957, 6 Ağustos 1336 (1920), s. 1.

310 4 Mart 1919’da kurulan birinci Damat Ferid Paşa hükümetinde maarif nazırlığı görevinde bu-lundu. Bu hükümetin mayısta istifasının ardından kurulan ikinci Damat Ferid Paşa hükümetinde dahiliye nazırlığı yaptı. Bu görevi sırasında Kuva-yı Milliye ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine emirler yayınladı. 26 Haziran 1919’da bakanlıktan istifa etti. *Peyam-ı Sabah* gazetesi başyazarlığına devam etti. Ali Kemal ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Orhan Karaveli, *Ali Kemal “belki de bir günah keçisi,”* İstanbul, 2009.

311 Ali Kemal, “Hakk-ı İstiklâl ve Türkler,” *Sabah*, No: 10504, 12 Şubat 1335 (1919), s. 1.

olduğu bu makaleye benzer olumsuz ve gençliği üzen yazılarının dışında, siyasi kimliği nedeniyle ve Milli Mücadele karşıtı tavırlarıyla da darülfünun öğrencilerinin tepkilerini çekmişti.

Cenab Şahabeddin'in de Milli Mücadele karşıtı tavırları, "La Revue Des Deux Mondes" adlı dergiye verdiği demeçte, Türkleri bilimsel ve kültürel anlamda hiçbir eser vücuda getirememiş bir millet olarak nitelendirmesi nedeniyle darülfünun öğrencileri tarafından şiddetle eleştirildi.³¹²

Darülfünunun istenmeyen müderrislerinden biri de Hüseyin Daniş Bey'di. Kendisinin Ertuğrul Gazi'ye "Tatar yavrusu" dediği yönündeki iddia öğrencilerin tepkilerine neden olmuştu.³¹³ "İngiliz Edebiyatı" hocası Barsamiyan Efendi'ye yönelik tepkilerin nedeni ise Azerbaycan İçişleri Bakanı Bahbudhan Civanşirin'i, 18 Temmuz 1921'de İstanbul'da öldüren, Ermeni Taşnak Fedaisi Torlakyan'ın idamla yargılanması sırasında savunmasını üstlenmesiydi. Bu durum darülfünun öğrencilerinin milli duygularını harekete geçirmişti.³¹⁴

Sözü edilen hocalar gerek fikirleri gerekse yazılarıyla darülfünun öğrenci olaylarının zeminini hazırladılar. Fakat öğrencileri harekete geçiren kıvılcım, darülfünun hocalarından Rıza Tevfik'in, 29 Mart 1922 günü Beyazıt-Vezneciler'de vermiş olduğu bir konferansta Fuzuli'nin Türk değil Acem olduğunu söyleyerek söze başlaması oldu. Rıza Tevfik'e ilk yanıt ön sıralarda oturan Süleyman Nazif'ten geldi. Ayağa kalkarak, "Hatip Bey yanıyorsunuz, Fuzuli Türk'tür ve Azeri Türk'lerindendir" dedi. Bu söz üzerine sinirlenen Rıza Tevfik, şu yanıtı verdi:

Efendim, Türk değildir, eğer Türk olsa idi bir şiirinde, Türk dili şiir olmayı müsaait değilse de benim kudret-i şâiranem bu lisana, bu

312 Yakup Kadri, bir makalesinde Cenab Şahabeddin'in demecini eleştirerek, Onun için "züppe" tabirini kullanmış ve "züppeliği ilk defa olarak Türk edebiyatına sokmak suretiyle Türk'ün milli kültürüne" saldırdığını ifade etmiştir. Bkz.: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ergenekon Milli Mücadele Yazıları*, Ankara, 1993, s. 125-126.

313 Salih Tunç, "İstanbul Basınına Göre Milli Mücadele'ye Bir Destek: Darülfünun Öğrenci Olayları," *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 1, 2002, s. 327.

314 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Murat Çulcu, *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası: Torlakyan Davası*, İstanbul, 1990.

kabiliyeti bahşetmiştir' demezdi. Hem efendim Türk olsa ne çıkar? Siz Türkler bir tek Fıztull'yl aramıza almakla ne kazanırsınız? İmam-ı Azam da Türk değildir. Türk'ün asırlar boyu bileğinde salladığı kılıcından başka övünülecek nesi var? Siz Türkler bugün hâlâ daha Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiyye olan İstanbul'da oturabiliyorsanız, bunu Düvel-i Muazzama'nın, Âlem-i İslâma karşı olan hürmetine borçlusunuz.³¹⁵

Rıza Tevfik'in sözleri darülfünun öğrencileri tarafından şiddetle protesto edildi. Salonun sağ tarafında oturan asker-sivil tıbbiyelilerle, diğer tarafta oturan medreseliler arasında kavga çıktı. Çıkan olaylar nedeniyle Rıza Tevfik salonu terk etmek zorunda kaldı.³¹⁶

Olayın ardından 30 Mart 1922'de öğrencilerden Halit Oğuz'un başkanlığında, Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin katılımlarıyla bir toplantı gerçekleştirildi. Bu toplantı gizlice gerçekleştirilmiş ve toplantı sonunda milli birliği bozan hareketlerde bulunup, konuşmalar yapan beş hocanın görevlerine son verilmesi istenmiş, aksi takdirde derslere devam edilemeyeceğini belirten bir protesto metni kaleme alınmıştır.³¹⁷

Öğrenciler aldıkları kararın ciddiyetini göstermek amacıyla protesto metnini Dekan İsmail Hakkı Bey'e de teslim ettiler. Metin ayrıca halkın dikkatini çekmek amacıyla şehrin belirli bölgelerine de asıldı.³¹⁸

Dekan İsmail Hakkı Bey, 3 Nisan 1922'de *İkdam* gazetesinde çıkan mülakatında darülfünunda yaşanan olaylarla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmekteydi:

Dünyanın hangi Dârülfünûnunda olursa olsun böyle bir hadise şayan-ı dikkatle telâkki edilmek lazım gelir. Çünkü doğru, yanlış gençliğe ait bir halet-i ruhiyenin, bir infialin eseridir. Hariçte temas ettiğim zatlardan bazıları bunu bir Dârülfünûn hadisesi olarak ve o mahiyette değil, alelade bir mektep-talebe meselesi gibi telâkki

315 Kâzım İsmail Gürkan, *Dârülfünûn Grevi*, İstanbul, 1971, s. 16.

316 Y.a.g.e., s. 15-16.

317 "Dârülfünûnluların Bir Kararı," *Akşam*, No: 1266, 31 Mart 1337 (1922), s. 2; "Dârülfünûn'daki Konferans Hadisesi," *Peyam-ı Sabah*, No: 1195-11625, 1 Nisan 1338 (1922), s. 3.

318 "Dârülfünûn Hadisesi Etrafında," *Akşam*, No: 1268, 2 Nisan 1338 (1922), s. 2; "Dârülfünûn Kararları," *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 473, 4 Nisan 1338 (1922), s. 1.

ediyorlar. Bu yanlışır. Dârülfünûn hayatı bir lisenin sakin hayatına teşbih edilemez. Kendisine mahsus fikrî ve hür hamleleri vardır.³¹⁹

Bu sözlerin İsmail Hakkı Bey'in gerçek düşüncelerini yansıttığı söylenemez. Çünkü dekan öğrencilerin kendisine sunmuş olduğu protesto metnini iade ederek, onlardan ileri sürülen olayın kanıtlanmasını istemektedir. Ancak kanıtların açık ve anlaşılır olması durumunda konunun müderrisler meclisine havale edilebileceğini, darülfünun çatısı altında siyasi fikirlerin ve siyasi hareketlerin hâkim olmasına izin verilemeyeceğini belirtmektedir. Olayın meşruluğunun görülmesi durumunda ise öğrenciler açısından herhangi bir sorunun kalmayacağı ifade edilmişti.³²⁰

Darülfünunda yaşanan olaylara, dönemin basını da kayıtsız kalmadı. Yakup Kadri; *İkdam* gazetesinde yayınlanan makalesinde, bilimi kendi siyasi düşüncelerinin yayılması için araç olarak kullanan bazı hocaların, ülkenin içinde bulunduğu zor günlerde, öğrencilerin de “mukaddes hislerini hırpalayarak” tahrip ettiklerini belirtti. Öğrencilerin eylemlerine destek vererek, Rıza Tevfik'in “başımı kesseniz fikri sabıkımdan dönmem” sözüne; Descartes'in “ilimde hiçbir şeyi katiyetle söylememek” kuralıyla yanıt verdi.³²¹ Bir sonraki gün yine aynı gazetede yayınlanan bir başka makalesinde, dünyanın her yerinde halka doğru yolu gösterip, milli vicdana ışık tutanların bilim adamları, düşünürler ve müderrisler olduğunu; milli düşüncenin ve milliyet duygularının onlar sayesinde gelişip, milli bilincin onlarla kuvvet kazandığını ifade etti. Yakup Kadri'ye göre bu duygular, Osmanlı düşünür, bilim adamı ve müderrislerinden bir kısmı için, içine düşülüp boğulunan kör bir kuyu gibiydi.³²²

Darülfünunda yaşanan olaylar sırasında *İkdam* gazetesi makaleleriyle öğrencileri desteklerken, *Peyam-ı Sabah* gazetesinde de Rıza Tevfik'i savunan yazılar kaleme alındı. Rıza Tevfik'in öğrencilerin galeyana gelmesine neden olan konuşmasında; Fuzuli'nin Türk olmadığına yönelik bir şey dile getirmediği, sadece Fuzuli'nin İran ruhuyla düşünüp, yazdığını

319 *İkdam*, No: 8992, 3 Nisan 1338 (1922), s. 1.

320 “Dârülfünûn'daki Hadiseler Etrafında,” *Vakit*, No: 1548, 2 Nisan 1338 (1922), s. 1; “Dârülfünûn Hadisesi Etrafında,” *Akşam*, No: 1268, 2 Nisan 1338 (1922), s. 2.

321 Yakup Kadri, “Dârülfünûn'daki Hadiseler Dolayısıyla,” *İkdam*, No: 8991, 2 Nisan 1338 (1922), s. 1.

322 Yakup Kadri, “İrfan ve Vicdan,” *İkdam*, No: 8992, 3 Nisan 1338 (1922), s. 1.

söylediği belirtildi.³²⁴ Aynı gazetedeki “Peyam-ı Eyam” adlı köşesinde üst üste yazılar kaleme alan Ali Kemal de darülfünun öğrenci eylemini eleştirerek; olayların bilimsel hiçbir yönünün olmadığını, tam anlamıyla siyaseten gerçekleştirildiğini ifade etti. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyetinin savaş sonrası, Anadolu’nun içinde bulunduğu zayıf durumdan faydalanarak “Müdafaa-yı Milliye” hareketini ortaya çıkardığını ve İstanbul’da darülfünun eylemlerine neden olduğunu ileri sürdü.³²⁴

Dekan İsmail Hakkı Bey’in öğrencilerin, hocalarla ilgili ithamlarını daha sağlam delillerle ispatlamalarını isteyerek, protesto yazılarını iade etmesi; öğrencilerin iddialarını kuvvetlendirerek, daha sağlam gerekçeleri olan yeni bir yazı kaleme almalarına neden oldu. Bu yazıda, darülfünun kürsü hocalarının büyük bilim adamları olduklarını düşünerek eğitimlerine başladıkları, pek çok hocadan ümitlerinin karşılığını aldıkları fakat birkaç hocadan ümitsizliğe düştükleri ileri sürüldü. Bu olumsuz düşüncelerin nedenleri ise hocaların, din ve millet gibi kutsal değerlere karşı hakarete varan sözler söylemelerine bağlandı. Darülfünun Müderrisler Meclisine hitaben ise “artık kendilerinin bu beş hocadan feyz dilenmeyeceği” ifade edildi.³²⁵

Öğrencilerin ikinci iddianamelerinin ardından, 5 Nisan’da, Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi toplandı ve şikâyet edilen müderrisler davet edildi. Müderrisler, haklarındaki iddiaların hiçbirini kabul etmemekteydiler. Kurul, toplantı sonunda almış olduğu kararda Ali Kemal ve Cenab Şahabeddin hakkındaki iddiaları asılsız buldu. Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş, kurula istifalarını verdiler. Barsamiyan Efendi hakkında ise soruşturma açılması kararlaştırıldı. Onunla ilgili karar, Torlakyan davasındaki ifadelerin mahkemeden getirilmesi sonucunda verilecekti.³²⁶

Müderrisler Meclisinin almış olduğu karar öğrenciler tarafından tepkiyle karşılandı. Öğrenciler, ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı gün-

323 “Dârülfünûn’daki Konferans Hadisesi,” *Peyam-ı Sabah*, No:1195-11625, 1 Nisan 1338 (1922), s. 1.

324 Ali Kemal, “Peyam-ı Eyam,” *Peyam-ı Sabah*, No:1195-11625, 1 Nisan 1338 (1922), s.1; No:1209-11639, 15 Nisan 1338 (1922), s. 1.

325 “Dârülfünûn’da,” *Vakit*, No: 1550, 4 Nisan 1338 (1922), s. 2. “Dârülfünûn Talebesinin *İthamnâmesi*,” *Vakit*, No: 1551, 5 Nisan 1338 (1922), s. 2.

326 “Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş Beyler İstifa Ettiler,” *Peyam-ı Sabah*, No: 1194-11629, 5 Nisan 1338 (1922), s. 1.

lerde halkın milli ve dini duygularına saldıran müderrislerin tavırlarına karşı, Müderrisler Meclisinin almış olduğu kararı tanımadıklarını açıkladılar. Sadece kendileri üzerinde değil, bütün Türk ve İslam âlemi üzerinde derin etkiler yapan bu müderrislerin darülfünun dışında kalacakları zamana kadar hiçbir derse devam etmeyeceklerini duyurdular.³²⁷

Boycot kararı kısa bir süre sonra Tıp ve Fen Fakülteleri ile Mekteb-i Mülkiye öğrencileri tarafından da desteklendi. Başlangıçta boykotu manevi olarak destekleme kararı alan Hukuk Fakültesi öğrencileri de derslere girmeme kararı aldı.³²⁸ Böylece Edebiyat Fakültesinde başlayan tepkiler, diğer fakültelerin de katılımıyla güçlü bir öğrenci hareketine dönüştü.

Boycotu destekleme kararı her fakültenin kongresinde ayrı ayrı alınmıştı. Sonrasında fakülteler arasında koordinasyonu sağlayabilmek amacıyla Zeynep Hanım Konağı'nda bir genel toplantı daha düzenlendi ve grevi yürütebilmek için her fakülteden birer temsilci seçildi. Bu organize birlikteliğe kısa bir süre sonra Ticaret, Ziraat, Baytar, Orman, Ticaret-i Bahriye Mektepleri ile Eczacı ve Dişçi Okulları öğrenci birlikleri de katıldı.³²⁹

Boycot hareketi öğrenciler arasında hızla yayılırken 9 Nisan'da Rektör Besim Ömer Bey'in başkanlığında toplanan Darülfünun Divanı;³³⁰ hocalardan Ali Kemal, Cenab Şahabeddin ve Barsamiyan Efendilerin izinli sayılmalarına, derslerinin vekâleten yürütülmesi ya da sorunlar giderilinceye kadar yapılmaması konusunda "Edebiyat Medresesi Müderrisler Meclisi"nin yetkili olduğuna karar verdi.³³¹ Kararın alınmasından bir gün sonra toplanan "Talebe-yi Heyet-i İttihatiyyesi" derslerin yapılmaması yönündeki kararı uygulamaya koydu.³³²

Maarif Nezareti olayların gidişatından hoşnut değildi. Darülfünun fiili olarak tatilde olmakla birlikte karışıklıkların çıkmasından endişe edil-

327 "Talebenin Beyannâmesi," *Vakit*, No: 1552, 6 Nisan 1338 (1922), s. 2.

328 "Dârülfünun Meselesi Müzmin Bir Şekil Alacak," *Vakit*, No: 1553, 7 Nisan 1338 (1922), s. 2; "Dârülfünun Hadisesi," *Akşam*, No: 1274, 8 Nisan 1338 (1922), s. 2; "Hadise Etrafında," *Peyam-ı Sabah*, No: 11637, 13 Nisan 1338 (1922), s. 3.

329 Gürkan, *a.g.e.*, s. 46-48.

330 "Dârülfünun Divanı Bugün Toplanıyor," *Vakit*, No: 1555, 9 Nisan 1338 (1922), s. 1.

331 *Vakit*, No: 1556, 10 Nisan 1338 (1922), s. 1.

332 "Dârülfünun'da," *Vakit*, No: 1557, 11 Nisan 1338 (1922), s. 3.

mekteydi. Bu nedenle eğitim öğretime 12 Nisan'dan itibaren resmen fakat geçici bir süre kaydıyla ara verildiği duyuruldu. Maarif Nazırı Said Bey gazetelere vermiş olduğu demeçte, öğrencilerin yetkili kıldıkları temsilcilerle görüşerek darülfünün işini öğrencilerin ve müderrislerin istekleri doğrultusunda çözümleneceklerini bildirdi. Nazırın olaylar karşısındaki tavrı son derece ılımlıydı. Nitekim ülkenin geleceğinin ve mutluluğunun teminatının gençler olduğunu belirtmekte ve bu nedenle onların duygularının “mukaddes” sayılacağını ifade etmekteydi.³³³

Darülfünundaki olaylar Ankara hükümetince de yakından izlenmekteydi. Vakit gazetesinin “Maarif Vekâletinin Bir Telgrafnamesi” başlığıyla, 25 Nisan 1922’de aynen yayınlamış olduğu bir telgrafta, “TBMM hükümetinin Maarif Vekâleti hissiyat-ı diniye ve milliyeden mahrum bazı eşhasın hilâf-ı ilm ve hakikat olan beyanatı üzerine İstanbul Dârülfünûn talebesinin gösterdiği galeyana ve vatanperverâneyi en büyük bir alâka ile takib etmektedir” ifadeleri yer almaktaydı. Aynı yazıda, milletlerin gelişim safhalarındaki eksikliklerin darülfünün kürsülerinde tartışılabileceği fakat bu eleştiriler sırasında hiç kimsenin, milletlerin tarihlerini ve medeniyetlerini aşağılama hakkının olmadığı üzerinde durulmaktaydı. Ayrıca bu tarz aşağılayıcı sözler söyleyip, yazılar yazan kişilerin, Maarif Vekâleti nezdinde hiçbir değer taşımadığı da belirtilmekteydi. Aynı telgrafta, Meclis-i Müderrisinin, “ilm ve fazilet” yoluyla karar almasının gerekliliği hatırlatılmakta, müderrislerden “milli ruh ve ameale” saygılı bir karar vermelerinin beklendiği ifade edilmekteydi.³³⁴

Olaylara Ankara hükümetinin verdiği destek, darülfünün öğrenci hareketinin bütün fakülte ve yüksekokullara yayılması gibi nedenlerle Maarif Nezaretiyle görüşmelerde bulunan Darülfünün Divanı konuyu daha detaylı bir şekilde inceleyerek, en kısa sürede çözüme kavuşturmak amacıyla bir komisyon oluşturulmasına karar verdi. Üç kişiden oluşan komisyonda, Müderris Ebûlulâ Bey, Tıp Fakültesi Dekanı Ziya Nuri Paşa ve Fen Fakültesi Dekanı Fatin Bey bulunmaktaydı.³³⁵ Çalışmalara öğrenci

333 “Maarif Nazırı Said Bey’in Beyanatı,” *Vakit*, No: 1560, 14 Nisan 1338 (1922), s. 1.

334 “Maarif Vekâleti’nin Bir Telgrafnâmesi,” *Vakit*, No: 1561, 25 Nisan 1338 (1922), s. 1.

335 “Dârülfünûn Hadisesi,” *Vakit*, No: 1564, 18 Nisan 1338 (1922), s. 1.

ithamnamelerinin incelenmesiyle başladı. İthamda bulunulan hocalardan yazılı cevap vermeleri istendi. Ali Kemal ve Barsamyan Efendi üç gün süre istediler. Rıza Tevfik ve Cenab Şahabeddin Efendiler cevap vermeyeceklerini bildirdiler. Hüseyin Daniş Bey ise hiçbir yanıt vermedi. Söz konusu komisyon, öğrenci temsilcilerine de yazı göndererek 22 Nisan 1922'de Rektörlükte hazır bulunmalarını istedi.³³⁶

Toplantıya katılan öğrenci temsilcileri, şikâyetçi oldukları hocaların sözlerinin ve yazılarının, yurdu parçalama çabasında olan düşmanlarla işbirliği anlamına geldiğini dile getirdiler. Komisyonun, öğrencileri dinlemesinin ardından Darülfünun Divanına sunmuş olduğu rapor, Zeynep Hanım Konağı'nda yapılan bir toplantıda görüşüldü.³³⁷

Toplantı sürecinde beş yüz civarında üniversite öğrencisi de konağın etrafında birikmişti. Amaç, divan kararının istekleri doğrultusunda çıkmasını sağlamaktı. Fakat toplantının gece geç saatlere kadar devam etmesi öğrencilerin huzursuzlanmasına neden oldu. Huzursuzluğu gidermek isteyen hocalar toplantıdan çıkıp öğrencileri bilgilendirerek yatıştırmak istedilerse de başarılı olamadılar. Ortamın gerginleşmesinden tedirgin olan divan üyeleri, kararı Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisine havale ettiler.³³⁸

Yaşanan olayların ardından yaklaşık bir ay daha darülfünun kapalı kaldı. Bu durum öğrencilerin mezuniyetlerini de geciktirmekteydi. Boykot nedeniyle yaşanan olumsuzluklara en büyük tepki Harbiye Nezaretinden geldi. Askeri doktor olacak öğrencilerin vaktinde mezun olamayacakları belirtilerek; mütareke koşullarında, zorluklar içinde yapılmaya çalışılan eğitimin bir an önce yeniden başlatılıp, mezuniyetlerin gerçekleştirilmesi istendi.³³⁹ Talebi değerlendiren Maarif Nezareti, darülfünunun bir süre daha kapalı kalmasının bazı fakültelerde bir, bazılarında ise iki eğitim döneminin kaybı anlamına geleceğini söyleyerek, öğretimin 20 Mayıs 1922 tarihinde başlayacağını duyurdu.³⁴⁰

336 "Dârülfünûn'da," *Vakit*, No: 1569, 23 Nisan 1338 (1922), s. 2.

337 "Dârülfünûn Hadisesi," *Vakit*, No: 1571, 25 Nisan 1338 (1922), s. 2.

338 *Y.a.g.g.*, s. 2.

339 Çakmak, *a.g.m.*, s. 132.

340 *Vakit*, No: 1594, 18 Mayıs (1922), s. 1.

Uzun bir süre taleplerini dinletip, dikkate alınması için uğraşan öğrenciler, olayların bir oklu-bittiye getirilmeye çalışıldığını düşünerek tedirgin oldular. Darülfünunun yeniden açılacağı gün fakültelerde yaşanan çatışmalarda, öğrenciler arasından yaralananlar oldu. Olayların ardından Darülfünun Divanı toplanarak, bayram nedeniyle darülfünunun tatil edilmesini kararlaştırdı.³⁴¹

Darülfünun Divanı almış olduğu tatil kararına rağmen, yaşanan olumsuz olayları çözümleyebilmek amacıyla toplantılarına devam etti. Nitekim 5 Temmuz 1922 tarihli toplantıda ortaya atılan bir düşünceyle, haklarında itham olan hocalarla ilgili karar verme yetkisinin “Medrese Müderrisler Meclisi”nden alınarak, doğrudan divana verilmesinin padişaha teklif edilmesi kararlaştırıldı. Bu durum, Darülfünun Nizamnamesinin 13. maddesinde değişiklik yapılmasını gerekli kılmaktaydı. Sorunları bir an önce çözümleyebilmek amacıyla ihtiyaç duyulan değişiklik kısa bir süre içinde Padişah Vahideddin’in iradesiyle yürürlüğe girdi. Divan, haklarında ithamname olan hocalara süresiz izin verilmesini karara bağladı. Hocaların azli anlamına gelen bu karar hem öğrenciler arasında hem de kamuoyunda büyük sevinçle karşılandı.³⁴²

Görevlerinden alınan hocaların yerine Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi tarafından yeni atamalar yapıldı. Ali Kemal Bey’den boşalan “Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Münasebatı” müderrisliğine gönüllü ve maaşsız olarak Ali Reşad Bey getirildi. Cenab Şahabeddin Bey’den boşalan “Türk Edebiyatı Tarihi” müderrisliğine naklen “Garp Edebiyatı Tarihi Müderrisi” Yahya Kemal Bey atandı. Hüseyin Daniş Bey’in görevden alınmasıyla açık kalan “İran Tarihi-Edebiyatı” müderrisliğine Velet Çelebi Efendi getirildi. Rıza Tevfik Bey’den boşalan “Mabadet-i Tabia ve Bediiyat” dersi ikiye ayrılarak “Mabadet-i Tabia (Metafizik)” kısmında Ahmed Naim Bey, “Bediiyat (Güzel Sanatlar)” kısmında İsmail Hakkı Bey fahri olarak görevlendirildi. Barsamyan’ın “İngiliz Edebiyatı” dersi ise Garp Edebiyatı ile birleştirildi.³⁴³

Böylece görevden alınan hocaların dersleri boşta bırakılmamış oluyordu. Fakülteler de bir eğitim dönemi boyunca boşa geçen zamanı, tatil

341 “Dârülfünûn Kapandı,” *Vakit*, No: 1598, 22 Mayıs 1338 (1922), s. 2.

342 Gürkan, *a.g.e.*, s. 78-79.

343 *Y.a.g.e.*, s. 79-80.

döneminde eğitim yaparak doldurmaya çalışacaklardı. Darülfünun Divanı, derslerin işlenişi ve sınavlarla ilgili kararları doğrudan doğruya fakültelere bıraktı. Bu doğrultuda 22 Ağustos'ta Hasan Tahsin Bey'in başkanlığında toplanan Hukuk Fakültesi müderrisleri, eğitime gerek görmeyerek, 7 Eylül'den itibaren sınavların başlamasına karar verdiler.³⁴⁴ Edebiyat Fakültesi de eğitimle ilgili aynı görüşteydi ve sınavlarını 9 Eylül'de başlatıyordu. Fen Fakültesi, 2 Eylül'de eğitime geçip ekim ayının başlarından itibaren sınav yapacaktı. Tıp Fakültesi ise 25 Ağustos tarihinden itibaren altı haftalık süreyle eğitimine devam edecekti. Sınavlarını ise eğitim tamamlandıktan sonra yapacaktı.³⁴⁵ Böylece uzun bir aradan sonra darülfünunda yeniden eğitim-öğretime başlandı.

Darülfünun boykotu, mütareke döneminin başlangıcından itibaren, halkın zarar gören milli duygularını korumak amacıyla yola çıkan üniversite gençliğinin, Türk eğitim tarihine düştüğü önemli bir nottur. Bu not içeriğinde, Milli Mücadele Hareketine destek veren İstanbul'daki eğitimli Türk gençliğinin sesini duyurur, kararlılıkla elde edilen başarısını gösterir.

Dönem içinde yaşanan ekonomik sıkıntılar sonucunda ortaya çıkan muallim grevleri ve siyasi yönü ağır basan öğrenci boykotlarının dışında, genel olarak mütareke döneminde eğitim alanında gerçekleştirilmeye çalışılan düzenleme istekleri; eskiyi ihya edebilme, yeniye örgütleyebilme çabaları olarak kısaca özetlenebilir. Muhafazakâr fikir adamlarının ısrarla üzerinde durduğu nokta, medreseleri yeniden ayağa kaldırabilmektir. Savaş sonrası yapılanmanın ancak eğitimle olabileceğini gören modernleşmeci düşünürler ise eğitimin her kademesinde atılacak yenilikçi adımlardan yanadırlar. Aynı modernleşmeci düşünceler, ulus devletin kuruluşunun ardından, eğitim alanında Latin harflerinden Köy Enstitülerine giden sürecin yoluna ışık tutacaklardır.

344 "Hukuk Medresesi," *Vakit*, No: 1685, 23 Ağustos 1338 (1922), s. 3.

345 "Dârülfünun Açılıyor," *Vakit*, No: 1682, 20 Ağustos 1338 (1922), s. 1.

HALİFELİK KURUMU VE DİNİN KAMUSAL HAYAT İÇİNDEKİ YERİNİN SORGULANMASI

Halifelik kurumunun ortaya çıkışından Osmanlı Devleti'ne intikaline kadar geçirdiği süreç, çeşitli araştırmalarda değişik boyutlarıyla ele alınmıştır. Biz çalışmamız açısından kurumun mütareke dönemindeki seyrine ağırlık verecek olmakla birlikte konu bütünlüğünü sağlayabilmek amacıyla ilk olarak tarihsel süreç içindeki yerini ortaya koymaya çalışacağız.

HİLAFAFET MAKAMININ TARİHSEL ARKA PLANI

İslam dininde, hilafet terimiyle ifade edilen kurumun görevi, bütün İslam cemaati üzerinde siyasi hâkimiyet kurarak, İslam birliğini korumak ve hükümet etmektir.¹

İlk İslam toplumunun idarecileri, Hz. Peygamber'den sonraki dönemde onun halefi (ardından geleni) gibi kabul edilen, ümmetin güvenilir büyükleriydi. İslam devletinin giderek genişlemesi ve büyümesi sonucunda Emeviler döneminde bir "hanedan devleti" kuruldu. Bu tarihten itibaren İslam devletinin idari yapısını hanedana dayalı saltanat sistemi gibi yeni bazı meşru zeminlere dayandırma çabaları şekillendirdi.²

Abbasi Devleti döneminde, İslam uygarlığının eski İran devlet yapısının etkisinde kalması, halifelerin dinsel otoritelerini artırarak siyasi güçlerini de pekiştirmelerine neden oldu. Abbasi halifeleri parçalanmak üzere olan İslam dünyasını Sasani hükümdarlarının mutlak yetkilerinden yararlanarak bir arada tutmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar.³

Zamanla İslam toplumunu çeşitli siyasi yapılar içinde birleştiren yöneticiler kurmuş oldukları devletlerin meşruiyetini sağlamak için bir yan-

1 Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, C. 1, İstanbul, 1993, s. 205.

2 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul, 2020, s. 18.

3 Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 2016, s. 171.

dan halife unvanını kullanırken diğer taraftan da hilafet makamının klasik yapısından yararlanarak meşruiyetlerini sağladılar.⁴

Türklerin İslamiyeti kabul etmeye başladıkları dönem, İslam dünyasında ortaya çıkan siyasal ve idari bölünmüşlük sürecine rastlamaktaydı. Buna rağmen ilk Selçuklu sultanları halifeye bağlılıklarını belirterek, “halifenin yardımcısı” sıfatını üstlenmiş ve siyasal meşruiyetlerini güçlendirmişlerdir.⁵

Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında bir yandan eski Türk devlet anlayışına sadık kalınırken, diğer yandan da Mısır’daki halifeye bağlılık sunularak hâkimiyeti elinde bulundurup, kaybetmenin ancak Allah’ın iradesiyle olabileceği düşüncesinden kuvvet alınmıştır.⁶ Devletin gelişip güçlenmesiyle Osmanlı padişahının her bakımdan kesin otoriteye sahip olabilme ihtiyacı hissedilmiş ve Yıldırım Bayezid döneminde Orta Asya’dan gelen egemenlik anlayışı, İslam görüşüyle bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Burada amaç Mısır’daki halifenin desteğini alarak İslam dünyasında söz sahibi olabilmektir.⁷

Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethinin ardından yaşanan büyük Osmanlı dönüşümü, saltanat ve hilafet konularıyla ilgili izlenen politikalarda önemli bir değişiklik yapmadı. Dönemin tarihçileri ve edebi çevreleri Sultan Mehmed’e açık bir şekilde hilafet vurgusu yaparken, aslında sultanlığın hilafetle özdeşleşmiş olduğunu da ima etmekteydiler.⁸

İdris-i Bitlisi, II. Bayezid için yazdığı tarihinde Osmanlı padişahlarını dört halifeye eşdeğer tutmakta, onların Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğunu vurgulamakta ve bunu kanıtlamak için çalışmaktaydı.⁹

Tarihsel gelişiminden de anlaşılabilceği gibi halifelik unvanı Yavuz Sultan Selim’in Mısır ve Arap Yarımadası’nı Osmanlı hâkimiyetine katmasının ardından Osmanlı padişahları tarafından kullanılan bir unvan değildi. Bu unvan, Yıldırım Bayezid döneminden itibaren değişen Osmanlı egemenlik anlayışının sonucunda kullanılmaya başlanmıştı. Mısır’ın fethi-

4 Emecen, *a.g.e.*, s. 19-20.

5 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1982, s. 186-187.

6 V. V. Barthold, *İslâm’da İktidarın Serüveni. Halife ve Sultan*, (Tercüman. İ. Kamalov), İstanbul, 2006, s. 75-76.

7 Üçok, Mumcu, Bozkurt, *a.g.e.*, s. 204.

8 Emecen, *a.g.e.*, s. 30-31.

9 *Y.a.g.e.*, s. 34.

nin ardından farklılaşın nokta, Osmanlı sultanlarının mukaddes yerlerin “hadimi” (hizmet eden) olma görevini üstlenmiş olmalarıdır.¹⁰ Hilafetin Memluklar dönemindeki tarihi gelişimine bakıldığında makam olarak hiçbir siyasi yetkisinin kalmamış olduğu açıkça görülecektir. Öyleyse Yavuz Sultan Selim’in bu konumdaki bir müesseseyi devralması, makamın sembolik nosyonundan yararlanarak İslam dünyası için bir meşruiyet aracı olarak kullanılması anlamını taşımaktadır.

Halifelik unvanının genelleştirilip, iinin doldurulabileceği bir vasfa dönüştürölmeye çalışılması Kanuni Sultan Süleyman’ın uzun saltanat dönemine rastlar. Eski Türk devlet geleneğinden gelen egemenlik anlayışının yerine bütünüyle İslami gelenek içinde yer alan halifelik kurumu oturtulmaya çalışılır. Amaç, evrensel bir hükümdarlık kurma düşüncesidir. Nitekim dönemin Şeyhülislamı Ebussuud Efendi, fetva vererek şeriat hükümlerinin gücüne sahip olabilme yolunda teoriler ortaya koymaya çalışırken vefat eder.¹¹

Sultan Süleyman’ın saltanatının ardından Osmanlı devlet sisteminin “İslamileştirilmesi” yönündeki gayretler ulema ve dış kaynaklı siyasi güçler eliyle yürütölmeye çalışılır. Osmanlı padişahları bundan sonra gerek dini bir söylem gerekse doğal bir hak olarak Abbasi hilafetine atıf yapan unvanları kullanmayı sürdürdüler. Padişahlar hem siyasi hem de dini liderliği şahıslarında toplamışlardı. Bunun en büyük delili de siyasi liderliklerine vekâlet eden veziri azamlık ve dini liderliklerine vekâlet eden şeyhülislamlık makamlarının görev yapmalarıydı.¹²

Osmanlı padişahlarının resmi olarak kendilerini “dünyadaki bütün Müslümanların halifesi” olarak nitelemeleri III. Ahmed dönemine tarihlenir. 1727’de Afgan hükümdarı Eşref Han ile imzalanan bir anlaşmada Osmanlı padişahı kendisini “bütün Müslümanların halifesi” olarak tanımlamaktaydı.¹³ Bu unvanın uluslararası bir anlaşmayla tescil edilmesi süreci ise

10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, Ankara, 1983, s. 290.

11 Colin Imber, “Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet,” *Yeniçağda Osmanlı Algısı ve Kanuni ağı*, (Editör: M. Kunt, C. Woodhead), (Tercüman: S. Yalçın), İstanbul, 2015, s. 194-195.

12 Richard C. Repp, *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Londra, 1986, s. 5 vd.

13 Halil İnalcık, “The Rise of the Ottoman Empire,” *The Cambridge History of Islam*, (Edited by P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis), C. 1, Cambridge, 1977, s. 322-323.

ilk kez 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla gerçekleşti. Osmanlı-Rus Savaşının ardından imzalanan bu anlaşma ile Kırım'ın Osmanlı Devleti ile olan bağlılığına son verildi ve Tatarlara kendi hanlarını seçme hakkı tanındı. Bununla beraber dini açıdan hilafet kurumuna bağlı olacakları ve hutbe-nin padişah adına okunacağı hükmü de kabul edildi. Osmanlı padişahları böylece "Müslümanların Halifesi" olarak uluslararası hukuk açısından da tanınmış oldu.¹⁴ Padişahlar bu tarihten sonra da Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlarla hilafet hukuku içinde ilgilenmeye devam ettiler.

Tanzimat dönemi içinde yaşanan dönüşüm ile beraber geleneksel hilafet anlayışında da değişiklikler meydana geldi. Fermanın gerçekleştirmeye çalıştığı, Osmanlı tebaasının hukuk karşısında eşitliği fikri nedeniyle, yönetim anlayışında saltanatın hilafet karşısında ön plana geçmeye başladığı görülmektedir.¹⁵ Böylece Müslim ve gayrimüslim bütün tebaa, siyasi yönü ön plana çıkartılan Osmanlı padişahının yönetimi altında yeniden birleştirilmeye çalışılacaktı.

Tanzimatın hayata geçirmeye çalıştığı fakat milliyetçi görüşler nedeniyle geri planda kalan İttihad-ı Osmani düşüncesi, 1860'lı yıllardan itibaren yerini İttihad-ı İslam fikirlerine bıraktı. Bunda Islahat Fermanının ardından ortaya çıkan muhafazakâr tepkilerin ve sömürge idaresi altında yaşayan İslam halkları arasında Osmanlı hilafetine duyulan saygınlığın artmasının etkileri fazlaydı. İslam birliği tartışmalarında dönemin basınının ve basın yoluyla düşüncelerini halka aktaran Genç Osmanlıların da rolü büyüktü.¹⁶

Bu durum 1876 kanun-ı esasisinin 4. maddesinde yazılı ifadesini buldu. "Zat-ı Hazreti padişahi hasbel-hilâfe din-i İslâm'ın hamisi ve bil-cümle tebaa-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır" hükmü ile padişahın aynı zamanda halife olduğu yinelenmekteydi.¹⁷

Kanun-ı esasiye yansıyan bu ibare, İngiltere'de bulunan Osmanlı hilafeti karşıtlarını harekete geçirdi. Liberal Parti Milletvekili Sir George

¹⁴ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul, 2002, s. 526.

¹⁵ Ejder Okumuş, *Türkiye'de Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, İstanbul, 1999, s. 308-313.

¹⁶ Namık Sinan Turan, *Hilafet. Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*, İstanbul, 2017, s. 356-357.

¹⁷ Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 31.

Campbell, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini basında tartışmaya açan ilk kişi oldu. Ona göre "Rus çarı, Katolikler ile İngiliz Protestanlarının ne kadar lideri ise Osmanlı sultanı da Müslümanların o kadar halifesi idi."¹⁸ Campbell'in bu görüşü çok sayıda İngiliz bürokratinin da desteğini aldı. Hindistan'da bürokratik yapmış olan George M. Birdwood, Osmanlı padişahlarının halifelığının gerçek olmadığını ileri sürdü ve bu şekliyle Hindistan'daki İngiliz çıkarları için tehdit oluşturduklarını belirtti. Mekke'nin Hindistan yolu üzerinde bulunması nedeniyle daha rahat kontrol edilebileceğini düşünerek, Kureyş soyundan gelen Mekke Şerifi Hüseyin'in halife olması gerektiğini de sözlerine ekledi.¹⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra İngiltere, kendi güvenliği açısından Araplarla yakınlaşmayı daha da uygun buldu. Cidde Konsolosu Zohrab aracılığıyla Mekke Şerifi Hüseyin ile bağlantı kuruldu. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard ise Mekke şerifiyle sürdürülen görüşmelerin gizli kalmasından yanaydı. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'nden vazgeçilmesi gerektiğini düşünmekteydi.²⁰

İngiltere, Osmanlı ve Arap hilafeti arasında seçim yapmaya çalışırken Mekke şerifi bir Afganlı tarafından öldürüldü. II. Abdülhamid, İngiltere'nin istediği Avnürrefik Paşa'nın yerine kendi tercihi olan Şerif Abdülmuttalib'i Mekke şerifliğine getirdi.²¹ Böylece İngiltere'nin hilafetle ilgili beliren düşüncelerine engel olmaya çalışmaktaydı.

İngilizlerin hilafet konusunda izlemiş olduğu politikalar ve diğer Avrupa devletlerinden destek arayışları, II. Abdülhamid'i içeride ve dışarıda izlemiş olduğu siyasette Müslüman unsurlardan kuvvetli bir destek arayışına götürdü. Bu arayışta ön plana çıkan yegâne kurum hilafetti. Osmanlı aydınlarının "İttihâd-ı İslâm" fikri de bu görüşü bütün Müslüman kamuoyuna yaymaktaydı.²²

II. Abdülhamid'in hilafet anlayışının şekillenmesinde Cevdet Paşa'nın görüşleri önemli rol oynadı. Bu görüşe göre hilafet unvanının

18 Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul, 1998, s. 53.

19 Y.a.g.m., s. 53-54.

20 Y.a.g.m., s. 56-57.

21 Y.a.g.m., s. 58.

22 Azmi Özcan, "Hilâfet. Osmanlı Dönemi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 1998, s.547.

taşıdığı önem doğrudan Kur'an-ı Kerim'den kaynaklanmaktaydı. Halife bir "Ulul'l-Emr"di ve ona itaat Allah ve resulüne itaat demekti.²³ Böyle bir gücün dünya üzerindeki bütün Müslümanları harekete geçirmede önemli bir rol oynayacağını bilen II. Abdülhamid, makama karşı özel bir hassasiyetle yaklaştı. Hatta başta İngiltere olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin, Osmanlı padişahlarının Kureyş soyundan gelmemeleri nedeniyle halife sayılamayacakları yönündeki olumsuz propagandalarına karşılık çeşitli risaleler kaleme aldırttı.²⁴

II. Meşrutiyetin ilanının ardından hilafetin kazanmış olduğu uluslararası yapı korunurken tezat bir biçimde iç siyasetteki konumu daraltılmaya çalışıldı. Nitekim bu süreçte padişah-halifenin ve şeyhülislamın hukuki yetkileri tartışmaların merkezini oluşturdu. Halifelîği siyasi ve hukuki yönlerden kuvvetlendirmeleri beklenen İslamcı aydınların makamın yetkilerini sınırlandırma yolundaki görüşleri döneme damgasını vurdu.²⁵ Onlara göre hilafet bir vekâlet, halife de bir vekildi. Yürütme yetkisini elinde bulundurması nedeniyle de kanun koyucunun naibiydi. Vekâleti, millet veya ümmetten almaktaydı. Vekâlet verme yolu ise biattı. Kendisini seçen bizzat millet veya milletin vekilleri olduğu için halifenin milletin üzerinde değil, milletin halife üzerinde hâkimiyet hakkı vardı. Dolayısıyla millet onu nasıl seçmişse gerekli gördüğünde devletin selameti için onu hal'edebilirdi. Halifenin meşruiyeti "Şerayi-i İlâhiyye"ye ve "Kanun-ı Esasiyye" bağlı olması şartına bağlanmıştı. Sonuç olarak meşruti yönetimde halife, hak ve yetkileri yürütmeyle sınırlı bir hükümet başkanıydı.²⁶

Hilafet makamı, 31 Mart olayının ardından daha da güç kaybetti. 21 Ağustos 1909 tarihli kanunla halifenin hak ve yetkileri sınırlandı. 3. maddede yapılan değişiklik ile padişaha ancak meclis önünde şeri şerif ve anayasa hükümlerine riayet edeceğine, ülkeye ve millete sadık kalacağına yemin etmesi şartıyla egemenlik tanındı.²⁷

23 En-Nisa, 4/59.

24 II. Abdülhamid dönemi risaleleriyle ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: *İslâm Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik. Hilafet Risaleleri. II. Abdülhamid Devri*, (Haz.: İsmail Kara), C. 1-2, İstanbul, 2002.

25 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994, s. 146.

26 Y.a.g.e., s. 148.

27 Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 75.

Bu dönemde Arap bölgelerinden gelen Osmanlı hilafeti karşısı olumlara dair haberler İttihat ve Terakki yönetimini tedirgin etmekteydi. Dolayısıyla hilafet makamı üzerindeki yetki ve güç sınırlaması fazla uzun sürmedi. Ülke içindeki Müslümanların kamuoyu desteğini sağlayabilmek için hilafet makamına önemli bir misyon yüklendi. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmaları ve Balkanlar'da Osmanlı Devleti aleyhine gelişen ulusalcı akımlar da ittihatçıların politikalarındaki İslami söylemin artmasına neden oldu.²⁸

1913 yılı sonlarında İttihat ve Terakki Fırkası ideolojisinin temeline İslami temel öğelerin alınarak, Osmanlı hilafeti merkezli İslam İmparatorluğu düşüncesine yönelindiği görülmektedir. Bu yaklaşıma bazı Arap toplulukları tarafından da destek verilmekteydi. Bununla beraber özellikle halifenin görev ve yetkileri konusundaki görüşlerde ittihatçıların yeni ideolojileriyle uyum içinde olmadıkları görülebilir. Konuyla ilgili en çarpıcı görüşler Ziya Gökalp'in düşüncelerinde vücut bulur. Ona göre halife, şeyhülislama danışmadan milletvekilleriyle kanun yapan, hukuken bütün İslam sultanlarının sultanı olan, fiilen Türklerin sultanı bulunan Emirü'l-Müminin'dir. Ziya Gökalp, "Halife ve Müftü" adlı şiirinde düşüncelerini şu dizelerle özetler:

İki şey var mukaddes: Biri devlet, biri din;
Devlet onun başında ancak halifemiz var,
Ki bir müftü değil o, bir Emirü'l-Müminin:
Fetvaları o vermez, kanunları o yapar...
Teşrii işi tamamen Zıllullahın elinde
"Ulul'l-Emr itaat" natıktır bu esası,
Kanun yapmak- müftüye sormaksızın- elinde,
Mercii örfle icmaı mebusandır şûrası...²⁹

Osmanlı Devleti'nde 1913 yılından itibaren yükselişe geçen İslami söylem, ülkenin içinde bulunduğu savaş koşullarında en üst noktaya ulaştı. Birinci Dünya Savaşı sürecinde hilafet makamının ruhani gücüne dayalı

²⁸ Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihî Gelişimi ve Kaldırılması*, İstanbul, 2004, s. 125-129.

²⁹ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, İstanbul, 1918, s. 36-37.

olarak gerçekleştirilen en önemli girişim, bütün Müslümanları halifenin bayrağı altında savaşmaya çağıran Cihad-ı Ekber'in yayınlanması oldu. Sultan Reşad, 11 Kasım 1914 tarihli, ordu ve donanmaya hitaben hazırlattığı bildirimde savaşın nedenlerinin yanında cihattan da söz etmekte, İngilizlerin Çanakkale ve Akabe'de; Rusların Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne saldırdıklarını belirtmekteydi. Bu nedenle ülkeyi, kutsal yerleri ve üç milyon Müslümanın varlığını korumak için cihat ilan edildiği bildirilmekteydi.³⁰

Şeyhülislam Mustafa Hayri'nin 14 Kasım 1914'te Müslümanları cihada çağıran fetvasında da benzer temalar bulunmaktaydı. Birbirine ekli beş kısımdan oluşan fetvaya göre, düşmanların İslam topraklarını ele geçirip yağmalama ve Müslüman halkı esir etme tehlikesi belirdiğinden İslam halifesince cihat ilan edilmişti. Bu nedenle bütün ülkelerdeki genç ya da ihtiyar her Müslümanın, yaya ya da süvari olarak malları ve canlarıyla kutsal savaşa katılmaları "farz-ı ayn" sayılmıştı. Cihat çağrısına uymayan Müslümanlar büyük günah işlemiş sayılacaklar ve Tanrı'nın gazabına uğrayacaklardı. Çeşitli devletlerin idarelerinde yaşayan Müslümanların da kendi hükümetlerinin zoruyla, halifenin ordusu olan Osmanlı askerine karşı savaşmaları durumunda cehennem ateşinde yanmaları kaçınılmazdı. Aynı durum İtilaf Devletlerinin egemenliği altında yaşayan Müslümanların, halifenin dostu ülkeler olan Almanya ve Avusturya-Macaristan ile savaşmaları halinde de geçerli olacaktı.³¹

Almanya, Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısına büyük önem atfetmekte ve savaşın gidişatını olumlu yönde etkileyecek sonuçlar doğurmasını beklemekteydi.³² Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesiyle İngiltere ve Fransa halifelik sorununun ortaya çıkarabileceği olumsuzlukları nasıl çözeceklerine dair planlar yapmaya yöneldiler. Fas'ta bulunan Fransız Genel Valisi General Liautay, dini sorunların daha uzun süre Müslüman milletlerin geleceğine hâkim olacağını belirterek, sorunların pek çoğunun İslamdaki ruhani başkanlık konusuna bağlı olduğunu ileri sürdü. Ona göre, Fran-

30 "Cihâd-ı Ekber Hakkında Beyannâme-i Hazret-i Hilâfetpenâhi," *Sebilürreşad*, C.13, Aded: 314, 6 Teşrin-i sani 1330 (19 Kasım 1914), s. 14.

31 "Kâffe-i Müslimin Üzerine Cihâdın Farziyeti Hakkında Fetava-i Şerife," *Sebilürreşad*, C.13, Aded: 314, 6 Teşrin-i sani 1330 (19 Kasım 1914), s. 12.

32 Turan, *Hilâfetin Tarihîsel Gelişimi ve Kaldırılması*, s.143.

sa'nın Kuzey Afrika İmparatorluğu'ndaki geleceği bu işin çözülme biçimiyle yakından ilgili olacaktı.³³

Fransa bu düşünceden yola çıkarak, Müslümanları doğu hilafetinden (İstanbul'dan) ayırıp, Fransa'nın önderliğinde bir batı hilafetine bağlama düşüncesini ortaya attı. Çanakkale Savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde (16 Haziran 1915), General Liautay tarafından hazırlanan bir raporda konu edilen bu görüş, İngilizlerin Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in önderliğinde bir halifelik tesis etme düşüncesine karşı geliştirilmişti.³⁴

İngiliz hükümeti ise Hindistan halkına gönderdiği beyannamelerle savaşın dinsel bir boyutunun olmadığını ileri sürmekte, Müslümanlarca kutsal sayılan yerlerin her türlü saldırıdan uzak tutulacağını bildirmekteydi. Bu yöndeki propagandalar İngiliz hükümeti tarafından diğer İslam bölgelerinde de sürdürüldü ve savaş sırasında sömürge durumunda bulunan İslam ülkelerinden gelebilecek tepkiler engellendi.³⁵

Çanakkale Savaşının İtilaf Devletlerinin başarısızlığıyla sonuçlanmasından kısa bir süre sonra İngiltere'nin Araplara yönelik politikaları yanıt bulmaya başladı. Mekke Emiri Şerif Hüseyin, 1916 yılının sonlarında kendisini Arap milletinin kralı olarak ilan etti. Şerif Hüseyin, halifelik unvanına ilgisiz gibi davransa da İslam dünyasına bir başın gerekli olduğu düşüncesindeydi. Nitekim Yüzbaşı Lawrence, Şerif ile ilgili görüşlerini açıklarken "Emirü'l-Müminin" unvanını kendisinin bizzat üstlenmek istemediğini bunun yerine halkının kendisine biatı gerçekleşecek olursa makamı kabul edebileceğini belirtmişti.³⁶ Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah da Osmanlı sultanlarının Arapların ruhani lideri olarak kalmaları durumunda Arap bağımsızlığının tam olarak sağlanamayacağı düşüncesindeydi. Ayrıca İngiltere'nin yardımı olmadan bir şey yapılamayacağının da farkındaydı.³⁷

33 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III/3, Ankara, 1983, s. 296-297 (dipnot 79).

34 *Y.a.g.e.*, s. 298.

35 İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Pan-İslâmizm ve Osmanlı Hilâfeti," *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Gelişim*, Ankara, 2000, s. 255.

36 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, 1982, s. 197-198.

37 *Y.a.g.e.*, s. 199.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına adım atarken "Cihad-ı Ekber" ilan ederek, bütün Müslümanları yanlarında savaşmaya davet etmesi aslında hilafet makamının İslam âlemindeki misyonundan faydalanma arzularıydı. Fakat bu düşünce, Osmanlı Devleti'nin beklediği olumlu gelişmeleri doğurmadı. Aksine İngiltere, Fransa gibi ülkeler kendi siyasi çıkarlarını etkileyecek bu hamleye karşı, yeni siyasi manevralarla yanıt verdiler. Nitekim Birinci Dünya Savaşının bitmesinin ardından yaşanacak olan mütareke sürecinde bu düşünce ve buna karşı geliştirilen düşüncelerin önemli rol oynadığı görülmektedir.

MÜTAREKE DÖNEMİNDE DİN-DEVLET AYRILIĞI TARTIŞMALARI VE HİLAFET MAKAMI

Dinin kamusal hayat içindeki yerinin sorgulandığı ve kurumsal yapılanmada yeni düzenlemelerin ortaya çıktığı İttihat ve Terakki Fırkası uygulamalarına yönelik karşıt düşünceler, mütareke döneminin fikri yapısını etkileyen temel unsurlardan biriydi. İslamiyetin bütün değerlerini yeniden mümkün olduğunca hâkim kılarak, Müslüman halkların, yapılacak barış anlaşmasında desteğini alabilmek de bu düşünce sahiplerinin temel amaçlarıydı. Dönemin ilk aylarında varlığını ortaya koyan ikinci düşünce, özellikle ülke içinde yaşayan gayrimüslim halk nedeniyle dinin mümkün olduğunca kamu hayatından uzak tutulmasına yönelik görüşler içermektedir. Bu düşünce sahipleri de devletin kurumlarını dinden bağımsızlaştırarak daha ılımlı bir anlaşma hedeflemektedirler. Öyleyse her iki düşüncenin başlangıç noktaları farklı da olsa ulaşılmak istenen hedef aslında aynıydı. Devletin varlığını devam ettirebilecek koşullarda bir barış imzalayabilmek.

Dinin Kamusal Hayat İçindeki Yerinin Yeniden Sorgulanması

İstanbul basını mütareke hazırlıklarının yapıldığı 1918 yılı Ekim ayından başlayarak hilafet, din ve devlet konularını sıkça gündeme taşıdı. Basını hareketlendiren ilk yazı, Ahmed Emin Bey'in *Vakit* gazetesinde kaleme almış olduğu "Sulh Hazırlığı" adını taşıyan bir seri makalesi oldu. Ahmed Emin Bey bu makalelerden ilkinde Osmanlı Devleti'nin barış

masasına oturmayı beklediği günlerde yapılacak yenileşme hareketleri içinde en acil olan hareketin din işleriyle devlet işlerinin ayrılması konusu olduğunu dile getirmekteydi. Ona göre, çağdaş bir devlet olabilmenin ön koşulu, teokratik devlet özelliğine son vererek, dini kurumları birleştirip, bunlara devlet teşkilatı dışında bir yapılanma sağlamak geçiyordu.³⁸

Yazıya ilk yanıt Ahmed Naim'den geldi. Barış masasına oturmaya hazırlanıldığı günlerde böyle bir yazı kaleme alınmasının amacının “yeni bir tuvaletle, Avrupalılara hoş görünmek için boy göstermek” anlamına geldiğini belirterek, böyle bir hareketin hiçbir biçimde hoş görülemeyeceğini ifade etti. Ahmed Emin Bey'in Avrupalıların, Rusya'nın çöküşünden sonra din ve devlet işlerini ayıramayan tek devlet olarak Osmanlı Devleti'ni göstermelerinden çekindiğini, bu nedenle hatalı görüşler ortaya attığını belirtti ve sözlerine şöyle devam etti:

... Bir pire için yorganımızı yakmaya biz taraftar değiliz. Eski kafada olmak, eğer kafamız iyi düşünüyorsa ayıp değildir. Bilâkis hiçbir ihtiyaç ve zaruret yokken komşuya bakarak her gün alamod bir kıyafete girmek, yeni şekil ve kıyafetin bize uygun gelip gelmediğini hesâba katmaksızın mahzâ (ancak) yeni kafalı, münevver fikirli ünvânlarını ihrâz (elde etmek) için her gün birini taklid etmek maymunluk değilse bile maymun iştahlılıktır.³⁹

Medeni devletlerin tamamının teokratik yönetimlerden demokratik yönetimlere geçtiğini söyleyen Ahmed Naim, bu değişimin temel amacının toplum içindeki “zalimler ve mazlumların” sayısını azaltmak olduğunu, fakat hiçbir zaman amaçlanan bu başarının elde edilemediğini ifade etti. Ona göre bu konudaki başarısızlığın temel nedeni milletlerin refah ve mutluluğunu hükümet şekillerine bağlamaktı. Oysa mutluluk halkın eğitim ve ahlakında saklıydı. Öyleyse yönetim ne olursa olsun bu eğitim ve ahlak düzeyine ulaşmadıkça halk arasında eşitliği sağlamak mümkün değildi.⁴⁰

38 Ahmed Emin, “Sulh Hazırlığı-1,” *Vakit*, No: 388, 21 Teşrin-i sani 1334 (21 Kasım 1918), s. 1.

39 Ahmed Naim, “Bizde Din ve Devlet,” *Sebilürreşad*, C.15, Aded: 380, 28 Teşrin-i sani 1334 (28 Kasım 1918), s. 293.

40 *Y.a.g.g.*, s. 293.

Ahmed Naim'e göre ruhban sınıfının mevcut olduğu bir din olan Hıristiyanlığın, hiçbir zaman İslamiyete benzememiş olmasının da iki toplum arasındaki benzer reçetelerin işlemeyecek olmasında önemli rolü vardı. Bunu anlayabilmek de ancak İslam toplumunu tanımaya yönelik bir eğitim almaktan geçiyordu ki Ahmed Emin Bey böyle bir eğitime sahip değildi. Hatta tam tersine gayrimüslimlerin kültür ve dinleriyle ilgili daha fazla bilgisi vardı.⁴¹

Ahmed Emin Bey'in ikinci makalesinde belirtmiş olduğu dini kurumların, sadece dini, ahlaki ve sosyal işlerle ilgilenmelerini sağlayacak şekilde örgütlenmelerini gerçekleştiren dimağların toplumda bulunmaması nedeniyle ülkenin pek çok sorunla boğuşuyor olduğu biçimindeki düşünceleri de⁴² Ahmed Naim tarafından eleştirildi.

Dini hükümler denilince sadece inanç ve ibadetle ilgili olanların anlaşılabilmesi gerektiğini belirten Ahmed Naim, ahlak ve hukuk ile ilgili hükümlerin de bunların içinde yer aldığını ifade etti. Bu bakış açısıyla İslamda hükümet şeklinin teokratik gibi algılanabileceğini fakat içinde ruhbanlık olmadığı için Avrupalıların ve zihninde Avrupalı düşüncelerden başkasına yer vermeyen kişilerin olayı farklı algılamalarının normal olduğunu sözlerine ekledi. İslamiyette hukuk kuralları şöyle dursun, ibadeti bile idare edecek özel bir sınıfın olmadığını belirterek herkesin şeri hükümleri gücü yettiğince uygulamakla mükellef olduğunu, bu noktada hükümdarın bile yoksul kişilerden bir farkı olmadığını, herkesin kendi eylemlerinden sorumlu tutulduğunu dile getirdi. "Şer'iatın kestiği parmak acımaz." düşüncesinde olan halkın, dinsiz hatta dine karşı duyarsız bir hükümet fikrine alıştırmaya çalışılmasının son derece huzursuz edici bir düşünce olduğunu ifade etti. Din ve devlet işlerini birbirinden ayırmanın en önemli sakıncasının hükümeti, dini ayakta tutmak üzere şer'an görevlendirilmiş bir kurum olarak bilen halkın, onun bu görevden çekilmesini hoş gördüğü gün diğer dini, ahlaki ve toplumsal görevlerinden de vazgeçtiğini düşüneceğini, çünkü şeri hükümlerin bölünme kabul etmeyen bir bütün olduğunu söyledi. Ona göre bu bütün neresinden baltalanırsa baltalansın, hepsi

41 Y.a.g.g., s. 293.

42 Ahmed Emin, "Sulh Hazırlığı-2," *Vakit*, No: 389, 22 Teşrin-i sani 1334 (22 Kasım 1918), s. 1.

birden yıkılmaya mahkûmdu. Hepsi yıkıldıktan sonra da sosyal düzeni sağlamak için sosyoloji âlimlerinin isterse yüz bini bir araya gelsin çare bulunamayacaktı.⁴³

Ahmed Naim makalesinin sonunda, Ahmed Emin Bey'in dostu olan İngilizleri memnun etmek adına bir ayda değiştirmeyi düşündüğü kıyafetin, bir koca yüzyılda dahi değiştirilmesinin mümkün olmadığını belirtti. Böyle bir değişikliğin gerçekleştirilmesi durumunda bile hiçbir faydanın sağlanamayacağını ifade etti.⁴⁴

Ahmed Naim'in dinin devlet işlerinden ayrılmayacağını savunan makalesinin yayınlanmasından sadece iki gün önce Ahmed Emin Bey'in konuyla ilgili bir yazısı dikkat çekmektedir. *Vakit* gazetesi için kaleme alınan, "Din ve Devlet" başlıklı makalede, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması konusunun Avrupa'ya hoş görünmek için öncelikle kabul edilmesi gereken bir önlem olarak görülmesinin yanı sıra yaşama kararlılığında olan bir toplumun ister istemez müracaat etmesi gereken bir yöntem olarak düşünülmesi gerektiği de belirtilmektedir. Ahmed Emin, toplumun ihtiyaçlarını "insafı" bir şekilde dikkate alarak bu sonuca ulaştığını söylemektedir. Dikkate aldığı birinci nokta, din ve devlet işleri birlikteliğinin sonuçlarıdır. Ona göre bu birliktelik çağın ihtiyaçlarına cevap vermeyerek gelişimi engellemekteydi. Yabancı devletlerin, kapitülasyonlardan vazgeçerek, halklarını bu şekilde yönetilen bir devletin kanunlarına emanet etmelerini beklemek, kendi kendini aldatmak demektir. Çağdaş ve siyasi esaslar üzerine kurulmamış olan bir devlet şeklen devletler topluluğuna kabul edilse bile mutlaka korunmaya muhtaç bir devlet durumunda kalacaktı. Buna engel olmak için devlet ile dini ayırmaktan ve devlet teşkilatına bütünüyle medeni bir şekil vermekten başka çare yoktu.⁴⁵

Ahmed Emin, görüşlerini desteklemek amacıyla dinin içinde bulunduğu durum ile ilgili de çeşitli yorumlarda bulunmaktaydı. Ona göre ülke içinde din ile bağlantılı konularda büyük bir ikiyüzlülük gelişmişti. Camiler bomboştu. Özellikle dine dayanması gereken genel ahlak kuralları

43 Ahmed Naim, "Bizde Din ve Devlet," *Sebilürreşad*, C.15, Aded: 380, s. 294.

44 *Y.a.g.g.*, s. 294.

45 Ahmed Emin, "Din ve Devlet," *Vakit*, No: 393, 26 Teşrin-i sani 1334 (26 Kasım 1918), s. 1.

bozulmuştu. Yetkisini dinden alan toplumsal bağlar sarsılmıştı. Toplum, özellikle aile teşkilatı açısından acınacak bir durumdaydı. Kısacası dini teşkilatın bağımsız olmaması dinimiz açısından da hiçbir fayda sağlamamakta, toplumda dini düşünce ve kurumların kuvvetini muhafaza edemesine neden olmaktaydı.⁴⁶

Ahmed Emin Bey'in büyük bir açıklıkla görüşlerini ifade ettiği makalesine en şiddetli yanıt yine Ahmed Naim'den geldi. Din ve devlet işleriyle ilgili düzenlemelerde İslam devletiyle Katolik, Ortodoks hatta Protestan devletler arasında hiçbir benzerlik olmadığını belirterek, gayrimüslim devletlerde, örneğin Fransa'da hükümet ile kilisenin ayrılmasının bambaşka bir mahiyet taşıdığını ifade etti. Olaya sebebiyet veren en temel kurum kiliseydi. İslamiyette kilisenin olmaması ruhanilik sorununu da ortadan kaldırmaktaydı. Ayrıca din sadece nasihat ve ibadetten ibaret olmayıp özel ve kamu hukukuna ait bütün kısımları içermektedir. Hükümet şeklinden başlayıp; siyasi, toplumsal ve hukuki eşitlik için özel düsturları bulunmaktaydı. İslamiyet dini inanış itibarıyla Müslümanların dini ise, siyaset itibarıyla de bütün insanlarındı. Kuralları, kaideleri arasında savaşlar, barışlar, toplumsal sorunlar, ahlak kaideleri, toplum menfaati ve milliyet eşitliği esasları hep düşünülmüştü. Halifeden, padişahıtan başlayarak en küçük bir bireye varıncaya kadar hür ve bağımsız hükümler koyulmuştu. İslamiyet, ilmi hükümler üzerine kurulmuş olduğundan bağımsızdı. Üstünlük kurma, imtiyaz elde etme, hâkim tavırlar takınma gibi unsurları kabul etmezdi. Onun hükümet üzerindeki etkisi zamana, duruma göre değişen rastgele bir savunma şeklinde değil; aksine düzeni, bağımsızlığı ve adaleti koruyucu bir nitelikteydi.⁴⁷

Ahmed Naim'e göre idari ve siyasi olarak başarısız olunmasının en temel nedeni de dine ve onun telkin ettiği sosyal ve hukuki kanunlara uygun hareket edilmemesinden kaynaklanmıştı.⁴⁸

Dönemin aydınları arasında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılıp, ayrılmayacağına yönelik cereyan eden tartışmalar sırasında sorgulanan

46 Y.a.g.g., s. 1.

47 *İslâm gazetesinden aktaran bkz.: "Din ve Devletin Tefriki," Sebilürreşad, C. 15, Aded: 380, 28 Teşrin-i sani 1334 (28 Kasım 1918), s. 295.*

48 Y.a.g.g., s. 296.

makamlardan biri de halifelik oldu. Ahmed Emin Bey, din ve devletle ilgili yazılarına okuyuculardan, halifelik kurumunun da tartışmalara dahil edilip edilmeyeceğine yönelik sorular geldiğini belirterek, olayı ilk defa gündeme taşıdı. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin hükümdarlığı ve İslam âleminin halifeliği birbirinden tamamen ayrı iki sıfattı, ama padişahlık makamının bünyesinde toplanmıştı. Bu iki makam eğer birbirinden ayrılacak olursa Meşihat ve Evkaf Nezareti de bağımsız birer dini kurum haline gelip, doğrudan doğruya hilafet makamına bağlanabilirdi. Buna karşılık Osmanlı Devleti de bütün vatandaşları için eşit mesafede duran bir kanun devleti haline dönüşebilirdi.⁴⁹

Ahmed Emin Bey'in hilafet ile ilgili görüşlerine ilk tepki yine Ahmed Naim'den geldi. Ahmed Emin Bey'i hilafeti papalık gibi bir ruhani sıfat zannetmekle suçladı. Hilafetin şeri hükümleri uygulamada vekil sıfatıyla görev yaptığını belirterek, Avrupa düşüncüsü ile bu makamda iki ayrı sıfatı kurgulayarak; zaman zaman şeri hükümleri, zaman zaman da şer'e aykırı hükümleri yerine getirmekle yükümlü bir makam tasarlamının hiçbir akla sığdıramayacağını ifade etti. Ona göre halkın susamış olduğu şey adaletti. Hakkını alan, zulme uğramayan, din ve ayınlerine karışılmayan toplulukların huzur içinde yaşamaları kaçınılmazdı.⁵⁰

Hilafet makamının siyasi işlerden soyutlanarak dinsel bir makam olarak örgütlenmesi düşüncesi, *Atı* gazetesi köşe yazarı Celal Nuri tarafından da çarpıcı sözlerle eleştirildi. Hilafet-i İslamiyye'nin üç yüz milyonluk üyesi bulunan ve demokrasiden başka yönetim şekli tanımayan bir insan topluluğunun temsilcisi, önderi, işlerin tercümanı olduğunu vurguladı. Müslüman halkın demokrasi anlayışının Amerikan, Fransız ve İngiliz demokrasilerinden çok daha eski olduğunu ifade etti. Demokrasi ve hilafetin nasıl birbiriyle uzlaşacağını soranlara, "Hilafet demokrasiyi kuvvetlendiren, sağlamlaştıran unsurdur" diyerek yanıt verdi.⁵¹ Ona göre, İslamiyet karışıklıklara ve anarşiye karşı olan ileri, sosyal bir sistemdi. Özellikle

49 Ahmed Naim, "Bizde Din ve Devlet," *Sebilürreşad*, C.15, Aded: 380, s. 295.

50 Y.a.g.g., s. 295.

51 *Atı* gazetesinden aktaran bkz.: "Hilâfet-i İslâmiyye," *Sebilürreşad*, C. 15, Aded: 380, 28 Teşrin-i sani 1334 (28 Kasım 1918), s. 296.

İslam topluluğu, hilafet makamına dokunulduğunu görünce ona olan bağlılığını bir kat daha artıracaktı. Hilafetin bağımsızlığı mevcut bir saltanata dayanmasına bağlıydı. Bir devletin tebaası olarak ya da yabancı devletlerin koruması altında bulunan hilafet, hilafet olamazdı. Özellikle Osmanlı ailesinden olmayan bir halifenin hilafeti de kabul edilemezdi. Çünkü böyle bir halife, yabancı devletlerin kulu olarak kalacaktı. Hilafetin varlığı, Osmanlı saltanatının devamını, kudretini ve büyüklüğünü gerektirmekteydi. İslamı halifeliliğinin gelişim göstermesi, İslam tebaasına sahip olan bütün devletlerin de lehine bir hareket olacaktı. Bu yapıdaki bir hilafet makamı, devletler arasındaki eşitlik ve barışı da sağlayabilirdi.⁵²

Din işleriyle devlet işlerinin ayrılmasına yönelik *Vakit ve İslam* gazeteleri arasında başlayan tartışmalara bir süre sonra İstanbul basını içinde yer alan başka bazı gazete ve dergiler de eklendi. Bunlardan biri de 30 Kasım 1918'de haftalık bir mecmua olarak yayın hayatına başlayan "*İ'tisâm*"'dı. Ahmed Şirani tarafından çıkartılan mecmua, daha ikinci sayısında tartışmaların içinde yerini aldı. Şirani, ilk olarak "*İ'tisâm*" imzasıyla yazmış olduğu makalede; dinin, devlet işlerinden ayrılması durumunda, devleti temsil eden hükümetin dini konularda kimseyi ne şevklelendirip ne de men edebileceğini, dinin; ahlaki, içtimai, iktisadi, idari ve siyasi hükümlerini uygulamakla görevli memurlarının ise bu konuyla ilgili kendilerinde bir zorunluluk hissetmeyeceklerini, kanunların düzenlenmesi sırasında fıkıh kurallarına uygunluk ya da aykırılık konusunu dikkate almayacaklarını, kısacası dinin sadece camilerle kalplerde misafir kalacağını söylemekteydi.⁵³

Ahmed Şirani yazısında konuyu akli, şeri ve siyasi olmak üzere üç noktadan ele almıştı. İslamiyetin ilâhi olmasının aklen kabul edildiğinin altını çizerek, inananlar nazarında Allah'ın bütün idarecilerin başı, dinin ise insanların işlerini düzenlemek ve idare etmek için koyulmuş bir genel kanun olduğunu belirtti. Din sadece dini hükümlerden ibaret olsaydı, ilâhi kitap dünyevi hükümleri içermez, Hz. Muhammed de İslam kurallarına dayanan bir siyasi hükümet kuramazdı. Hz. Muhammed hem dini hem de dünyevi işleri kendinde birleştirmişti. Halifesinin de aynı mevkide bulun-

52 *Y.a.g.g.*, s. 296.

53 "Din ile Devletin Tefriki Meselesi," *İ'tisâm*, Aded: 2, 7 Kanun-ı evvel 1334 (7 Aralık 1918), s. 1.

ması nedeniyle dini ve dünyevi işlere başkanlık etmesi kaçınılmazdı. Nitekim halifelerin hepsi hükümetlere başkanlık etmiş ve hiçbirini dini devletten ayırmamıştı. Eğer din devletten ayrılacak olursa dini hükümleri uygulamakla görevli olan halife, görevini yerine getirecek bir yol bulamazdı. Çünkü onun uygulama alanı, devleti meydana getiren hükümet kuvvetiydi. Bu araç ortadan kalkınca hilafet makamının görevi zorunlu olarak tatil edilmiş olacaktı. Özetle, bu görevi yerine getirmek için hükümet haricinde başka bir icra kuvveti vücuda getirilmesi düşünülecek ve bu kuvvetin ya İslam hükümlerinin bütününe icra etmekle yükümlü kılınması ya da sadece ahiret hükümleriyle meşgul olması gerekecekti. Eğer ilk yol seçilecek olursa dini devletten ayırmanın amacı gerçekleşmemiş olacaktı. Eğer ikinci yoldan gidilecek olursa çalışmaları dar bir dairede sıkışıp kalacaktı. Halbuki İslam halifesi yalnız ahiret hükümlerinin yerine getirilmesinden değil, dünyevi hükümlerin uygulanmasından da sorumluydu. Hatta belki bu yöndeki sorumluluğu çok daha fazlaydı. Öyleyse akıl, İslam tarihiyle birleşerek, dinin devletten ayrılmasına izin vermemeliydi.⁵⁴

Ahmed Şirani, şeri İslam açısından da dinin devletle bir bütün olduğunu söyleyerek, İslam dininin medeni ve siyasi bir devlet kurmak için “vaz” olduğunu iç ve dış düzenlemelere ait bütün usul ve kanunları kapsadığını ifade etti. İslam dininde “sultan”ın dinin en üst düzeydeki temsilcisi olduğunu belirterek, ibadetin geçerliliği için sultanın varlığıyla “izn-i amel”inin şart olduğunu sözlerine ekledi. Öyleyse bu kadar imtiyazlı bir dini sığata sahip olan bir makam, eğer dini kimliğinden sıyrılırsa devlet başkanlığı görevini de üstlenemezdi. Dini kimliğinden sıyrılmadan devlet başkanlığı görevine gelirse de din ve devlet işlerini birbirinden ayıramazdı. Öyleyse şeri İslamın dinin devletten ayrılmasına izin vermesi, kendi eliyle idam fetvasını imzalaması demektir. Ülke içindeki ve dışındaki Müslümanların, Osmanlı Devleti’ni bir İslam devleti olarak tanımaları ve İslamiyetin merkezi olarak tanımlamaları da bu ayrılığa engel olacak gerekçelerdi. Devlet işlerinde gerçekleştirilecek bu tür bir değişim Müslümanların kalp yüzlerini ve bağlantılarını başka taraflara çevirmelerine neden olacaktı.

54 Y.a.g.g., s. 2-3.

Ayrımı destekleyenlerin ülke dışındaki Müslümanları dikkate almadığı açıktı. Fakat ülke içindeki Müslümanların bağlılık duygularının yön değiştirmesine acaba razı olabilecekler miydi? Ahmed Şirani'ye göre, buna rıza göstermek demek, ortada bir devlet kuracak kadar değil, Türk Ocağının çalışma amacı olan bir Türk prensliği meydana getirecek kadar bile insan kalmaması anlamına gelmekteydi.⁵⁵

Şirani, makalesinde konuyla ilgili farklı bir noktaya daha dikkat çekmiştir. Ona göre, Avrupalıların Osmanlı Devleti'nden beklentileri, Müslümanlığı terk etmeleri değil, tam Müslüman olmaları şeklindeydi. Özellikle devlet içinde yaşayan gayrimüslimlerin İslamiyete şükran borçlu olduklarını her vesileyle açıkladıklarını belirten Şirani, onların mal, can ve namuslarının ancak İslam kurallarıyla garanti altına alınacağından emin olduklarını söylemekteydi. Nitekim haklarına karşı bir tecavüz olduğunda bu durumun şeri kurallara aykırı olduğunu söyleyerek şikâyetle bulunmaları da bunun göstergesiydi. Hukuk Fakültesinde muallim olarak görev yapan Hıristiyan bir hocanın, “yalnız usul-i fikhın birkaç maddesiyle bile muntazam bir devlet teşkil ve idare edebilir.” sözleri de İslam kurallarına duyulan güveni açıklamaktaydı. Öyleyse ülke içinde yaşayan gayrimüslimlerin şikâyetçi oldukları nokta İslam kuralları değil Müslümanlardı. Avrupa'da yaşayan gayrimüslimler arasında da İslam kurallarına büyük önem verenlerin olduğundan söz eden Şirani, bir kısım gayrimüslimlerin ise siyasi ve milli nedenlerle İslam karşıtı hareketlerde bulunduğunu, amaçlarını gerçekleştirmek için misyonerler gönderdiklerini dile getirmekteydi. Ona göre İslamiyete misyonerler tarafından bile verilmeyen zarar, din ve devlet işlerini ayırmaya çalışan ve bu tür düşünceleri ortaya atan kişiler tarafından verilecekti.⁵⁶

Dârü'l-Hikmeti'l İslamiye azasından Muhammed Hamdi de din işlerinin devlet işlerinden ayrılamayacağı görüşünü benimseyen fikir adamlarındandı. Muhammed Hamdi, konuyla ilgili düşüncelerini desteklemek için iki Batılı düşünürden alıntı yaparak görüşlerini açıklamıştı. Bunlardan biri, “Coğrafya-yı Umûmî” adlı eseriyle ün kazanan ve 1826'da vefat eden

55 Ahmed Şirani, “Din Devletten Tefrik Edilemez,” *İtisam*, Aded: 3, 12 Kanun-ı evvel 1334 (12 Aralık 1918), s. 1-2.

56 *Y.a.g.g.*, s. 3-4.

Malte Brun'du. Yazar eserinin ikinci cildinde, Osmanlı Devleti'ni anlatmış ve devletin güçten düşüşüne, hükümdarın dilediğini yapması anlamına gelen mutlakiyetçi tavırlarının neden olmadığını, çünkü hükümdarın davranışlarının şeri kaidelerle sınırlanmış olduğunu belirtmişti. Bozulmaya neden olarak ise uygulamada bulunan idari kanunların değişerek, zorlayıcı şiddet içeren bazı askeri hükümlerin farklılaşp ülkenin kanunları haline gelmesine bağlamıştı. Muhammed Hamdi, Malte Brun'un görüşlerine katılarak bu değişimin, padişahların Kitap ve Sünnetlerdeki hükümlerle ülkeyi idare edememelerine neden olduğunu ileri sürmekteydi. Öyleyse devletteki bozulmayı dinde değil, dini ihmalde, örfü ve siyaseti yanlış uygulamada ve kötü idarede aramak gerekmektedir.⁵⁷

Muhammed Hamdi'nin eserinin içeriğine yer verdiği bir diğer Batılı fikir adamı, Fransız elçilerinden Engelhard'tı. Engelhard, "Devlet-i Osmâniye'nin Târih-i Islahatı" adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan beri geçirdiği değişimi incelemiş ve Tanzimat hareketlerinin temel nedeninin yüzyıllardan beri manen ve siyaseten ayrı yaşamış olan İslam toplumuyla Hristiyan toplumunu yaklaştırmak olduğunu belirtmişti. Bu amaçla devlet teşkilatında yapılacak en önemli farklılaşma da devleti, Hristiyanlık âleminde olduğu gibi dini kanunların etkisinden kurtararak "ruhaniyetten dünyeviye-te" döndürmek ya da inançları serbestçe yorumlamak suretiyle yavaş yavaş dini kısıtlama ve çeşitli kurallardan arındırmaktı. Engelhard'a göre, Osmanlı halkı eğitimsiz ve tutucu olduğu için tepkilerden çekinilerek ikinci yol tercih edilmişti. Fakat dikkatlerden kaçan bir nokta vardı ki son derece önemliydi. O da sebepleri ve gereklilikleri açıklamadan, bu derece önemli bir değişimin içine girilmesi, zorunluluk üzere kurulmuş bir hükümetin çalışmalarıyla da olsa gerçekleştirilemezdi. Böyle bir değişim için öncelikle milletin âdet ve ananelerinin, toplumsal şartlarının, kuşaktan kuşağa geçen eğitimlerinin hatta batıl inançlarının bile dikkate alınması gerekmektedir. Böyle bir değişimin Osmanlı Devleti gibi çeşitli milletlerden oluşan ve uzun yıllar Avrupa uygarlığından uzak kalmış bir devlet tarafından kabul edilmesi ise oldukça zordu.⁵⁸

57 Muhammed Hamdi (Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye A'zâsından), "Dinimiz, Devletimiz-1," *Tasvir-i Efkar*, No: 2587, II Kanun-ı evvel 1334 (11 Aralık 1918), s. 2.

58 Y.a.g.g., s. 2.

Engelhard görüşlerinde, İslam dininin devlete doğrudan zarar vermediğini, hatta önemli bir fayda sağladığını kabul etmekte, fakat dinin Osmanlı Devleti'ni diğer dünya devletleri nezdinde yalnızlaştırması nedeniyle devletin geleceğini tehlikeye soktuğunu belirtmekteydi.⁵⁹

Muhammed Hamdi, Engelhard'ın, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinden uzak, hiçbir siyasi ve kültürel ilişkisi bulunmayan, yalnız bir devlet olduğu görüşünün mevcut tarihi bilgiler ile örtüşmediğini belirterek, onun görüşlerine benzer fikirlerle ortaya çıkan ıslahat hareketlerinin de bu nedenle başarısız olduğunu söylemekteydi. Yine ıslahat döneminde yapılan kanunların başarısızlığı da bu yüzdendi. Bu kanunların hepsi birer değişim ve inkılap propagandası olarak kalmış, kalplere nüfuz edememişti. Öyleyse İslam dinini kanun-ı esasiden, şeyhülislamı vükelâ heyetinden ve hilafeti padişahlık makamından ayırmak, İstanbul ile Paris ve Londra arasında fark kalmadığını göstererek, devletin yükseltilmiş olduğunu zannetmekten öteye geçemezdi. Nitekim bir yüzyıldır süren, dost ve düşmandan kabul görmeyen bu girişimlerin sürekli bir idare kuramaması, örfi muamelelerin kaldırılmasına yönelik bir adım atamaması, iktisadi gelişim ve bayındırlık hizmetleriyle ilgili bir kalkınma gerçekleştirememesi, faizle alınan paralarla memleket arazilerinin imarı şöyle dursun adi şose yollarının bile döşenememesi, ülkede gelişme namına içki, fuhuş ve ahlaksızlığın artması bütünüyle bu yüzdendi.⁶⁰

Muhammed Hamdi, Meşihat makamının görevlerini sınırlayabilmek ve adli birliği sağlayabilmek için şeri mahkemeler üzerindeki sorumluluklarının kaldırılması sonucunda amaçlananın aksine ikili bir düzenin ortaya çıktığını belirterek, "tefrik"den (ayırma) yana olan kimselerin "vahdet"den (birleştirme) söz etmelerinin gülünç olduğunu söylemekteydi. Ona göre "tefrik" siyasetinin ilk sonucu; insanların "dinli" ve "dinsiz" diye ikiye ayrılmaları olacaktı. Bu ayrılığın daha ileriye gitmesi, hükümet içinde hükümet, devlet içinde devlet ikiliğini doğuracaktı. Çünkü Müslümanların Allah ile aralarındaki bağı sağlayan merci hocalar değil, hükümetlerdi.

59 Muhammed Hamdi (Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye A'zâsından), "Dinimiz, Devletimiz-2," *Tasvir-i Efkar*, No: 2593, 17 Kanun-ı evvel 1334 (17 Aralık 1918), s. 1-2.

60 *Y.a.g.g.*, s. 1-2.

Öyleyse ciddi ve adil bir idare kurulması son derece önemliydi. Bu da milli duygu ve dışışılnceleri boğan istibdat yönetimleriyle değil, milleti kavrayan kanunlar yapıp, bu kanunları uygulayan hükümet ve memurlarla mümkün olabilirdi.⁶¹

İstanbul basını ülkenin içinde bulunduğu zor günlerde, kurtuluşa açılacak olan yolun İslamiyetin değerlerine sadık kalmakla gerçekleşebileceğini farklı şekillerde ve sıklıkla dile getirmeye devam etti. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan “Bizi Kurtaracak Ancak İslâmiyet’tir” başlıklı makalede, din ve inancın milletin yegâne manevi dayanağı olduğu belirtilerek, bu kuvvetin değeri tamamıyla takdir edilmiş olsaydı, İslamiyet düşüncesinin meşrutiyetten sonra zaafa uğramak yerine zamanın ihtiyaçlarına uyarak kuvvetlenmiş olacağı görüşü ifade edildi.⁶² Güçlü bir din ancak güçlü bir devlet ile ayakta kalabilirdi.⁶³ Milleti ve devleti kurtarmak ancak milleti, dini saygısına yeniden kavuşturmak ve İslam şeriatını bütün vatana hâkim kılmakla gerçekleşebilirdi. Bu görev, başta Meşihat makamı olmak üzere bütün devlet memurlarının en kutsal görevi olarak görülmekteydi.⁶⁴ Nitekim 5 Nisan 1919’da basına demeç veren dönemin şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi, din ve devlet işlerinin ayrılması konusunda ne düşündüğüne ilişkin yöneltilen soruya “bastığı dalı kesen şeyhülislamlardan olmadığını” söyleyerek yanıt vermişti.⁶⁵

Hilafet Makamı ile İlgili Tartışmalar

Mondros Mütarekesinin imzalanmasını takip eden tarihlerde, İslam âlemi içinde ve Osmanlı aydınları arasında hilafet makamıyla ilgili tartışmalar yeniden gündeme geldi. Buna neden olan hareket, İngiltere’nin uzun bir zaman önce başlatmış olduğu Osmanlı hanedanının Kureyş kabilinden olmadığı propagandasını canlandırarak İslam dünyası içinden

61 Y.a.g.g., s. 1-2.

62 *Tasvir-i Efkâr*’dan aktaran bkz.: “Bizi Kurtaracak Ancak İslâmiyet’tir,” *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 392, 20 Şubat 1335 (1919), s. 30.

63 Emin Hakkı, “Ey Hayasızlar Artık Susunuz!,” *İtisam*, Aded: 11, 6 Şubat 1335 (1919), s. 4-7.

64 Ali İhsan, “Şeyhülislâm Efendi Hazretlerinin Nazargâh-ı Semühillerine,” *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 396-397, 13 Mart 1335 (1919), s. 82-83.

65 “Şeyhülislâm Efendi’nin İzahatı,” *Vakit*, No: 552, 5 Nisan 1335 (1919), s.1.

yeni bir halife çıkartma isteği idi.⁶⁶ Konuyla ilgili ilk tartışma ve tepkiler İtilaf Devletlerinin Paris'te toplamayı düşündükleri Barış Konferansı öncesinde yaşandı. Sözü edilen tartışmalar Hicaz, Asir ve Yemen'de bulunan Müslümanlar ile Osmanlı Devleti'ni destekleyen aşiretler arasında büyük üzüntü ile karşılanmıştı. Kuzey Afrika Müslümanları, Türkler ve hilafet lehinde Fas Yüksek Komiseri Lyautey aracılığıyla Fransız hükümeti üzerinde baskı yaparak, Türkler lehine gösteriler düzenledi. Müslüman Hintliler ise Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ve halifenin İstanbul'dan çıkarılmaması gerektiği tezini savunmaktaydı.⁶⁷ Nitekim 1 Ocak 1919'da bu konuda hazırlanmış beş maddelik bir muhtıra, Londra'da bulunan Hindistan yetkilileri⁶⁸ tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a verildi. Bu muhtıra, İngiltere kralının müşaviri olan Hintli Seyyid Emir Ali tarafından kaleme alınmıştı. Seyyid Emir Ali, fıkıh ve İslam hukuku konularında geniş bilgi sahibiydi. Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında da Osmanlı Müslümanlarına maddi ve manevi olarak büyük yardımlarda bulunmuş, yazılarıyla da destek vermişti.⁶⁹

Muhtıra, İstanbul basınında büyük bir sevinçle karşılandı. Binlerce kilometre uzakta bulunan Müslümanların, Osmanlı Devleti'ne yardım etmek amacıyla göstermiş olduğu bu çaba, gayret ve haysiyet örneği olarak nitelendirildi.⁷⁰

"Makâm-ı hilafetin etrafında bir sûr-ı âhenin (demir sur) teşkil ederek haricî ve dahilî tecâvüzlere karşı mevcûdiyet-i İslâmiyyeyi sıyânêt edecek (koruyacak), mukadderâtımızı (kaderimizi) ağıyârın (yabancıların) pençe-i ihtirâsından kurtararak bize iâde eyleyerek, istiklâlimizi ve bi'n-netice istiklâl-i İslâm'a (dokuz-on kelime sansürlenerek metin içinden çıkartılmıştır.) koruyacak yegâne kuvvet, hiç şüphesiz bu uhuvvet-i İslâmiy-

66 Esra Yakut, Kemal Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Saltanat, Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye (1918-1920)," *Canan Parla Armağanı*, (Editörler: M. Erol Altınsapan, B. Yelda Olcay Uçkan), İstanbul, 2020, s. 362.

67 Ali Satın, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifelğin Kaldırılması*, İstanbul, 2013, s. 47.

68 Muhtırayı imzalayan Hindistan ileri gelenleri arasında Hindistan'daki İsmailiye tarikatının ruhani reisi Prens Aka Han, *İslâm* mecmuasını İngiltere'de İngilizce olarak yayınlayan Hoca Kemaleddin gibi İngilizlerin önem verdiği isimler de yer almaktaydı. Bkz.: "Âlem-i İslâm: Hind Müslümanlarının Tezahüratı," *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 392, 20 Şubat 1335 (1919), s. 26.

69 *Y.a.g.g.*, s. 26.

70 *Y.a.g.g.*, s. 27.

ye (İslam kardeşliği) kuvvetidir.”⁷¹ sözleriyle ülkenin içinde bulunduğu zor koşullardan kurtuluş ümidinin sadece hilafet çatısı altında toplanan dünya Müslümanlarının destekleriyle gerçekleşebileceği ifade edildi.

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı hilafetini desteklemeleri 1 Ocak tarihli muhtırayla sınırlı kalmadı. 18 Ocak 1919’da Paris Barış Konferansının çalışmalarına başlamasının ardından, 20 Ocak tarihinde Delhi’den *Times* gazetesine gönderilen bir mektupta Hindistan Milli Kongresinde alınan kararlar hatırlatılmakta, Osmanlı Devleti’nin varlığının devamıyla halifelik unvan ve sıfatının Osmanlı padişahlarında sürdürülmesi düşüncesine İngiltere’nin saygı gösterip değer vermesi isteği yinelenmekteydi.⁷²

Bütün çabalarına rağmen Paris Barış Konferansının Osmanlı Devleti ve halifelik makamı açısından arzuladıkları gibi gelişmediğini gören Hindistan Müslümanları yetkilileri tarafından 3 Mart 1919’da İngiltere dışişleri bakanına ikinci bir muhtıra gönderildi. Bu muhtırada, Osmanlı Devleti’nin muhtar devletler şeklinde düzenleneceğinin gazetelerden öğrenildiği belirtilmekte, yeni oluşturulacak hükümet içinde Osmanlı hükümdarının halife sıfatıyla manevi hâkimiyetini devam ettirmesinin gerekliliğine inanıldığı bir kez daha açıklanmaktaydı. Yeni kurulacak muhtar Müslüman devletlerin yöneticilerinin atanması sırasında da halifenin usulen atama yetkisini devam ettirmesinin bütün İslam toplumlarını memnun edeceği belirtilmekteydi.⁷³

Hindistan Müslümanlarının, Osmanlı Devleti’ne ve hilafete destek olmak amacıyla vermiş oldukları ikinci muhtıraya İran da destek verdi. İran gazeteleri, Osmanlı hükümetinin içinde bulunduğu durumu değerlendirerek destekleyici makaleler yayınladı. Bunlardan biri olan *Ra’d* gazetesinin başmakalesinde bütün Müslümanların, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu dikkatle takip ettikleri belirtilerek İslam âleminin kaderinin Osmanlı Devleti’nin kuvvet ve iyi durumda bulunmasıyla doğrudan bağlantılı olduğu belirtildi. Ayrıca “İstanbul makarr-ı (merkezi) hilafet ve İslâmi-

71 Ömer Rıza, “Uhuvvet-i İslâmiyye,” *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 392, 20 Şubat 1335 (1919), s. 29.

72 “Hindistan Müslümanları ve Hilâfet Meselesi,” *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 393, 27 Şubat 1335 (1919), s. 44.

73 Jaeschke, “Türkiye’nin Geleceği ve İngiliz Müslümanları,” *Daily Telegraph* gazetesinden naklen bkz.: “Hindistan Müslümanları ve Devlet-i Aliyye’nin Atısı,” *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 406-407, 17 Nisan 1335 (1919), s. 159-160.

yet'dir. Aynı zamanda edebiyat, felsefe ve irfan merkezidir. Hangi nokta-i nazardan tedkik edilse pâyiataht-ı Osmânî İstanbul'dan diğer bir tarafa nakl edilemez. Din ve saltanat nokta-i nazarından Devlet-i İslâmiyye'nin makamı İstanbul'da kalmalıdır. Aksi takdirde bütün âlem-i İslâm bi-hakkın rencide ve belki de âsâyiş-i cihân muhtel olacaktır" sözleriyle İstanbul'un hilafet merkezi olarak kalmasının önemine değinildi.⁷⁴

Yaşanan olaylara İstanbul basını da sessiz kalmadı. Hindistan Müslümanlarının hilafeti ve Osmanlı Devleti'ni savunan hareketlerinin içinde bulunulan durumda ümit verici gelişmeler olduğu belirtilerek, gelecek için de aydınlık yarımlar beklentisini artırdığı ifade edildi.⁷⁵ Mütarekenin imzalanmasından itibaren milli and, Amerikan vekâleti, İngiliz himayesi gibi pek çok farklı konuda destek arayışına girildiği, fakat hiçbirinde ortak bir görüşe varılamadığı söylenerek Hint Müslümanlarının başlattığı hareketin, ülkenin kurtuluşu için tutunulacak en önemli makamın hilafet olduğunu bir kez daha gözler önüne serdiği belirtildi. Bu durumda Paris Barış Konferansına katılan Osmanlı heyetinin de müdafaa etmeleri gereken en önemli sorun hilafet olmalıydı.⁷⁶

Paris Barış Konferansının devam ettiği günlerde, hilafet makamının geleceğiyle ilgili İstanbul basınında tartışılan noktalardan biri de Osmanlı Devleti'nin vesayet altına alınması durumunda ortaya ne tür sorunlar çıkabileceği konusuydu. İslam idare hukuku teamülünde hilafetin geçerliliği için meşru bir saltanat makamı temel kabul edilmişti. Dolayısıyla saltanatın vesayet altına alınması, halifelik makamının velâyetinin ve devlet başkanlığının temel ilkelerini sakatlayacaktı. Vasi olacak devletin bir İslam devleti olamayacağı gerçeği de hilafet makamını korumayı şeri hükümler açısından imkânsızlaştırmaktaydı. Öyleyse vesayet makamı, galip devletler tarafından zorunlu olarak kabul ettirilecek olursa hilafet makamının nasıl bir biçim alacağını ortaya koyulması gerekmektedir.⁷⁷

74 Ra'd gazetesi başmakalesinden naklen bkz.: "Müslümanlık Vahdeti," *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 417-418, 29 Mayıs 1335 (1919), s. 15.

75 "Osmanlı Devleti ve Âlem-i İslâm," *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 419-420, 5 Haziran 1335 (1919), s. 1.

76 "Heyet-i Murahhasımız ve Hilâfet Meselesi," *Tasvir-i Efkar*, No: 2746, 5 Haziran 1335 (1919), s. 1.

77 Mehmed Fatin, "Hilâfet ve Vesayet," *Sebilürreşad*, C.17, Aded: 421-422, 12 Haziran 1335 (1919), s. 37-38.

İslam hukukunda halifelik açısından en önemli husus, makamın kesintisiz devam etmesi zorunluluğuydu. Osmanlı Devleti'nin vesayet altına alınabileceği gerçeği, makamın başka bir İslam devlet başkanına intikalini gerekli kılmaktaydı. Bunun için öncelikle bağımsız bir İslam devleti ve devlet başkanına ihtiyaç vardı. Ayrıca bu devlet başkanına bütün İslam ümmetinin "biat" etmesi gerekmekteydi ki içinde bulunulan koşullarda hem birinci hem de ikinci şart imkânsızdı. Öyleyse on üç yüzyıldan beri kesintisiz devam eden halifelik makamının yine aynı şekilde devam edebilmesi, Osmanlı Devleti ile ilgili düşünülen vesayet yönetiminin gerçekleşmemesine bağlıydı. İşte tam da bu noktada İstanbul basınının yapmaya çalıştığı şey Hindistan Müslümanları tarafından örneği gösterilen tepkisel yaklaşımların milyonlarca ümmeti bulunan bütün İslam devletleri tarafından gösterilmesi arzusuydu.⁷⁸ Çünkü Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu "girdab-ı felâketten" tek çıkış yolu görülmekteydi ki o da dindi.⁷⁹

Ahmed Şirani de Osmanlı Devleti ile ilgili yapılacak bütün planların içinde hilafetin yer alması gerektiği düşüncesindeydi. Osmanlı Devleti ile ilgili alınan kararlardan sadece Osmanlı Türkleri, Osmanlı Müslümanları değil, bütün İslam camiası sorumlu olacaktı. Halife olan kişi sadece İslam kurallarına uygun hareket etmekle yükümlü olduğundan halifelik koşullarında bir eksiklik görülürse veya yeterli görülmezse bir fetvayla görevinden alınabilirdi. Fakat halifenin başka bir devletin velâyeti, vekâleti ve vesayeti altında bulunması ya da en hafif deyimle himayesi altına girmesi mümkün değildi.⁸⁰

Şirani, İslamiyetin hem uhrevi hem de dünyevi bir din olması nedeniyle İslam halifesinin de İslam âleminin hem uhrevi hem de dünyevi başkanı ve koruyucusu olduğunu belirtmekteydi. Ona göre hilafetin sadece uhrevi hükümlerle ilgili bir makam olduğunu savunup herhangi bir müdahalenin halifenin bağımsızlığına zarar vermeyeceğini düşünenler İslamiyeti can damarından vurmak isteyenlerdi. Bu nedenle herhangi bir devletin mandaterliğini ve velâyetini kabul etmek olanaksızdı.⁸¹

78 Y.a.g.g., s. 38-39.

79 Hafız Baki, "Din, yine Din, daima Din...", *İtisam*, Aded: 34, 24 Temmuz 1335 (1919), s. 330-331.

80 Ahmed Şirani, "Hilâfet-i İslâmiyye ve İstiklâl-i Siyasiyye," *İtisam*, Aded: 38, 21 Ağustos 1335 (1919), s. 385-386.

81 Y.a.g.g., s. 386-387.

İstanbul basınında hilafetle ilgili tartışmalar devam ederken Arap hilafeti iddialarıyla ilgili de yeni gelişmeler yaşandı. Mekke’de yayınlanan *Kible* gazetesinin 9 Aralık 1918 tarihli nüshasında, Kral Hüseyin için “Emirü’l-Müminin” sıfatı kullanılarak kralın fiilen halifelliğini ilan ettiği bilgisi yayılmıştı. Öncelikle İngiliz istihbarat belgelerinde yer alan bilgi,⁸² Kral Hüseyin’in 7 Ağustos 1919 tarihli *Kible* gazetesinde yayınlanan resmi tebliğiyle yeniden gündeme geldi. Bu tebliğde, bazı üst düzey devlet görevlilerinin tamamen iyi niyetleri nedeniyle bazı resmi belgelerde kendisi için kullanmış oldukları “Emirü’l-Müminin” unvanının “Hilafet” makamına karşılık gelmesi ve bu unvanın sadece İslam âlemi tarafından verilebilmesi nedeniyle şahsı için ülke genelinde verilen “Sahib-ül-Celâlet-ül-Haşimiyye” unvanının kullanılmasını istedi.⁸³

Resmi tebliğin yayınlanmasının ardından, İstanbul basınında Emir Hüseyin’in basında yapılan hatayı düzeltmesinin doğruluğunu belirten, diğer yandan da Arap hilafetinin neden gerçekleşmeyeceğini açıklayarak gözdağı veren önemli yazılar kaleme alındı. Nitekim Ömer Rıza, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde kaleme aldığı yazısında Emir Hüseyin’in bağımsızlığını ilan etmiş olmakla birlikte hiçbir zaman bağımsız bir yönetim kurmaya gücü yetmeyeceğini belirtmekteydi. İleri sürdüğü bu fikri ise Hicaz’ın ekonomik gelirinin tamamının İslam vakıflarına dayanmasına ve bağışlarla yaşayan bir ülke olmasına bağlamaktaydı. Arapların kavmiyet görüşlerini ön plana çıkartarak hilafet iddiasında bulunmalarını ise cahiliye çağına geri dönüş olarak değerlendirmekte ve Müslümanların her şeyden önce Müslüman olduklarını belirterek; konunun bütün İslam âlemi tarafından reddedileceğini ileri sürmekteydi.⁸⁴

Gerçekten de Arap hilafeti fikrine ilk tepkiler yine Hindistan Müslümanlarından geldi. 22 Eylül 1919’da Hindistan’ın çeşitli bölgelerinden gelen Müslümanlar, Lucknow şehrinde toplandılar. Bu toplantıda; halife-nin cismani gücünün, onun ruhani gücü için vazgeçilmez olduğu, hilafet

82 3 Eylül 1919’da yazılan ve 22 Eylül 1919’da Londra’ya ulaşan belgede yer alan bilgiler için bkz.: Satan, a.g.e., s. 86.

83 *Kible* gazetesinden aktaran Ömer Rıza, “Hilâfet-i İslâmiyye Etrafında,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2904, 17 Teşrin-i sani 1335 (17 Kasım 1919), s. 3.

84 Y.a.g.g., s. 3.

makamının dokunulmazlığı, Anadolu ve Trakya'nın Türklere bırakılmasının gerekliliği, Türk barışıyla ilgili hassasiyetlerin neler olduğuna ilişkin kararlar alındı ve İngiltere yönetimine iletildi.⁸⁵

Toplantıda alınan diğer kararlar ise 17 Ekim'in halife için dua günü olarak kabul edilip, aynı gün ülke çapında protesto toplantıları yapılması, Bombay'daki Hilafet Komitesinin merkez olarak seçilmesi, ülke içinde şubeler açılması ve tutanakların basılması gibi konulardı. Ayrıca toplantının ardından Halife-Padişah Vahideddin'e bir sadakat ve destek mesajı gönderilmesi de karara bağlandı.⁸⁶

Dua günü Hindistan'da ve Londra'daki Müslümanlar camilerde toplanarak Osmanlı Devleti'nin padişahı ve İslam dininin koruyucusu Halife-Padişah Vahideddin'e yardım için uzun bir dua metni yayınladılar. Duada Vahideddin'e hitaben "Sen'in yeryüzündeki saltanatın ve İslâm'ın gücü, Osmanlı hanedanının hilafeti etrafında sulh ve güven, hak ve adalet, insani kardeşlik ve ilerlemenin sığınağı olsun" temennileri yer almakta idi. Duanın tamamlanmasının ardından Müslüman İngiliz yazar Marmaduck Pickthall⁸⁷ başkanlığında bir miting düzenlendi. Mitingde konuşan Pickthall, Hristiyanların, Arap halife tezini kendilerine kabul ettirmek istediklerini belirterek, Hz. Peygamber'in Arap milliyetçiliği yapmayıp aksine İslam kardeşliği düşüncesini yaydığını, Hristiyanların ise cahiliye fikirleriyle İslam dinini zehirlemek istediklerini ifade etti. İsteklerinin İslam hilafetinin Avrupa devletleri arasında kalması olduğunu söyleyen Pickthall, halifenin ve Müslümanların hukukuna tecavüz edilmemesi dileklerini de vurguladı.⁸⁸

Mitingde alınan kararların Londra İslam cemaati aracılığıyla İngiltere Başbakanına ve Halife Mehmed Vahideddin'e bildirilmesi kararlaştırıldı. Halifeye çekilen telgrafta, kongrede "Halife-yi Müslimine arz-ı sadakat edildiği" belirtilmekte ve mitingde alınan kararlar sıralanmaktaydı. Buna göre Osmanlı padişahlarının yüzyıllardır İslam dünyasının halifesi, kutsal yerlerin muhafızı ve İslam dininin koruyucusu olarak tanındığı belirtil-

85 Satan, *a.g.e.*, s. 86.

86 *Y.a.g.e.*, s. 40.

87 Pickthall ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Kemal Kahraman, "Pickthall, Marmaduke William (1875-1936)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 270-271.

88 Satan, *a.g.e.*, s. 47-48.

mekte, Osmanlı padişahlarının seleflerinin sahip olduğu mevkiin aynısına sahip oldukları ifade edilmektedir. Mitingin amacının, İslam halifesinin kesin bir şekilde bağımsız olmasının gerekliliğini ilan ettiği açıklanmakta ve gayrimüslim devletler tarafından hilafetin siyasi bağımsızlığı ve Osmanlı saltanatının varlığı aleyhinde girişilen teşebbüslerin protesto edildiği söylenmektedir. Miting ayrıca Avrupalı devletler, Hristiyan milletler ve hatta Yunanlılar ve Ermeniler tarafından İslam dünyasına yapılan saldırılara karşı koymak için çalışan Osmanlı halkı aleyhindeki Avrupa basınının haksız yayınlarını da ağır bir dille protesto etmişti.⁸⁹

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı hilafetini korumaya yönelik girişimleri, halifelik makamına bakışları açısından İngiliz politikalarında köklü bir değişikliğe neden olmadı. Çünkü İngiliz dışişleri yetkilileri yeni dönemde Pan-İslamizmin dünyada tek güç olmaya doğru gittiğini düşünmekte ve İngiltere açısından büyük tehlike oluşturacağını belirtmekteydi. İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliğinden, 26 Kasım 1919'da Dışişleri Bakanlığı Uzmanı Forbes Adam'a yazılan bir mektupta Türkiye çözümü için üç alternatiften söz edilmektedir. Bu alternatiflerden birincisi, İstanbul ve Boğazları uluslararası hale getirmek ve Anadolu'da ayrı bir Türk Devleti kurmaktır. İkinci alternatif, İstanbul'u Vatikan şeklinde biçimlendirerek; halifeyi burada bırakmak, Anadolu'da da padişahın liderliğinde ayrı bir Türk devleti oluşturmaktır. Üçüncü alternatif ise İstanbul ve Boğazları Türk idaresinde bırakarak, hükümet merkezini Anadolu'ya taşımaktır. Bu alternatifler içinde en radikal olarak görülen çözüm ikinci durumdur. Uygulanması istenilen ise İstanbul'un manda altındaki Türkiye'de kalmasıdır. Önerilen diğer bir çözüm yolu etkin uluslararası bir İstanbul hükümeti kurularak Türklerin İslam dünyasında çıkaracakları karışıklığa engel olunmasının sağlanmasıdır. Böylece Pan-İslamizm düşüncesinin de yenilmesi bekleniyordu.⁹⁰

İngiltere'nin Osmanlı hilafetiyle ilgili alternatif düşünceleri ve bu yönde yayılan söylentiler bir süre sonra İstanbul basınında da yankılandı. Ömer Rıza, 6 Ocak 1920'de yayınladığı bir makalede, son zamanlarda yayılan haberlerde, İstanbul'un Osmanlı saltanatından ayrılarak bir hilafet

89 "Müslüman Konferansı," *İtisam*, Aded: 49, 6 Teşrin-i sani 1335 (6 Kasım 1919), s. 577.

90 Satan, *a.g.e.*, s. 77-78.

merkezi haline getirilmeye çalışıldığını belirtmekte bu hareketle hilafet makamının papalık makamı gibi sadece ruhani bir mahiyete sığdırılmaya çalışıldığını ifade etmekteydi. Ömer Rıza, bu kötü gidişata son vermek için gayret etmenin milli ve dini bir görev olduğunu da ilave etmekteydi.⁹¹

Ömer Rıza'ya göre İstanbul, Osmanlı saltanatının başkenti olmadıkça hilafet makamı da mevcudiyetini sürdüremezdi. Ayrıca saltanat makamının olmadığı bir hilafet de düşünülemezdi. Hilafete dayanan bağımsız bir İslam saltanatı gerekliydi. "İstanbul'dan Hâkimiyet-i Osmaniyye-yi teb'id etmek (uzaklaştırmak), bu millet-i İslâmiyye'nin vezaif-i hilafeti ifa etmesine mani olmak ve binaenaleyh hilafeti ismen ifa' ve fiilen ortadan kaldırmak demektir." Osmanlı hâkimiyetini İstanbul'dan kaldırıp başka bir yere naklettikten sonra ne halife-i İslam burada kalacak ne de Müslümanlar burasını makam-ı hilafet olarak tanıyacaktı.⁹²

İstanbul'un, hilafetin ve saltanat makamının geleceğine yönelik, İtilaf Devletlerince ortaya atılan fikirler doğrultusunda gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler, İstanbul basınında olduğu gibi halk arasında da tepkilere neden oldu. İstanbul halkı; büyük küçük, kadın erkek demeden İtilaf Devletlerine duydukları tepkiyi gösterebilmek amacındaydılar. Bu amaçla, hemen Sultanahmet Meydanı'nda bir miting organize edildi ve bütün halk aşağıda yayınlanan beyannameyle bu mitinge davet edildi:

Müslümanlar! Memleketimizin mukadderatı hakkında son kararınızı vermek için bugün öğle namazından sonra Sultanahmet Meydanı'na geliniz. Müslüman payitahtından yükselecek sedaya iştirak ediniz. Bugün yaşamak hakkımızı talep edeceğiz. Medeni varlığımızı ispat etmeğe koşunuz. Mağazalarınızı, dükkânlarınızı kapayınız. İşinizi, gücünüzü bırakınız. Din ve milli ruhumuzu korumak farzdır.⁹³

91 Ömer Rıza, "Hilâfetin Esası Saltanattır," *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 2950, 6 Kanun-ı sani 1336 (6 Ocak 1920), s. 2; Ömer Rıza, "Hilâfetin Esası Saltanattır," *Sebilürreşad*, C.18, Aded: 454, 8 Kanun-ı sani 1336 (8 Ocak 1920), s.142-144.

92 Y.a.g.g., s. 2.

93 "İstanbul, aynı zamanda merkez Hilâfet-i İslâmiye ve Makarr-ı Saltanat-ı Osmaniye Olarak Muhafaza Edilmelidir" *Tasvir-i Efkar*, No: 2957, 13 Kanun-ı sani 1336 (13 Ocak 1920), s. 1.

Sultanahmet mitingi 13 Ocak 1920 tarihinde yaklaşık 160.000 kişinin katılımıyla gerçekleştirildi. Mitingde İstanbul, İzmir ve Edirne'nin Osmanlı Devleti'nden koparılmayacağı belirtilmekte ve milletin birlik olması istenmekteydi. Veliâht Abdülmecid Efendi'nin de izlediği mitingde Edirnelilerin, İstanbul halkıyla birlik olduklarını açıkladıkları telgrafları da okundu. Ayrıca miting kararları olarak Hamdullah Suphi Bey'in okuduğu 6 maddelik metinde, İstanbul, Edirne, İzmir'in çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Doğu ve Güneydoğu illerinin Osmanlıdan ayrılmayacağı belirtildi. Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanlarla başka ülkelerdeki Müslümanların haklarının karşılıklı olarak korunması istendi ve diğer devletlerden yardım talep edildi.⁹⁴

Mitingin peşi sıra İtilaf Devletlerinin hilafet makamıyla ilgili düşüncelerine yönelik tepkiler İstanbul basınında aralıksız yer almaya devam etti.

Ahmed Şirani, Avrupalı bazı siyasilerin İslamiyette hilafet ile saltanatın birbirinden ayrılacak iki sıfattan ibaret olduğunu zannettiklerini belirterek, Allah'ın hem dinin hem de dünyanın yegâne idarecisi olması nedeniyle onun halifesinin de dini ve dünyevi sıfatları bünyesinde topladığını söyledi. Hal böyle olunca da hilafetle saltanatı birbirinden ayırmanın, merkez hilafeti İstanbul'da bırakarak, merkez saltanatı Anadolu'nun başka bir köşesine nakletmenin imkânsız olduğunu altını çizdi.⁹⁵

Mehmed Fatin de *Peşam-ı Sabah* için kaleme aldığı yazısında, hilafetin Osmanlı saltanatından ayrılabilmesi için öncelikle halkı ve hukuku bağımsız olan bir İslam saltanatına ihtiyaç olduğunu belirtmekteydi. İkinci olarak da böyle bir yönetimin başında bulunacak kişiye bütün İslam ulemasının "biat" etmesinin zorunluluğunu hatırlatmakta ve bu iki şartın gerçekleşmesinin de o günün koşullarında imkânsız olduğunu söylemekteydi.⁹⁶

Osmanlı Ayan Meclisinin Arap üyelerinden Trablusgarplı Süleyman Barunî;⁹⁷ İslam dünyasının, halifenin herhangi bir devletin nüfuzu

94 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. 2, s. 323-324.

95 Ahmed Şirani, "İslâmiyet, Hilâfet ve Saltanat," *İlisam*, Aded: 59, 15 Kanun-ı sani 1336 (15 Ocak 1920), s. 721-725.

96 Mehmed Fatin, "Hilâfet-i İslâmiye," *Peşam-ı Sabah*, No: 408-10837, 16 Kanun-ı sani 1336, (16 Ocak 1920), s. 1-2.

97 Süleyman Barunî'nin en dikkat çeken özelliği Trablusgarb'ın İtalyan işgali altında tutulmasına karşı çıkmasıydı. Bu noktada canla başla çalışmış fakat Osmanlı Devleti yenilince durumu kabul etmişti. İtalya'nın savaş sonrasında Trablusgarb'a sınırlı da olsa özerklik ve yerel yönetimlerde söz

ve tahakkümü altına girmesini hoş göremeyeceğini ısrarla belirtmekteydi. Ayrıca işgal altında bulunan bir memlekette zamana uyan şartları müdafaa etmekten mahrum kalan bir hükümetin başta bulunmasına da izin verilemezdi. Bu şekilde sınırlanmış bir hükümdarın şeriat-ı İslâmiye açısından halife olarak nitelendirilemeyip ancak bir emir ya da küçük bir sultan sayılabileceği de açıktı.⁹⁸

Süleyman Barunî, halifenin Tunus ya da Fas sultanları durumuna düşürülerek İstanbul'da bırakılacağı söylentilerini de şiddetle eleştirmekte ve bunun gerçekleşmeyeceğini nedenleriyle sıralamaktaydı. Ona göre, ülkeleri yabancı devletlerin istilasında bile olsa pek çok Müslümanın, babaları yerine koyduğu bir halifeye sahip olmaları ve bunun merkezinin de İstanbul'da olduğunu bilmeleri onları rahatlatan düşüncelerdi. Halife, İslam dininin koruyucusu; yabancılar tarafından ele geçirilen ülkelerden çıkarılan zor ve perişan durumdaki göçmenlerin sığınağı; fakir ve kimsesiz mültecilerin desteği idi. Çaresizler, halifelerinden şefkat görüp, hükümet tarafından benimsenip, sevgi görek, ömürlerinin sonuna kadar refah içinde yaşarlardı. Babasını kaybeden çocuğun kollarını sıvayarak kendi hukukunu aramaya başlayacağı ve artık eski sakin çocuk olarak kalamayacağı gibi hilafetin kaybedilmesinin de ortaya çıkaracağı doğal sonuçlar olacaktı.⁹⁹ Süleyman Barunî, makalesinin sonunda bütün İslam âleminin gösterebileceği tepkileri ifade etmeye çalışmış, fakat makalenin bu bölümü sansürlenmiştir.

Barunî'ye göre, halifenin kayıtlı ve şartlı bir biçimde İstanbul'da alıkonulması şeklinde alınan tedbirlerle İslam dünyası aldatılamazdı. Bir Hıristiyan eliyle seçilen halife, İslam dünyasında kabul göremeyeceği gibi halifenin herhangi bir devletin nüfuzu altında kalmasına, işgal altında bulunan bir ülkede oturmasına ya da çağın savunma araçlarından yoksun bir hükümetin başında bulunmasına da izin verilemezdi. Çünkü bu

hakla tanınması ona yeterli görünmüş ve bu yüzden "İtalyanlarla Trablusluların kardeş oldukları"nı ilan etmişti. Buna karşılık Barunî, Osmanlı bağımsızlığının savaş öncesi topraklarıyla aynı şekilde devam etmesinden yanaydı. Bkz.: Orhan Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslâm Dünyası*, İstanbul, 1994, s. 251-252.

98 Ayanlar Süleyman Barunî, "Mesele-i Hilâfet ve Âlem-i İslâm," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2970, 26 Kanun-ı sani 1336 (26 Ocak 1920), s. 2.

99 Süleyman Barunî (Ayan-ı Osmani Azasından), "Mesele-i Hilâfet ve Âlem-i İslâm," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2971, 27 Kanun-ı sani 1336 (27 Ocak 1920), s. 2.

durum, İslam dünyasının bütününe kapsayan büyük bir sorundu. Hilafetin bir noktada çöküşe uğraması, bütün Müslümanları bu makamı yeniden güvenilir bir yerde kurmaya yönlendirecekti. Nitekim İslam âlemi, Kur'an-ı Kerim'de dinlerine karşı savaşanlar ve kendilerini topraklarından çıkaranlar ile onlara yardımda bulunanları kabul etmekten şiddetle menedilmişti. Öyleyse İtilaf Devletlerinin bu noktada benimseyeceği en iyi hareket tarzı; hilafet makamı, İstanbul ve Boğazlar konusundaki sorunların çözümünde düşman durumundan vazgeçmekti. Osmanlı Devleti ile Boğazlar hakkında iktisadi ve savunmayla ilgili çıkarları güvenceye alacak şekilde anlaşmalar yapmak, hilafet konusunda ise Osmanlı Devleti sınırlarını saptayarak belirtmek ve bu sınırlar içinde tam bağımsızlığı sağlamak İtilaf Devletleri açısından daha olumlu bir girişim olacaktı.¹⁰⁰

İslami kurumlara uzanan elleri durdurmanın İslamın farzları arasında olduğunu ve bu düşüncenin sadece otuz yıldır değil, bin üç yüz yılı aşkın bir zamandır uygulandığını ifade eden Ömer Rıza da İtilaf Devletlerinin hilafet makamıyla ilgili tasarrufuna şiddetle karşı çıkanlardandı.¹⁰¹

Darülfünun İslam Felsefesi Tarihi Müderrisi ve Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye üyesi Bıçakçızade Hakkı da Allah'ı ve Hz. Muhammed'i ikrar eden gerçek bir Müslümanın vicdanından imanının ayrılmayacağı gibi Çin'de, Hint'te, Afrika'da, Asya'da bulunan bir Müslümanın da hilafet makamını sultan olan Osmanlı padişahından ayrı düşünmesinin mümkün olamayacağını dile getirmekteydi.¹⁰²

İtilaf Devletlerinin hilafetle ilgili düzenleme girişimlerine İstanbul basınından yükselen seslerin yanı sıra İngilizce yayınlanan *Yeni Avrupa Mecmuası* da dikkat çeken bir yazıyla destek verdi. Makalede hilafet sorununun yalnız Müslümanları ilgilendiren bir sorun olduğu belirtilmekte ve konuyla ilgili önceden olduğu gibi yaşanan günlerde de ancak Müslümanların karar verebileceği ifade edilmekteydi. Gayrimüslimlerin ise verilen karara saygı göstermekten başka yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Eğer

¹⁰⁰ Y.a.g.g., s. 2.

¹⁰¹ Ömer Rıza, "Uhuvet-i İslâmiyye'nin İnkaşafı," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2972, 28 Kanun-ı sani 1336 (28 Ocak 1920), s. 3.

¹⁰² Bıçakçızade Hakkı, "Hilâfet ve Saltanat-ı İslâmiye," *Vakıf*, No: 800, 29 Kanun-ı sani 1336, (29 Ocak 1920), s. 3.

“hissiyat-ı İslâmiye” Osmanlı padişahlarını Arap halifelerinin halefi olarak görüyor ve onun bağımsızlığını istiyorsa bu fikre saygı duyulup, gereğinin yapılmasından başka çıkış yolu yoktu.¹⁰³

Basında yer alan ve Osmanlı saltanatının hilafet makamından ayrılamayacağı görüşünü kuvvetle destekleyen yazıların yanı sıra İngiliz yanlısı politikalar izleyen Teali-i İslam Cemiyeti de 14 Şubat 1920’de yayınlamış olduğu bir muhtırayla İstanbul’un hilafet merkezi olarak kalmasının gerekliliklerini sıraladı. Muhtıra, hilafet makamının İslam topluluğu üzerinde sözünü geçirip, birleştirici politikalar izleyebilmesi için özü şeriata dayanan kuvvete ve bağımsız bir yönetim gücüne sahip olması gerektiğinin altını çizmekteydi. Dini hükümlerin geçerli olabilmesinin ilk koşulu olarak halifenin bağımsızlığı gösterilmektedir. Adil davranıp, şeri hükümleri icra edecek bağımsız bir halifenin görevlendirilmesinin bütün Müslümanların dini zorunluluğu olduğu belirtilmişti. Hz. Muhammed’in vefatının hemen ardından Hz. Ebubekir’in halife olarak seçilip görevlendirilmesi de bu zorunluluğa bağlanmıştı. Hilafet makamının Osmanlılara geçişinin bütün İslam âleminin biat ve kabulü ile gerçekleştiği yinelenerek, çeşitli memleketlerde bulunan İslam toplumunun cuma ve bayram namazları, hac farizaları gibi dini ibadetlerini Osmanlı halifesinin izniyle gerçekleştirdikleri ifade edilmişti. Ayrıca İstanbul’un fethinin Hz. Peygamber tarafından müjdelenen bir mucize olması nedeniyle bütün İslam ümmeti nazarında, hilafet makamına layık, mukaddes bir yer olduğu da tekrarlanmaktaydı. Öyleyse bu şehrin İslam halifesinin elinden alınması, hilafet makamının tehlikeye düşmesi manasını taşıyacağından, bütün İslam âleminin şiddetli tepkisini çekmesi kaçınılmazdı.¹⁰⁴ Medeniyet adı altında azınlıkların hukukunun korunmaya çalışıldığı bir dönemde Müslümanlara reva görülen çeşitli sınırlayıcı davranışların ne medeniyet ne de adaletle ilgisi olmazdı. Hz. Muhammed’in “Müslümanların lehine olan her şey gayrimüslimlerin de lehine ve Müslümanların aleyhine olan her şey gayrimüslimlerin de aleyhinedir.” mealindeki

103 *Yeni Avrupa Mecmuası*’ndan naklen Bkz.: “İstanbul ve Hilâfet,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 2975, 2 Şubat 1336 (1920), s. 1.

104 “Mesele-yi Hilâfet,” *Peyami Sabah*, No: 10867, 15 Şubat 1336 (1920), s.2; “Mühim Bir Muhtıra,” *Alemdar*, No: 425-2725, 15 Şubat 1336 (1920), s. 2.

sözü ile Müslüman devletlerde gayrimüslimlere tanınan hukuki, dini haklar açısından eşitlik; can, ırz, namus ve mallarının koruma altına alınması konularına gösterilen özen gibi konularda Müslümanlara da aynı hakların tanınması istenmekteydi. İslam dünyasında bin üç yüz yıldır azınlıkların hukukunu güvenceye alarak, eşit yaşam şartlarının oluşturulmasına zemin hazırlayan makam, "hilafet makamı" idi. İşte tam da bu nedenle hilafetin korunması mevcut hakların korunması anlamına gelmekteydi.¹⁰⁵

Bütün tepki ve karşı çıkışlara rağmen İtilaf Devletlerinin, Paris Barış Konferansında Osmanlı Devleti'ni dikkate almadan, hazırlamış oldukları barış anlaşması taslağı tamamlandı. Taslak, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleştirilen San Remo Konferansında son şeklini aldı. Görüşmeler sırasında ortaya atılan, padişahın dinsel nitelikli şehirler olan Bursa ve Konya'da oturtulması fikri de taslağın netlik kazanan son halinde yer almamıştır.¹⁰⁶

San Remo Konferansının tamamlanmasının ardından, alınan kararları bildirmek üzere Osmanlı heyeti de davet edildi. Eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'nın başkanlığında oluşturulan heyet 11 Mayıs'ta Paris'te hazır bulundu. Anlaşma metni kısa bir törenin ardından Fransa Başbakanı Millerand tarafından heyet başkanı Tevfik Paşa'ya verildi. Daha sonra çok az ve önemsiz değişikliklerle Sevr Anlaşmasına dönüşecek olan taslakta hilafet makamının durumuyla ilgili doğrudan bir ibare bulunmamaktaydı. Bununla beraber Çanakkale ve İstanbul boğazlarının gerek savaş gerekse barış dönemlerinde her türlü gemi ve uçaklara açık bulundurulması, padişahlık makamının İstanbul'da kalmasına karar verildiğinin açıklanması konuyla ilgili maddelerdi.¹⁰⁷

Anlaşma taslağında yer alan maddelerin ağırlığı, baştan beri teslimiyetçilikle birlikte iyimserlikten vazgeçmeyen İstanbul hükümeti ve basınında büyük bir şaşkınlığa yol açtı. 21 Mayıs 1920'de Sultanahmet Meydanında Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından düzenlenen mitingde barış şartlarının ağırlığından yakınıldı.

105 "Mesele-yi Hilâfet," *Peyami Sabah*, No: 10867, 15 Şubat 1336 (1920), s. 2.

106 Fahir Armaoğlu, "Hilâfet'in Dış Cephesi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 41, Temmuz 1998, s. 354.

107 Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 2, Ankara, 1987, s. 77-78.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, galip devletlerin Osmanlı Devleti'nin en kıymetli vilayetini Yunanlılara vererek Osmanlıları şaşırttığını ve adil davranmadıklarını belirtti. Birinci Dünya Savaşına girilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin sorumlu olduğunu söyleyerek sözlerini şöyle tamamladı:

Vakıa biz, içimizdeki canilerin kurbanıyız ve şimdiye kadar o canilerin yüzünden düvel-i mütemeddineye (medeni devletlere) bilfiil nâfi (faydalı) olmadık. Ancak devletlerin teveccühüne lâyık bir hale gelmemiz için bize kendileri yardım etmelidir.¹⁰⁸

Görüldüğü gibi anlaşma taslağı maddelerinin ağır olduğu konusu, İstanbul hükümeti içindeki İngiliz yanlıları tarafından bile dile getirilmekteydi. Buna karşılık İngiltere'deki çevreler, taslak içinde yer alan İstanbul'un milletlerarası denetim altında da olsa, Türklere bırakılmış olmasını yadırgayıp kınayarak, bunu bir taviz olarak algılayacaklardır. Bu tavizin de Güney Asya Müslümanlarının İngiliz karar verme mekanizmasını etkilemedeki zaferlerinin sonucunda elde edildiğine inanmaktadırlar. İngiliz Avam Kamarası üyeleri, İngiltere'nin bu yumuşak tavırları nedeniyle "İslamcılık heyecanını körükleyebileceğini" dile getirirler. Buna engel olabilmek için Türklerin İstanbul'da bırakılmasına karşılık, halifenin cismani gücünün kısıtlanmasından yanadırlar. Düşünceleri, İstanbul'daki halifeye, Vatikan'daki papanın sahip olduğu yetki kadar imkân tanımaktır.¹⁰⁹

İngiliz hükümetinin bu görüşlerine karşılık Hindistan Müslümanlarının İngiltere kralına çekmiş olduğu bir telgrafta, Hilafet Komitesinin barış anlaşmasıyla ilgili gelişmeleri takip ettiği belirtilmekte ve Türk Meclisinin delegelerinin kabul etmediği hiçbir anlaşmayı Müslüman âleminin de kabul etmeyeceği ifade edilmekteydi.¹¹⁰ İngiltere, Hindistan Müslümanlarının infialini engelleyebilmek ve onları yatıştırabilmek için her eyalette işbirliği yaptıkları Müslüman idarecileri, imamları ve kadıları çağırarak,

108 "Mustafa Sabri Efendi'nin Hitabesi," *Alemdar*, No: 519-2819, 22 Mayıs 1336 (1920), s. 1.

109 Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, Ankara, 1991, s. 59-60.

110 *Muslim Outlook*, No: 920, 13 Mayıs 1920'den aktaran *Hakimiyet-i Milliye*, No: 40, 24 Haziran 1336 (1920), s.1.

ellerinden gelen her türlü imkânı kullanmak suretiyle Müslüman halkı yatıştırmasını istedi.¹¹¹

Osmanlı temsilcilerine sunulan Barış anlaşması taslağıyla ilgili uluslararası alandaki görüşler ifade edilmeye devam ederken, İstanbul hükümeti tarafından da anlaşma taslağını inceleyerek, cevap metnini hazırlamak amacıyla Şeyhülislam Dürrîzade Abdullah Efendi'nin başkanlığında bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, İtilaf Devletleri tarafından kendilerine tanınan bir aylık süreye ek bir ay daha süre alarak taslağı detaylı biçimde inceledi ve bir cevap metni hazırladı. Bu metinde İtilaf Devletlerinin hazırladıkları taslakla uyuşmayan noktalar, hatta taslağa itirazlar vardı.¹¹² Duruma İtilaf Devletlerinin cevabı sert oldu. 16 Temmuz tarihli bir ultimatomla, Osmanlı yönetiminin anlaşma taslağını on gün içinde kabul etmesi istendi.¹¹³ İstanbul hükümeti anlaşmayı hangi platformda onaylayacağını kararlaştırırken, bu onayın toplanan bir saltanat şûrasında verilmesi düşüncesi ağırlık kazandı. 22 Temmuz 1920'de Padişah Vahideddin'in başkanlığında açılan Saltanat Şurası, tartışmaların ardından devletin geleceğini derinden etkileyen anlaşma taslağını kabul etti.¹¹⁴ Beşinci kabinesini 31 Temmuz'da kuran Damat Ferid Paşa bir heyet ile Fransa'ya giderek 10 Ağustos 1920'de Sevr Anlaşmasını imzaladı.¹¹⁵ Bu anlaşmada da hilafet ile ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Sadece 36. maddede padişahın, dolaşısıyla halifenin İstanbul'da oturma ve bu şehri devletin başkenti olarak devam ettirme hakkı olduğu ifade edilmekteydi. Yalnız maddenin ikinci paragrafında Osmanlı hükümetinin Sevr Anlaşmasının asıl ve tamamlayıcı hükümlerine, özellikle de "ırki ve dini ve lisani ekalliyetlerin (azınlıkların)" hukukuna sadık kalmaması durumunda İtilaf Devletlerinin bu maddenin birinci paragrafındaki hükmü yeniden ele alıp, gözden geçirme haklarının

111 Öke, *a.g.e.*, s. 61.

112 K. Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şûraları," s. 106.

113 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Anlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara, 1977, s. 31-32.

114 22 Temmuz 1920 tarihli Saltanat Şurası ile ilgili detaylı bilgi için Bkz.: Yakut, "Mütareke Dönemi'nde Yapılan Saltanat Şûraları," s. 103-118.

115 Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 197-207; Kayra, *a.g.e.*, s. 79; Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, (Çev.: Şerif Erol), İstanbul, 1996, s. 241.

saklı olduğu da belirtilmekteydi.¹¹⁶ Cahit Kayra, bu maddenin İtilaf Devletlerinin, özellikle İngilizlerin, hizmetinde bir Osmanlı hilafet makamı ortaya çıkartılarak, İslam dünyasının Batılılar tarafından yönetilmesine zemin hazırladığı düşüncesindedir.¹¹⁷

Bütün gelişmeler karşısında Ankara hükümeti, 19 Ağustos'ta aldığı bir kararla Sevr Anlaşmasını imzalayanları ve Saltanat Şurasında anlaşma lehinde oy kullananları vatan haini olarak ilan etti. Bu kararın alınmasından bir gün önce 18 Ağustos tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan bir yazıda milletin anlaşmayı kabul etmediği belirtilmekte ve Damat Ferid hükümetinin bu hareketiyle memlekette derin bir karışıklığa neden olduğu söylenmekteydi. Makalede Anadolu'nun bu durum karşısında kendini İslamın gövdesine dayandırarak ölüm kararını reddettiği de vurgulanmıştı.¹¹⁸

TBMM'nin 25 Eylül 1920 tarihinde gerçekleştirilen gizli oturumunda, hilafet konusu ve İstanbul hükümetiyle bu konu üzerinde anlaşma yapmak arzusu dile getirildi. Encümeni Mahsus tarafından hazırlanan mazbatada hükümetin verdiği programın beşinci maddesinde hilafet meselesinin yer almaması konusu mebuslar tarafından eleştirildi. Açık görüşmeler sırasında "Hilafet meselesi ne oldu?" sorularının yöneltilmesinden çekinen mebuslar, böyle bir sorunun gelmesi durumunda dış güçlere karşı olumsuz izlenim doğmasından korktuklarından konunun gizli celsede görüşülmesini istemişlerdi. Toplantıda söz alan Karesi Milletvekili Basri Bey, İslamiyetin hükümet şekilleriyle ilgili kesin kurallar koymadığını belirterek, hükümetlerde aranan yegâne unsurun adalet olduğunu, baştaki imamın ise sadece belirli şartlara sahip olmasının esas kabul edildiğini vurguladı. Hilafet ile halife meselesinin aynı sayılmaması gerektiğini ifade ederek, meseleyi şahıslarla değil, mahiyeti ve hakikati yönünden ele alma-

116 Sevr Anlaşmasının orijinal metni için Bkz.: Erim, a.g.e., C. 1, s. 544.

117 Kayra, a.g.e., s. 80. Turgut Özakman konuyla ilgili düşüncelerini açıklarken, İngiltere'nin ilk olarak hilafet makamını, kendilerine bağlılığı nedeniyle Kral Hüseyin'e verme isteğinde olduklarını tekrarlar. Özakman, bunu gerçekleştiremeyeceğini anlayan İngiltere'nin politikasını değiştirerek Osmanlı hilafetine döndüğünü ve Sevr Anlaşmasında Halife-Sultanın İstanbul'da oturmasına izin verildiğini ifade eder. Bkz.: Turgut Özakman, *Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1998, s. 599.

118 "Sulh Muahedesi-Türkiye İslâm Âleminde Galeyan," *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 56, 18 Ağustos 1336 (1920), s.1; Osman Özsoy, *Sultanattın Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı*, 1918-1923, İstanbul, 2007, s. 288-289.

nın zorunluluğundan söz etti. Hilafet makamı tabiriyle saltanat makamında bulunan kişinin kastedilmediğini vurguladı.¹¹⁹

Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, padişah-halifenin Sevr'i imzalamakla kendi kendini hal' ettiği görüşündeydi. Hilafet meselesinin sadece Türkiye'ye ait bir mesele olmadığını üç yüz milyon Müslümanı ilgilendirdiğini söyleyen Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) Milletvekili Mesut Bey, bu nedenle sadece milletvekillerinin sözü ile işin çözümlenemeyeceğini ileri sürdü. Oturum başkanı da "üç yüz milyonu bize rapteden bir meseleyi burada müzakere etmek caiz değildir. Bugün Hindistan bizi İslamiyet nokta-yı nazarından müdafaa ediyor." diyerek Mesut Bey'in sözlerini destekledi. Ragıp Bey, meclisin saltanat ve hilafeti kurtarmak için mevcut olduğunu bu nedenle hassas konuların yerli yersiz tartışılmaması gerektiği düşüncesindeydi. Mustafa Kemal Paşa da İslam dünyasının dayanağı, sığınağı olan hilafet makamını ihmal etmenin hiçbir koşulda akıl kârı olmadığını vurgulayarak onu desteklemişti. Ayrıca hem İslam dünyasının hem de TBMM'nin "ikide bir de halife ve sultan meseleleriyle iştigal etmesinde mahzurlar" olduğunu ilave ederek sözlerini şöyle tamamlamıştı:

Maalesef şimdi makam-ı hilafet ve saltanatı işgal eden zat bu millet için hain bir adamdır. ... Bunun sayesinde bize bütün dünya, bütün düşmanlarımız atfı ehemmiyet etmektedirler.¹²⁰

Halifenin şer'an caiz kılınan hukukunun milleti yok etmek, yok oluşa sürüklemek amacıyla olamayacağının altını çizen Mustafa Kemal, "Bu milletin zihniyetinde mutlaka padişah ve halife olan zatın emrine bilâ-kaydüşart ve bilâ-tefekkür itaat etmek mecburiyetinde bulunduğundan dolayı bunu avucumuzda tutalım ve istediğimiz şeyleri kendimiz emredelim..." düşüncesinde olan İtilaf Devletlerinin makamı kullanma arzularından söz etti.¹²¹

Mustafa Kemal, hilafet makamının lağvedilmesinden söz edenlere de halifeyi doğrudan hedef alarak hareket edildiğinde yeni bir halifenin

119 TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. 1, C.1, 1ç. S. 1, Ankara, 1982, s. 134.

120 Y.a.g.z.c., s. 134-136.

121 Y.a.g.z.c., s. 136.

seçilmesi sorununun gündeme gelmesini, bunun da çeşitli siyasi sakıncalar doğuracağını söyleyerek yanıt verdi. Ona göre, makamın bütünüyle kaldırılması durumunda düşmanlar üzerinde tereddüt ve şüphe uyandıracak bir eyleme girişilmiş olacaktı.¹²²

Gizli celse görüşmelerinden de anlaşılacağı gibi TBMM'deki eğilim son derece açıktı. Vahideddin hain sayılmakta ve bulunduğu makama layık olmadığı belirtilmekteydi. Bu nedenle acilen değiştirilmesi isteniyordu. Fakat İngilizlere propaganda malzemesi kazandırmamak, dünya Müslümanlarının, özellikle de Hindistan'da bulunanların manevi desteklerini kesmemek, Anadolu halkının tepkilerine neden olmamak ve konunun milletlerin bağımsızlık davalarının önüne geçmesine engel olmamak için halifelik makamının kaldırılmasına sıcak yaklaşılmıyordu. Makamı kaldırmak yerine padişah-halifeyi, almış olduğu kararları, İslam düşmanlarının baskısı altında veren bir kişi olarak göstermek daha uygun bulunuyordu.¹²³

Nitekim Ankara hükümetinin Sevr Anlaşmasının hükümlerini değerlendirmek amacıyla kaleme aldrıp, konuyla ilgili görüşlerini belirttiği "Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi"¹²⁴ adlı 50 sayfalık bir broşürde de hilafet makamıyla ilgili benzer görüşlere yer verilmişti. Broşürde, İstanbul'un Türklere bırakılmasının temel nedeni olarak Anadolu halkının İngiliz, Rum, Ermeni çetelerine karşı boyun eğmesi, onların mezalimini sessizce kabul etmesi, silahını ve malını onlara teslim etmesi, anlaşmanın ağır şartlarına katlanması, Türk ve Müslümanlardan oluşan kuvvetleri çetelerin üstüne göndermemesi arzusu gösterilmekteydi. Nitekim İtilaf Devletleri bu amaca ulaşamayacak olursa İstanbul Türklerin elinden alınacaktı. İtilaf Devletlerinin, İstanbul'un Türklerin elinde bırakılmasına yönelik sahte izinlerinin bir diğer nedeni ise padişah-halife-

122 Y.a.g.z.c., s. 136-137.

123 Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslâm Dünyası*, s. 162-163.

124 *Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*, Ankara, 1336. Sözü edilen eserin yazarı belli olmamakla birlikte Halide Edip'in (Adivar) İngilizce anılarında yer alan, "Hikmet Bey bu antlaşmanın hükümlerini basitleştirerek açıklayan pek güzel bir yazı yazdı ve memleketle bunun kötü anlamını göstermek için elindengeleni yaptı." sözlerinden eserin Yusuf Hikmet Bayur tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Eserin yazarıyla ilgili yorum ve transkript edilmiş metni için Bkz.: Mete Tuncay, "Sevr'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayı" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1-2, 1979, s. 111-146.

nin, sarayını ve Babıâli'yi zırlı toparının tehdidi altında bulundurmak arzusuydu. Böylece padişah-halifeye kendilerinin satın aldıkları adamları vükela yaptırtıp, onları kendi memurlarıymışcasına kullanıp emirlerini uygulatabilmekte. Halifeye zorla tayin ettirdikleri şeyhülislamdan işlerine yarayacağı biçimde fetvalar alıp, daha önce yaptıkları gibi Müslümanları birbirine kırdırmaktı. Bunun örnekleri çok kısa süre önce yaşanmıştı. 1920 Nisan'ında Ferid Paşa hükümeti iktidara geldiği zaman, İngiliz baskısıyla Yunan zulmüne boyun eğmeyen Anadolu halkına karşı, şeyhülislamdan fetvalar alınıp, bu fetvalar daha İstanbul'da yayınlanmadan önce İngilizler tarafından 200.000 adet çoğaltılarak, başta Hindistan olmak üzere bütün İslam âlemine dağıtılmıştı.¹²⁵

Öyleyse esir tutulacak olan halifeden fetvalar alınarak ve bu makamı bir alet gibi kullanılarak yine Müslüman halkın sindirilmesi sağlanabilirdi. Bu nedenle Müslümanlar eğer tamamen mahvolmak istemiyorlarsa, hilafet makamını İngiliz esaretinden kurtarmak zorundaydılar.¹²⁶

Görüldüğü gibi Ankara hükümeti hilafet konusunda dinin "bütünleştirici" ve "ortak kimlik verici" rolünden faydalanmaya çalışmaktaydı. Sevr Anlaşmasını imzalayarak dini otoritesini kaybetme noktasına gelen İstanbul hükümeti, her fırsatta dine bağlılığını öne çıkaran Ankara hükümetinin eline büyük bir fırsat vermişti. Bu aşamadaki en önemli gelişme Ankara hükümetinin iki ay kadar süren tartışmaların ardından 20 Ocak 1921'de, Teşkilat-ı Esasiye Kanununu kabul etmesi oldu. Kanunun üçüncü maddesinde, "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti' unvanını taşır." ibaresi yer almaktaydı.¹²⁷ Devletin adının "Türk Devleti" değil de "Türkiye Devleti" olması, etnik kökeni, dili ve kültürü ne olursa olsun, belli bir siyasal coğrafya (misak-ı milli sınırları) içinde yaşayan insanların siyasal birleşmesinin en üst noktası olan yeni devleti bütün kucaklayıcılığıyla ifade ediyordu.¹²⁸

125 *Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*, s.8-10.

126 *Y.a.g.e.*, s. 10.

127 Kili-Gözübüyük, *a.g.e.*, s. 91.

128 Tanör, *a.g.e.*, s. 194-195.

Ankara hükümetinin dinin birleştirici misyonunu kullanıp, hilafet makamına sahip çıkması İstanbul hükümeti ileri gelenleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Konuyla ilgili en şiddetli tepkilerden biri de eski şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi'den geldi.¹²⁹ Mustafa Sabri, "Makam-ı Hilâfet ve Ankara Hükümeti"¹³⁰ adlı yazısında Anadolu'da kaldırılan isyan bayrağının "liva-ül-hamd" (Hz. Muhammed'in ümmetinin mahşer günü altında toplanacakları bayrak) sıfatını üstlenmeye kadar işi vardırıdıklarını söyleyerek, Ankara hükümetine karşı şöyle veryansın etmekteydi:

Asırlardan beri Türklere ve bil-cümle Müslümanlara teveccühgâh olan makam-ı hilâfet ve saltanatını parçalamak isteyen ve aslı, nesli gibi mezhebi, meşrebi belli olmayan bir sergerde Ankara'da kurduğu ve idam sehpalarıyla desteklediği ve o sehpalardan akıtılan (Müslüman kanlarıyla) hayme-i şekavetinden (eşkıya çadırından) sesini yükselterek ve dumanlı günü seven bir kurt ihtirasıyla Devlet-i Osmaniye'nin eyyâm-ı felâketinden istifade sevdasına düşerek bilâ-irs ve istihkak hâlâ İstanbul'da câlis (oturan) serir-i saltanat ve imaret olan Sultan Osman oğlunun makamına kaim olmak iddiasında bulunuyor...¹³¹

Mustafa Sabri, aynı makalesinde Ankara hükümetinin hilafet makamıyla ilgili planladığını düşündüğü noktaları da şöyle özetlemekteydi:

Mustafa Kemal, hükümet-i icraiyyeyi Ankara'ya naklederek hilafeti İstanbul'da bırakmak tarzındaki paylaşma usulünü kabul ettirmeye çalışmak suret-i iğfâlkâresiyle (aldatmacasıyla) hilâfeti de mâhir-âne

129 Mustafa Sabri Efendi, toplam dört kez şeyhülislamlık görevinde bulundu. Bu görevlerden sonuncusu, 21 Temmuz 1920 tarihinde kurulan beşinci Damat Ferid Paşa kabinesindeydi. Sevr Anlaşması da Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında imzalamıştır. Kabine toplantılarında Anadolu'daki milli harekete karşı sert tedbirler alınmasını, Ticaret ve Ziraat Nazırı Cevad Bey ile birlikte savunan Mustafa Sabri, görüşleri kabul edilmediği için istifa etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: *İlmiye Salnamesi*, s. 526-528; Altunsoy, a.g.e., s. 254-260; *Türkiye'de İslâmlık Düşüncesi*, (Haz.: İsmail Kara, C. 2, İstanbul, 1987, s. 263-265; Ali Sankoyuncu, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılabları Karşılı Tutum ve Davranışları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 13, S. 39, Kasım 1987, s. 787-812.

130 Mustafa Sabri, "Makam-ı Hilâfet ve Ankara Meclisi," *Peyam-ı Sabah*, No: 11210, 9 Şubat 1337 (1921), s. 1-2.

131 Y.a.g.g., s. 1.

(ustaca) ihtilâs etmek (kapmak, almak) yani o sıfat-ı mukaddeseyi de haliyle eline almak istiyor.¹³²

Mustafa Sabri Efendi'nin Ankara hükümetinin hilafet makamını sahiplenme arzusunda olduğuna yönelik görüşleri aslında İstanbul hükümetinin Sevr Anlaşmasının ardından konuyla ilgili ortaya koyduğu duygu ve düşüncelerin birer yansımasıydı.

Görüşlerinin sert bir üslupla ifade edilmesinde ise 1921 yılının Şubat ayı başlarında Hindistan'ın Lucknow Şehri'nde toplanan Hilafet Konferansında alınan kararın önemli rolü vardı. Bu karar, Osmanlı padişahının Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Kuva-yı Milliye'yi tanıması ve destek olması yolundaki istektir.¹³³

1921 yılının Şubat ayı içinde yaşanan bir diğer gelişme 1. İnönü Zaferinin ardından, 21 Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı oldu. İtilaf Devletleri, İstanbul hükümetine gönderdikleri çağrıda Mustafa Kemal'in veya Ankara hükümetinin yetkili bir temsilcisinin de İstanbul hükümetinin temsilciler kuruluna katılmasını kararlaştırdı. Ayrıca bu teklifin Ankara hükümetine İstanbul hükümeti tarafından bildirilmesi istendi.¹³⁴ Konuyu Ankara hükümetine bildirmekle görevlendirilen Tefik Paşa ile Mustafa Kemal arasında gerçekleşen telgraf görüşmeleri stratejik bir şekilde yürütüldü. Mustafa Kemal'in 28 Ocak 1921'de Tefik Paşa'ya gönderdiği telgrafta şu isteklere yer verilmekteydi:

Padişah, TBMM'ni tanıdığını kısa bir buyrukla açıklayacaklardır. Bu buyruk padişahlık ve halifelik makamının dokunulmazlığını temel ilke olarak kabul etmiş olan TBMM'ni şimdiki durumu, niteliği ve yetkisiyle padişahın kabul buyurduklarını kapsayacaktır.¹³⁵

Londra Konferansı için İstanbul-Ankara arasında yaşanan temsil krizi, Londra'da Tefik Paşa'nın stratejik davranışı nedeniyle müttefik dev-

¹³² Y.a.g.g., s. 2.

¹³³ Öke, a.g.e., s. 69.

¹³⁴ E. Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara, 2007, s. 92.

¹³⁵ Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı," *Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, Ankara, 2009, s. 150-151.

letlerin amaçladıkları doğrultuda ilerlemedi. Bununla beraber konferans, Sevr Anlaşması maddeleriyle ilgili bir düzenleme değil, ardından yaşanan yeni bir Yunan saldırısı getirdi.

Hilafet konusundaki tartışmalarla ilgili Londra Konferansında dikkatimizi çeken en önemli nokta, Bekir Sami Bey'in Ankara hükümeti adına, Londra'da yaptığı gizli görüşmelerdir. Bekir Sami Bey 4 Mart'ta İngiltere Başbakanı Lloyd George ile görüşerek, Türkiye'nin İngiltere ile bir anlaşmaya varmak niyetinde olduğunu belirtti. Boğazların ve Türkiye'nin güvenliğinin ve egemenliğinin güvence altına alınması durumunda Boğazlar sorununun İngiltere'nin hoşlanacağı biçimde çözümlenmesinin kabul- lenilebileceğini ifade etti. Askeri değeri olmayan Yunanistan'ın yerine Tür- kiye'nin geçmesi gerektiğini belirterek, Kafkasya'nın Türkiye ile kuzeydeki ülkeler arasında barikat şeklinde kullanılması önerisinde bulundu. Böylece Sovyet yayılmasına Türkiye'nin yardımıyla engel olunabileceğini söylemek- te, Türkiye'nin tüm araçlarının ve halifelik makamının İngilizlerin emrine verilebileceğini belirtmekteydi. Lloyd George, Türkiye'nin Kafkaslar'da bir barikat olarak kullanılmasını önemsemekle birlikte, Bekir Sami'nin öneri- sini ancak İzmir sorunu çözümlendikten sonra inceleyebileceğini bildirdi. Bekir Sami Bey ise bu önerinin Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasına gücünün yetmeyeceğini, kendisine İzmir'le ilgili verilen yönergenin kesin ve değişmez olduğunu söyleyerek Lloyd George'un önerisini kabul edeme- yeceğini açıkladı.¹³⁶ Nitekim 26 Mayıs 1921 tarihli *Islamic News* gazetesinde yayınlanan bir başmakale; İngiltere'nin Londra Konferansında Türkiye ile kurulabilecek bir dostluğu elinden kaçırdığını belirtmekte, İngiltere'nin Türklerle dost olmasının İslamla dost olması anlamına geldiğini, aksinin ise kendi geleneğini kaybetmesi olduğunu savunmaktaydı.¹³⁷

Ankara hükümetinin hilafet makamına sahip çıkıp, uluslararası alanda bazı kazanımlar elde etmeye çalışması İstanbul hükümetinin konuyla ilgili kaygılarının boşuna olmadığını göstermekteydi. 1 Mart 1921'de Mosko- va'da gerçekleştirilen Türkiye-Afganistan İttifakında yer alan bir madde de

136 Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)," *Belleten*, C. XLV/1, S. 177, Ocak 1981, s. 399-400.

137 *Islamic News*, 26 Mayıs 1921'den aktaran: Satan, a.g.e., s. 121.

Ankara hükümetinin niyeti iyice belirginleşmişti. İttifak Anlaşmasının üçüncü maddesinde, “Afganistan Devleti’nin asırlardan beri İslamiyete rehberlik ve güzel hizmetler ifa etmiş olan ve hilafet âlemini elinde tutan Türkiye’nin bu alanda lider olduğunu bu münasebetle tasdik eder.”¹³⁸ ifadesi yer almaktaydı. TBMM hükümeti bu maddeyle Türkiye’nin hilafeti elinde tutan lider yönetim olduğunu başka bir devlete de onaylatmış oluyordu.¹³⁹

İslam dünyası da Afganistan ile aynı düşünceler etrafında birleşmekteydi. 25 Haziran 1921’de Hindistan’ın Patna Şehri’nde başlayan ve iki gün süren “Cemiyetü’l-Ulema Konferansı”nda Ankara hükümetinin İslamın kutsal yerlerini, İstanbul’u, kurtarmak üzere “kılıcını çekip, cihat’a yöneldiği” belirtilmekte ve bu nedenle İslam âleminin Ankara hükümetini bütün kalpleriyle desteklediği ifade edilmekteydi.¹⁴⁰

8 Temmuz 1921’de Karaçi’de toplanan Hilafet Konferansında da İslam adına savaşan Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın cesareti dolayısıyla kutlanması gerektiği belirtilmekteydi. Ayrıca İngiltere hükümetinin gizlice veya aleni olarak Mustafa Kemal Paşa ile savaşmakta olduğu; bu nedenle hiçbir Müslümanın, İngilizlerce karşı cepheye gönderilip Anadolu’da Gazi Paşa’ya karşı savaşmak istemiyorsa orduya yazılmaması gerektiği hatırlatılmaktaydı.¹⁴¹ Hindistan Müslümanlarının, hilafet makamını koruma ve savunma konusunda Ankara hükümetine duymuş oldukları güven İngiltere’nin hoşuna gitmemekteydi. İngilizler, Ankara hükümeti ileri gelenlerinin Müslüman değil ateist olduklarını söyleyerek, İslamın en büyük düşmanı olan Bolşeviklerin etkisi altında kaldıklarını ileri sürdüler.¹⁴²

Yayılmaya çalışılan bu düşüncelerin, Hindistan Müslümanlarının desteklerini azaltabileceğinden çekinen TBMM hükümeti, Paris’te bulunan Hint Müslümanları temsilcilerini Anadolu’ya davet etti. Bekir Sami Bey tarafından kabul edilen heyet üyelerine Ankara hükümetinin hilafet makamıyla ilgili düşünceleri açıklandı. Bekir Sami Bey, bu tarz kötü pro-

138 *Düstur*, 3. Tertib, C. 2, s. 99.

139 Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul, 1987, s. 96-98.

140 Öke a.g.e., s. 69-70.

141 Y.a.g.e., s. 70.

142 Fida Hussain, “Hindistan Matbu’atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılâbı,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 89.

pagandaları reddederek yalanladı. "... Bizim başlıca maksadımız hilafeti kurtarmak ve halifemizin Türk milletine tam bir istiklâl ve vasi-yi hürriyet verdirmektir..." diyerek halifelik makamına verdikleri önemi vurguladı. Ortaya çıkan kötü söylentilerin aksine Anadolu'nun bütün camilerinde halife adına hutbe okunmakta olduğunu belirtti.¹⁴³

İngilizlerin, Ankara hükümetini bütün İslam âleminde gözden düşürme çabalarına, İstanbul hükümeti de yoğun destek vermektedir. Ali Kemal, 1921 yılının Ağustos ayında *Peyam-ı Sabah*'ta yayınlamış olduğu bir makalede Ankara hükümetine sert çıkmakta ve "Mebuslar, Hükümet'in elinde birer figürandır. Bu ibadullahın bu milletle zavallı Anadolu Türk'ü ile ne irken, ne neslen, ne fikren, ne emelen münasebetleri yoktur. Bu milletin muradını temsil edenler vardır. Onların başında padişah vardır." sözleriyle İstanbul hükümetinin görüşlerini dile getirmektedir.¹⁴⁴

Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen Sakarya zaferi, Ankara hükümetinin uluslararası alandaki itibarını artırdı. Bu dönem İslam dünyası açısından da önemli değişikliklere sahne olmaktaydı. 1921 yılının sonunda Hicaz Kralı Hüseyin'in oğullarından Faysal'ın Irak'a, Abdullah'ın ise Ürdün'e krallıkları kesinleşmişti. Bu devletler İngiliz yönetimi altında idare edilecekti. Lübnan ve Suriye'de ise Fransız yanlısı hükümetler kurulmuştu. 1922 yılı başlarında Mısır İngiltere'nin ileri sürmüş olduğu koşullarla bağımsızlığını elde etti. Hindistan çeşitli özerklikler alabilmek için mücadelesini sürdürmekteydi. Buna rağmen Lloyd George, "İngiliz destek ve yönlendirmesi olmadan kendi yönetimine geçemeyeceğini" hatırlatmıştı. Ankara hükümetine yöneltilen pazarlık önerilerinde de benzer hususlara yer verilmekteydi.¹⁴⁵

Büyük Taarruzdan önce Ankara ile İstanbul hükümetleri arasında sürdürülen görüşmeler bir nevi saltanatın geleceğini belirledi. Ayrıca Ankara hükümetinin halifelik hakkındaki düşünceleri de daha net bir şekilde ortaya çıktı. Ankara, bir yandan Büyük Taarruza hazırlanırken diğer yandan da barış doğrultusunda diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Bu

143 "Makam-ı Hilâfet'e Anadolu'nun Merbutiyeti," *Vakit*, No: 1316, 7 Ağustos 1337 (1921), s. 1.

144 Ali Kemal, "Bir Kere de Millete Sorulsa," *Peyam-ı Sabah*, No: 959-11389, 4 Ağustos 1337 (1921), s. 1.

145 Koloğlu, *Gazi'nin Çağında İslâm Dünyası*, s. 204-206.

görüşmeleri gerçekleştirmek için Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey görevlendirilmişti. Yusuf Kemal Bey'in Paris ve Londra görüşmelerine başlamadan önce İstanbul'a gitmesi kararlaştırıldı. Amaç, kendisinin İstanbul hükümeti adına da yetkili olduğunun vurgulanmak istenmesiydi. 16 Şubat 1922 günü İstanbul'da Sadrazam Tefik Paşa ile görüşen Yusuf Kemal Bey, TBMM hükümetinin hilafet makamına bağlı olduğunun altını çizdi. Ardından Sultan Vahideddin ile yaptığı görüşmede, Ankara hükümetinin komünist ve cumhuriyetçi olmadığını, "makam-ı hilafet'i tanıdığını ve zat-ı hümayunlarından da kendisinin tanınmasını istirham ettiğini" söyledi. Yusuf Kemal Bey, görüşmenin ardından Vahideddin'in duymuş olduğu bu sözlerden memnun olduğunu aktarmakta ayrıca padişahın kendisiyle milleti arasına Yunanlıların girdiğinden söz ederek, onlar memleketten çıkarılmadıkça bu konuda başarı sağlanamayacağını bunun için de itidal ile hareket edilmesini tavsiye ettiğini rapor etmektedir.¹⁴⁶

Hariciye vekilinin İstanbul'da padişah ile görüşmesi TBMM'de de tartışmalara neden oldu. 6 Mart 1922'de yapılan gizli celsede verilen soru öncelikleri hariciyeye vekâlet eden Mahmut Celal Bey tarafından cevaplandı. Celal Bey konuşmasında, Heyet-i Vekile'nin İstanbul hükümetini son defa olmak üzere vatan ve vicdan görevine çağırmayı uygun bulduğunu belirterek, Yusuf Kemal Bey'e Avrupa'ya giderken İstanbul üzerinden geçip, gerekli şahıslarla ve isterse halifeyle görüşme yetkisinin verildiğini ifade etti.¹⁴⁷ Ardından söz alan Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa da (Çakmak) "Yusuf Kemal Bey, Avrupa'ya sırf maksadı millimizi, misak-ı millimizi teşrih ve izaha gitmişti. Bu misak-ı milli dahilinde İstanbul'da bizim kabul ettiğimiz bir makam-ı hilafet vardır. Oraya uğramadan sıvışıp gitmek doğrudan doğruya bizim kuvvetsizliğimizi cihana ilan etmek demektir." diyerek halifelik makamının Ankara hükümeti tarafından tanındığını bir kez daha net bir biçimde belirtti.¹⁴⁸

1922 yılı TBMM hükümetinden ulusal egemenliğe giden yolda "zafer yılı" olarak adlandırılır. Kazanılan zaferde İstanbul hükümetinin hiçbir katkı-

146 Ömer Akdağ, "Büyük Taarruz'dan Önce Ankara ile İstanbul Arasında Saltanatın Akıbetini Tayin Eden Bir Görüşme," *Türkler*, (Editör: K. C. Güzel- K. Çiçek- S. Koral), C. 16, Ankara, 2002, s. 99.

147 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, D. 1, C. 3, 1. S. 3, Ankara, 1980, s. 14-19.

148 *Y.a.g.z.c.*, s. 39.

sı yoktur. Fakat son aşamada bazı merramionik görüntüler de dikkat çekmektedir. Nitekim Başkomutanlık Meydanı Muharebesinin başlamasının ardından, İstanbul'da 1 Eylül 1922'de Ayasofya ve Fatih camilerinde mitingler düzenlenip Türk ordusunun zaferi için dualar edilirken, veliaht Abdülmecid Efendi oğlu Ömer Faruk¹⁴⁹ ile birlikte Fatih mitingine katılmıştı.¹⁵⁰ Türk ordusunun İzmir'e girdiği günlerde telaşlanan Vahideddin ise Yüksek Komiser Rumbold'u saraya davet etmiş, ayrıca 15 Eylül'de yakınlarının tavsiyelerine uyarak savaşta hayatlarını kaybedenlerin ruhuna Fatih okumak üzere Fatih Camii'nde düzenlenen mevlit törenine iştirak etmişti. Yaşanan süreç, Rumbold tarafından 19 ve 23 Eylül tarihli iki telgrafla Londra'ya şifrelenmiştir. Telgraflarda milliyetçilerin kazanmış olduğu büyük zaferin padişahı epey rahatsız ettiği belirtilmekte ve yapılan tekliflere rağmen Mustafa Kemal'e kutlama telgrafı göndermeye karşı çıktığı üzerinde durulmaktaydı. Ayrıca Vahideddin'in Kemalistlerin er geç İstanbul'da başa geçmeleri durumunda tek çözümün İstanbul'dan ayrılmak olduğunu belirttiği ve bu noktada kendisine önceden haber verilmesini istediği de bildirilmişti.¹⁵¹

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Anlaşmasının ardından saltanat ve hilafet makamlarının kaldırılacağıyla ilgili söylentiler artmaya başladı. İtilaf Devletlerinin 28 Ekim 1922'de TBMM ve İstanbul hükümetini birlikte Lozan Konferansına davet etmeleri zihinlerdeki karışıklığı iyice artırdı. İtilaf Devletleri açısından amaç şüphesiz "böl ve yönet" politikasını uygulamaktı. İstanbul hükümeti ise kazanmadıkları bir zafere üstüne oturmak arzusundaydı. Nitekim Sadrazam Tevfik Paşa, önce damadı aracılığıyla Mustafa Kemal'e haber yollayarak (17 Ekim), ardından da ikinci bir telgraf göndererek (29 Ekim), ülkenin düşmandan temizlenmesinden sonra aralarında ayrılığın kalmadığını ifade etmekte ve Lozan'a birlikte gidilmesi gerektiğini belirtmekteydi.¹⁵²

149 Mustafa Kemal Paşa, Ömer Faruk'u şahsen tanıyordu. Genç şehzade de babası gibi Mustafa Kemal Paşa'ya mektuplar yazmış, kendisiyle bağlantıda olan Mustafa Kemal Paşa'nın bazı arkadaşlarıyla haberler göndermişti. Paşanın değerlendirmesiyle, Ömer Faruk padişah ve halife olmak istiyordu. Bkz.: *Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar*, (Derleyen: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu), İstanbul, 2010, s. 4-5.

150 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1996, s. 20.

151 Salâhi R. Sonyel, *Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı*, C.3, Ankara 2008, s. 1715-1716.

152 Osman Selim Karahanoglu, *Atatürk - Vahdeddin Kavgası*, İstanbul, 2014, s. 293-294.

Mustafa Kemal, Tevfik Paşa'ya cevabında tek muhatabın TBMM hükümeti olduğunu söylemekte ve İstanbul hükümetinin devreden çıkmasını istemektedir. Tevfik Paşa ile gizlice yürütülen haberleşmelerden bir sonuç çıkmayınca konu meclise taşındı. 30 Ekim 1922'de toplanan TBMM'nin öğleden sonraki oturumu Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplandı. Önce İstanbul hükümetiyle TBMM'ni karşı karşıya getiren telgraflar okundu. Mebuslar gizlice yürütülen görüşmelerden yeni haberdar olmuşlardı. İlk sözü alan Antalya Milletvekili Rasih Efendi, Tevfik Paşa'nın telgrafında geçen İstanbul hükümetinin "Âlem-i İslâm nazarındaki mevkii" ibaresine istinaden, "Âlem-i İslâm nazarındaki mevkiye kalırsa bu imza sahibi gibi Âlem-i İslâm kör değildir. Âlem-i İslâm, vaziyeti çok evvel görmüştür; Âlem-i İslâm, hiçbir vakit Âlem-i İslâm'ın İstanbul'da bir reisi vardır diye oraya bir murahhas göndermemiştir. Bu son felâket senelelerinde onların ihaneti, onların bu dâvadaki azim-i lâkaydisini görerek Âlem-i İslâm da onlara lânet etmiştir..." sözleriyle İslam dünyasının İstanbul hükümetine ne kadar az değer verdiğini ifade etti. Ayrıca "Âlem-i İslâm; Âlem-i İslâm'ın alemdarlığını, İslâm'ın müdafiliğini yapan ve İslâm'a kurulan tuzağı parça parça ederek yüzlerine atmak kudretini gösteren Anadolu meclisine ve Anadolu hükümetine göndermiştir" diyerek bütün İslam âleminin başından beri Ankara hükümetinin yanında olduğunu hatırlattı.¹⁵³

Hüseyin Avni Bey, İstanbul hükümetinin hilafet makamına "patrilik süsü" verdiği düşüncesindeydi. Ayrıca İstanbul'daki idarecilerin bu hareketleriyle "sanki papanın postu gibi murahhasını kabul ediyormuş gibi hareket ettiklerini" belirtti.¹⁵⁴

Nafia Vekili Fevzi Bey de konuşmacıları destekleyerek, hilafet makamının esaret altında olduğunu, onu ancak TBMM'nin koruyabileceğini, pek çok İslam devletinin meclise gönderdiği telgrafların da bunun en önemli delili olduğunu söylemekteydi.¹⁵⁵

Kırşehir Milletvekili Yahya Galib Bey'in "...TBMM'nin, halife namında bulunan hainin dine karşı olan ihaneti üzerine teşekkül etmiş

¹⁵³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. 1, İç. S. 3, 129. İçtima, C. 24, Ankara, 1960, s. 272.

¹⁵⁴ *Y.a.g.z.c.*, s. 273-276.

¹⁵⁵ *Y.a.g.z.c.*, s. 277.

bir Meclis-i Âli olduğunu Âlem-i İslâm tamamiyle biliyordu... İstanbul'da ki o hünkârın vücudu nedir? Oradaki vâkelânın vücudu nedir? Kiminle alâkadarlardır? Eğer milletle alâkadar zannında isek, katiyen milletle alâkaları yoktur. Eğer İngilizlerle alâkadar ise ben Lloyd George'un zabıta memuruyum, desin ve Âlem-i İslâm'dan katiyen bahsetmesin. Âlem-i İslâm'dan bahsetmesi, Âlem-i İslâm için bir zul teşkil eder. Çünkü bu söz, öyle bir ağızdan çıkıyor ki; Âlem-i İslâm'ın, Yunan askerinin süngüsü altında ezilmesinin sebebi müstakil kendisidir. Buna bakmalı, utanmalı, hayâ etmeli... İstanbul'da halife denilen adam, dinî İslâm'la alâkadar değildir... Müslümanların böyle bir halifeleri yoktur..." sözleri alkışlarla karşılandı.¹⁵⁶

Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini ifade ederek yerine dinç ve millî bir Türkiye Devleti'nin doğduğunu ve bütün hâkimiyetin onda olduğunu dile getirdi. İstanbul'da bulunan ve hükümet olduğunu iddia eden heyetin, hükümet olabilmek için gerekli olan araçların, niteliklerin ve meziyetlerin hiçbirine hukuken sahip olmadığının da altını çizdi.¹⁵⁷

Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfid Bey'e göre, İstanbul'da kurtarılması gereken üç şey vardı. Bunlardan birincisi, İstanbul'du. İkincisi, haksızlığa uğrayan, baskı altında ezilen halktı. Üçüncüsü ise hilafet makamıydı. Müfid Bey, hilafet makamı sözü ile halifenin şahsının kastedilmediğini de özellikle belirtmekteydi.¹⁵⁸

Konuşmaların ardından söz alan Edirne Milletvekili Kâzım Karabekir Paşa ise yaşanan zorlu süreci detaylarıyla şöyle anlatmaktadır:

Harb-i Umumi'de cihad ilân edilmiş iken, kendi şahsıma ve kumandan olarak söylüyorum, gerek Çanakkale'de gerek Irak'ta mütemadiyen İslâm askeriyle harb ettim. Halbuki bugün İstiklâl Muharebesini yaparken ve aleyhimize bir cihad fetvası çıkarmış iken Şark'ta İslâm kardeşlerimle en yakın temasta idim. Onlar ilk ellerini

¹⁵⁶ Y.a.g.z.c., s. 277-278.

¹⁵⁷ Y.a.g.z.c., s. 278.

¹⁵⁸ Y.a.g.z.c., s. 279.

bize, Anadolu milletine uzatmışlar ve İstanbul hükümetini tel'in etmişlerdir. Demek oluyor ki, oradan çıkan cihad fetvalarının değil milletin birliğinin, milletin ruhundan doğan azmin kıymeti vardır. İşte buna en güzel misal İran, Afgan gibi İslâm kardeşlerimizin Ankara'da bulunmasıdır.¹⁵⁹

Kâzım Karabekir'i izleyen konuşmalar da İstanbul hükümetinin halifelik makamını hak edecek hiçbir çaba göstermediğini ortaya koymayı yönelikti.¹⁶⁰

Mecliste, konuyla ilgili son konuşma Hariciye Vekili Edirne Milletvekili İsmet Paşa tarafından yapıldı. İsmet Paşa konuşmasında hilafet ile ilgili tartışmalara hiç girmeyerek doğrudan Barış Konferansındaki temsiliyet meselesini vurguladı. "Biz Âlem-i İslâm'ın, mücahedenin (din düşmanlarıyla savaşın) yalnız TBMM tarafından yapılmakta olduğunu tefrik edecek (ayırta) edecek kadar mütarakki (ileri) olduğuna kemâli ihtirâmla (üst derece de saygı ile) kaani bulunuyoruz." diyerek atılan adımlarda İslam dünyasının da yanlarında olacağını düşündüklerini ifade etti.¹⁶¹

Önergelerin hepsinde, vatana ihanet eden kişilerden oluşan bir heyetin barış konferansına katılmasına kesinlikle karşı çıkılmakta ve bu ihanetin sorumlularının cezalandırılmaları istenmekteydi.¹⁶²

Sinop Milletvekili Rıza Nur ve aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu 78 arkadaşının vermiş oldukları önerge ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini, yeni Türkiye hükümetinin onun vârisi olduğunu ve hilafet makamının esaretten kurtarılacağını belirtmekteydi.¹⁶³ Önerge gerekçesiyle birlikte okunduğunda, yeni bir devletin doğuşunu ilan eden bir kuruluş bildirgesi niteliğinde olduğu açıkça dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

159 Y.a.g.z.c., s. 280.

160 Y.a.g.z.c., s. 281-289.

161 Y.a.g.z.c., s. 290.

162 Y.a.g.z.c., s. 291-292.

163 Y.a.g.z.c., s. 292-293.

164 Kâzım Karabekir, önergeyi Rıza Nur'a hazırlatan kişinin Mustafa Kemal olduğunu belirtmekte önerge önüne geldiğinde "Hanedan-ı Ali Osman ma'dûm (mevcut olmayan) ve tarihe muntakidir (miras kalandır)." sözü çıkartılmadan imzalamayacağını söylediğini ifade etmektedir. Bkz.: Osman Selim Karahanoğlu, *Atatürk - Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul, 2013, s. 249.

Yaşanan tartışmaların ardından oturum başkanı Mustafa Kemal, hazırlanan önergeleri oylamaya sundu. Fakat ikinci grup¹⁶⁵ üyelerinin oylamaya katılmayarak yaptıkları engelleme yüzünden görüşme yeter sayısına (161 kişi) ulaşamadı.¹⁶⁶ İkinci grup üyelerinin bu hareketlerinin nedeni, oylamaya sunulan önergelerde hilafetin durumunun açıkça belirtilmemiş olmasıdır.

Bir sonraki meclis oturumu 1 Kasım 1922'de gerçekleştirildi. Oturum başkanlığına iki değişiklik önerisi verilmişti. Bunlardan biri Rıza Nur'a aitti. Rıza Nur önergesinin hilafetle ilgili 6. maddesini, getirilen eleştiriler nedeniyle yeniden kaleme almıştı. Düzenlenen maddenin son şekli şöyledir:

Hilâfet Türklere, Hanedan-ı Âli Osman'a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinâdgâhıdır (dayanacak yeridir). Halifelîğe TBMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâken eslah (iyi) ve erşed (doğru yola daha yakın) olanı intihab olunur (seçilir). TBMM hükümeti hakkı meşruu olan Makam-ı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtaracaktır.¹⁶⁷

İkinci önerge, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey ve ikinci gruptan 25 arkadaşına aitti ve toplam iki maddeden oluşmaktaydı. Önergenin birinci maddesi, misak-ı milli sınırları içinde TBMM hükümetinden başka hiçbir hükümet şeklinin tanınmayacağını belirtmekte, 16 Mart 1920 tarihinden itibaren şahsi hâkimiyete dayanan İstanbul'daki yönetimin tarihe intikal ettiğini ifade etmekteydi. Önergenin ikinci maddesinde ise hilafet makamının "istinatgâhı"nın ancak "Türkiye Devleti" olduğu belirtilmekte, halifelîğe TBMM tarafından "evlâdiyet usulüyle intikal etmek üzere" Osmanlı hanedanından reşit, bilgi ve ahlaki açıdan en donanımlı olan üyesinin oturum yeter sayısının üçte iki çoğunluğuyla seçilmesi isten-

165 Ortak paydaları, Mustafa Kemal ve ekibine karşıtlık olan muhalefet bloğudur. Kadrosu içinde yer alanlar arasında demokratik yönetim biçimini benimseyen inatçı liberal entelektüellerden, tutucu saltanat taraftarlarına kadar geniş bir panorama çizilebilir. Bkz.: Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*, İstanbul, 2001, s. 61.

166 *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. 1, İ. S. 3, 129. İçtima, C. 24, s. 296-297.

167 *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. 1, İ. S. 3, 130. İçtima, C. 24, s. 304.

mekteydi.¹⁶⁸ Bu maddeyle halifelik makamına Osmanlı hanedanı dışından bir kişinin gelmesine engel olunmak istenmekteydi.

Tekliflerin okunmasının ardından kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, hilafet makamının niteliğini açıklayarak, saltanat ve hilafet makamlarının birbirinden ayrılabilirliğini anlatan uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasının başında; Tevfik Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafın amacının, düşmanlara karşı fiilen ve hukuken başarıya ulaşan milli hükümeti zayıflatmaya yönelik olduğunu belirterek, "... bir milletin hukuk-ı hakimiyet ve saltanatının bir şahıs uhdesinde temsil edilmesine" izin verilmesinin yanlışlığından söz etti.¹⁶⁹

Ardından hilafet makamının İslam tarihi içinde nasıl ortaya çıktığını ve nasıl bir gelişim süreci izlediğini bütün detaylarıyla özetledi. Milletın geleceğini doğrudan kendi eline alıp, milli saltanat ve egemenliği bir kişide değil, halkın seçtiği vekillerden oluşan Yüce Meclis'te temsil ettiğini, bu meclisten başka saltanat makamı ve hükümet şeklinin olmadığını belirtti. Hilafet makamının istikbali konusunda ise şu açıklamayı yaptı:

Hulefayı Abbasiye devrinde Bağdad'da ve ondan sonra Mısır'da hilafet makamının asırlarca müddet saltanat makamıyla yan yana ve fakat ayrı ayrı bulunduğunu gördük. Bugün dahi saltanat ve hâkimiyet makamıyla makam-ı hilâfetin yan yana bulunabilmesi en tabii halâtandır. Şu farkla ki: Bağdad'da ve Mısır'da saltanat makamında bir şahıs oturuyordu. Türkiye'de o makamda aslanan milletin kendisi oturuyor. Makam-ı hilâfette dahi Bağdad ve Mısır'da olduğu gibi bi-kudret veya mülteci bir şahs-ı âciz değil, istinatgâhı Türkiye Devleti olan bir şahs-ı âli oturacaktır. Bu suretle bir taraftan Türkiye halkı asri (çağdaş) bir devlet-i mütemeddine (medeni) halinde her gün daha rasın (dayanıklı) olacak, her gün daha mesut ve müreffeh olacak, her gün daha çok insanlığını ve benliğini anlayacak, eşhasın (kişilerin) hıyaneti tehlikesine kendini maruz bulundurmuyarak ve diğer taraftan makam-ı hilafet de bütün Âlem-i İslâm'ın ruh ve

168 Y.a.g.z.c., s. 304-305.

169 Y.a.g.z.c., s. 305.

vicdanının ve imanının nokta-ı râbıtası (ilgi noktası) kulûb-ı İslâmiye'nin (Müslümanların kalplerinin) bâdii inşirahı (açılma nedeni) olabilecek bir izzat (ululuk) ve ulviyetle (yücelikle) tecelli edecektir (belirecektir).¹⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasının tamamlanmasının ardından oturum başkanı Rıza Nur ve arkadaşlarıyla Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının önergelerinin kanun-ı esasi, Adliye ve Şeriyye encümenlerinden oluşan bir heyete gönderilmesini oylamaya sunarak kabul etti.¹⁷¹

Karma encümen, TBMM'de oturuma verilen arada teklifleri görüşmeye başladı. Görüşmelerin uzaması üzerine Encümen Başkanı Hoca Müfit Efendi'den söz alan Mustafa Kemal Paşa oldukça sert bir konuşma yaptı. Egemenliğin, tartışma ve görüşmeyle kimseye verilemeyeceğini, ancak güçle, erkle ve zorla alınabileceğini söyledikten sonra sözlerine şöyle devam etti:

Bu bir emr-i vakidir (olup bittir). Mevzubahis (söz konusu) olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten bir emr-i vaki olmuş bir hakikatı ifadeden ibarettir. Bu, behemehal (kesinlikle) olacaktır. Burada içtima edenler (toplananlar) Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse fikrimce muvafık (uygun) olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat bazı kafalar kesilecektir.¹⁷²

Konuşmasının devamında uzun açıklamalarda bulunan Mustafa Kemal Paşa, encümenin ikna olduğunu belirtmekteydi. Nitekim encümen üyelerinden Ankara Milletvekili Hoca Mustafa Efendi söz alarak, konuyu başka bir bakış açısıyla değerlendirmek üzere iken Mustafa Kemal'in konuşmasıyla aydınlandıklarını söyleyip tartışmaların sona erdiğini açıkladı.¹⁷³ Encümen tarafından kabul edilip meclise sunulan iki maddenin son hali şöyledir:

170 Y.a.g.z.c., s. 311.

171 Y.a.g.z.c., s. 312.

172 Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. 2, İstanbul, 1996, s. 690-691.

173 Seçil Akgün, *Halîfelîğın Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, İstanbul, 2006, s. 72.

Madde 1: Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu ile Türkiye halkı, hukuk-ı hakimiyet ve hükümrânisini mümessil-i hakikisi (gerçek temsilcisi) olan TBMM'nin şahsiyet-i maneviyesinde gayrikabil-i terk (vazgeçmesi imkânsız) ve tecezzi (bölünme) ve ferağ (terk etme) olmak üzere temsile ve bilfiil (gerçekten) istimale (kullanmaya) irade-i milliyeye istinad etmeyen (dayanmayan) hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle misak-ı milli hudutları dahilinde TBMM hükümetinden başka şekl-i hükümeti tanımaz. Binaenaleyh, Türkiye halkı hakimiyet-i şahsiyeye müstenid olan (dayanan) İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1336'dan (1920) itibaren ve ebediyyen (sonsuz) kadar) tarihe muntakîl addeylemiştir (miras bırakmıştır).

Madde 2: Hilâfet, Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olup halifelik TBMM tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlâken erşed (reşid) ve eslâh (salih, iyi) olanı intihâb olunur (seçilir). Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfet'in istnatgâhıdır (dayanak noktasıdır).¹⁷⁴

Maddelerin okunmasının ardından söz alan Mustafa Kemal Paşa, meclisin bu maddeleri oy birliğiyle kabul edeceğini belirterek, isim okunarak oylamaya ihtiyaç olmadığını söyledi.¹⁷⁵

Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey de tartışmalara katılarak TBMM'nin üç yıl önce gerçekleştirdiği ilk toplantısında encümen tarafından kabul edilen kararların alındığını, son toplantıda gerçekleştirilen eylemin ise alınan kararı anlamak istemeyen insanlara ve milletlere bir daha seslenmek amacı güttüğünü belirtti. Hüseyin Avni Bey, milletin âşık olduğu milli egemenlik uğruna üç yıl felaketten felakete atıldığını, nihayet mutluluğa ulaştığını, kendilerini mutluluğa ulaştıran kanunlar uğruna gerekirse yine fedakârlıklar gerçekleştirebileceklerini söyledi ve şöyle devam etti:

Biz koyun sürüsü değiliz. Bizi çobanların taksimatı gibi memleketimizi taksim ettirmeye, iradelerle insanları öteye beriye iradesiz

¹⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. 1, İ. S. 3, 130. İqtima, C. 24, s. 314.

¹⁷⁵ *Y.a.g.z.c.*, s. 314.

sürüklemeye, bunlara nihayet verdik. Harbi de bu dimağ yapacak, sulhü de bu dimağ yapacak, ipi de bu dimağ çekecektir.¹⁷⁶

Konuşmaların ardından cencümenin teklifi oylamaya sunuldu. Teklif, Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid Bey'in muhalif oyu hariç, oy birliğiyle kabul edildi.¹⁷⁷ Böylece 623 yıllık Osmanlı Saltanatı sona ermiş oluyordu.

3-4 Kasım 1922'de İstanbul gazeteleri, TBMM'nin aldığı saltanatın kaldırılması kararına yer vermekteydi. 3 Kasım tarihli *İkdam* gazetesi, saltanatın kaldırılmasına dair iki maddelik kanunu açıklamıştı.¹⁷⁸ Yine aynı tarihli *Vakit* gazetesi, "TBMM evvelki gün akd ettiği tarihi bir içtimada, saltanatın ref'ine ve hilâfete Hanedan-ı Al-i Osman'ın ilmen ve ahlâken erşed ve eslâh olanının intihabına ittifak-ı ara ile karar vermiştir. Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfet'in istinatgâhıdır." manşetiyle yayınlandı.¹⁷⁹ Ahmed Emin, Mr. Asquith'in (1908-1916 arasında İngiltere Başbakanı) Mütarekenin ilk günlerinde, "Avrupa'nın daima "Hasta Adam" gözü ile baktığı Osmanlı Devleti'nin artık öldüğü ve gömüldüğü, mezarının üzerine ne gibi bir kitabe yazılırsa yazılsın artık "ba's-ü ba'de-l-mevt'i (öldükten sonra dirilmesi) vuku bulamayacağı" şeklindeki sözlerini dile getirerek, bu teşhisin yanlışlığından söz etti. Çünkü bahsedilen hasta "müstesna bir zindeliğe ve hayat kabiliyetine haiz olan Türk Milleti değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki egemenlik ve idare sistemi idi." Ahmed Emin, bu kötü sistemin yaşamasının değil ölmesinin istendiğini belirterek, bu ölümün Türk bünyesi için "şifa-bahş bir cerrahi ameliyenin neticesi"nde gerçekleşmesinin millete yaşama şansı tanıdığını ifade etti.¹⁸⁰ Yakup Kadri ise *İkdam* gazetesinde kaleme almış olduğu yazısında, milli iradenin içteki düşmanlara son darbesini indirdiğini belirterek saltanatın kaldırılmasının milletin büyük bir zaferi olduğu görüşünü yineledi.¹⁸¹

176 Y.a.g.z.c., s. 314.

177 Y.a.g.z.c., s. 315.

178 "Büyük Millet Meclisi'nin 1 Teşrin-i sani 38 Tarihindeki Karar-ı Mühimmi," *İkdam*, No: 9205, 3 Teşrin-i sani 1338 (3 Kasım 1922), s. 1.

179 *Vakit*, No: 1757, 3 Teşrin-i sani 1338 (3 Kasım 1922), s. 1.

180 Ahmed Emin, "2 Teşrin-i sani," *Vakit*, No: 1758, 4 Teşrin-i sani 1338 (4 Kasım 1922), s. 1.

181 *İkdam*, No: 9207, 4 Teşrin-i sani 1338 (4 Kasım 1922), s. 1.

TBMM'nin saltanatı kaldırma kararı Ankara hükümetinin İstanbul temsilcisi, Hilâl-i Ahmer ikinci başkanı Hamit Bey, tarafından 2 Kasım 1922'de, Sadrazam Tevfik Paşa'ya tebliğ edildi. Karar, Meclis-i Vükelâ'da okununca nazırlar hızla Babiâli'yi terk ettiler. Tevfik Paşa da toplantıyı bitirerek saraya yöneldi.¹⁸²

Vahideddin, ertesi gün Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Mehmed Nuri Medeni Efendi, eski Sadrazamlar Salih Paşa, Ali Rıza Paşa ve İzzet Paşa'nın katılımıyla Yıldız Sarayı'nda bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantıda kabinenin yerini milli hükümete devredip etmeyeceği, meclisin hilafet hakkındaki kararı, Lozan'a heyet gönderilip gönderilmemesi tartışıldığı halde toplantı sonrasında basına herhangi bir açıklama yapılmadı.¹⁸³ Gerçekleştirilen toplantının sonuçları bir gün sonra kendini gösterdi. Sadrazam Tevfik Paşa hükümeti 4 Kasım 1922'de istifasını verdi.¹⁸⁴ Sadarete davet edilen nezaret müsteşarlarından, mevcut işlerin sürdürülmesi amacıyla, vekâleten görevlerine devam etmeleri istendi. İstifanın ardından meclisten ayrılırken gazetecilerin sorularını yanıtlayan Ticaret Nazırı Sefâ Bey, mevcut durum nedeniyle memuriyet görevlerine devam etmelerinin imkânsızlaştığını dile getirdi ve istifa mercii olarak sarayı tanımları nedeniyle istifalarını da oraya sunduklarını belirtti. Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa ise istifanın ardından beyanname yayınlanmayacağını açıklayarak, kurallar gereğince yeni kabine kuruluncaya kadar eski nazırların görevlerine vekâlet etmelerinin gerekli olduğunu ifade etti.¹⁸⁵

4 Kasım günü yaşananlar hükümetin istifasıyla sınırlı kalmadı. Aynı gün akşama doğru, Şark Muhafızlığına gelerek Refet Paşa'ya olumlu hislerini göstermek isteyen sultani öğrencileri ve muallimlerinden oluşan büyük bir halk grubu, Refet Paşa'yı görev yerinde bulamayınca Hilâl-i Ahmer'in önüne giderek yoğun sevgi gösterilerinde bulundular. Akşam ezanından sonra Fatih ve Eminönü arasında yapılan şenlikler "her türlü tasvir (yazıyla betimleme) ve sitâyîşin (övme) fevkinde" idi. Halktan binlerce kişi bayrak,

¹⁸² Mustafa Selçuk, *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı Dersaadet Murahhaslığı*, Ankara, 2013.

¹⁸³ *İkdam*, No: 9207, 4 Teşrin-i sani, 1338 (4 Kasım 1922), s. 1.

¹⁸⁴ *Vakit*, No: 1759, 5 Teşrin-i sani 1338 (5 Kasım 1922), s. 1.

¹⁸⁵ "İstanbul Hükümeti Dün İstifa Etti ve (Bab-ı Ali)'de Tarihe Karışdı," *Tasvir-i Efkar*, No: 3534, 5 Teşrin-i sani 1338 (5 Kasım 1922), s. 1.

fener ve davullarla büyük gruplar halinde Fatih'e hareket ettiler. Her tarafta yeniden yapılan zafer takları fenerlerle donatılmıştı. Darülfünun ve Darülmuallimeyn binaları elektrik ile aydınlatılmıştı. Fatih Belediye Dairesi'nin parkı, kadın, çocuk ve yaşlılarla dolmuştu. Beyazıt ve Divan Yolu boyunca hareket eden gruplar milli marşlar söyleyerek Şark Muhafızlığına ulaştılar. Muhafızlık önünde daha önce toplanmış olan halk, fener alayını alkışlarla karşıladı. Hep bir ağızdan "yaşasın Büyük Millet Meclisi" sesleri duyulmaktaydı. Bu arada aracına binmekte olan Refet Paşa halkı selamlarken bir alkış tufanı koptu. Aynı görüntüler Beşiktaş'ta da yaşandı. Beşiktaş Karakolu'nun önündeki zafer takı süslenmiş ve Belediye Dairesi'nin önüne bir hitabet kürsüsü kurulmuştu. Kabataş, Fındıklı, Tophane halkı ellerindeki fenerler ve davullarla Beşiktaş'a gelerek kalabalığa katılmışlardı.¹⁸⁶

Ertesi gün (5 Kasım), Sultanahmet Meydanı'nda, İstanbul halkının "serverini (başkanını) izhar (göstermek)" için bir miting düzenlendi. Mitingin toplanacağı gün daha önce küçük ilanlarla halka duyurulmuştu. Düzenleme heyeti de darülfünun da toplantıda konuşma yapacak muallimlerin isimlerini belirlemişti. O gün öğle vakti toplanan darülfünun öğrencileri, halkın da katılımıyla öncelikle Şark Mahfili önünde toplanarak, Refet Paşa'yı TBMM'nin fevkalade temsilcisi olarak selamladılar. Ardından Refet Paşa bir konuşma yaparak halka seslendi. Konuşmasında, "Ulu Millet, dünya tarihlerinin yazmadığı bu en büyük gün sizin iftihar edeceğiniz gündür. Yalnız sizin azminiz ve iradeniz sayesinde bugüne erişebildik. Bugün milletin hâkimiyetini, saltanatını eline alarak mesud günler için çalışmaya başladığı gündür. Bugün yeryüzündeki bayramların bayramıdır" sözleriyle halkın vermiş olduğu mücadelenin önemini ortaya koydu. Ardından söz alan darülfünun muallimlerinden Adil, Hukuk-ı Düvel Müderrisi Cemil, Ayandan Seyyid beylerle, Nakiye Hanım'ın konuşmaları da halkın büyük tezahüratıyla karşılandı.¹⁸⁷ Ahmed Emin, *Vakit* gazetesindeki köşe yazısında, İstanbul kabinesinin istifası veya Ankara'nın yeni bir teşebbüsü

¹⁸⁶ "İstanbul'da Saltanat-ı Milliye Bayramı," *Sabah*, No: 11836, 5 Teşrin-i sani, 1338 (5 Kasım 1922), s. 1; "Evvelki Geceki ve Dünkü Muazzam Tezahürat," *Sabah*, No: 11837, 6 Teşrin-i sani, 1338 (6 Kasım 1922), s. 2.

¹⁸⁷ "Evvelki Geceki ve Dünkü Muazzam Tezahürat," *Sabah*, No: 11837, s. 2.

beklenmeden sırf halkın teşebbüsü ile “vaziyetin hal’ ve fasl” edildiğine dikkat çekmekte ve bu sayede en çetin gibi görünen bir durumun “basit bir emr-i vaki haline indirgendliğini” belirtmekteydi.¹⁸⁸

5 Kasım tarihli İstanbul gazeteleri, TBMM hükümetinin fiilen tees-süs ettiğini bildirmekte, Refet Paşa’nın İstanbul bölgesindeki memurların görevlerine devam etmeleri yönündeki tebliğine yer vermekteydi. Nezaretler-de görev yapan memurlar ise yerine getirecekleri bir görev kalmadığından, maaş ve her türlü ödeme hakları saklı kalmak şartıyla, izinli sayılacaklardı.¹⁸⁹ Ahmed Emin’e göre, “BMM hükümeti, İstanbul memurlarının vaziyetini bir memleket meselesi olarak telâkki etmişti.” İstanbul şehri idaresinin başka hiçbir vilayet merkezine benzememesi, burada pek çok memura zamanı içinde ihtiyaç doğuracaktı. Öyleyse görevlerinden el çektilen memurlara da ileriki tarihlerde iş imkânlarının açılması kaçınılmazdı.¹⁹⁰

İstanbul’daki memurların durumu, 6 Kasım 1922’de netlik kazan-dı. Çünkü TBMM Vekiller Heyeti, 4 Kasım 1922 tarihinde yapmış olduğu toplantı sonucunda, İstanbul vilayetinin idari işlerinin düzenlenmesine yönelik bir talimatname çıkartmış fakat bu talimatnamenin hükümleri ancak 6 Kasım’da İstanbul’a ulaşabilmişti. Talimatname hükümlerine göre İstanbul, TBMM hükümeti adına bir vilayet olarak idare edilecekti (md.2). Harbiye ve Bahriye Daireleri ile Liman Reisliği ve Seyr ü Sefer İdaresi doğ-rudan doğruya Ankara’ya bağlanacak ve müsteşarları tarafından idareleri sağlanacaktı. İstanbul Merkez Kumandanlığı, Polis Müdüriyeti, Jandarma Kumandanlığı doğrudan doğruya Refet Paşa’ya bağlı olacaktı (md. 5). Medaris-i İlmiye bütün şubeleriyle eğitime devam edecek fakat Ankara Umur-ı Şeriyeye Vekâletinde bulunan Tedrisat Müdüriyet-i Umumiyesine düzenli bilgi verecekti (md. 7). İstanbul evkafı, İstanbul Evkaf Müdüriye-ti tarafından idare edilecek ve Ankara Evkaf Vekâletini bilgilendirecekti (md. 8).¹⁹¹ İstanbul’da bulunan mahkemelerin TBMM adına çalışmaları da

188 Ahmed Emin, “İstanbul’un Beyanı,” *Vakit*, No: 1759, 5 Teşrin-i sani, 1338 (5 Kasım 1922), s. 1.

189 *Vakit*, No: 1759, 5 Teşrin-i sani 1338 (5 Kasım 1922), s. 1; *İkdam*, No: 9208, 5 Teşrin-i sani, 1338 (5 Kasım 1922), s. 1.

190 Ahmed Emin, “Yeni Devir,” *Vakit*, No: 1760, 6 Teşrin-i sani, 1338 (6 Kasım 1922), s. 1.

191 “İstanbul İdaresi Hakkında Reis Paşa’ya Verilen Talimat-ı Umumiye,” *Tasvir-i Efkâr*, No: 3534, 6 Teşrin-i sani, 1338 (6 Kasım 1922), s. 1.

alınan kararlar arasındaydı.¹⁹² Nitekim bidayet, hukuk, cinayet, ticaret ve istinaf mahkemeleri statü itibarıyla İstanbul vilayetine bağlı olduğundan TBMM tarafından tanındılar. Temyiz Mahkemesi ise Adliye Nezaretine bağlı çalışmaktaydı. Bu nedenle Ankara hükümetine katılımı uygun görülmedi (md. 9).¹⁹³ İstanbul Vilâyet-i Mekâtib-i İbtidaiyye ve Taliyesi, Vilayet Maarif Müdüriyetine bağlandı. Darülfünun, Mekâtib-i Aliyye, Galatasaray Sultanisi, müzeler ve bütün matbaalar Maarif Vekâletine bağlı duruma getirildi (md. 10).¹⁹⁴ Böylece İstanbul idari teşkilatının ve kurumlarının, geçiş sürecinde nasıl bir düzenlemeye tabi tutulacağı netlik kazanmaktaydı. Şimdi zihinleri meşgul eden yegâne mesele Vahideddin'in durumu idi.

Saltanatın kaldırılmasının ardından sadece halife sıfatı üzerinde kalan Vahideddin, son gelişmeler ve kendi durumuyla ilgili düşüncelerini aynı tarihlerde İngiltere'nin İstanbul yüksek işgal komiseri Rumbold ile yaptığı görüşmede dile getirmekteydi. 7 Kasım'da sarayda gerçekleştirilen görüşmede Vahideddin, Kemalistlerin silahsız bir darbeye hükümeti ele geçirdiklerini, aslında azınlık olduklarını söyleyerek, işgalci güçlerin İstanbul'da sıkıyönetim ilan edip edemeyeceklerini sordu. Rumbold ise artık İstanbul hükümetinin ortadan kalktığını, Lozan görüşmelerinde muhataplarının Ankara hükümeti olacağını söyledi. Vahideddin'in şahsına yönelik ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı İngilizlerin kendini koruyup koruyamayacağı sorusuna ise Rumbold, bu sözün güçleri çerçevesinde geçerli olduğunu, yakın gelecekte ülkeyi terk etmesinde yardımcı olabileceklerini vurgulayarak yanıt verdi.¹⁹⁵

Aynı tarihlerde TBMM hükümeti de bir yandan Lozan Barış Konferansına katılım hazırlıklarını sürdürmekte, diğer yandan da hilafet ve saltanat makamlarının ayrılmasıyla ilgili basına aydınlatıcı demeçler verilmekteydi. Nitekim Rıza Nur, 8 Kasım 1922'de gazetelere vermiş olduğu demeçte, hilafet ve saltanat makamlarının ayrı ayrı kişiler tarafından temsil edildiği dönemlerle, aynı kişinin bünyesinde toplandığı dönemler karşı-

192 *Sabah*, No: 11836, 5 Teşrin-i sani, 1338 (5 Kasım 1922), s. 1.

193 "Saltanat-ı Milliye'nin İstanbul'daki Tecelliyatı," *Tasvir-i Efkar*, No: 3534, 5 Teşrin-i sani, 1338 (5 Kasım 1922), s. 3.

194 "İstanbul İdaresi Hakkında Reis Paşa'ya Verilen Talimat-ı Umumiye," *Tasvir-i Efkar*, No: 3534, s. 1.

195 Salâhi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdeddin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 2010, s. 202.

laştırılacak olursa, makamların farklı kişiler tarafından temsil edilmesinin daha olumlu sonuçlar verdiğinin görülebileceğini ifade etmekte ve bu şekilde hilafet makamının kuvvetinin de arttığını belirtmektedir. Bu makamın saygınlığını artıracak diğer bir hususun ise halife olacak kişinin “verasetle değil intihabla” işbaşına geçmesi olacağının da altını çizmektedir.¹⁹⁶

Vahideddin'in halife sıfatıyla katılmış olduğu son resmi tören, 10 Kasım 1922'deki cuma selamlığıdır. O gün, Yıldız Camii'nde ve diğer camilerde okunan hutbelerde Vahideddin'in ismi söylenmemiş sadece “Emirü'l-Müminin, halife-i resûl-ı Rabbel âlemin” ifadesi kullanılmıştır.¹⁹⁷ Bu olaydan tam bir hafta sonra 17 Kasım 1922 sabahı, Osmanlı Devleti'nin son padişahı VI. Mehmed Vahideddin bir İngiliz zırhlısına binerek İstanbul'u terk etti. Olayın netleşmesinin ardından durum hemen Refet Paşa'ya habër verildi. Refet Paşa da durumu Ankara'daki İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığı'na çektiği bir telgrafla bildirdi. Telgrafta Müttefik İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington'un bildirisi de eklenmişti.¹⁹⁸

Vahideddin'in ülkeyi terk etmesi fiilen mevcut olan hilafet makamının da boşalmasına neden oldu. Mustafa Kemal Paşa ortaya çıkan sorunu çözmek amacıyla Refet Paşa'dan Osmanlı tahtının eski veliahtı Abdülmecid Efendi¹⁹⁹ ile görüşerek Ankara hükümetinin şartlarını kabul edip etmeyeceğini sormasını istedi. Bu aşamada Abdülmecid Efendi'ye teklif

196 “Rıza Nur Bey ve Hilâfet ve Saltanat Meselesi,” *Vakit*, No: 1762, 8 Teşrin-i sani 1338 (8 Kasım 1922), s. 3.
197 *İkdam*, No: 9214, 11 Teşrin-i sani, 1338 (11 Kasım 1922), s. 1.

198 İrtem, *Son Osmanlı Son Saltanat, Sultan Vahideddin*, s. 278-279.

199 Abdülmecid Efendi ile ilgili benzer bir süreç, Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin 1916 yılındaki trajik ölümünün ardından da yaşanmıştı. Geleneklere uygun olarak Osmanlı tahtına veliaht olacak isim Vahideddin Efendi idi. Fakat iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkasının konuyla ilgili çekinceleri vardı. Dönemin padişahı V. Mehmed Reşad'ın 72 yaşında olması ve sağlık durumuyla ilgili problemlerin yaşanması, veliaht tayin edilecek kişinin kısa bir süre sonra tahta geçeceğini düşüncesini uyandırılmaktaydı. İttihatçılar bu nedenle devlet yönetiminde anlaşılabilecekleri bir veliaht istemekteydiler. Vahideddin Efendi'nin yerine daha fazla fikir birliği içinde olabileceklerini düşündükleri Abdülmecid Efendi'ye, Dahiliye Nazırı Talat Paşa aracılığıyla veliaht olmasını teklif ettiler. Abdülmecid Efendi bu teklifi, hanedan geleneğinin bozulmasını istemediğini söyleyerek geri çevirmiştir. Bkz.: Orhan Gazi Aşıroğlu, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, İstanbul, 1992, s. 23; Midhat Sertoğlu, “Son Osmanlı Veliahtı ve Son Halife I,” *Hayat Tarih Mecmuası*, Nisan 1978, S. 4, s. 11-17. Abdülmecid Efendi'nin bu hareketinden geleneklere bağlı bir kişilik yapısı olduğu sonucu çıkartılabilir. Bir başka sonuç, ittihatçılara güven duymadığı için tekliflerini kabul etmediği görülmüştür. Ayrıca uzun yıllar sanatsal faaliyetlerle uğraşmasının siyasi öngörüsünü azalttığı düşünceleri de mevcuttur. Konuyla ilgili bkz.: Lale Uçan, “Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı-Şehzâdelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2019, s. 66-68.

götürülmesinin temel nedenini, velayet ile Sultan Vahideddin ve Sadrazam Damad Ferit Paşa arasındaki düşünce farklılıklarında aramak gerekir. Abdülmecid Efendi mütareke sürecinde, ülkenin güçlü olmayan bir sadrazam ve yaşlı nazırlara teslim edildiğini söyleyerek, padişahın uygulamalarını onaylamadığını ilk günlerden itibaren farklı ortamlarda dile getirmişti. Bu düşüncelerin Vahideddin'in kulağına gitmesi aralarının açılmasına neden olmuştu.²⁰⁰ Abdülmecid Efendi, Damat Ferit Paşa'nın İngiliz yanlısı politikalarını da tasvip etmemektedir. Hatta sadrazamın görevden alınması için sultana, sözlü ve yazılı önerilerde bulunmuştu. Bu durum Damat Ferit Paşa ile arasının iyiden iyiye bozulmasına da neden olmuştu.²⁰¹ Ferit Paşa, İngiltere ve Fransa temsilciliklerine Abdülmecid Efendi'nin Kuva-yi Milliye yanlısı politikalar izleyip, gizli yardımlar yaptığına yönelik jumaller göndermişti. Hatta İngilizlerden alınan istihbaratlarda veliahdın Ankara'ya kaçacağı bilgisinin olduğundan söz edilerek Abdülmecid Efendi'nin 38 gün veliaht dairesinde gözlem altında tutulduğu bilinmekteydi. Damat Ferit Paşa, bu hareketin İngilizlerin isteğiyle gerçekleştirildiği bilgisini yaymıştı. Olaylara halkın da tepki göstermesi üzerine İngiliz yüksek komiserinin isteğiyle gözaltı uygulamasına son verilmişti.²⁰²

Kısaca özetlemeye çalıştığımız gibi İstanbul hükümetiyle arasındaki bağların zayıf olduğu bilinen Abdülmecid Efendi, Osmanlı tahtının eski veliahdı olması nedeniyle de ilk akla gelen isimdi. Hilafet makamı konusundaki görüşmeler devam ederken kendisinin *Tan* gazetesine vermiş olduğu beyanati, *Vakit* gazetesinde de yayınlandı. Abdülmecid Efendi demecinde, son günlerde gelişen olayların İslam âleminde derin sarsıntılara neden olacağını bildiğini ifade etmekte, Türkiye'nin hilafet makamına daima büyük saygı duyduğunu söylemekte ve İslam devletlerini Hz. Muhammed'in vekili etrafında birleştiren bağların, bütün kuvvet ve bütün tesirleriyle devam ettirileceğinin altını çizmekteydi.²⁰³ Bu beyanat, kendisine getirileceğini düşündüğü teklife sıcak baktığının da önemli bir göstergesiydi.

200 Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İstanbul, 1975, s. 34-35.

201 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949, s. 218-219.

202 Uçan, a.g.e., s. 68-69.

203 "Abdülmecid Efendi," *Vakit*, No: 1769, 15 Teşrin-i sani 1338 (1922), s. 2.

17 Kasım 1922 gecesi Refet Paşa ile görüşen Abdülmecid Efendi, saltanatı hak iddia etmemek kaydıyla TBMM hükümetinin halifelik teklifini kabul etti.²⁰⁴ Artık meclisin bilgilendirilmesi zamanı gelmişti. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey, meclisi hemen toplantıya davet etti. TBMM, 18 Kasım 1922'de Adnan Bey'in başkanlığında toplanarak konuyla ilgili görüşmelere başladı. İlk sözü alan Rauf Bey, görüşme konusunu özetledikten sonra görüşmelerin gizli celsede sürdürülmesine karar verildi. Ardından Refet Paşa'nın Vahideddin'in saraydan kaçtığı bilgisini veren telgrafi okundu. Telgrafın içeriğinden Vahideddin'in kaçış planını ustaca oynadığı ve Refet Paşa'nın olaydan sonradan haberdar olduğu açıkça anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Refet Paşa'nın telgrafının okunmasını takiben kürsüye çıkan Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa imzasıyla Refet Paşa'ya gönderilen talimatı okudu. Talimatta, Vahideddin Efendi'nin meclisce usulü dairesinde henüz hal' edilmemiş olduğu belirtilmekte, mesele meclis tarafından çözümlendikten sonra verilecek talimata göre hareket edilmesi istenmekteydi. Yine aynı talimatta meclisce seçilecek olan halifenin henüz bilinmediği, ancak gerçekleştirilecek seçimin sıkıntılı olmayacağını düşünülüyor de ifade edilmekteydi. Halife seçilecek kişinin daha sonra İngilizlerin ve diğer İtilaf Devletlerinin kışkırtmasıyla padişahlık iddiasında bulunabileceği düşünülerek kendisinden ilk başta feragatname alınması da istenmekteydi. Ayrıca Refet Paşa'dan, gizli tutulması şartıyla Abdülmecid Efendi ile görüşülerek halifelik konusundaki düşüncelerini öğrenmesi de rica edilmişti.²⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın talimatının okunmasından sonra Refet Paşa'nın Abdülmecid Efendi ile görüşerek ondan, TBMM tarafından alınacak kararları onayladığına dair kendi el yazısıyla yazarak alınmış olan mektubu da okundu. Refet Paşa bu mektupla birlikte kendi görüşlerini içeren bir telgraf da göndermişti. Telgrafta Vahideddin'in halifeliliğinin geçersiz sayılmasına neden olacak iki yöntem önerilmekteydi. Yöntemlerden biri, Vahideddin'in üç yıldan beri devam eden ihaneti nedeniyle hilafet makamının boş sayılabileceği yönündeki görüştü. Nitekim Vahideddin'in son

204 İrtem, a.g.e., s. 328-329.

205 TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. 1, 1. C. 3, s. 1042-1043.

206 Y.a.g.z.c., s. 1043.

katıldığı cuma selamlığında okunan hutbe’de, kendi ismini okutmuyarak bu durumu kendisinin de kabul etmiş olduğu iddia edilebilirdi. İkinci yöntem son güne kadar hilafet makamında bulunduğu halde kaçıp, düşmana sığınarak hilafete ihanet ettiğini söylemektir. Eğer İngilizler Vahideddin’e bir halifelik oyunu oynatmaya çalışacak olurlarsa bu gerekçeyle oyun geçersiz kılınabilirdi. Refet Paşa, her şeye rağmen İngilizlerin böyle bir oyun oynayarak başarıya ulaşamayacaklarını bildikleri görüşündeydi.²⁰⁷

Rauf Bey yazışmaları okuduktan sonra Vekiller Heyetinin konuyla ilgili görüşlerini de açıkladı. Vahideddin’in Sevr Anlaşmasını imzalayarak Türkiye’nin idamını kabul ettiğini ifade edip, ardından halife unvanıyla İslamın en eski ve güçlü düşmanı İngilizlerden yardım alıp kaçarak bütün İslam âlemine ihanet ettiğini söyledi. Bu durumda boşa kalan hilafet makamına yeni bir halifenin seçilmesi zorunluydu. Seçilecek halifenin İstanbul’da kalması yöntemini benimsediklerini belirten Rauf Bey, seçimin en kısa sürede yapılmasının gerekliliğinden de söz ederek hilafete Abdülmecid Efendi’nin getirilmesini istedi.²⁰⁸

Rauf Bey’den sonra kürsüye çıkan Şerîyye Vekili Mehmed Vehbi Efendi de hilafet makamında bulunan kişinin “düşman himayesine iltica ederek fiilen hilafetten feragat ettiğini” söyledi ve ikinci bir halifenin seçiminin meclis üzerine vacip olduğunu, bunun için de âdet gereği fetva istendiğini belirtti. Ardından hazırladığı hal fetvasını kürsüdeki kâtime vererek okunmasını istedi. Fakat Lazistan Milletvekili Necati Bey duruma müdahale ederek fetvanın Şerîyye Vekilinin kendisi tarafından okunmasını talep etti.²⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa’nın bu söz karşısında vermiş olduğu yanıt aslında dinin ve dinsel makamların siyasetten arındırılması düşüncelerinin ilk habercisiydi. “Bugün yaptığımız boş. Kanun yarın bir teamül olacaktır. Binaenaleyh makam-ı ifta (fetva makamı) makam-ı âlinizdir (Meclistir). Bu (fetva) o makamdan okunur.”²¹⁰ sözleriyle meclisin fetva

207 Y.a.g.z.c., s. 1044.

208 Y.a.g.z.c., s. 1045.

209 Y.a.g.z.c., s. 1046.

210 Y.a.g.z.c., s. 1046.

makamının üstünde olduğunu ifade etmekte, fetvanın Şeriyye Vekili tarafından değil, riyaset kâtibi tarafından okunmasıyla millet iradesinin üstünlüğünü vurgulamak istemekteydi.

Hazırlanan fetvaya yönelik içerik eleştirisi Çankırı Milletvekili Tevfik Efendi ile Amasya Milletvekili Ömer Lütfi Bey'den geldi. Tevfik Efendi, fetvada "hal" ibaresinin kullanılmadığını söyleyerek düzenleme istedi. Ömer Lütfi Bey ise fetvanın bazı milletvekilleri tarafından zayıf bulunması nedeniyle Şeriyye Encümenine gönderilerek düzenlenmesini talep etti.²¹¹

Konuyla ilgili çıkan tartışmalar üzerine Şeriyye Vekili Mehmet Vehbi Efendi söz alarak, hilafet makamında bulunan kişinin kaçmış olduğunu, bu durumda makamdan fiilen feragat ettiğini, bunun için de "hal" kelimesinin kullanılmasına gerek duyulmadığını belirtti. Mecliste yapılan itirazları dikkatle dinlediğini söyleyen vekil, "hal" ifadesinin kullanılmasına kendisinin de bir itirazı olmayacağını ifade etti.²¹²

Fetva metnine yazılması istenen "hal" kelimesinin kullanımının çözüme kavuşturulmasının ardından meclis içindeki tartışmalar halife seçilen kişinin İstanbul'da mı, Ankara'da mı yaşayacağına yönelik bir söz düellosuna dönüştü. Lazistan Milletvekili Necati Bey, seçilecek olan halifenin "entrika, dolap, dalavere merkezi" olarak tanımladığı İstanbul'da kalmasını uygun görmediğinden; İzmit Milletvekili Sırrı Bey, halifelik makamının esaretten kurtarıldığının gösterilebilmesi için; Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, halife olacak kişinin meclise gelerek yemin etmesinin uygun olacağını düşündüğünden halifenin Ankara'da yaşaması gerektiğini belirttiler.²¹³ Gaziantep Milletvekili Yasin Bey ise TBMM tarafından seçilecek olan halifenin İstanbul'da kalmasının özellikle Barış Konferansında daha önemli etkiler sağlayacağı görüşündeydi.²¹⁴ Bazı milletvekilleri ise halifelik makamıyla ilgili yapılacak seçimin aciliyeti konusunda kararsızdılar. Nitekim Mersin Milletvekili Selahattin Bey, seçimin bir an önce gerçekleştirilmesinden ve en kısa sürede biat edilmesinden yanayken; Kütahya Milletvekili Ragıp Bey, halifelik

211 Y.a.g.z.c., s. 1046-1047.

212 Y.a.g.z.c., s. 1047.

213 Y.a.g.z.c., s. 1049.

214 Y.a.g.z.c., s. 1050.

makamına “eslah ve ertelet” bir kıyı bulununcaya kadar makamın boş tutulmasından yanaydı. Rağıp Bey’in bu ditişincesi Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey tarafından tepkiyle karşılandı. “Namaz ne olacak, namaz?” sözleriyle ibadetlere kimin imamlık edeceğini sorguladı.²¹⁵

Mecliste uzayan tartışmaların mevcut sorunları çözmek yerine daha da fazlalaştırdığını gören Mustafa Kemal Paşa duruma müdahale etme ihtiyacı duydu. Öncelikle yapılması gereken çalışmanın firari halifeyi hal’ edip yerine yeni halife seçmek olduğunu hatırlattı. Seçilecek halifenin ise tarihi bir zorunluluk olarak Osmanlı hanedanı içinden olacağını, bu durumda Vahideddin Efendi’nin halefi olan ve herkesçe halife olması beklenen Abdülmecid Efendi üzerinde fikir birliğine varılmasının beklenildiğini ifade etti.²¹⁶

İkinci problemin, seçilecek olan halifenin İstanbul’da mı, Ankara’da mı kalacağı konusu olduğunu hatırlatan Mustafa Kemal Paşa; İstanbul’un halen İtilaf Devletlerinin işgalinde olduğunu, bu nedenle seçilecek halifenin İtilaf Devletleri güçlerince tanınmayabileceğini, hatta hapis edilebileceğini belirtti. Olası böyle bir girişimin, bütün dünyaya kendilerini haksızlığa uğrayıp zulm gören bir topluluk olarak göstereceğinden aslında aleyhlerinde bir hareket olmadığını söyledi ve bu sonucu görebilmek için halifenin İstanbul’da kalmasının daha iyi olacağını ilave etti. Mustafa Kemal Paşa böyle bir durumda bütün İslam âleminin halifelik makamını kurtarabilmek için yanlarında yer alacağı görüşündeydi. Barış Konferansı görüşmelerinin devam ettiği bir süreçte, olağanüstü değişikliklerin de yapılmamasından yanaydı. Eğer barış yapılamayıp savaşa devam edilecek olursa halife de düşman etkisi altında kalmamak için Ankara’ya gelebilirdi.²¹⁷

Mustafa Kemal Paşa’dan sonra söz alan Şeriyye Vekili Vehbi Bey de Paşa’nın konuşmasını destekledi. Müslümanların halifelik makamına biat etmelerinin vacip olduğunu, hatta bu noktada konunun ertelenmesinin caiz olamayacağını belirterek bu görevin meclis yoluyla icra edilebileceğini ifade etti ve seçimin tamamlanmasını istedi. Konuşmaların ardından

215 Y.a.g.z.c., s. 1049-1050.

216 Y.a.g.z.c., s. 1050-1051.

217 Y.a.g.z.c., s. 1052.

okunan Şeriiye Encümeni Mazbatası ve fetvayla Vahideddin'in oybirliğiyle hal'ine karar verildi.²¹⁸

Artık halifelik makamı için seçime geçilebilirdi. Fakat seçim öncesinde de meclisteki tartışmaların devam ettiği dikkat çekmektedir. Abdülmecid Efendi İstanbul'da iken Ankara'dan biat edilip edilemeyeceği; İstanbul'da bulunan halifenin özgür çalışıp çalışamayacağı, seçimin önceden gerçekleştirilebilmesi, biat'ın halifenin Ankara'ya gelmesinin ardından yapılması; seçim ve biat arasındaki farkların neler olduğu gibi konular uzun süre tartışıldı.²¹⁹

Mersin Milletvekili Selahaddin Bey, hür ve serbest olmayan bir halife üzerinde ne mecliste bulunanların ne de halife seçilecek kişinin kendisinin hüküm verme kudreti olmadığını belirterek, böyle bir seçimin "havada kılınc sallamaya" benzeyeceğini yani hiçbir anlamı olmadığını ifade etti. Seçim konusunda ısrarcı olunması halinde mecliste bulunanların çoğunluğunun oy kullanmayacağını da ilave etti.²²⁰ Trabzon Milletvekili Hafız Mehmed Bey ise halifelik makamının dini bir makam olması nedeniyle meclis tarafından seçilemeyeceği, seçim için "padişah kudreti"ne ihtiyaç olduğu görüşündeydi.²²¹

Tartışmaların uzadığını gören Mustafa Kemal Paşa, bir kez daha söz alarak duruma müdahale etti. Amacı asıl görüşme konusunun halifenin seçimi meselesi olduğunu hatırlatmaktı. Daha sonra söz alan Rauf Bey de seçimin aciliyeti konusu üzerinde durarak, halifelik makamı için Abdülmecid Efendi'nin ismi üzerinde görüş birliğine varıldığını ifade etti.²²² Aynı gün açık celsede gerçekleştirilen oylamaya 163 milletvekili katıldı. 148 oy alan Abdülmecid Efendi hilafet makamına seçildi.²²³

Sonuç olarak Vahideddin'in hal'i bir TBMM kararıyla gerçekleşmiş, ardından meclis kendini Şeriiye Vekilinin fetvasında belirttiği üzere "ehli hall vel akd"²²⁴ yetkili bularak Abdülmecid Efendi'yi halifelik makamına

218 Y.a.g.z.c., s. 1053.

219 Y.a.g.z.c., s. 1054-1058.

220 Y.a.g.z.c., s. 1059.

221 Y.a.g.z.c., s. 1060.

222 Y.a.g.z.c., s. 1061-1063.

223 TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, C.4, İç. S. 3, 140. İctima, s. 564-565; Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, İstanbul, 2016, s. 94-95.

224 Hüseyin Hatemi, *İslâm Hukukunda Devlet Yapısı*, İstanbul, 1970, s. 101.

getirmişti. Böylece bir süre dilimi dâhîyetli yetkisi olmayan görünürdeki devlet başkanı halifeyle TBMM başkanı aynı zaman dilimi içinde yaşamaya devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla Mustafa Kemal Paşa Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin cumhurbaşkanı olurken İstanbul'da bulunan hilafet makamı da muhalefetin etrafında kenetlenmeye çalıştığı bir makam konumuna gelmiştir. Bu süreç, 3 Mart 1924 tarihli "Hilâfet'in İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun"un yayınlanmasına kadar devam edecektir.

SONUÇ

Adını Birinci Dünya Savaşının ardından imzalanan Mondros Mütarekesinden alan bu dört yıllık süreç (1918-1922) yaşanan siyasi karmaşanın yanında bir var oluş mücadelesini de içine alır. Bu mücadele içinde atılmaya çalışılan adımların, Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sini oluşturma yönünde önemli bir alt yapı sağladığı inkâr edilemeyecek bir gerçektir.

Mütareke döneminde, Sultan Vahideddin'in iktidarında, toplam beş sadrazamın başkanlığında on iki hükümet kuruldu. Her bir hükümetin yapısı ve işlevleri birbirinden farklı olmakla birlikte buluştukları ortak nokta, başta İttihat ve Terakki Fırkası ve uygulamalarına, ardından da Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı takındıkları olumsuz tavır oldu.

Bu amaçla ilk olarak, İttihat ve Terakki Fırkasının dinin kamusal hayattan uzaklaştırılması amacıyla gerçekleştirdiği düzenlemelerden biri olan Meşihat Dairesinin sadece din işlerinden sorumlu bir makam haline dönüştürülmesi yönündeki çalışmalarına karşı adımlar atıldı. Daireye yeniden eski işlevi kazandırılmaya çalışıldı. Bu kapsamda ilk olarak, Dürü'l-Hikmeti'l İslâmiye adıyla anılan yeni bir yapılanmanın, 5 Mart 1918'de Meşihat Dairesi içinde örgütlendiğini görmekteyiz. Bu kurum, dini konularda yüksek bir danışma organı şeklinde işlev görecekti. Amacı ise dini gerçekler ve İslami kavramları halka daha iyi anlatabilmektir. Kurum içinde yer alan üç temel daireden dönem içinde en fazla görev üstleneni "Ahlak Dairesi"ydi. Bu daire, Dünya Savaşı sonrası yaşanan ekonomik ve kültürel çöküntü ile bağlantılı olarak özellikle gençler ve kadınlar arasında yaygınlaştığı düşünülen ahlaksızlığa, fuhuş, içki, kumar gibi alışkanlıklara "dur" diyebilmek için çeşitli önlemler almakla görevliydi. Ama yaşanan olağanüstü günlerde bu görevini icra edebilmesi neredeyse imkânsızdı. Nitekim dairenin kusursuz bir nizamnameye sahip olduğu halde, yeterince çalışmadığı söylenerek, fikir adamlarınca sürekli eleştirilmesi bu başarısızlığın gözle görülebilecek en somut göstergesidir.

Mütareke yıllarında, ülke içinde yaşayan gayrimüslimlere ait cemaat yapılanmalarından etkilenilerek Müslüman halkın maddi ve manevi birlik-

teligini sağlayabilmek amacıyla Cemaat-i İslamiye teşkilatları örgütlenmeye çalışıldı. Amaç ülke içinde nüfus olarak çoğunluk durumundayken, manevi olarak azınlık gibi hissetmeye başlayan Müslüman halka hak ettiği değeri ve statüyü yeniden kazandırarak, birlik ruhunu aşılayabilmektir. Bu amaçla bir kanun tasarısı hazırlanmasına rağmen uygulamaya koyulamadı.

Cemaat-i İslamiye teşkilatının kurulması çabaları sırasında gerçekleştirilmeye çalışılan diğer bir düzenleme girişimi Evkaf Nezaretinin müdüriyete dönüştürülerek Meşihat makamına bağlanması isteği oldu. Böylece nezaretin teşkilat yükünden kurtarılması hedeflenmekte, gelir fazlasının Maliye Nezaretine aktarılmasının önüne geçilerek, vakıf mallarının harap duruma düşmesi engellenmeye çalışılmaktaydı. Nihai olarak hedeflenen nokta ise Cemaat-i İslamiye teşkilatlanmasının ardından vakıf mallarının bu teşkilatlara devredilmesi yani milletin kendi malının yine kendine verilmesiydi. Fakat Evkaf Teşkilatı ile ilgili kanun tasarısı da saltanatın kaldırılması nedeniyle yürürlüğe koyulamadı. Bu alanda atılan adımlar da Cumhuriyet Türkiye'sinde sonuçlandırılabilirdi.

Mütareke döneminde, İttihat ve Terakki Fırkasının uygulamalarını değiştirmeye yönelik atılan diğer bir karşı adım Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nin ilgası oldu. Osmanlı hukuk sisteminde, özel hukuk alanındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan şeri, cemaat ve konsolosluk mahkemelerini tek bir kanunun çatısı altında birleştirmeyi hedefleyen ve bu amaçla hazırlanan kararname; evlenme, boşanma, nafaka vb. aile hukuku konularında getirmiş olduğu bütün yeniliklere rağmen gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderlerinin, kapitülasyonlardan faydalanan devletlerin ve muhafazakâr fikir adamlarının tepkileri sonucunda 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırıldı.

İttihat ve Terakki Fırkasının adli alanda çift başlılığı ortadan kaldırmak amacıyla 12 Mart 1917 tarihli bir iradeyle Meşihat Dairesi bünyesinden alarak Adliye Nezaretine bağladığı şeri mahkemeler de 3 Mayıs 1920'de yeniden Meşihat Dairesine iade edildi. Bu düzenlemede dönemin muhafazakâr fikir adamlarının, dinin devlet içindeki yegâne temsilcisi olan şeyhülislamların adli yetkilerinin saklı tutulması konusundaki ısrarlarının önemli rolü vardır. Bu adımla, İttihat ve Terakki Fırkasının bir uygulaması daha ortadan kaldırılmaktaydı.

Mütareke dönemi aynı zamanda, adli alanda önemli bazı reformların gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönem oldu. Buradaki temel hareket noktası, Mondros Mütarekesiyle ağır bir darbe alan devletin, gerçekleştirdiği bazı düzenlemelerle, İtilaf Devletlerine hoş görünerek, daha ılımlı koşullarda bir barış anlaşması imzalamaya çabasıdır. Nitekim kanun-ı esaside belirlenen ama uygulamalarda aksaklıklar görülen hâkimlerin azledilemezliği ilkesinin tam olarak uygulanabilmesi, hâkim maaşlarının üstlenmiş oldukları görev ve sorumluluklarıyla doğru orantılı olması, mahkemelerin Batı tarzında yeniden örgütlenmesi, adliye teşkilatının ıslahı, günlük görülen dava sayılarının azaltılması, temyiz usulünün düzenlenmesi, mahkeme yüklerini azaltmak için arabuluculuk benzeri kurumların oluşturulması, adli müfettişlik kurumunun geliştirilmesi, gayrimüslim hâkimlerin mensup oldukları milletlerin nüfusu oranında görevlendirilmeleri gibi pek çok düşünce ortaya atıldı. Düşüncelerin bir kısmı düzenleme aşamasına gelse de saltanatın kaldırılması nedeniyle uygulanamadı. Uygulamaların neredeyse tamamı Cumhuriyet Türkiye'sine miras olarak bırakıldı.

Bu dönemde, İttihat ve Terakki Fırkasının medreselerle ilgili politikaları müderrisler tarafından şiddetle eleştirildi. Bu kurumlarda İslami hisleri rencide edecek siyasetin önüne geçmek amacıyla çalışmalar yürütüldü. Önerilen çözüm “usûl-i kadim-i ilmiye”nin iadesiydi. Vakıflar ve medreselerle ilgili işlerin müderrisler tarafından çözümlenmesi önerilmekteydi. Müderris maaşlarına kanun çerçevesinde yapılacak zamların herkesin kide miyle orantılı olması, müderris ve dersiamların askerlikten muaf tutulmaları da talep edilenler arasındaydı. Fakat medreselerle ilgili amaçlanan noktaya ulaşamadı. Yaşanan bu olumsuzluk tepkilerin Meşihat makamına yönelmesine neden oldu. Şeyhülislam, özellikle dönemin basını tarafından şiddetle eleştirildi. Her türlü çabaya karşın İstanbul hükümetleri medreselerle ilgili amaçlanan modernleşmeyi gerçekleştiremediler. Bu durum 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgalinin ardından özellikle Anadolu’daki medreselerde görev yapan müderrislerin Ankara hükümetinden ıslahat talep etmelerine neden oldu. Israrlı talepler TBMM hükümetinde karşılığını buldu. 8 Mayıs 1921’de çıkartılan Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi ile eski yönetime tabi medreselerin teşkilat ve idari yapılarıyla ilgili düzenle-

meler gerçekleştirildi. Ankara lükümetinin temel hedefi, İstanbul hükümetlerinden umudunu kesen medrese ulemasını kendi yanına çekerek, atacağı adımlarda desteklerini alabilmektir.

Birinci Dünya Savaşının sonları medreseler dışındaki eğitim kurumlarında da modernleşme adımlarının atıldığı bir dönem oldu. Eğitimin daha kolay ve hızlı olabilmesi için kolay öğrenilen bir alfabenin kullanılması, ders kitaplarının düzenlenmesi, fen eğitimine ağırlık verilmesi, muallimlik mesleğine daha fazla önem verilmesi, teftiş mekanizmasının geliştirilmesi, mesleki eğitime verilen önemin artırılması, yeni bir Maarif-i Umumiye Kanunu hazırlanması amaçlanan noktalar idi.

Mütarekenin imzalanmasıyla bu hedefler askıya alındıysa da Sevr Anlaşmasının imzalanmasından sonra eğitim işlerine yeniden el atıldı. Dünya üzerinde başarılı olan ülkelerin tamamının bu gelişimi eğitimlerine borçlu olduğu üzerinde durulmaktaydı. Amaç eğitime ağırlık vererek yaşanan zor günlerden kurtulabilmektir. Bunun için de muallimlerin eğitimi ve mektep binalarının sayılarının artırılıp, teçhizatlarının çoğaltılması konuları üzerinde durulmaktaydı. Ayrıca iptidai mekteplerinden başlanarak, eğitim programlarında bir yenileşme arayışındaydılar. Sultani programlarının darülfünuna giden yolda yeniden düzenlenmesi de çağa ayak uydurabilmek için gerekli görünmekteydi.

Mütareke dönemi, eğitim alanında bazı ilklerin yaşanmasına da sahne oldu. Maaşlarını zamanında alamayan muallimlerin dersleri protesto ederek greve gitmeleri ve darülfünundaki hocalarının fikirlerine tepki gösteren öğrencilerin boykot ederek derslere katılmamaları Türkiye tarihinde öğretmenlerin ve öğrencilerin eğitim alanındaki ilk demokratik tepkileridir.

Mütareke sürecinde üzerinde taşıdığı dini misyon nedeniyle en çok tartışılan makamlardan biri de halifelikti. İngiltere'nin uzun bir zaman önce başlatmış olduğu Osmanlı hanedanının Kureyş kabilesinden olmadığı propagandasını canlandırarak, İslam dünyası içinde yeni bir halife çıkartma arayışına girmesi, dönemin fikir adamları ve İngiliz sömürgelerindeki Müslüman halk tarafından tepkilerle karşılandı. Osmanlı saltanatının hilafet makamından ayrılmayacağı belirtilerek, İstanbul'un hilafet merkezi olarak kalmasının gerekliliği hatırlatıldı. Çeşitli girişimlere rağmen hilafet

konusunda istediği sonuçları alamayacağını anlayan İngiltere ve İtilaf Devletleri, Sevr Anlaşmasının 36. maddesinde padişahın, dolayısıyla halifenin İstanbul'da oturma ve bu şehri devletin başkenti olarak devam ettirme hakkı olduğunu kabul ettiler. Fakat bu maddenin ikinci paragrafında, Osmanlı Devleti'nin azınlıkların hukukuna sadık kalmaması durumunda hilafet konusu ile ilgili kararın yeniden gözden geçirilebileceği belirtilmekteydi. Kısacası hilafet makamı, İtilaf Devletleri tarafından sürekli bir tehdit mekanizması olarak kullanılmaya çalışılacaktı.

Durumun öneminin farkında olan TBMM hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa, 1920 yılının Eylül ayında mecliste gerçekleştirilen gizli oturumlarda, makamın İngilizlerce propaganda malzemesi haline dönüştürülmesini engellemek, dünya Müslümanlarının manevi desteklerini devam ettirmek, Anadolu halkının tepkilerine neden olmamak için halifelik makamına sahip çıktı. Ankara hükümeti aynı zamanda dinin bütünleştirici ve ortak kimlik verici rolünden de faydalanmak istiyordu. Ayrıca hilafet makamına sahip çıkarak uluslararası alanda bazı kazanımlar da elde etme gayretindeydi.

İstanbul hükümetinin ve İngiltere'nin TBMM hükümetini İslam âleminin gözünden düşürmeye yönelik bütün gayretlerine rağmen üst üste kazanılan zaferler, Ankara'nın uluslararası alandaki itibarını artırdı. 1922 yılı TBMM hükümetinin ulusal egemenliğe giden yolda bir "zafer yılı" oldu. 1 Kasım 1922 tarihli TBMM kararıyla Vahideddin hal' edildi. Şehzade Abdülmecid Efendi, hilafet makamına seçildi. Böylece bir süre daha TBMM başkanıyla devlet başkanı-halife aynı zaman dilimi içinde yaşamaya devam edecekti.

I) Arşiv Kaynakları

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1- Babıâli Evrak Odası

a- Meşihat-Gelen: Dosya No: 169184, 278693, 285123, 286241, 346928

b- Meşihat-Giden: Dosya No: 103287, 253090, 253538, 278854, 280835, 288819, 343303, 354045

2- İradeler

a- Dosya Usulü İradeler Tasnifi: Dosya No: 37

b- İrade-i Meclis-i Mahsus: Dosya No: 1901/28

3- Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Defter No: 187/46

Defter No: 283/18

4- Yıldız Tasnifi

a- Yıldız Esas Evrakı: Dosya No: 25/52

II) Belgesel Kaynaklar

A- Düstûr

II. Tertip

C. 2, Dersaadet: 1330

C. 4, Dersaadet: 1331

C. 5, Dersaadet: 1332

C. 6, Dersaadet: 1334

C. 7, Dersaadet: 1336

C. 8, İstanbul: 1928

C. 9, İstanbul: 1928

C. 11, İstanbul: 1928

C. 12, İstanbul: 1927

III. Tertip

C. 1, Ankara: 1953

C. 2, Ankara: 1953

B- Meclis Zabıt Cerideleri

1- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. S. 4, C. I, Ankara, 1990.

2- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. S. 1, C. 2, Ankara, 1982.

- 3- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İ.ç. S. 4, Beşinci İnikad, C. 1, Ankara, 1991.
- 4- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İ.ç. S. 4, C. 2, Ankara, 1991.
- 5- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 4, İ.ç. S. 1, C. 1, Ankara, 1992.
- 6- Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levâ-yih-i Kanuniyye, D. 3, İ.ç. S. 3, C. 1, 3, Ankara, 1992.
- 7- TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. 1, C. 1, İ.ç. S. 1, Ankara, 1982.
- 8- TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. 1, C. 3, İ.ç. S. 3, Ankara, 1980.
- 9- TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İ.ç. S. 3, 129. İçtima, C. 24, Ankara, 1960.

III) Gazete ve Dergiler

Alemdar

Ceride-i İlmiye

Hâkimiyet-i Milliye

İctihad

İkdam

İslâm Mecmuası

İ'tisâm

Peyam-ı Sabah

Sabah

Sebilürreşad

Sırat-ı Müstakim

Takvim-i Vekâyi

Tanin

Tasvir-i Efkar

Vakit

Yeni Tasvir-i Efkar

IV) Kitap ve Makaleler

A.B. 1337, "Maarif Meselesi-1," *Vakit*, No: 1302, s. 2.

— 1337, "Maarif Meselesi-2- Tahsil-i Tâli," *Vakit*, No: 1323, s. 3-4.

A.G. 1335, "Bizde Maarif ve Terbiye Meseleleri. Milli Terbiyeye Dair," *Alemdar*, No: 2621, s. 2.

A.R. 1335, "Müslümanlığa ve Müslümanlara Kimler Yar Olacak," *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 437-438, s. 165-167.

ABDURRAHMAN Münip 1340, *Hukuk-ı Medeniyye*, C. 5-6, İstanbul.

AHMED Cevdet 1991, *Tezâkir*, 13-20, (Yay. Haz.: Cavit Baysun), Ankara.

AHMED Emin 1334, "Sulh Hazırlığı-1," *Vakit*, No: 388, s. 1.

— 1334, "Sulh Hazırlığı-2," *Vakit*, No: 389, s. 1.

— 1334, "Din ve Devlet," *Vakit*, No: 393, s. 1.

— 1334, "Devlet İşleri ve Cemaat İşleri," *Vakit*, No: 402, s. 1.

— 1334, "Cemaat Teşkilâtı," *Vakit*, No: 406, s. 1.

— 1338, "2 Teşrin-i sani," *Vakit*, No: 1758, s. 1.

— 1338, "İstanbul'un Beyanı," *Vakit*, No: 1759, s. 1.

— 1338, "Yeni Devir," *Vakıf*, No: 1760, s. 1.

AHMED Halid (Muallim) 1336, "İbtidai Mektepler," *Vakıf*, No: 880, s. 1.

AHMED Naim 1334, "Bizde Din ve Devlet," *Sebilürreşad*, C. 15, Aded: 380, s. 293-294.

AHMED Şirani 1334, "Din Devletten Tefrik Edilemez," *İtisâm*, Aded: 3, s. 1-2.

— 1335, "Mehakim-i Şer'iye'nin Lüzum-ı İadesi," *İtisâm*, Sayı: 8, s. 1-2.

— 1335, "Evet; Mehakim-i Şer'iyye'nin İadesi Lâzımdır," *İtisâm*, Sayı: 10, s. 1-3.

— 1335, "Hilâfet-i İslâmiyye ve İstiklâl-i Siyasiyye," *İtisâm*, Aded: 38, s. 385-387.

— 1335, "Şeyhülislâm-ı Cedit Müşkilât Karşısında," *İtisâm*, Sayı: 47, s. 529-531.

— 1336, "İslâmiyet, Hilâfet ve Saltanat," *İtisâm*, Aded: 59, s. 721-725.

AHMET Reşit Rey (H. Nazım) 1945, *Canlı Tarihler: Gördüklerim, Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul.

AKANDERE, Osman 2003, "11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuva-yı Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 417-468.

AKDAĞ, Ömer 2002, "Büyük Taarruz'dan Önce Ankara ile İstanbul Arasında Saltanatın Akıbetini Teyin Eden Bir Görüşme," *Türkler*, (Editör: K. C. Güzel- K. Çiçek- S. Koral), C. 16, Ankara, s. 97-105.

AKGÜN, Seçil 2006, *Halifelğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet 2012, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, C. 1-2, İstanbul.

AKIN, Rıdvan 2001, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul.

AKMAN, Zekeriya 2009, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul, Dârü'l-Hikmet-i İslâmiyye*, Ankara.

AKŞİN, Sina 1983, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul.

— 2010, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul.

AKYILDIZ, Ali 2003, "Meclis-i Meb'ûsan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, s. 245-247.

AKYÜZ, Yahya 1993, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, İstanbul.

— 2007, "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 22, Ankara, s. 1-50.

— 2012, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1839-1950)*, Ankara.

ALBAYRAK, Sadık 1972, *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul.

— 1990, *Meşrutiyet İslâmcılığı ve Siyonizm*, İstanbul.

ALİ İhsan 1335, "Şeyhülislâm Efendi Hazretlerinin Nazargâh-ı Semûhilerine," *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 396-397, s. 82-83.

ALİ Kemal 1335, "Hakk-ı İstiklâl ve Türkler," *Sabah*, No: 10504, s. 1.

— 1337, "Bir Kere de Millete Sorulsa," *Peyam-ı Sabah*, No: 959-11389, s. 1.

— 1338, "Peyam-ı Eyam," *Peyam-ı Sabah*, No: 1195-11625, s. 1; No: 1209-11639, s. 1.

ALİMCÂN'ÜL İdrisi 1326, "İslah-ı Medaris Hakkında," *Sırat-ı Müstakim*, C. 5, S. 123, s. 310-311.

ALTUNSU, Abdülkadir 1972, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara.

Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları 1993, (Hazırlayan: Ahmet Nedim), İstanbul.

ANTEL, Sadrettin Celâl 1940, "Tanzimat Maarifi," *Tanzimat I*, İstanbul, s. 441-462.

APAYDIN, Bahadır 2009, "Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi," (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- ARDAKOÇ, M. K. 1955, *Hilâfet Meselesi*, İstanbul.
- ARMAOĞLU, Fahir 1998, "Hilâfet'in Dış Cephesi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 41, Temmuz 1998, s. 347-358.
- ASLAN, Çiğdem, Nural Bozoğlu 2001, "Osmanlı İ'layı Vatan Cem'iyeti Ta'limât-ı Esâsiyesi ve Nizam-nâmesi," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, s. 399-428.
- AŞIROĞLU, Orhan Gazi 1992, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, İstanbul.
- ATAY, Hüseyin 1981, "Medreselerin Gerilemesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, Ankara, s. 15-56.
- 1983, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi; Medrese Programları, İcazetnâmeler, İslahat Hareketleri*, İstanbul.
- ATATÜRK, Kemal 1996, *Nutuk*, C. 2, İstanbul.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri- IV, 2006, Ankara.
- AYDIN, Mahir 1992, *Şarki Rumeli Vilâyeti*, Ankara.
- AYDIN, Mehmet Akif 1998, "Hukûk-ı Âile Karamâmesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, s. 314-318.
- 1985, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul.
- 2005, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul.
- BABANZÂDE Ahmet Naim 1330, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilir mi imiş?," *Sebilürreşad*, C. 12, S. 298, s. 216-221; C. 12, S. 300, s. 248-250; C. 12, S. 300, s. 376-384.
- BARKAN, Ömer Lütfi 1945, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 3-4, İstanbul, s. 203-224.
- BARTHOLD, V. V. 2006, *İslâm'da İktidarın Serüveni. Halife ve Sultan*, (Tercüman. İ. Kamalov), İstanbul.
- BAYUR, Yusuf Hikmet 1983, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III/3, Ankara.
- BERKES, Niyazi 1987, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul.
- BEYDİLLİ, Kemal 2002, "Küçük Kaynarca Antlaşması," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul, s. 524-527.
- BIÇAKCIZADE Hakkı 1336, "Hilâfet ve Saltanat-ı İslâmiye," *Vakit*, No: 800, s. 3.
- BİRİNCİ, Ali 1998, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, s. 507-511.
- BOZKURT, Gülnihal 1989, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara.
- BURHAN Cahid 1336, "Vakıflarda İslahat," *Vakit*, No: 961, s. 2.
- 1336, "Vakıflar, Haberler: Evkâf İşleri ve Cemaat Teşkilâtı," *Vakit*, No: 1025, s. 3.
- Cemiyet-i Müderrisin Nizamnâme-i Esâsîsi-Beyannâme 1337, Dersaadet.
- ÇİN, Halil 1988, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya.
- 1988, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya.
- ÇİN, Halil, A. Akgündüz 1996, *Türk Hukuk Tarihi*, C. 2, İstanbul.
- ÇAKMAK, Fevzi 2015, "Millî Mücadelenin Tıbbiyeliler Tarafından Desteklenmesi ve Dârülfünûn Boykotu," *Vatan ve Sıhhat- Tıbbiyyenin Yurtseverliği*, (Editörler: Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak), İzmir, s. 111-142.
- ÇULCU, Murat 1990, *Ermenni Entrikalarının Perde Arkası: Torlakyan Davası*, İstanbul.

- D. K. 1329, "Tedrisat-ı İbtidaiye," *Suhub*, No: 8687, s. 1.
- DAĞISTANIZÂDELERDEN Hafız Abdullâh İrlanı 1335, "Tevhid-i Mehakimin Tevâüd Ettiği Netayicden Bir Nümüne," *İtisâm*, Sayı: 33, s. 312-314.
- Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamnâme 1333, Dersaadet.
- DEMİREL, Fatmagül 2008, *Adliye Nezareti. Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul.
- DÖLEN, Emre 2008, "II. Meşrutiyet Döneminde Dârülfünûn," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, S. 1, s. 1-46.
- 2009, *Türkiye Üniversite Tarihi-Osmanlı Döneminde Dârülfünûn*, C. 1, İstanbul.
- EBU-ül Ziyazâde 1335, "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2926, s. 1.
- 1335, "Yine Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2931, s. 1.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra 2004, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul.
- EMECEN, Feridun M. 2020, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul.
- EMİN Hakkı 1335, "Ey Hayasızlar Artık Susunuz!," *İtisâm*, Aded: 11, s. 4-7.
- ERASLAN, Cezmi 1992, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul.
- ERCAN, Yavuz 2001, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara.
- ERDOĞDU, Teyfur 1996, "Maarif-i Umumiyye Nezâreti Teşkilâtı-1," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, Ankara, s. 183-247.
- ERGİN, Osman 1977, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-4, İstanbul.
- ERGÜN, Mustafa 1982, "Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 30, S.1-2, s. 7-36.
- 1996, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara.
- ERİM, Nihat 1953, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, C. 1, Ankara.
- ERİŞİRGİL, Mehmet Emin 1984, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, (Hazırlayan: Aykut Kazancıgil, Cem Alpar), İstanbul.
- EŞREF Edip 2002, *Millî Mücadele Yılları. Hayrettin Karan*, (Hazırlayan: Fahrettin Gün), İstanbul.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri 1940, "Tanzimatta İctimal Hayat," *Tanzimat I.*, Ankara, s. 619-659.
- 1944, "Aile Hukukunun Tedvini Meselesi," *Ebul'ulâ Mardin'e Armağan*, İstanbul, s. 687-738.
- FISCHER, A. 1922, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig.
- FURAT, Ayşe Zişan 2013, "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-ı İslâmiyelerin Teşekkülü (1878-1918), *OTAM*, Sayı: 33, s. 63-93.
- GALİP Ata 1335, "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı: Evkaf ve Sıhhat-i Umumiyye," *Vakit*, No: 755, s. 3.
- GEZGİN, Hakkı Süha 2019, *İşgal Günlerinde İstanbul*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Sağlam), İstanbul.
- GÖLDAŞ, İsmail 1984, *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*, İstanbul.
- GÖZTEPE, Tank Mümtaz 1994, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul.
- GURULKAN, Kemal 1996, "Teâli-i İslâm Cemiyeti (Cemiyet-i Müderrisin)," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- GÜNALTAI, Mehmet Şemsettin 1996, *Zulmetten Nura*, (Haz. Musa Alak), İstanbul.
- GÜNDÜZ, Mustafa 2013, *Osmanlı Eğitim Mirası. Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara.

- 2016, *Maâriften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Ankara.
- GÜNEŞ, İhsan 2012, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler. Programları ve Meclisteki Yanlıları (1908-1923)*, İstanbul.
- GÜRKAN, Kâzım İsmail 1971, *Dârülfünûn Grevi*, İstanbul.
- H. G. 1334, "Daire-yi Meşihat'da Bir Komisyon" *İ'tisâm*, Sayı: 1, s. 12.
- HAFİZ Baki 1335, "Din, yine Din, daima Din...", *İ'tisâm*, Aded: 34, s. 330-331.
- HAFİZ Mehmed Sadık 1327, "Açık Mektub," *Sırat-ı Müstakim*, C. 7, S. 167, 1327, s. 165-166.
- HAFİZ Sabri 1335, "Taşra Mekâtibinin Hal-i Sabık ve Lâhiki," *İ'tisâm*, Sayı: 32, s. 299-303.
- HAKKI Süha 1336, "Tablakârlar Arasında," *Vakit*, No: 898, s. 3.
- 1336, "Frengililer Arasında Şişli Emrâz-ı Efrenciye Hastahanesi'ne Bir Ziyaret," *Vakit*, No: 1000, s. 3.
- 1336, "İstanbul Hayatı: Esrarkeşler Arasında: Bir Esrarkeş Kahvehanesinde Geçen Bir Saat," *Vakit*, No: 1005, s. 3.
- 1336, "Galata'da Bir Gece: Galata Bolozlarının Müdâvimleri Nasıl Eğleniyorlar?..." *Vakit*, No: 1013, s. 3.
- 1337, "Ramazan Musahabeleri: Kadıköy'ünde Bir Gece...", *Vakit*, No: 1241, s. 3.
- 1337, "İstanbul Hayatı: Mahalle İmamlarıyla Mülâkat," *Vakit*, No: 1267, s. 3.
- 1337, "İstanbul Hayatı: Maaş Yerinde...", *Vakit*, No: 1270, s. 3.
- HALİL Fikri 1337, "İnas Sultanileri Teşkilâtı," *Vakit*, No: 1297, s. 3.
- HATEMİ, Hüseyin 1970, *İslâm Hukukunda Devlet Yapısı*, İstanbul.
- HELMREICH, Paul C. 1996, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, (Çev.: Şerif Erol), İstanbul.
- Hussain, Fida 2012, "Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılâbı," (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- HÜSEYİN Şem'i 1334, "İttihad ve Terakki Medreseleri Nasıl Tahrib Etdi?," *İ'tisâm*, Sayı: 5, s. 7-9.
- IMBER, Colin 2015, "Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşrutiyet," *Yeniçağda Osmanlı Algısı ve Kanunî Çağı*, (Editör: M. Kunt, C. Woodhead), (Tercüman: S. Yalçın), İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin 1993, "Dârülfünûn," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, s. 521-525.
- 1998, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 2, İstanbul, s. 223-361.
- İlmiyye Salmâmesi 1334, İstanbul.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal 2013, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV. Cüz, İstanbul.
- İNALCIK, Halil 1973, *The Ottoman Empire X: The Classical Age 1300-1600*, London.
- 1977, "The Rise of the Ottoman Empire," *The Cambridge History of Islam*, (Edited by P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis), C. 1, Cambridge, s. 295-323.
- 1988, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet," *İslâmiyât*, C. 1, S. 4, Ankara, s. 135-142.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1921) 2011, (Derleyen: Ali Satan), İstanbul.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1922) 2011, (Derleyen: Ali Satan), İstanbul.
- İRTEM, Süleyman Kâni 2003, *Son Osmanlı, Son Saltanat, Sultan Vahideddin*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul.
- İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik. Hilafet Risaleleri. II. Abdülhamid Devri* 2002, (Haz.: İsmail Kara), C. 1-2, İstanbul.

- İstanbul Birinci Ceza Dairesi Reisi Muntazım Naxmî 1334, "İslahat-ı Adliyye-3," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2606, s. 2.
- 1335, "İslahat-ı Adliyye-6," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2631, s. 2.
- İstanbul Dârülfünûnu-Talimat. Muarif-i Umumiyye Nezâreti 1329. İstanbul.
- İttihad ve Terakki Cemiyeti 1332, (1332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla Bu Babda Yazılan Makalatı Muhtevî Risaledir), İstanbul.
- JAESCHKE, Gotthard 1996, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara.
- KADIOĞLU, Sevtap 2007, "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları," İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yer Bilimleri Dergisi, C. 20, S.1, s. 1-18.
- KAFADAR, Cemal, Huricihan İslamoğlu İnan 1999, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi," *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi Akyüz), İstanbul, s. 133-136.
- KAHRAMAN, Kemal 2007, "Pickthall, Marmaduke William (1875-1936)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, s. 270-271.
- KARA, Bülent 2009, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı," *Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, Ankara, s. 143-170.
- KARA, İsmail 1994, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul.
- KARAHANOĞLU, Osman Selim 2013, *Atatürk- Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul.
- 2014, *Atatürk - Vahdeddin Kavgası*, İstanbul.
- KARAMAN, Hayrettin 1991, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 1, İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri 1993, *Ergenekon Milli Mücadele Yazıları*, Ankara.
- KARAVELİ, Orhan 2009, Ali Kemal "belki de bir günah keçisi," İstanbul.
- KAYABAŞ, Ebru 2009, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi, Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*, İstanbul.
- KAYRA, Cahit 1997, *Sevr Dosyası*, İstanbul.
- KAZANCIGİL, Aykut, Ayhan Vergili 2002, "İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Mecmuası (İnceleme ve Dizin)," *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)*, S. 12, s. 27-74.
- (?) Kazası Müftüsü 1335, "Bir Müftünün Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye'ye Mühim Cevapnâmesi," *İ'tisâm*, Sayı: 56, s. 676-678.
- (?) Kazası Müftüsü 1336, "Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye ye Dinî ve Ahlâkî Bir Rapor," *İ'tisâm*, Sayı: 68, s. 867-870.
- KAZIM Nami 1334, "Maarif Meselesi-1," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2358, s. 2.
- 1334, "Maarif Meselesi-2," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2365, s. 1-2.
- 1334, "Maarif Meselesi-3," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2395, s. 1.
- KENANOĞLU, M. Macit 2004, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul.
- KİLİ, Suna-A. Şeref Gözübüyük 1985, *Türk Anayasa Metinleri. "Sened-i İttifaktan Günümüze"*, Ankara.
- KOÇER, Hasan Ali 1987, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Ankara.
- KODAMAN, Bayram 1988, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan 1994, *Gazi'nin Çağında İslâm Dünyası*, İstanbul.
- 2000, *1918 Aydınlanmasının Bunalım Yılı. Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat 1938, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarnın Tarihi Ehemmiyeti," *Vakıflar Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 1-6.

- 1942, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü," *Vakıflar Dergisi*, C. 2, S.2, s. 1-36.
- KÖYMEN, M. Altay 1982, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.
- KUSHNER, David 1987, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reforme (1839-1876)," *Turcica*, C. 19, s. 51-74.
- KÜÇÜK, Cevdet 1988, "Abdülmecid Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s. 263-264.
- 1989, "Ali Rızâ Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, s. 440-441.
- 1999, "Ferid Paşa (Damad)," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s. 452-453.
- KÜÇÜKTİRYAKI, A. Yasin 2014, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukûk-ı Aile Karamâmesi," *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 26, s. 177-201.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer 1982, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, s. 197-198.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. 1978, "Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul, s. 1-23.
- LÜTFİ Bey (Baş Mabeynci) ty., *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul.
- M. 1335, "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı-3," *Vakit*, No: 758, s. 2.
- 1335, "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı-4," *Vakit*, No: 762, s. 3.
- 1335, "Cemaat-i İslâmiye Teşkilâtı-5," *Vakit*, No: 768, s. 3.
- M. D. 1335, "Cemaat-ı İslâmiye Teşkilâtı," *Tasvir-i Efkar*, No: 2931, s. 2.
- M. N. 1336, "Medrese ve Dârülfünûn," *Vakit*, No: 957, s. 1.
- MAHMUD Cevad İbn Şeyh Nâfi' 1338, *Maarif-i Umumiyye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraat*, İstanbul.
- MALİYE Nazırı Cavid Bey 2000, *Felâket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, C. 1, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul.
- MANSÜRİZADE Said 1330, "Teaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men' Olunabilir," *İslâm Mecmuası*, C. 1, S. 9, s. 233-238.
- 1330, "Teaddüd-i Zevcât Münasebetiyle," *İslâm Mecmuası*, C. 1, S. 9, 11, 12, s. 280-284; 325-331; 368-371.
- MARDİN, Şerif 1990, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (Derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul.
- 1991, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, (Derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul.
- MEHMED Fatin 1335, "Hilâfet ve Vesayet," *Sebilürreşad*, C.17, Aded: 421-422, s. 37-39.
- 1336, "Hilâfet-i İslâmiye," *Peyam-ı Sabah*, No: 408-10837, s. 1-2.
- MEHMED Tahir (Teâli-i İslâm Cemiyeti Muhiblerinden) 1336, "Teâli-i İslâm Cemiyetine," *Sebilürreşad*, C.18, Aded: 460, s. 213.
- MEHMET Ali Aynî 1995, *Dârülfünûn Tarihi*, (Haz: Metin Hasırcı), İstanbul.
- MERAY, Seha L., Osman Olcay 1977, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara.

- MUALLİM Feyzi 1325, "İbtidai Mektebinde Ahlak," *İ'tisâm*, Sayı: 47, s. 531-534.
- Muhammed Hamdi (Dârü'l-İlîmiyye'l İslâmiyye A'zâsından) 1334, "Dinimiz, Devletimiz-1," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2587, s. 2.
- 1334, "Dinimiz, Devletimiz-2," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2593, s. 1-2.
- MUMCU, Ahmet 1986, *Divan-ı Hümayun*, Ankara.
- MUSA Kâzım, Eşref Edib 1325, "Kütüb-ı Kelâmîyye'nin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslah ve Telifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın İslahı," *Sırat-ı Müstakim*, C. 3, S. 54, s. 22-23.
- MUSTAFA Sabri 1337, "Makâmı Hilâfet ve Ankara Meclisi," *Peyam-ı Sabah*, No: 11210, s. 1-2.
- MUSTAFA Sıdkı 1335, "Talebe-yi Ulûm ne diyor?," *İ'tisâm*, Sayı: 14, s. 14-15.
- NURDOĞAN, Arzu Meryem 2005, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- OBUZ, Ömer, K. Yakut 2016, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyasında Devlet ve Din," *Kebikeç*, S. 41, Ankara, s. 161-185.
- OKUMUŞ, Ejder 1999, *Türkiye'de Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, İstanbul.
- ORTAK, Şaban 2003, "İlkokul Öğretmenlerinin Maaş Sorunu ve İlk Öğretmen Grevi (1920)," *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 4, Erzurum, s. 219-235.
- ORTAYLI, İlber 2000, "19. Yüzyılda Pan-İslâmizm ve Osmanlı Hilâfeti," *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Gelişim*, Ankara.
- Osmanlı Eğitim Mirası. *Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* 2013, (Haz.: Mustafa Gündüz), İstanbul.
- "Osmanlı Kanunnâmeleri" 1331, *Millî Tetebular Mecmuası*, C. 1, S. 3, s. 495-544.
- Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar 2010, (Derleyen: Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimioğlu), İstanbul.
- OSMANOĞLU, A. 1984, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul.
- ÖCAL, Mustafa 2015, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul.
- ÖKE, Mim Kemal 1991, *Hilafet Hareketleri*, Ankara.
- ÖMER Rıza 1335, "Uhuuvet-i İslâmiyye," *Sebilürrüşad*, C. 16, Aded: 392, s. 29.
- 1335, "Hilâfet-i İslâmiyye Etrafında," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2904, s. 3.
- 1336, "Hilâfetin Esası Saltanattır," *Yeni Tasvir- Efkâr*, No: 2950, s. 2.
- 1336, "Uhuuvet-i İslâmiyye'nin İnkaşafı," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2972, s. 3.
- 1336, "Hilâfetin Esası Saltanattır," *Sebilürrüşad*, C.18, Aded: 454, s.142-144.
- ÖZAKMAN, Turgut 1998, *Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele*, İstanbul.
- ÖZATA, Metin 2007, *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, İzmir.
- ÖZCAN, Abdülkadir 1982, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), S. 33, s. 29-51.
- ÖZCAN, Azmi 1998, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul, s. 49-71.
- 1998, "Hilâfet. Osmanlı Dönemi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, s. 546-553.

- ÖZSOY, Osman 2007, *Saltanatın Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı. 1918-1923*, İstanbul.
- ÖZTEKE, Fahri 2020, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Etnosentrik Bir Din Adamı. Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya*, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Nazif 1995, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara.
- 1995, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, s. 521-524.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet 1966, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara.
- REPP, Richard C. 1986, *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Londra.
- SADREDDİN 1334, 1335, "Hukûk-ı Âile ve Usûl-i Muhâkemât-ı Şer'iyye Karamâmeleri Hakkında," *Sebilürreşad*, C. 15, S. 382, 388, s. 321-322, 418-419.
- SAKAOĞLU, Necdet 1999, "Abdûlmecit (Halife)," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s. 67-69.
- SARAY, Mehmet 1987, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul.
- SARIHAN, Zeki 1994, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye 23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*, Ankara.
- 2000, *Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar*, İstanbul.
- SARIKOYUNCU, Ali 1987, "Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılapları Karşıtı Tutum ve Davranışları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 13, S. 39, s. 787-812.
- SATAN, Ali 2013, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul.
- 2016, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, İstanbul.
- SAYDAM, Abdullah 1999, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon.
- SELÇUK, Mustafa 2013, *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı Dersaadet Murahhaslığı*, Ankara.
- SERTOĞLU, Midhat 1978, "Son Osmanlı Veliâhtı ve Son Halife I," *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 4, s. 11-17.
- SEYYAH 1920, "Ruslar Arasında!," *Vakit*, No: 1065, 25 Teşrin-i sani 1336, s. 2.
- SONYEL, Salâhi R. 1981, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Bah Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)," *Belleten*, C.14, S. 177, s. 327-417.
- 1987, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 2, Ankara.
- 2008, *Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı*, C. 3, Ankara.
- 2010, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdeddin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara.
- SÜLEYMAN Baruni 1336, "Mesele-i Hilâfet ve Âlem-i İslâm," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2970, s. 2.
- 1336, "Mesele-i Hilâfet ve Âlem-i İslâm," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2971, s. 2.
- ŞERAFEDDİN Efendi 1334, "Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye'nin Küşadı Münasebetiyle," *İslâm Mecmuası*, S. 61, s. 1161-1162.
- ŞEREF Nesib 1337, "Muallimlerin Maaşı Meselesi," *Vakit*, No: 1207, s. 2.
- ŞEVKED Mehmed Ali 1338, "Yeni Türk Hukuku," *İctihad*, No: 145, s. 3031-3033.
- TAHIR'UL Mevlevi 1991, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstikdâl Mahkemeleri*, İstanbul.
- TANÖR, Bülent 1998, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul.
- TANSU, Samih Nafiz 2016, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul.
- TAYLAK, Muammer 1997, *Türkiye'deki Öğrenci Hareketleri*, İstanbul.
- TUNAYA, Tanık Zafer 1975, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul.

- 1986, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Mütareke Dönemi*, C. 2, İstanbul.
- 1988, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 1, İstanbul.
- 2002, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, *Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul.
- TUNCAY, Mete 1979, “Sevr’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayıını,” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1-2, s. 111-146.
- TUNÇ, Salih 2002, “İstanbul Basınına Göre Milli Mücadele’ye Bir Destek: Dârülfünûn Öğrenci Olayları,” *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 1, s. 323-355.
- TURAN, Kemal 2000, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, N. Sinan 2004, *Hilafetin Tarihîsel Gelişimi ve Kaldırılması*, İstanbul.
- 2017, *Hilafet. Erken İslâm Tarihinden Osmanlı’nın Son Yüzyılına*, İstanbul.
- Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi* 1336, Ankara.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad 1948, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, C. 1, Ankara.
- 1949, *Görüp İştiklakları*, Ankara.
- Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 1987, (Haz.: İsmail Kara), C. 2, İstanbul.
- UBEYDULLAH 1325, “Medreselerimizin İslahı,” *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 19, s. 1-2.
- 1325, “Medreselerimizde Nasıl Adam Yetiştir,” *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 22, s.1-2.
- 1325, “Medreseler Bahsi Münasebetiyle Bir İstitrâd,” *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 29, s. 1-2.
- UÇAN, Lale 2019, “Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Hayatı -Şehzâdelik, Veliâhtlık ve Halifelik Yılları,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- ULUÇ, Naşit Hakkı 1975, *Halifeliliğin Sonu*, İstanbul.
- UMUR, Ziya 1993, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, C. 1, İstanbul.
- UNAN, Fahri 2004, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı 1983, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Ankara.
- 1988, *Osmanlı Devleti’nin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara.
- ÜÇÖK, Coşkun, Ahmet Mumcu 2016, *Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi*, Ankara.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya 1979, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.
- ÜNAL, Mehmet 1978, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukûk-ı Aile Kararnamesi,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1-4, Ankara, s. 195-231.
- YAKÜP Kadri 1338, “Dârülfünûn’daki Hadiseler Dolayısıyla,” *İkdam*, No: 8991, s. 1.
- 1338, “İrfan ve Vicdan,” *İkdam*, No: 8992, s. 1.
- YAKUT, Esra 2002, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları,” XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi ve Kongre’ye Sunulan Tebliğler, Ankara, s. 1345-1364.
- 2005, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul.
- 2013, “Hukûk-ı Aile Kararnamesi’ne Giden Yolda (XX. Yüzyıl Başlarında) Osmanlı Aile Hukuku’nda Görülen Aksaklıklar ve Düzenleme Çabaları,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan*, C. 2, Ankara, s. 1171-1187.
- 2014, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mekteplerde Dini Eğitim,” *Kebikeç*, S. 37, Ankara, s. 19-34.
- 2018, “Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti’ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Da-

- rü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye," *International Journal of Euroasian Education and Culture*, S. 4, s. 44-56.
- 2019, "Mütareke Döneminde İstanbul Hükümetlerinin Adli Alandaki Düzenlemeleri ve Modernleşme Çabaları," *Historia* 1923, S. 6, s. 37-64.
- YAKUT, Esra, Kemal Yakut 2015, "Mütareke Dönemi'nde Cemaat-ı İslâmiye Teşkilâtı'nın Kurulması Çalışmaları," *Ötekilerin Peşinde. Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, (Hazırlayanlar: Mehmet Öz, Fatih Yeşil), İstanbul, s. 733-749.
- 2020, "Mütareke Dönemi'nde Saltanat, Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye (1918-1920)," *Canan Parla Armağanı*, (Editörler: M. Erol Altınsapan, B. Yelda Olcay Uçkan), İstanbul, s. 353-384.
- YAKUT, Kemal 2005, "Mütareke Döneminde Yapılan Saltanat Şûraları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, s. 77-121.
- 2015, "Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na Göçleri (1783-1922)," *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Editörler: M. M. Erdoğan ve A. Kaya), İstanbul, s. 119-132.
- 2016, "Kurtuluş Savaşı Dönemi Türk Dış Politikası," *Türk Dış Politikası-1*, (Editörler: Hüseyin Bağcı, Kemal Yakut), Eskişehir, s. 28-57.
- YALÇIN, E. Semih 2007, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara.
- YAZICI, Abdurrahman 2015, "Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri," *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 19, S. 62, s. 567-584.
- YILMAZ, Mehtap Kayıkçı 2019, "Dârülfünûn Grevi," *Akademik Bakış Dergisi*, S. 71, s. 30-43.
- YUNUS Nadi 1334, "Siyasiyat: Meşihat'da Yeni Teşkilât," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2349, s. 1.
- 1334, "İbtidai Mekteplerimiz," *Tasvir-i Efkâr*, No: 2442, s. 1.
- ZENGİN, Zeki Salih 2002, *Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara.
- ZİYA Gökalp 1918, *Yeni Hayat*, İstanbul.

Anonim Makaleler

- "Abdülmecid Efendi" 1338, *Vakit*, No: 1769, s. 2.
- "Adalet İşini Yoluna Koyalım" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2963, s. 1.
- "Adliye Islahatı" 1336, *Vakit*, No: 891, s. 2.
- "Adliye Islahatı" 1336, *Vakit*, No: 993, s. 1.
- "Adliye İşleri" 1334, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2576, s. 1.
- "Adliye İşlerinin Islahı" 1336, *Vakit*, No: 775, s. 2.
- "Adliye'de Islahat" 1335, *Vakit*, No: 493, s. 1.
- "Adliye'de Yeni Teşkilât" 1336, *Vakit*, No: 1005, s. 1.
- "Adliye Meselesi-Teşrii Meselesi" 1337, *Vakit*, No: 1398, s. 2.
- "Adliye Nazırı ile Mülâkat" 1335, *Vakit*, No: 522, s. 1.
- "Adliye Nazırı ile Mülâkat" 1336, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2962, s. 3.
- "Adliye Nazırı Mustafa Bey'in Mesail-i Adliye Hakkında Muharririmize Beyanab" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2796, s. 1.
- "Adliye Nezâreti" 1338, *Vakit*, No: 1640, s. 1.
- "Adliye Nezâreti'nde" 1338, *Vakit*, No: 1761, s. 2.
- "Adliye Teşkilâtı" 1335, *Vakit*, No: 532, s. 2.

- "Ahlâk Komisyonu" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2826, s. 1.
- "Âlem-i Islâm: Hind Müslümanlarının Tezahüratı" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 392, s. 26-27.
- "Bilumûm Mehâkim-i Şer'iyye'nin Makam-ı Meşihat'a lade-i İrtibatına Dâir Kararnâme" 1336, *Takvim-i Vekâyi*, No: 3847, s. 3.
- "Bizi Kurtaracak Ancak Islâmiyet'tir" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 392, s. 30.
- "Büyük Millet Meclisi'nin 1 Teşrin-i sani 38 Tarihindeki Karar-ı Mühimmi" 1338, *İkdam*, No: 9205, s. 1.
- "Cemaat-i Islâmiye Bahsi" 1336, *Vakit*, No: 776, s. 2.
- "Cemaat Teşkilâtı" 1337, *Vakit*, No: 1160, s. 1.
- "Cemaat-i Islâmiye Teşkilâtı" 1337, *Vakit*, No: 1253, s. 1.
- "Cemaat-i Islâmiye Teşkilâtı" 1337, *Vakit*, No: 1255, s. 2.
- "Cemaat-i Islâmiye Teşkilâtı Lâyihası" 1338, *Vakit*, No: 1516, s. 3.
- "Cemaat-i Islâmiye Teşkilâtı" 1338, *Vakit*, No: 1524, s. 2.
- "Cihâd-ı Ekber Hakkında Beyannâme-i Hazret-i Hilâfetpenâhi" 1330, *Sebilürreşad*, C.13, Aded: 314, s. 14.
- "Dârülfünûn Açılıyor" 1338, *Vakit*, No: 1682, s. 1.
- "Dârülfünûn Divanı Bugün Toplanıyor" 1338, *Vakit*, No: 1555, s. 1.
- "Dârülfünûn Hadisesi" 1338, *Akşam*, No: 1274, s. 2.
- "Dârülfünûn Hadisesi" 1338, *Vakit*, No: 1564, s. 1.
- "Dârülfünûn Hadisesi" 1338, *Vakit*, No: 1571, s. 2.
- "Dârülfünûn Hadisesi Etrafında" 1338, *Akşam*, No: 1268, s. 2.
- "Dârülfünûn Kapandı" 1338, *Vakit*, No: 1598, s. 2.
- "Dârülfünûn Kararları" 1338, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 473, s. 1.
- "Dârülfünûn Meselesi Müzmin Bir Şekil Alacak" 1338, *Vakit*, No: 1553, s. 2.
- "Dârülfünûn Talebesinin İthamnâmesi" 1338, *Vakit*, No: 1551, s. 2.
- "Dârülfünûn'da" 1338, *Vakit*, No: 1550, s. 2.
- "Dârülfünûn'da" 1338, *Vakit*, No: 1557, s. 3.
- "Dârülfünûn'da" 1338, *Vakit*, No: 1569, s. 2.
- "Dârülfünûn'da Bir İstifa" 1334, *Vakit*, No: 406, s. 2.
- "Dârülfünûn'daki Hadiseler Etrafında" 1338, *Vakit*, No: 1548, s. 1.
- "Dârülfünûn'daki Konferans Hadisesi" 1338, *Peyam-ı Sabah*, No: 1195-11625, s. 3.
- "Dârülfünûnluların Bir Kararı" 1337, *Akşam*, No: 1266, s. 2.
- "Dârü'l-Hikme'de" 1338, *Vakit*, No: 1547, s. 2.
- "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye" 1334, *Sebilürreşad*, C. 15, S. 365, s. 18-19.
- "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de Ahlâk ve Vezâif-i Islâmiye Komisyonu" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2825, s. 2.
- "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Hakkında" 1335, *Sebilürreşad*, C. 17 Aded: 421-422, s. 39-40.
- "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Mühim Bir Müracaatı" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 406-407, s. 149.
- "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Riyaset-i Fazilânesine" 1336, *İ'tisâm*, Sayı: 61, s. 761-763.
- "Dersaadet Birinci Ceza Dairesi Reisi Mustafâ Nazmi, Islahat-ı Adliyye-ş" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2617, s. 1.
- "Din ile Devletin Tefriki Meselesi" 1334, *İ'tisâm*, Aded: 2, s. 1-2.
- "Din ve Devletin Tefriki" 1334, *Sebilürreşad*, C. 15, Aded: 380, s. 295.
- "Dini Teşkilâta İhtiyaç" 1334, *Sebilürreşad*, C. 15, S. 329, s. 95-96.
- "Evkâf Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 974, s. 1.

- "Evkâf Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1025, s. 2.
- "Evkâf Mektepleri Açılıyor" 1336, *Vakit*, No: 1015, s. 1.
- "Evkâf Mektepleri Meselesi" 1337, *Vakit*, No: 1217, s. 2.
- "Evkâf Nezâreti'ndeki Suistimaller" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2757, s. 2.
- "Evkâf Nezâreti'nin Müdüriyet-i Umumiye'ye Tahvili" 1335, *Vakit*, No: 770, s. 1.
- "Evkâf Nezâreti'nin Müdüriyet-i Umumiye'ye Tahvili" 1336, *Vakit*, No: 782, s. 2.
- "Evkâf Nezâreti'nde Islahat" 1336, *Vakit*, No: 950, s. 2.
- "Evkâf Nezâreti İçin Hazırlanan Teşkilât" 1338, *Vakit*, No: 1506, s. 2.
- "Evvelki Geceki ve Dünkü Muazzam Tezahürat" 1338, *Sabah*, No: 11837, s. 2.
- "Grevin Devamı" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 3006, s. 2.
- "Hadise Etrafında" 1338, *Peyam-ı Sabah*, No: 11637, s. 3.
- "Heyet-i Murahhasamız ve Hilâfet Meselesi" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2746, s. 1.
- "Hilâfet-i İslâmiye" 1334, *Sebilürreşad*, C. 15, Aded: 380, s. 296.
- "Hindistan Müslümanları ve Devlet-i Aliyye'nin Âtisi" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 406-407, s. 159-160.
- "Hindistan Müslümanları ve Hilâfet Meselesi" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, Aded: 393, s. 44.
- "Hukuk Medresesi" 1338, *Vakit*, No: 1685, s. 3.
- "Hukûk-ı Âile Kararnâmesine Mûteallik Muamelat-ı İdariye Hakkında Nizamnâme" 1334, *Takvim-i Vekâyi*, No: 3107.
- "Hutbelerin Arapça Okunmasında Zaruret Yoktur" 1338, *Vakit*, No: 1549, s. 2.
- "Islahat-ı Adliyye" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2723, s. 2.
- "Islahat-ı Adliyye" 1337, *Vakit*, No: 1190, s. 2.
- "Islahat Komisyonları" 1336, *Vakit*, No: 982, s. 1.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 985, s. 2.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 986, s. 1.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 993, s. 2.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1001, s. 2.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1015, s. 1.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1016, s. 2.
- "İbtidai Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1043, s. 2.
- "İbtidai Mektepleri" 1337, *Vakit*, No: 1167, s. 2.
- "İbtidai Mekteplerimizin Islahı Meselesi-1" 1337, *Vakit*, No: 1326, s. 2.
- "İbtidai Mekteplerimizin Islahı Meselesi-2" 1337, *Vakit*, No: 1329, s. 3.
- "İbtidai Muallimleri" 1336, *Vakit*, No: 999, s. 2.
- "İbtidai Muallimleri" 1336, *Vakit*, No: 1002, s. 2.
- "İbtidai Muallimleri" 1336, *Vakit*, No: 1007, s. 2.
- "İstanbul, Aynı Zamanda Merkez Hilâfet-i İslâmiye ve Makarr-ı Saltanat-ı Osmaniye Olarak Muhafaza Edilmelidir" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 2957, s. 1.
- "İstanbul'da Saltanat-ı Millîye Bayramı" 1338, *Sabah*, No: 11836, s. 1.
- "İstanbul Hükûmeti Dün İstifa Etdi ve (Bab-ı Âli) de Tarihe Karıştı" 1338, *Tasvir-i Efkar*, No: 3534, s. 1.
- "İstanbul İdaresi Hakkında Reis Paşa'ya Verilen Talimat-ı Umumiye" 1338, *Tasvir-i Efkar*, No: 3534, s. 1.

- "İstanbul ve Hilâfet" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 2975, s. 1.
- "Kâffe-i Müslimin Üzerine Cihâdın Farziyeti Hakkında Fetava-i Şerife" 1330, *Sebilürreşad*, C. 13, Aded: 314, s. 12.
- "Maarif'de Tensikat" 1325, *Tanin*, No: 353, s. 1.
- "Maarif İslahatı" 1336, *Vakit*, No: 1034, s. 1.
- "Maarif İntihab-ı Memurin Encümeni" 1326, *Sabah*, No: 7649, s. 1.
- "Maarif İşlerimiz" 1334, *Tasvir-i Efkar*, No: 2520, s. 1.
- "Maarif Nazır Said Bey'in Beyanatı" 1338, *Vakit*, No: 1560, s. 1.
- "Maarif Nezâreti Kararları ve Tensik-i Muamelât" 1325, *Yeni Tasvir-i Efkar*, No: 229, s. 1.
- "Maarif Nezâreti'nin Programı" 1334, *Tanin*, No: 3521, s. 2.
- "Maarif Nezâretindeki Komisyon" 1336, *Vakit*, No: 1019, s. 2.
- "Maarif Teşkilâtı" 1328, *Sabah*, No: 8409, s. 1.
- "Maarif Vekâleti'nin Bir Telgrafnâmesi" 1338, *Vakit*, No: 1561, s. 1.
- "Mahkemelerimizin Hali" 1336, *Vakit*, No: 866, s. 2.
- "Makam-ı Hilâfet'e Anadolu'nun Merbutiyeti" 1337, *Vakit*, No: 1316, s. 1.
- "Makam-ı Meşihat'ın Sadaret-i Uzmaya Mühim Bir Tezkiresi" 1335, *İ'tisâm*, Sayı: 38, s. 388-391.
- "Makam-ı Mualla-yı Cenab-ı Meşihatpenahiye" 1335, *İ'tisâm*, Sayı: 8, s. 4-7.
- "Meclis-i Maarif Müfettişleri" 1325, *Tanin*, No: 413, s. 1.
- "Medaris-i İlmiye Nizamnâmesi" 1337, *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 481, s. 135-136
- "Mehâkim-i Şer'iyyeler Kalkıyor mu?" 1339, *Sebilürreşad*, C. 22, S. 571-572, s. 206-207.
- "Mekâtib-i İbtidaiyye" 1335, *Tasvir-i Efkar*, No: 2760, s. 1.
- "Mekâtib-i Vakfiye Komisyonu" 1329, *Sabah*, No: 8626, s. 1.
- "Mektepler Hususileşiyor mu?" 1336, *Vakit*, No: 993, s. 2.
- "Mektepler Ne Olacak" 1336, *Vakit*, No: 1019, s. 2.
- "Mesele-yi Hilâfet" 1336, *Peyami Sabah*, No: 10867, s. 2
- "Milletin En Büyük İhtiyacı" 1337, *Sebilürreşad*, C.19, Aded: 476, 478, 480, s. 76, 100-101, 127-128.
- "Muallimler" 1336, *İleri*, No: 781, s. 4.
- "Muallimler Cemiyeti" 1338, *Vakit*, No: 1471, s. 3.
- "Muallimler Cemiyeti'nin Kongresi" 1337, *Vakit*, No: 1267, s. 1.
- "Muallimler Konferansı" 1338, *Vakit*, No: 1472, s. 3.
- "Muallimler Kongresi" 1338, *Vakit*, No: 1643, s. 3.
- "Muallimler Meselesi" 1336, *Vakit*, No: 1003, s. 1.
- "Muallimler ve Talepleri" 1337, *Vakit*, No: 1183, s. 2.
- "Muallimlerin Grevi Henüz Neticelenmedi" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 3012, s. 2.
- "Muallimlerin Grevi Hitam Buldu. Tedrisat Bugün Başlıyor" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 3013, s. 1.
- "Muallimlerin Maaşı" 1336, *Tasvir-i Efkar*, No: 2976, s. 1.
- "Muallimlerin Maaşları" 1336, *İleri*, No: 778, s. 2.
- "Muallimlerin Maaşatı" 1336, *İleri*, No: 780, s. 2.
- "Muallimlerin Müracaatı" 1338, *Vakit*, No: 1596, s. 2.
- "Mustafa Sabri Efendi'nin Hitabesi" 1336, *Alemdar*, No: 519-2819, s. 1.
- "Mühim Bir Muhtıra" 1336, *Alemdar*, No: 425-2725, s. 2.

- "Müslüman Konferansı" 1335, *İ'tisâm*, Aded: 49, s. 577.
- "Müslümanlık Vahdeti" 1335, *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 417-418, s. 15.
- "Ondört Günden Beri Muattal Kalan Mektepler" 1336, *İkdam*, No: 8292, s. 1.
- "Osmanlı Devleti ve Âlem-i İslâm" 1335, *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 419-420, s. 1.
- "Rıza Nur Bey ve Hilâfet ve Saltanat Meselesi" 1338, *Vakit*, No: 1762, s. 3.
- "Rıza Tefvik ve Hüseyin Daniş Beyler İstifa Ettiler" 1338, *Peyam-ı Sabah*, No: 1194-11629, s. 1.
- "Saltanat-ı Milliye'nin İstanbul'daki Tecelliyatı" 1338, *Tasvir-i Efkâr*, No: 3534, s. 3.
- "Siyasiyat: Maarif Siyaseti" 1334, *Tanin*, No: 3503, s. 1.
- "Siyasiyat: Maarif İslahatı ve Matbuat" 1334, *Tanin*, No: 3512, s. 1.
- "Sulh Muahedesi-Türkiye İslâm Âleminde Galeyan" 1336, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 56, s. 1
- "Sultani Mektepleri" 1337, *Vakit*, No: 1349, s. 2.
- "Sultani Mekteplerinde" 1338, *Vakit*, No: 1685, s. 2.
- "Sultani Programları" 1338, *Vakit*, No: 1560, s. 3.
- "Sultani Programları" 1338, *Vakit*, No: 1616, s. 2.
- "Sultani Programları" 1338, *Vakit*, No: 1624, s. 2.
- "Sultani Programları" 1338, *Vakit*, No: 1677, s. 3.
- "Sultani Teşkilatı" 1337, *Vakit*, No: 1283, s. 2.
- "Sultanilerde Tahsil" 1338, *Vakit*, No: 1681, s. 2.
- "Şeyhülislâm Efendi Hazretlerinin Beyânatı" 1335, *Sebilürreşad*, C. 16, S. 404-405, s. 130-132.
- "Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mülâkat" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2925, s. 1.
- "Şeyhülislâm Efendi Hazretleriyle Mülâkat" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2931, s. 1.
- "Şeyhülislâm Efendi'nin İzahatı" 1335, *Vakit*, No: 522, s. 1.
- "Şeyhülislâm Efendi ve Mehâkim-i Şer'iyye" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2812, s. 2.
- "Talebenin Beyannâmesi" 1338, *Vakit*, No: 1552, s. 2.
- "Teâlî-i İslâm Cemiyeti" 1336, *Sebilürreşad*, C. 18, Aded: 453, s. 130-131.
- "Tedrisat-ı İbtidai Teşkilâtı" 1336, *Tasvir-i Efkâr*, No: 3024, s. 3.
- "Tedrisat-ı İbtidaiye" 1336, *Vakit*, No: 911, s. 2.
- "Tedrisat-ı İbtidaiye" 1336, *Vakit*, No: 986, s. 1.
- "Tedrisat-ı İbtidaiye" 1336, *Vakit*, No: 988, s. 1.
- "Tedrisat-ı İbtidaiye" 1336, *Vakit*, No: 1010, s. 1.
- "Tedrisat-ı İbtidaiye" 1337, *Vakit*, No: 1328, s. 2.
- "Teşkilât-ı Adliye Yeni Bir Şekilde Tanzim Olunacak" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2819, s. 1-2.
- "Teşkilât-ı Adliyye'de Esas" 1336, *Vakit*, No: 987, s. 1.
- "Vakıf Mektepleri" 1336, *Vakit*, No: 1017, s. 1.
- "Yeni Adliye Nazır Mustafa Bey Dünden İtibaren İfa-yı Vazifeye Başladı" 1338, *Vakit*, No: 1641, s. 2.
- "Yeni Hukuk Mahkemeleri Hakkında" 1335, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2826, s. 2.
- "Yine Maarif İşlerimiz" 1334, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2521, s. 1.
- "Zat-ı Vâlâ-yı Meşihatpenahiyle Mülâkatımız" 1336, *Tasvir-i Efkâr*, No: 2948, s. 2.

- Abbasi(ler); Devleti 35, 214; hilafeti 214, 216
 Abbasiye devri 265
 Abdullah (Şerif Hüseyin'in oğlu) 222
 Abdullah Azmi Efendi (Kütahya Milletvekili) 30
 Abdullah Bey (Vali) 164, 184, 186-187
 Abdullah İrfan (Hafız) 90
 Abdullah Efendi (Dürrizade, Şeyhülislam) 16, 249
 Abdulvahhab Efendi 131
 Abdurrahman Münip (Müderriş) 30
 Abdülhamid II (Sultan) 28, 122, 125, 195, 218-219
 Abdülmecid Efendi (Veliaht) 13, 243, 260, 273-276, 278-279, 285
 Abdülmuttalib (Şerif) 218
 Acem 205
 Adam, Frank Forbes 241
 Adil (Darülfünun muallimi) 270
 adli müfettişlik kurumu 283
 Adliye Encümeni 266
 Adliye Nezareti 19, 29, 32, 44, 82, 84-89, 91-94, 97, 99, 102-103, 105, 108, 272, 282
 Adnan Bey 275
 Afganistan/Afgan(lar) 216, 2576-257, 263
 Afrika 245
 Ahali İktisat Fırkası 21
 Ahi Çelebi Mektebi 163
 Ahlak Dairesi 281
 Ahlak Encümeni 32, 36-37, 39-40
 Ahmed III (Sultan) 216
 Ahmed Bey (Ağaoglu) 92, 202
 Ahmed Emin Bey 47, 223-228, 268, 270-271
 Ahmed Halid Bey (Muallim) 190
 Ahmed Hamdi Bey 191
 Ahmed İzzet Paşa 13-14, 87, 89, 153, 269
 Ahmed Naim Bey (Babanzade) 212, 224-228, 271
 Ahmed Şirani 88-89, 129-130, 229-231, 238, 243
 Ahmed Şükrü Bey (Maarif Nazırı) 141-144, 146
 Ahmed Tevfik Paşa (Sadrazam) 13-14, 18, 23, 87, 247, 255, 259-261, 265, 269

- Ahmet Cevdet 46
 Aka Han (Prens) 235
 Akabe 221
 Âlem-i İslam 206, 261-263, 265
 Ali (Hz.) 128
 Ali Bey (İzmit Milletvekili) 57
 Ali Cenani Bey (Antep Milletvekili) 179
 Ali Galip 125
 Ali Galip olayı 15
 Ali Kemal Bey (Maarif Nazırı, Dahiliye Nazırı, *Pe-yam-ı Sabah* başyazarı) 176, 204, 208-209, 211-212, 258
 Ali Münif Bey (Maarif Nazırı) 146-147
 Ali Reşad Bey (Müştaşar) 165, 212
 Ali Reşad Bey (Mutasarrıf) 155
 Ali Rıza Efendi (Gerede Muftüsü) 131
 Ali Rıza Paşa (Sadrazam) 13, 15, 17-18, 56, 100, 269
 Almanya 19-20, 148, 153, 156, 160, 198-199, 221
 Amerika 153
 Amerikan 228, 237
 Anadolu 17-18, 21, 108, 125, 127-128, 132-133, 157, 160, 177, 199-200, 208, 240-241, 243, 250, 252-254, 257-258, 263, 283, 285; hareketi 15, 176, 185, 203; 261
 Ankara 18, 185, 254, 263, 271, 273-274, 277-280, 285; hükümeti 18, 91-92, 131-132, 210, 250, 252-259, 261, 269-270, 272-273, 283-285
 Ankara Evkaf Vekâleti 271
 Ankara Umur-ı Şeriyye Vekâleti 131, 271
 Arap(lar) 71, 218, 220, 222, 239-240, 243; halife(leri) 240, 246; Hilafeti 218, 239; vilayetleri 14, 142
 Asâr-ı Millîyye Müdüriyet-i Umumiyesi 151
 Asir 235
 Askeri Tıbbiye Tıp Fakültesi binası 203
 Asquith (Mr.) 268
 Âşıklar Meydanı 163
 Atina metropoliti 46
 Avam Kamarası 248
 Avnürrefik Paşa 218

Avrupa devletleri 88-89, 107, 151, 218-219, 233, 240
Avrupa Usul Hukuku 104
Avusturya 20, 79
Avusturya-Macaristan 153, 221
Ayasofya Camii 33, 260

Ba

Bab-ı Meşihat, bkz. **Meşihat Dairesi**
Babiâli 110, 136, 253, 269
Babiâli Çeşmesi 162
Baden Dükliği 148
Bağdad 265
Bahbudhan Civanşirin (Azerbaycan İçişleri Bakanlığı) 205
Bakırköy Nümüne İptidai Mektebi 159
Balkan(lar) 220; devletleri 151; Savaşları 199, 235
Barsamiyan, Marujan 204-205, 208-209
Basri Bey (Karesi Milletvekili) 250
Başkomutanlık Meydan Muharebesi 260
Bayezid I (Yıldırım, Sultan) 215
Bayezid II (Sultan) 215
Bayezid Medresesi 120, 122, 124
Baytar Mektebi 155, 209
Bayur, Yusuf Hikmet 252
Bekir Sami Bey 256-257
Belediye Dairesi 54
Berlin Anlaşması (1878) 44-45
Berlin Kraliyet Kütüphanesi 153
Beşiktaş 270; mitingi 202
Beyazıt 205, 270; mitingi 202
Beyoğlu 100
Beytül-mal 91, 93
Bidayet Mahkemeleri 100
Birdwood, George M. 218
Bizans 155
Boğaz(lar) 14, 241, 256
Bombay 240
Britanya İmparatorluğu 94
British Museum 153
Brun, Malte 232
Bulgaristan 79, 151, 189

Burhan Cahid 58-59
Bursa 247
Büyük Reşid Paşa Numune Mektebi 190
Büyük Taarruz 258

Campbell, Sir George 218
Celal Nuri 228
Cemaat-ı İslamiye Meclis(ler)i 45, 52, 54, 61
Cemaat-ı İslamiye 31, 43, 45, 48-53, 55-57, 60-61, 189, 282
Cemil (Hukuk-ı Düvel Müderrisi) 270
Cemil Molla Bey 98-99
Cemiyet-i Akvam 103
Cemiyet-i Muallimin 180-181
Cemiyet-i Müderrisin 120-126
Cemiyetü'l-Ulema Konferansı (1921) 257
Cenab Şahabeddin 204-205, 208-209, 211-212
Ceraim-i Adliye 100
Cevad Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı) 254
Cevdet Paşa 137, 218
Ceza Kanunu Komisyonu Başkanlığı 103
Cihad-ı Ekber 221, 223
Cihat Fetvası 89
Cin, Halil 68
Curzon (Lord) 235
cülus 107
Çamlıca İnas sultanisi 174
Çanakkale 221, 262; **Boğazı** 247; **Savaşı** 222
Çeşme Meydanı 162

Dahiliye Nezareti 36, 180, 186-187
Daimi Meclis-i Maarif 135-136
Darü'l-Hikmeti'l İslamiye 19, 31-40, 42-43, 90, 122, 231, 245, 281
Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi 113-115, 117, 126, 132-134
Darülaceze 58
Darülfünun 22, 24, 135, 141, 150, 167, 169-174, 190, 195, 197-200, 202-207, 245, 270, 272, 284; **boykotu** 25, 213; **Divanı** 209-213; **konferans salonu** 191; **Müderrisler Meclisi** 208-209

Ca

Da

Darülfünun ve Darülmuallimiye binaları 270
 Darülfünun-ı Şahane 196; Hukuk şubesi 196; Tıp şubesi 196; ayrıca bkz. İstanbul Darülfünunu
 Darülmesai (Atölye) 200-201
 darülmuallimat 140, 142, 145-146, 148, 152, 161-162, 167, 180
 Darülmuallimat ve Darülmuallimin Mezunları Cemiyeti 180
 Darülmuallimat-ı Aliyye 152
 darülmuallimin 144-146, 148, 152, 162, 165
 Defter-i Hakani 59-60
 Delhi 236
 Derecat-ı Selâse 114-116; Medarisi teşkilatı 115
 Din-i Mübin-i İslâm 70
 Divan Yolu 270
 Divan-ı Harb-i Örfileri 15
 Divan-ı İslâm 53
 Divan-ı Muhasebat 180
 Divan-ı Temyiz Heyet-i Umumiyesi 107
 Divan-ı Hümayun 27
 Doğu Rumeli [Vilayeti] 44
 Dünya Savaşı II, 56, 80, 87-89, 118-119, 128, 131, 141, 145-146, 153, 156, 191, 198-200, 202, 220, 223, 248, 281, 284
Eb Ebussuud Efendi (Şeyhülislam) 216
 Ehu-ül Ziyazâde 48
 Ebülulâ Bey (Müderres) 210
 Ezâc ve Dışçı Okulları 209
 Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi 208, 211-212
 Edebiyat ve Hikmet (felsefe) şubesi 196
 Edirne 41, 99, 243
 Emanuelî Efendi (Aydın Milletvekili) 79
 Emevi Devleti 35, 214
 Eminönü 269
 Emîrgân İptidai Mektebi 190
 Emîrî'l-Müminin 220, 222, 239, 273
 Emrullah Efendi (Maarif Nazırı) 142, 159, 196-197, 199
 Enval-i Eytam 29, 45, 83, 86, 91

Encümeni İlmi 115
 Encümeni Mahsus 250
 Engelhard (Fransız elçi) 232-233
 Enver Kemal Bey 191
 Enver Paşa 128, 199
 Ermeni(ler) 43, 48, 79, 175, 205, 241, 252
 Ertuğrul Gazi 205
 Erzurum Kongresi 125
 Esad Paşa (Tıp müderresi) 202
 Eşref Han (Hükümdar) 216
 Etnografi Müzesi 151
 Evkaf Mektepleri 164
 Evkaf Nezareti/ Evkaf-ı Hümayun Nezareti 20-21, 23, 25, 29, 47, 50-51, 55-60, 113, 135, 138, 144-145, 162-164, 228, 282
 Evkaf Teşkilatı 50, 59-60, 62, 282
 Fahreneddin Bey (Maarif Nazırı) 161
 Fas 221, 244
 Fatih (semt) 269-270
 Fatih Belediye Dairesi 270
 Fatih Camii 260
 Fatih Medresesi 120, 122, 124
 Fatih mitingi 260
 Fatih Bey (Fen Fakültesi Dekanı) 210
 Faysal (Hicaz Kralı Hüseyin'in oğlu) 258
 Fehim Bey (Vefa Sultanisi Tarih Muallimi) 165
 Fen Fakülteleri 209
 Fen İdadileri 155
 Fen Mektepleri 155, 171
 Ferid Bey (Kam, Darü'l-hikmet-i İslamiye azası) 33
 Ferid Bey (Tedrisat-ı Taliye Müdürü) 169
 Ferid Paşa (Damat) 13-18, 23, 81, 99, 101, 125, 187, 204, 249-250, 253-254
 fetva makamı 276
 fetvahane 117
 Fevzi Bey (Nafia Vekili) 261
 Fevzi Paşa (Çakmak, Heyet-i Vekile Reisi) 17, 259
 Fıkıh Encümeni 32
 Fındıklı 270
 Filibe Sancağı 45

Fa

Fincancılar Yokuşu 163
Fransa/Fransızlar 94, 98, 101-102, 137, 145, 156,
158, 221-223, 227-228, 232, 235, 247, 249,
258, 274; Eğitim Bakanlığı 137
Fuzuli 205-207

Ga

Galata 162
Galatasaray Sultanisi 137, 272
Galip Bahtıyar Bey (Edirne Milletvekili) 178-179
Geçici Karma Mahkemeler 101-102
Gedik Paşa Ana Mektebi 165
Gedikpaşa 180
George, Lloyd 256, 258, 262
Gerede 131
Giresun 40
Gökalt, Ziya 92, 118, 198, 202, 220
Güney Asya Müslümanları 248

Ha

Hakem Heyeti 77, 191
Hakkı (Bıçakçızade) 245
Halid Bey (Tedisat-ı İbûdaiye Müdür-i Umumisi)
165
Halide Edip (Adivar) 191, 252
halifelik 28, 91, 216, 221-222, 228, 237-238, 241,
252, 255-256, 258-259, 263, 265, 275-279,
284-285; unvanı 27, 215, 236
Halil Bey (Menteşe, Adliye Nazırı) 86
Halil Bey (Erzincan Milletvekili) 58
Halit Oğuz 206
Hamdullah Suphi Bey 243
Hamit Bey 269
Hanbeli mezhebi 71, 73
hanedan devleti 214
Hanedan-ı Âli Osman 263-264
Haneîlik 37, 65, 71-78, 85; fıkhu 116; hukuku 75
Harb-i Umumi 262
Harbiye Nezareti 211
Haremeyn-i Şerife'nin valîleri 29
Hasan Fehmi Efendi (Seydişehirli) 126
Hasan Tahsin Bey 213
Hayat Mektepleri 173

Hayat-ı İslamiye 132
Haydar Efendi (fetva emini) 35
Haydarpaşa 203
Hayri Bey (Ürgüplü) 85
Hesabat Müfettişliği 191
Heyet-i Amele 122-124
Heyet-i Ayan 60
Heyet-i İlmiye 30, 131
heyet-i irşadiye(ler) 41
Heyet-i Merkeziye 122-123
Heyet-i Müsavere 106
Heyet-i Temsiliye 125
Heyet-i Umumiye 122-123, 192
Hicaz 235, 239
Hilafet Komitesi 240, 248
Hilafet Konferansı (1921) 255, 257
hilafet makamı/Makam-ı Hilâfet 25, 91, 214-215,
219-220, 223, 228-230, 234-235, 237, 239,
242-243, 245-247, 250-257, 259, 261-265,
267-268, 273-277, 279-280, 284-285
Hilâfet-i İslamiye 206, 228
Hilâl-i Ahmer 269
Hindistan 218, 222, 235, 239-240, 251-253, 255,
257-258; Milli Kongresi 236; Müslümanlar
236-239, 241, 248, 257
Hint 245; denizleri 35
hipodrom 59
Hoca Kemaleddin 235
Hukuk mektebi 108
Hukuk-ı Aile Komisyonu 64
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 19, 23-24, 176, 247
Hürriyet ve İtilaf Kulübü 200
Hürriyetperver Avam Fırkası/Osmanlı Hürriyet-
perver Avam Fırkası 20
Hüseyin (Hicaz Kralı) 258
Hüseyin Avni Bey (Erzurum Milletvekili) 261,
264, 266-267
Hüseyin Daniş (Pedram) 204-205, 208, 211-212
Hüseyin Hüsnü Bey 191
Hüseyin Şem'i 119
Hüsnü Ağa Mektebi 163

Irak 258, 262

İslahat Fermanı 136-137, 217

İslahat-ı Adliyye Komisyonu 108

İslah-ı Medaris 113

İslah-ı Medaris ve Tensik-i Tedrisat Encümeni 113, 123

İbrahim Bey (Pirizade, Adliye Nazırı) 85

İbrahim Bey (Muhasebe-i Umumiyye-i Maliye Genel Müdüğü) 179

İbrahim Efendi (Şeyhülislam Haydarizade) 38, 40, 51-52, 56, 129

İbrahim Hakkı Paşa 196

İbrahim Memduh Bey 191

İbtidâ-i Dahil 114, 116-117, 126, 134

İbtidâ-i Hâric 114, 116-117, 134

İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığı (Ankara) 273

İdare-yi Hususiye 177-178, 184

İdris-i Bitlisi 215

İhsan Bey (Ankara Valisi) 132

İhsan Bey (Darülmuallimin Tatbikat Mektebi Müdüğü) 165

İhtibar Milli Bankası 182

İhtilâf Mercü Encümeni 93

İhtiyar meclisleri 143

İkinci Hukuk Dairesi 100

İkinci Hukuk Mahkemesi 102

İmam-ı Azam (Hz.) 128, 206

İnas (kadın) sultanı mektepleri 170, 172-173

İngiltere/İngiliz(ler) 14-15, 17-18, 24, 57, 101-102, 125, 202-203, 217-219, 221-222, 226, 228, 234-235, 237, 239-241, 246, 248, 250, 252-253, 256-258, 262, 272-276, 284-285; Protestanları 218

İnönü Zaferi 1 255

İptidai Darülmuallimin ve Darülmuallimatı 152

İptidai Mektepler 22, 158, 160-161, 165-167, 186

İran 155, 207, 214, 236, 263

İrfan Emin Bey 191

İslam âlemi 38, 209, 223, 228, 234, 236, 238-239, 244-246, 253, 257-258, 261, 274, 276, 278, 285

İslam Müessesesi-yi Milliyesi 58

İslimiye Sancağı 45

İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu, Dekan) 43, 206-208, 212

İsmail Hakkı Bey (İzmirli) 34, 42, 90

İsmail Sıdkı Bey (Adliye Nazırı) 97-98, 100

İsmailiye Tarikatı 235

İsmet Paşa 263

İstanbul 12, 14-15, 17-18, 20, 33-35, 50-51, 53, 57-58, 80, 89, 91, 97, 100, 104, 107, 110, 113-114-115, 118, 122, 125, 130-133, 144, 153, 156, 160, 162, 164, 176-179, 184-185, 188, 190-192, 200, 202-203, 206, 208, 213, 215, 222-223, 229, 233-239, 241-243, 245-246, 248-250, 252-255, 257, 259, 261-262, 264, 267-273, 276-280, 283-285

İstanbul Darülfünunu 196, ayrıca bkz. Darülfünun-ı Şahane

İstanbul darülmuallimin 148, 152

İstanbul Evkaf Müdüriyeti 271

İstanbul hükümet(ler)i 11, 13, 18, 23-24, 91, 110, 125, 130, 132, 134, 168, 175-176, 185, 188, 195, 241, 247-250, 253-256, 258-261, 263, 272, 274, 283-285

İstanbul idari teşkilatı 272

İstanbul İl Genel Meclisi 178

İstanbul İnas sultanisi 174

İstanbul iptidai mektepleri 165

İstanbul Maarif Müdüriyeti/Müdürlüğü 166, 186

İstanbul makarr-ı (merkezi) hilafet 236

İstanbul Merkez Kumandanlığı 271

İstanbul sultanisi 174

İstanbul Valiliği 177, 182

İstanbul ve Boğazlar 241, 245

İstanbul Vilayeti 164-165, 169, 184, 187, 271-272

İstanbul Vilayet-i Mekatib-i İbtidaiyye ve Taliyesi 272

İstanbul Yüksek Komiserliği 241

İstihzârat-ı Sulhiyye Komisyonu 101

İstiklâl Muharebesi 262

İsviçre 46, 158

İtalya/İtalyan(lar) 94, 101-102, 220, 243-244

İtilaf Devletleri 11-15, 17-18, 24, 94, 97, 102, 107-108, 184, 221-222, 235, 242-243, 245, 247, 249-252, 255, 260, 275, 278, 283, 285

İttihâd-ı İslam 217-218

İttihat ve Terakkî Cemiyeti 44, 125, 208, 248

İttihat ve Terakkî Fırkası 19, 21, 23, 29-30, 44, 64, 84-87, 89, 91, 113, 117-120, 129, 220, 223, 273, 281-283; **Merkez-i Umumiye Binası** 56; **yönetimi** 19, 220

İzmir 97, 99, 177, 202, 243, 256, 260

Ja

Jandarma Kumandanlığı 271

Japonya 94

Ka

Kabataş 270

Kabataş Sultanisi 174

Kadiaskerlik 31

Kadıköy 202; **mitingi** 202

Kadıköy Numune [İptidai Mektebi] 159

Kafkasya 221, 256

Kâğıthane Deresi 59

kanun-ı esasi 45, 52, 79, 95, 138, 194, 217, 219, 233, 266, 283

Karabekir, Kâzım 262-263

Karaçi 257

Karadağ 45

Kasımpaşa 163

Katolik devletler 227

Katolikler 218

Kayra, Cahit 250

Kaza Maarif Encümenleri 143

Kelam Encümeni 32

Kemalist(ler) 260, 272

Kırım 217; **Müslümanları** 12

Konya 247

Köy Enstitüleri 213

Kureys/Kureysli(ler) 71, 218-219, 234, 284

Kuvayımilliye 16-18

Kuzey Afrika İmparatorluğu 222

Kuzey Afrika Müslümanları 235

Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla (1774) 217

Lawrence (Yüzbaşı) 222

Liautay (General) 221-222

Limni 15

liva idadileri 144

Londra 153, 233, 235, 240, 255-256, 259-260; **İslam cemaati** 240; **Konferansı (1921)** 108, 255-256

Lozan 46, 269; **Konferansı** 260, 272, 277

Lucknow Şehri 239, 255

Lübnan 80, 258

Lütfi Simavi Bey 17

Lyautey (Fas Yüksek Komiseri) 235

Ma

Maarif İhtihab-ı Memurin Encümeni 140

Maarif Nezareti 37, 60, 88, 117, 134, 136, 138-141, 145-148, 150, 153, 155, 157, 161-165, 175, 178-180, 183, 188, 192, 194-195, 200-201, 209-211; **Müşavirliği** 149

Maarif Vekâleti 185, 210, 272

maarif vergileri 189-190

Maarif-i Umumi Heyeti 137

Maarif-i Umumiyye Nezareti 136, 140, 145, 154

Maden ve Orman İşleri Mektebi 22

Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye 86

Mahmud II (Sultan) 27-28, 55, 135

Mahmud Şevket Paşa Numune Mektebi 180, 192

Mahmut Celal Bey 259

Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiyye 206

Maliki mezhebi 66-67, 71, 77-78

Maliye Nezareti 55, 59, 155, 176-179, 184, 187, 282

Malta 15

malumat-ı umûmiyye 144

Matbaa-yı Amire 173

Mazhar Müfid Bey (Hakkâri Milletvekili) 178, 180, 262

Mecelle Komisyonu Başkanlığı 103, 110

Meclis-i Ayan 31-32

Meclis-i Kebir-i Evkaf 60

Meclis-i Kebir-i Maarif 151, 154, 169

Meclis-i Maarif 136

Meclis-i Mebusan 15, 18, 28, 30, 36, 50, 56-58, 79,

85-86, 91, 95, 111-112, 120, 138, 141, 149, 178
181, 184-185; İstida Encümeni 178

Meclis-i Muallimin 133

Meclis-i Muhtelit 136

Meclis-i Müderrisin 115, 133, 210

Meclis-i Tedkîlât-ı Şeriyye 31, 86, 91

Meclis-i Umûr-ı Nafia 135

Meclis-i Vâlâ 135-136

Meclis-i Vükela 28, 54, 60, 82, 91, 101, 269

Medaris-i İlmiyye 112, 132-134, 271, 283

Medrese Müderrisler Meclisi 212

medrese-i sultaniyye 22

Medresetü'l-Kuzât 198

Medresetü'l-Eimme ve'l Hütebâ 38, 130; **Vaizlik Şubesi** 130

Medresetü'l-İrşâd 38

Medresetü'l-Vaizin 37

Medrese-yi İlmiyye Encümeni 132

Mehâkim-i Müfrid 88

Mehmed II (Fatih, Sultan) 26-27, 215

Mehmed VI (Mehmed Vahideddin, Sultan) 13-15, 17-19, 23, 125, 212, 240, 249, 252, 259-260, 269, 272-276, 278-279, 281, 285

Mehmed Reşad V (Sultan) 221, 273

Mehmed Akif (Ersoy) 42

Mehmed Atıf (İskilipli) 126

Mehmed Emin Bey (Niğde Milletvekili) 179

Mehmed Es'ad Efendi (Şeyhülislam) 89

Mehmed Fatin 243

Mehmed İzzet Bey (Darülfünun Edebiyat Fakültesi Müdürü) 200

Mehmed Nuri Medeni Efendi (Şeyhülislam) 269

Mehmed Şerafeddin Efendi (Yaltkaya) 32

Mehmed Tahir (Bursalı) 126

Mehmed Vehbi Efendi (Şeriyye Vekili) 276-278

Mekâtib-i Aliyye 134, 139, 272

Mekâtib-i Aliyye-yi Hususiyye 141

Mekâtib-i Aliyye-yi Umûmiyye 141

Mekâtib-i İdadiyye Dairesi 139

Mekâtib-i Umumiye Müdürlüğü 136

Mekâtib-i Umumiye Nezareti 136

Mekâtib-i Vakfiye Komisyonu 144

Mekke 218, 239

Mekteb-i Mülkiye 190, 209

Menayi Encümeni 123

Meaüt Bey (Karahisar-ı Şarki Milletvekili) 151

Meşihat Dairesi 19-22, 25-26, 28-33, 35-36, 50, 55-56, 58, 60, 83-84, 86, 89-92, 94, 112-113, 117-119, 163, 228, 281-282

Meşihat makamı 29-31, 34, 39-40, 44-47, 51, 53, 55, 63, 82, 84-87, 89-93, 114-117, 120-121, 129, 198, 233-234, 282-283

Meşihat-ı İslamiyye 29

Meşrutiyet I 82

Meşrutiyet II 20, 23, 28, 30-31, 82, 111, 139-142, 147, 196, 219

meşveret meclisleri 27

Mısır 215, 258, 265

Millerand (Fransa Başbakanı) 247

Milli Banka 176

Milli Hazine-i Evrak 151

Milli Kongre 202

Milli Kütüphane-i Vesaik 151

Milli Mücadele 13, 15-16, 18, 204-205, 213

Milli Müze 151

Misak-ı Milli 15

Mondros Mütarekesi 11, 18, 20-21, 94-95, 202, 234, 281, 283

Moskova 256

Muallimler Cemiyeti 157, 190-195; **İdare ve İcra Heyeti** 157, 194

Muallimler Derneği 190

muallimler grev(ler)i 25, 181-188

Muallimler Kongresi 191

Muammer Bey (Adliye Müsteşarı) 99, 103

Mudanya Ateşkes Anlaşması (1922) 260

Muhafaza-i Abidat 151

Muhalefat-ı Umumiyye Kassamlığı 91

Muhammed (Hz.) 70, 127, 155, 214, 229, 240, 245-246, 256, 274

Muhammed Hamdi 231-233

Muhasebe-i Hususiye 160

Muhasebe-yi Umumiye 190
 Muhittin Bey (Tedrisat-ı İbtidaiye Meclis Azası) 165
 Muhittin Paşa 125
 Musa Kazım Efendi (Şeyhülislam) 31, 89
 Museviler 68, 73, 79
 Mustafa Bey (İstanbul Maarif Müdürü) 165, 184, 187
 Mustafa Efendi (Ankara Milletvekili) 266
 Mustafa Efendi (Hoca) 82
 Mustafa Hamdi Bey (Adliye Nazırı, Şurayıdevlet Üyesi) 91, 99-100
 Mustafa Hayri Efendi (Şeyhülislam, Nazırı) 89, 129, 221
 Mustafa Kemal Paşa 15, 125, 204, 251, 254-255, 257, 260-261, 263-267, 273, 275-276, 278-280, 285
 Mustafa Nazmi Bey 95-96
 Mustafa Nuri Bey 110
 Mustafa Sabri Efendi (Şeyhülislam) 32, 81, 89-91, 234, 248, 254-255
 Mustafa Sıdkı 121
 Muvakkat Meclis-i Maarif 135
 Muvazene-i Maliye Encümeni 29
 Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 131-132
 Müdafaa-i Hukuk Hareketi 13, 15, 24, 281
 Müdafaa-i Hukukçular 15
 Müessesât-ı İlmiye İdaresi 144
 müfettiş-i umumilik 141
 müfettişlik kurumu 141
 Müfit Efendi (Hoca) 266
 Müsaliplik 106
 Mütareke 13-14, 18-19, 21, 24, 26, 31, 45, 55, 63, 81, 87, 94, 118, 129, 132, 134, 146, 162, 168-169, 175-176, 189, 195, 200, 202, 204, 223, 237, 268, 281-284

Na
 nahiye meclisleri 143
 Nail Bey (Maarif Nazırı) 139
 Nakiye Hanım 270
 Nâzım Bey (Maarif Nazırı, Dr.) 147, 150
 Necati Bey (Lazistan Milletvekili) 276-277

Nesib Efendi (Seyit) 42
 Nişantaşı Numune [İptidai Mektebi] 159
 Nişantaşı Sultanisi 126
 Nizamname Komisyonu 191
 Numune mektepleri 159, 161
 Numune iptidai mektepleri 159

Oğuzlar 155
 Orman Mektebi 155, 209
 Orta Asya 215
 Ortodoks devletler 227
 Osman Bey (Mümeyyiz) 186
 Osman Bey (Temyiz Mahkemesi Başkanı) 103
 Osmanlı İlä-yı Vatan Cemiyeti 23
 Osmanlı Millî Ajansı 20
 Osmanlı-Rus Savaşı 44, 138, 217-218
 Ömer Efendi (Tokat Müftüsü) 131
 Ömer Faruk (Abdülmeccid Efendi'nin oğlu) 260
 Ömer Lütfi Bey (Amasya Milletvekili) 277
 Ömer Rıza 239, 241-242, 245

Pa
 Pan-İslamizm 241
 Paris 81, 88, 233, 235, 247, 257, 259
 Paris Barış Konferansı (1919) 236-237, 247
 Patna Şehri 257
 payitaht müftüsü 26, ayrıca bkz. şeyhülislam
 Penck, Dr. Walther 199
 Pera Palas Otel 12
 Pickthall, Marmaduck 240
 Polis Müdüriyeti 271
 Protestan devletler 227

Ra
 Radikal Avam Fırkası 20
 Ragıp Bey (Kütahya Milletvekili) 251, 277-278
 Rasih Efendi (Antalya Milletvekili) 261
 Raşid Bey (Maarif Nazırı) 166
 Rauf Bey (İcra Vekilleri Heyeti Başkanı) 15, 58, 275-276, 279
 Refet Paşa 269-271, 273, 275-276
 Refik Bey (İcra Müdürü) 97
 Reşad Bey (Maarif Müsteşarı) 180

Rıfat Bey (Mevlanzade) 20
Rıza Nur 57, 262-264, 266, 274
Rıza Tevfik (Bölükbaşı) 200-201, 204-208, 211-212
Romanya 45, 79, 151
Rum(lar) 43, 46, 48, 79, 252
Rumbold (Yüksek Komiser) 260, 272
Rum-Ortodoks Kilisesi 80
Rus çarı 218
Rusya/Ruslar 12, 58, 79, 200, 221, 224

Sa

Sabri Efendi (Hafız) 128-129
Sadaret 179-180, 186, 188, 269
Sadık Bey (Fırka başkanı) 23
Sadreddin Efendi 71, 74-77, 81
Sadullah Bey 191
Sahib-ül-Celâlet-ül-Haşimiyye 239
Sahn Medreseleri 114, 116-117, 126, 134
Said Bey (Gelenbevizade, Maarif Nazırı) 56, 172, 176-177, 210
Said Mansûrîzâde 70-71
Said Molla Bey 103-105, 107
Sakarya zaferi 258
Salih Paşa 13, 15, 17-18, 181, 269
Saltanat Şurası 249-250
Sami Fehmi Bey (Sivas Milletvekili) 178
San Remo Konferansı (1920) 147
Sanayi Mektebi 20, 22, 155
Sanayi-i Nefise Mektebi 152
Sefa Bey (Ticaret Nazırı) 269
Selahattin Bey (Mersin Milletvekili) 277
Selanik 88
Selçuklu Devleti 35, 215
Selim I (Yavuz, Sultan) 27, 35, 215-216
Sevr Anlaşması 18, 24, 39, 94, 103, 105, 107-109, 154-155, 247, 249-256, 276, 284-285
seyyar muallimlik 161
Seyyid Bey (Ayandan) 270
Seyyid Emir Ali (Hintli) 235
sınıf-ı mahsus 174-175
Sırbistan 45

Sırrı Bey (Izmit Milletvekili) 277
Sinop 131
Sirkeci 162
Sivas Kongresi 125
sultan 230
Sultanahmet Meydanı 242, 247, 270
Sultanahmet mitingleri 202, 242-243, 247
sultani iptidailer 161
sultani(ler) 137, 139, 144, 159, 167, 169-171, 174-175, 188, 269, 284
Suriye 80, 258
Süleyman I (Kanuni, Sultan) 216
Süleyman Baruni (Trablusgarplı) 243-244
Süleyman Nazif 205
Süleyman Numan Paşa (Dr.) 202
Süleymaniye Medresesi (İstanbul) 114-117, 126, 133
Şafii mezhebi 66-67, 71, 73
Şark Mahfili 270
Şark Muhafızlığı 269-270
Şefik Bey (Meclis-i Maarif azası) 165
şehremaneti 60
Şerîyye Encümeni 266, 277, 279
Şerîyye Vekâleti 132-133
Şeray-i İlâhiyye 219
Şeref Nesib 189-190
Şeri Mahkemeler 19, 28-29, 32, 44, 63, 65, 82-94, 233, 282
Şerif Hüseyin (Mekke Emiri) 218, 222, 239, 250
Şerif Saadeddin Paşa 42
Şevked Mehmed Ali 109
şeyhülislam(lar) 16, 26-28, 33-35, 38, 50, 52, 81, 86, 90, 98, 129, 136, 219-220, 233-234, 253, 282
şeyhülislamlık makamı 27-28, 35, 47, 51, 56, 85, 89, 91, 129, 135-136, 216, 254
Şii mezhebi 37
Şuayipzâde Fazıl İbrahim Efendi Mektebi 163
Şûrayıdevlet 30, 51, 60, 93; Genel Kurulu 141; Tanzimat Dairesi 81-82
Şükrü Bey (Maarif Nazırı) 198-199
Şükrü Nasuh Bey 180

Tahir Bey (Tedrisat-ı İbtidaiye Meclis Azası) 165
 Tahir Efendi (Belediye Reisi) 131
 Tahir'ul Mevlevi 126
 Tahliye Komisyonu 163
 Tahrir Encümeni 123
 Tahrirat Müdüriyeti 140
 Talat Paşa/Talat Bey 146, 153, 198, 273
 Tanzimat 26, 28, 37, 43, 47, 55, 63, 83, 88, 92, 136, 195, 217, 232; Fermanı 28, 135
 Tanzimatçılar 88
 Tatarlar 217
 Tatarpazarı Sancağı 45
 TBMM 17-18, 110, 250-252, 255, 261, 263-264, 266-272, 275, 277, 279-280, 285; hükümeti 24-25, 131-134, 210, 257, 259-260, 271-272, 275, 283, 285; Vekiller Heyeti 131, 271, 276
 Teali-i İslam Cemiyeti 120, 126-128, 246
 Teceddüt (Yenilenme) Fırkası 21, 23
 Tedkikat-ı Ekalliyye Dairesi 151
 Tedrisat Müdüriyet-i Umumiyesi 271
 Tedrisat-ı Aliyye Dairesi 141
 Tedrisat-ı İbtidaiyye Dairesi 140
 Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi 164, 187
 Tedrisat-ı İbtidaiyye Müdüriyeti 167
 Tedrisat-ı Taliyye Dairesi 140
 Tepebaşı Caddesi 163
 Terbiye Encümeni 123
 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 92, 253
 Tevcih-i Cihat Komisyonu 61
 Tefvîk Efendi (Çankırı Milletvekili) 277
 Tefvîk Paşa (Aza) 187
 Tıbbiye mektepleri 196
 Tıp Fakültesi 209, 213
 Ticaret Kanunu Komisyonu Başkanlığı 103
 Ticaret Mektebi 22, 209
 Ticaret ve Ziraat Nezareti 155
 Ticaret-i Bahriye Mektepleri 209
 Tokat 131
 Tophane 162, 270
 Torlakyan (Taşnak fedai) 205, 208

Trablusgarp 220, 243; Savaşı 235
 Trabzon 132
 Tunalı Hilmi Bey (Bolu Milletvekili) 251, 277
 Tunus 244
 Türk Ocağı 191, 202, 231
 Türk(ler) 46, 55, 66, 116, 153, 155, 190, 199, 204, 207, 209, 213, 215-216, 220, 231, 235, 244, 240-241, 243, 248, 252, 254, 256-257, 260, 264, 268
 Türkiye 11, 43, 63, 80, 94, 241, 251, 257, 261, 264, 274, 276, 284
 Türkiye Cumhuriyeti 168, 253, 262, 264-265, 267, 268, 280
 Türkiye-Afganistan ittifakı 256

Ulema Encümenliği 41
 ulemanın reisliği 27
 Ulul'l-Emr 219
 Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye (ilâhiyat) şubesi
 Ulûm-ı Riyâziyye ve Tabiyye (fünûn) şubesi
 Uryânizâde Ahmed Es'ad Efendi (Şeyhülislam) 98
 usûl-i kadim-i ilmiyye 19, 120, 283
 Ürdün 258

Vasfi Efendi (Evkaf Nazırı) 99
 Vatikan 241, 248
 Velet Çelebi Efendi 212
 Vezneciler 205
 Vilayet Encümeni 186-187
 Vilayet Maarif Müdüriyeti (İstanbul) 272
 Vilayet Muâvenât Tertibi 180
 Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisleri 143
 vilayet ve liva mehakim-i aliyyesi heyet-i umumiyyesi 108
 Viyana 35
 Wilson İlkeleri 14

Yahudi Hahamlığı 80
 Yahudi(ler) 43, 65, 79
 Yahya Galib Bey (Kırşehir Milletvekili) 261
 Yahya Kemal (Beyath) 212

Yakup Kadri 205, 207, 268
Yasin Bey (Gaziantep Milletvekili) 477
Yaş İskelesi 163
Yemen 235
Yeni Postane 162
Yıldız Camii 273
Yıldız Sarayı 269
Yunanistan 45, 79, 151, 156
Yusuf Kemal Bey (Hariciye Velîli) 259
Yusuf Ziya Bey (Bitlis Milletvekili) 278

Ze

Zenbilli Ali Efendi 35
Zeynep Hanım Konağı 203, 209, 211
Zihni Beyefendi (Sinop Mutasarrıfı) 131
Ziraat Mektebi 20, 22, 155, 209
Ziya Hurşid Bey (Lazistan Milletvekili) 268
Ziya Nuri Paşa (Tıp Fakültesi Dekanı) 210
Zohrab (Cidde Konsolosu) 218
zükür (erkek) sultanî mektepleri 170, 172

Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla başlayıp, saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süreç (30 Ekim 1918 - 1 Kasım 1922) Osmanlı tarihinin son dört yılını kapsar. Bu, Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin mütarekenin imzalanmasının ardından yok olma korkusuna kapıldığı dönemdir. Yaşanan korku, siyasal ve düşünsel alanda bir karmaşayı da beraberinde getirir. Öncelikle yakın geçmişe karşı bir tepki ortaya çıkar. Gelinek noktanın sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki Partisi yönetimine ve uygulamalarına karşı çıkılır. Dönemin fikir hayatı da karmaşık bir yapıdadır. Yönetimin monarşik karakterini daha da kuvvetlendiren Sultan Vahdeddin, bu tarzını muhafazakârlıkla besleme niyetindedir. Padişahın çizdiği yoldan ilerleyen fikir adamları, İttihat ve Terakkinin dini kamusal yaşamdan uzaklaştırma yolunda attığı adımları değiştirecek görüşler ortaya atarlar. Görüşlerin bir kısmı, şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesine bağlanması gibi, hemen uygulamaya geçirilirken, bir kısmı ise Cemaat-i İslamiye örgütlenmeleri gibi sonuçsuz kalır. Düşüncelerini dönemin basınında paylaşan fikir adamlarının bir bölümü adalet ve eğitim sistemleri konularında çağı yakalama gayretindedirler. Planlanan yeni düzenlemeler, hâkimlerin ve mahkemelerin azledilmezliği ilkesinin getirilmesi, günlük duruşma sayılarının sınırlanması gibi yargı örgütünü geliştirmeye yönelik hedeflerdir. Eğitim alanında ise fen liselerinin açılmasının planlanması, mesleki eğitimin çok yönlüleştirilmesi, kadınların eğitime verilen önemin artırılması gibi konular gündemdedir. Bunlar, bir devlet olarak var olabilmenin çabalarıdır. Bu çalışmamızda,

Devleti'nin son dört yılında kurumlarıyla gösterdiği var oluş çabasına, ağırlıklı olarak dönemin basınına ve birinci elden kaynaklarına dayanarak tanıklık etmeye çalıştık. Bugüne kadar sadece siyasi tarih yönüyle incelenen bir döneme farklı bir açıdan bakmaya gayret ettik. Bu kapsamda özellikle İslamiyetle sıkı bağı olan meşihat, evkaf, adliye, maarif ve hilafet gibi kurumları ele aldık. Amacımız, dini değerleri güçlendirip, dini kurumları yeniden kamusal yaşamda ön plana çıkartan Osmanlı Devleti'nin bir yandan da modernleşme yönünde atmaya çalıştığı adımlara dikkat çekebilmektir. *Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi Esra Yakut'un Şeyhülislamlık;Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* adlı kitabı yayınevimizce yayınlanmıştır.

TARİH VE COĞRAFYA Dizisi

KitapyAYINEVİ

ISBN 978-605-105-206-9

